શ્રી કેદારનાથજીનાં પુસ્તકો

१	विवेक आणि साधना	मराठी	४-०-०
૨	વિવેક અને સાધના સંપૂર્ણ	ગુજરાતી	૩-૦-૦
૩	વિવેક અને સાધના ભાગ ૧	ગુજરાતી	૨-૦-૦
૪	વિવેક અને સાધના ભાગ ૨	ગુજરાતી	૧-૦-૦
૫	સુસંવાદ	ગુજરાતી	૦-૫-૦
६	व्यवहारशुद्धिमंडळ परिचय	मराठी	०-८-०
૭	વ્યવહારશુદ્ધિમંડળ પરિચય	ગુજરાતી	૦-૮-૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

વ્યવહારશુદ્ધિમંડળ

૧૮૭ હૉર્નબી રોડ મુંબઈ ૧

વિવેક અને સાધના

(સંપૂર્ણ)

લેખક

કેદારનાથ

સંપાદકો

કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા

રમણીકલાલ મગનલાલ મોદી

વ્યવહારશુદ્ધિમંડળ

મુંબઈ

પ્રકાશક
પન્નાલાલ ખેમચંદ મોદી
વ્યવહારશુદ્ધિમંડળ,
૧૮૭, હોર્નબી રોડ, મુંબઈ ન ૧.

પહેલી આવૃત્તિ, ૧૯૫૧ પ્રત ૭,૦૦૦
બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૫૨ પ્રત ૨,૫૦૦

મુદ્રક
વસંતલાલ રામલાલ શાહ
પ્રગતિ મુદ્રણાલય, ખપાટિયા ચકલા, સુરત.

ત્રણ રૂપિયા
નવેમ્બર, ૧૯૫૨

મુકુન્દ દેસાઈ

પિતૃ-સ્મરણ

દેશ અને ઇશ્વર વિષેની મારી ભાવનાઓને લીધે જેમને સંસારમાં સૌથી વધારે સહન કરવું પડ્યું અને જેમણે પુત્રવાત્સલ્યથી, તે બધું સંતોષથી સહન કર્યું તે મારા તીર્થરૂપ પિતાશ્રીનું અત્યંત નમ્રતા અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્મરણ.

કેદારનાથ

પહેલી આવૃત્તિ–સંપાદકોનું નિવેદન

પરમ પૂજ્ય શ્રી કેદારનાથજીનું આ પુસ્તક વાચકો આગળ મૂકતાં અમને અનેક રીતે આત્મસંતોષ થાય છે. અમે એમને ટૂંકામાં નાથ કે નાથજી જ કહીએ છીએ, તેથી હવે પછી તે ટૂંકું નામ જ વાપર્યું છે. પૂ૦ નાથનો બુદ્ધિપૂર્વક સત્સંગ શરૂ કર્યે અમને લગભગ ૩૦ વર્ષ થયાં. તેમના ઉપદેશથી અને સમાગમથી અમારા વિચારોમાં ભારે પરિવર્તન થયું; બુદ્ધિમાં સ્પષ્ટતા આવી; ભાવનાઓની શુદ્ધિ થઈ; જીવનના ધ્યેયમાં અને સાધનોની પસંદગીમાં ફરક પડી ગયો; શું કરવું, કેમ કરવું, શું કામ કરવું વગેરે પ્રશ્નોથી મૂંઝાતું મન સ્થિર થયું; એ મૂંઝવણને લીધે અમારી પોતાની વ્યાકુળતાનો અસંતોષ અને તેનાં પરિણામરૂપે અમારા ગૃહસંસારમાં તથા અમારી સંસ્થાઓ અને સાથીઓ સાથે અમને થતા કલેશોમાં ઘટાડો થયો; જે મહાત્માની સેવામાં અને સંસ્થામાં અમે પ્રસિદ્ધપણે કામ કરતા હતા અને જેમના જીવનકાર્યને આજે પણ આગળ ચલાવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ, તેને કરવાની અમારી લાયકાત વધી અનેક પ્રકારના ભ્રમો અને કલ્પનાઓથી બનાવેલી જાળમાં ફસાવાની, કે કાલ્પનિક ભયોથી ડરી તેમાંથી છૂટવા માટે ફાંફાં મારવાની ટેવ અને જંજાળમાંથી છૂટ્યા. જે વસ્તુ જેમ હોય તેમ જ જોવાની હિંમત આવી.

* * *

આ બધાં શુભ પરિણામોને માટે અમને અમારા મનમાં તેમને વિષે ગુરુબુદ્ધિ, અને અત્યંત કૃતજ્ઞબુદ્ધિ હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું?

છતાં, ભારતવર્ષમાં સામાન્ય રીતે ગુરુશિષ્યસંબંધની જે કલ્પના છે, તે કરતાં નાથજી અને અમારી વચ્ચેનો ગુરુશિષ્યસંબંધ કાંઈક જુદા પ્રકારનો રહ્યો છે. એનું શ્રેય અમને છે, તે કરતાં પૂ૦ નાથજી અને પૂ૦ ગાંધીજીને વધારે છે. અમારી ઉછેરના સંસ્કારો તો સામાન્ય રીતે આપણા દેશના જિજ્ઞાસુઓમાં હોય છે તેવા જ હતા. અમારી ઉંમર ત્રીસ વર્ષથી ઓછી હતી. બુદ્ધિ પક્વ થયેલી નહોતી. જ્ઞાન, ભક્તિ, વૈરાગ્ય વગેરેના અમારા સંસ્કારો જૂની સાંપ્રદાયિક ઘરેડના જ હતા. એક બાજુથી જે બે જુદા સંપ્રદાયોમાં અમે ઊછર્યા હતા, તેમાં અમારી જુદી જુદી બુદ્ધિ મુજબ ધર્મ, જ્ઞાન અને મોક્ષની સંપૂર્ણ અર્થેતિ છે અને તેની તોલે કોઈ બીજો સંપ્રદાય, દર્શન વગેરે આવી શકે નહીં, એવી દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. બીજી બાજુથી ગુરુ વિના જ્ઞાન નહીં, જ્ઞાન વિના મોક્ષ નહીં — એ પણ અમારી ભાવના હતી. આથી સંપ્રદાયના ચોકઠામાં જ અમે ગુરુને શોધતા. ગૃહ, સંસાર, સમાજ વગેરેને અમે સ્વાર્થના અને મિથ્યા, નાશવંત, સબંધો માનતા; તેમાંથી નાસી છૂટવાની અમારી વૃત્તિ હતી. આ બધાની મનમાં ઘણી ગડમથલો ચાલતી હતી, તેટલામાં અમને પૂ૦ નાથની નવા રૂપે ઓળખાણ થઈ. આમ તો તેઓ અમે સાબરમતી આશ્રમમાં જોડાયા, તે પહેલાંથી જ ત્યાં આવતા જતા હતા, એટલે કાકાસાહેબના એક મહારાષ્ટ્રી મિત્ર અને આશ્રમ પ્રત્યે સદ્ભાવ ધરાવનાર ગૃહસ્થ તરીકે સામાન્યપણે અમે તેમને ઓળખતા હતા. પણ પછી અમને અનાયાસે ખબર પડી કે તેમણે હિમાલયમાં અનેક વર્ષો ગાળી, યોગ વગેરે સાધી 'આત્મસાક્ષાત્કાર' કર્યો છે. આ એમનો નવી દૃષ્ટિએ પરિચય થયો, અને અમે તેમને એક સિદ્ધ યોગી તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ તરીકે વળગ્યા આથી તેઓ ધારત તો અમારા શ્રદ્ધાળુપણાનો અને શિષ્યપણાનો લાભ લઈ — જેમ અનેક શિષ્યો પોતાના સદ્ગુરુને ભગવાન કરી તેમના સંપ્રદાયપ્રવર્તક બની જાય છે તેમ — તેઓ અમને પોતાના શિષ્ય બનાવી એક પંથ ચલાવી શકત. તેઓ અમને ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિથી પરાઙ્મુખ પણ કરી

શકત. સાથે જ ગાંધીજી પણ મહાત્માપણાનો અહંકાર ધરાવનારા અને તેથી બીજા 'મહાત્મા'ને પોતાની સંસ્થામાં બરદાસ્ત ન કરી શકનારા હોત તો તેઓએ પૂ૦ નાથને પોતાની સંસ્થામાં આવતા અટકાવી દીધા હોત. કારણ કે, પૂ૦ નાથ અને અમારા બેમાંથી પહેલ કરનાર કિશોરલાલની વચ્ચે ગુરુશિષ્ય જેવો સંબંધ બંધાઈ ગયો છે એ વાત સત્યાગ્રહ આશ્રમમા છાની રહી નહોતી તેને પરિણામે આશ્રમમાંથી અનેક જણા તેમનો સમાગમ કરવા લાગ્યા હતા, અને તે બધાને વિષે કેટલીક વખત જાણે 'બે ગુરુના ચેલા' જેવો ભાસ ઊઠતો હતો. પણ ગાંધીજીમાં મહાત્માપણાના ભાનનો અભાવ હતો તેથી એમને કદી નાથની ઈર્ષા થઈ નહીં. ઊલટું, તેમને આશ્વાસન મળ્યુ કે એવા એક સત્પુરુષ એમની પાસે આવતા રહે છે જે એમની ગેરહાજરીમાં આશ્રમવાસીઓને માર્ગદર્શક થઈ શકશે. એમણે સદાયે નાથજીના સાબરમતી આવવા જવા અને રહેવાને ઉત્તેજન આપ્યુ. દાંડીકૂચ વખતે એમની પાસે આશ્રમ પર નજર રાખવાનુ અને વારંવાર મુલાકાત લેવાનું વચન લીધું. બીજી બાજુથી નાથજીમાં ગુરુપણાના અહંકારે કદી સ્પર્શ કરેલો ન હોવાથી જે કોઈ ભાઈબહેનો આશ્રમની કે બીજી પ્રવૃત્તિ કરતા હતા, તેમાંથી તેમને કદી ખેંચવાનો કે મોળા પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહીં. ઊલટું, તે કામ કરવાની તેમની લાયકાત વધે તે રીતે જ પ્રયત્ન કર્યો.

આનુ કારણ એ નહોતુ કે, જેમ વિનોબાજી, કાકાસાહેબ વગેરે વિષે કહી શકાય તેમ, પૂ૦ નાથને ગાંધીજીના કાર્યકર્તા કે સાથી ગણાય તેવો એમનો ગાંધીજી સાથેનો સંબંધ હતો. તેઓ એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ હતા; કેટલીક બાબતમાં ગાંધીજીથી જુદી રીતે વિચાર કરનારા પણ હતા; ગાંધીજીને અમાન્ય થાય એવા વિચારો પણ ધરાવતા હતા. છતાં બન્નેના અંતિમ આશયો ઉચ્ચ, મહાન અને સમાન હોવાથી દરેક વ્યક્તિના ઉપર નાથજીના સમાગમનું પરિણામ ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિઓને મદદગાર જ થયું

પૂ૦ નાથનું મહારાષ્ટ્રમાં એક મિત્રમંડળ હતું. તેમણે પોતાના ‘આત્મપરિચય’માં જણાવ્યું છે તેમ તેઓ યુવાવસ્થામાં વ્યાયામની તથા ક્રાન્તિવાદી પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. તેને લીધે તથા કૌટુંબિક સંબંધોમાંથી એ મિત્રમંડળ બનેલું હતું. તેમનામાંના ઘણાને નાથનો નાનપણથી પરિચય અને તેમની યોગ્યતાનો અનુભવ હતો. અને તેઓ પણ એમનો સમાગમ કરવા ઉત્સુક રહેતા. આ બધામાં કેટલાય એવા છે જે પૂ૦ નાથને લગભગ પોતાના ગુરુ જેવા માને છે, છતાં જેમને અમે નામે પણ ઓળખતા નથી, અને જેઓ અમને ઓળખતા નથી. કોઈ વાર અણધારી રીતે ક્યાંક મેળાપ થઈ જાય ત્યારે જ પહેલો પરિચય થાય અને ખબર પડે કે તેઓ તો નાથને અનેક વર્ષોથી ઓળખે છે.

આમ નાથનો સત્સંગ સ્વતંત્રપણે જ દરેકે કર્યો છે. અમારા બેની બાબતમાં પણ કંઈક અંશે તો એમ જ બનેલું. અમે બન્ને સાબરમતી આશ્રમના જ સેવકો હતા. બન્ને એમની દોરવણી નીચે કાંઈક ધ્યાન વગેરેનો અભ્યાસ કરતા. છતાં ઘણાં વર્ષ સુધી અમે બીજાની સાથે થતા પત્રવ્યવહાર, ચર્ચાતા વિષયો વગેરે બાબતમાં બહુ વિગતવાર જાણતા નહીં. ત્રણમાંથી કોઈનું કશું ગુપ્ત નહોતું, પણ ત્રણમાંથી કોઈનો સ્વભાવ એવો નહીં કે નકામું કુતૂહલ સેવી કોની જોડે શી ચર્ચા ચાલે છે તે જાણવા-જણાવવા પ્રયત્ન કરવો. ગુપ્તતાનો કદી આશય જ ન હોવાથી અનાયાસે અને ધીમે ધીમે એકબીજાની સાથેની ચર્ચાઓ, પત્રવ્યવહારો વગેરેની જાણ અમને થતી ગઈ. આમ પૂ૦ નાથના બીજા સમાગમ કરનારાઓ વિષે પણ થયું. સહેજે જ કેટલાંક સંભાષણો, ચર્ચાઓ વગેરેમાં હાજર રહેવાના, તેમની જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં હાજર રહેવાના, કાંઈક બધાને ઉપયોગી હોય એવા પત્રવ્યવહારો, તથા પૂ૦ નાથની નોંધપોથીઓ વગેરે વાંચવા-સાંભળવાના પ્રસંગો આવ્યા. અમારા પોતાના જીવનને જે લાભ થયો હતો તેનો અમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ હતો, અને આ સમાગમ કરનારાઓના સંતોષને પણ અમે જોઈ શકતા હતા. કેટલાકની મુશ્કેલી અને શંકાઓનું અમે

સમાધાન કરી શકતા નહીં ત્યારે અમે તેમને નાથ પાસે મોકલતા, અને ઘણુંખરું તેઓ તેમનાથી સંતુષ્ટ થતા એટલું જ નહીં, પણ પાછળથી તેમને કદી છોડતા નહીં.

* * *

આ બધી ચર્ચાઓ, વાર્તાલાપો વગેરેની નોંધ રાખવાની રમણીકલાલને ટેવ છે. કિશોરલાલને તેવી ટેવ નથી. પણ એ પૂ૦ નાથ પાસેથી જે લાભ લીધો હોય, તેને પચાવી લઈ વાચકો આગળ મૂકયા કરે છે જ. વાચક આ પુસ્તક વાંચતા વાંચતા જ શોધી શકશે કે એમાંના ઘણા વિચારો વિસ્તારથી કે ટૂંકાણમાં કિશોરલાલના કેળવણીના પાયા, જીવનશોધન, સંસાર અને ધર્મ વગેરે પુસ્તકોમાં તથા અનેક લેખોમાં રજૂ થયા છે. પણ એ પૂ૦ નાથની ઢબે કે એમનો આધાર ટાંકીને નહીં, પણ કિશોરલાલની પોતાની ઢબે અને પોતાની જવાબદારી પર હોય તે રીતે થયા છે. કિશોરલાલની સ્વતંત્ર વિચારક તરીકે ખ્યાતિ છે, પણ એમનાં પુસ્તકોની અર્પણપત્રિકા, પ્રસ્તાવના વગેરેમાં એમણે પોતાના વિચારો માટે પૂ૦ નાથનું ઋણ સ્વીકાર્યું છે. એ ઋણ કેટલું બધું છે તે નાથજીનું આ પુસ્તક વાંચતા જણાઈ આવશે. સાથે જ કિશોરલાલના વિચારો ઉપર ગાંધીજીનીયે છાયા છે. અને તે એવી ઓતપ્રોત છે કે એ લખાણોની પાછળ ગાંધીજી, નાથજી અને પોતાની બુદ્ધિનો કેટકેટલો ફાળો છે તે છૂટું પાડવું મુશ્કેલ છે.

પણ, રમણીકલાલે પોતાની નોંધ લેવી, પત્રવ્યવહાર સાચવવો વગેરે ટેવને લીધે એવું ઠીક ઠીક સંગ્રહીત કર્યું હતું. પૂ૦ નાથ પાસે પણ કેટલીક નોંધો, કાગળો વગેરેનો સંગ્રહ હતો. તે બધાને રીતસર ગોઠવી તેમાંથી તારણ કાઢવા વગેરે માટે રમણીકલાલને ઉત્સાહ હતો.

* * *

કેટલાક વર્ષોથી અમને લાગતું હતું કે પૂ૦ નાથના વિચારો પુસ્તકબદ્ધ થાય તો સારું. એમના સમાગમમાં આવેલા બીજા મિત્રોની પણ એવી ઇચ્છા હતી. જોકે અમે માનીએ છીએ કે સત્પુરુષનો પ્રત્યક્ષ

સમાગમ જ જીવનમાં ભોગ આપે અને અનેક રીતે લાભદાયી થાય છે,
છતા સમાગમ શક્ય ન હોય તેને માટે તેમ જ સમાગમમા પ્રાપ્ત
કરેલા બોધનુ સ્મરણ તાજુ કરવા માટે તેમના વિચારો પુસ્તકરૂપે હોય
તો તે પણ ઘણા ઉપયોગી છે. દરરોજના વાચનમનનમા તેનો ઉપયોગ
થઈ શકે આવા કંઈક વિચારથી પ્રેરાઈ ૧૯૪૨ની કિશોરલાલની જેલ
દરમ્યાન અમારી વચ્ચેના પત્રવ્યવહારમા પૂ૦ નાથના વિચારોની નોંધો
પત્રો વગેરે જે કાંઈ ભેગુ કરી શકાય એમ હોય તે મેળવીને તે પ્રગટ
કરવાની કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ અને તે માટે પૂ૦ નાથની સમતિ મેળવી
તેનો પહેલો કાચો સગ્રહ તૈયાર કર્યો તે પછી કિશોરલાલના છૂટવા
પછી તેની જોડે તપાસતા એમ લાગ્યુ કે એ નોંધો, પત્રો વગેરે સક્ષેપમા,
કોઈક વાર માત્ર સૂત્રરૂપે તથા કોઈ વાર પૂર્વાપર સબધ ન જાણે તેને
સહેજે બોધ ન થાય એવા રૂપમા હોવાથી તે બધુ જેમનુ તેમ છાપવાથી
પૂરતો લાભ થાય એમ નથી તેથી પહેલા તો અમે જ્યા જ્યા સ્પષ્ટ
ન હોય ત્યા ત્યા પૂ૦ નાથની પાસે સ્પષ્ટતા કરનારી પુરવણીઓ લખાવવા
માડી પણ એ બધામા એટલા બધા વિવિધ અને છતા અરસપરસ
સકળાયેલા વિષયો હતા કે તેને ગોઠવવા જતા કિલષ્ટતા વધી જતી લાગી
તે વિષે પૂ૦ નાથ સાથે ચર્ચા દરમ્યાન એમને લાગ્યુ કે એ નોંધો તથા
પત્રો વગેરેની વ્યવસ્થામા ન પડતા એમાના મહત્ત્વના વિષયો પર સવાદ
અથવા પ્રશ્નોત્તરી રૂપે તેમણે લેખો તૈયાર કરવા તેમ તેમણે થોડાક કર્યા
પણ તેમાના કેટલાક તે વર્ષોના શિક્ષણ અને સાહિત્ય માસિકમા
પ્રસિદ્ધ પણ થયા છે દરમ્યાન કિશોરલાલનુ સસાર અને ધર્મ પુસ્તક
છપાતુ હતુ તેની પૂર્તિરૂપે કઈક લખવા અમે તેમને વિનતી કરી તેમા
તેમણે ત્રણ પ્રકરણો લખ્યા તે એ પુસ્તકમા આવી જ ગયા છે

પણ વધુ વિચાર કરતા એ સવાદો વગેરેની રીતનુ નિરૂપણ પૂ૦
નાથને સતોષપ્રદ થયેલુ ન લાગ્યુ એટલે ફરી વાર મહેનત કરવી પડે
તોયે કરીને પોતાના વિચારોને સળગ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક ભાષાબદ્ધ
કરવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો પૂ૦ નાથ પાસે અમે બે વાર તો મહેનત

કરાવેલી. એમનો દરેક વિષયમાં ઝીણવટમાં ઊતરવાનો સ્વભાવ, તેને સુંદર અક્ષરે મરાઠીમાં પોતાને હાથે લખી કાઢવાની ચીવટ, અનેક મળનારા આવે તેમને આપવો પડતો વખત, અવારનવાર વધી પડતો ખરજવાનો ઉપદ્રવ, વચ્ચે વચ્ચે પ્રવાસ, જાહેર પ્રવૃત્તિઓ, હાથે જ રાંધવા-કપડાં ધોવાં વગેરેની કરવી પડતી વ્યવસ્થા, માંદાની સેવા એમનો સ્વભાવસિદ્ધ વ્યવસાય હોવાથી સગાવહાલાં, સ્નેહી વગેરેની આવી પડતી શુશ્રૂષાઓ અને ચિંતાઓ, અને છપાવવાની દૃષ્ટિએ લખવાનો મહાવરો ન હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ સિદ્ધ લેખકો કરતાં એમાં જતો વધારે સમય—એ બધાં કારણોને લીધે આમ ફરી લખી કાઢવામાં એમને ઘણો શ્રમ પડ્યો અને વખત પણ ઘણો ગયો. એ મરાઠીમા લખે, પાકું કરે, તેનુ ગુજરાતી ભાષાંતર થાય, તેને તે તપાસે વગેરેમા સારી પેઠે સમય ગયો એમને ખૂબ પરિશ્રમ પણ પડ્યો પણ તેની ઉપયોગિતાની તેમને ખાતરી થયેલી હોવાથી આવી પ્રવૃત્તિ વિષે જે સંકોચ તેઓ એક કાળે સેવતા તે તેમણે છોડ્યો, અને ખુશીથી બધો પરિશ્રમ કર્યો એ પરિશ્રમનુ ફળ તે આ પુસ્તક છે

આમાં આવેલા વિચારો એક રીતે સ્વતંત્રપણે જ લખાયા છે. જે નોંધો-પત્રો વગેરેનો ખરડો પહેલાં કરેલો હતો, તેની જ આ નવી વ્યવસ્થા છે એમ નહીં કહેવાય. એ બધામા બીજ રૂપે તો એ વિચારો વેરાયેલા પડ્યા જ છે. પણ જે રીતે એ આમાં વિકસ્યા છે તે રીતે એ જૂની નોંધોમાથી નહીં મળે. નોંધો, પત્રો વગેરેને ઊંચા મૂકી દઈને જ આ લખ્યુ છે એમ કહેવાને હરકત નથી. જેમ જેમ વિચારો આવતા ગયા તેમ તેમ લખાતા ગયા છે, અને બધુ લખાઈ ગયા પછી તેની સંકલના કરી છે. મહત્ત્વના પત્રોનો આમાં સમાવેશ કર્યો છે. આથી, એક રીતે દરેક પ્રકરણ સ્વતંત્ર છે; પણ બધાની પાછળ કેટલાક સિદ્ધાન્તરૂપ વિચારોનો દૃઢ પાયો છે.

આ પાયાના સિદ્ધાન્તરૂપ વિચારો કયા તેનું થોડું મનન કરવું વાચકને મદદકર્તા થશે.

પહેલાં તો આ પુસ્તક કોને માટે છે, તેનો થોડોક ખુલાસો કરવો ઠીક છે. અમારા ગુરુસ્થાને નાથજી છે એવી રીતે સમાજમાં તેમનો પરિચય થયેલો હોવાથી સાધારણ રીતે વાચકોનો એવો ખ્યાલ થવા સંભવ છે કે આ પુસ્તક મુખ્યત્વે વેદાન્તજ્ઞાન, ભક્તિ, ધ્યાન, યોગસાધના, સિદ્ધિ, સાક્ષાત્કાર, તપ, વૈરાગ્ય વગેરે વિષયોના નિરૂપણનું હશે, અને તેવા માર્ગના સાધકો, જિજ્ઞાસુઓ, મુમુક્ષુઓ અને અધિકારીઓ વગેરેના કામનું જ હશે. પણ જેઓ કોઈ પ્રકારની ખાસ સાધના કે મોક્ષેચ્છા કે સંસારનો ત્યાગ કરવાની ખાયેશ ન ધરાવતા હોય, કે ચાર દેહ, પંચ કોષ, ચોવીસ તત્ત્વ વગેરેની ચર્ચાઓમાં રસ ન લેતા હોય, મન, બુદ્ધિ, વિજ્ઞાન વગેરેની ભૂમિકાઓ, જાતજાતની સમાધિ, આનંદ, સાક્ષાત્કાર વગેરે પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા ન રાખતા હોય, પણ સમાજમાં શી રીતે સદાચારથી રહેવું, વર્તવું, ગૃહસ્થાશ્રમનાં અને જીવનનાં કર્તવ્યો બજાવવાં, જનસેવા કરવી, સારા વાતાવરણને સેવવું અને ક્રમે ક્રમે પોતાની વિવિધ રીતે યોગ્યતા વધારવી એટલી જ સદ્વૃત્તિ રાખતા હોય, તેમને માટે કદાચ આ પુસ્તક નહીં હોય એવી કલ્પના થવા સંભવ છે. આથી આ બન્ને પ્રકારના જિજ્ઞાસુઓને જણાવવું ઠીક થશે કે આ પુસ્તક બન્નેને માટે છે. પહેલા વર્ગના સાધકોને એ અનેક ભ્રમો, કલ્પનાઓ, ગૂઢ તત્ત્વો વગેરેમાં ગૂંચાઈ જતા અટકાવશે, જેટલા સાધનમાર્ગનો જે રીતે અને જે દૃષ્ટિએ તે કરવાની જરૂર છે તેટલાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપશે, તથા જે બીજા વર્ગના સત્સંગાર્થીઓ છે તેમને તેમની પોતાની વિવેકબુદ્ધિ જાગ્રત કરી તે વાપરતાં શીખવામાં અને પોતાનાં જાત, કુટુંબ તથા સમાજ સાથેના સંબંધો શુદ્ધ રાખવામાં તથા કર્તવ્યો બજાવવામાં ઉપયોગી થશે. એમાં કોઈ વિષય એવો નથી જે કેવળ પૂ૦ નાથના ઉપર કે પૂ૦ નાથે માનેલા કોઈ શાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને જ માની લેવાનો હોય, અથવા જે પૂ૦ નાથ કે કોઈ બીજાને

પોતાની જાત, તન-મન-ધન સમર્પણ કરીને જ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવો હોય, અથવા જે કોઈ ગૂઢ ભૂમિકા પર આરૂઢ થયા પછી જ સમજી શકાય એવો હોય. આથી જે કોઈને સન્માર્ગે જવાની થોડી પણ વૃત્તિ છે, અથવા જેને કોઈક સાધનમાર્ગનો પ્રયત્ન કરવાની અભિલાષા છે તે બેઉને માટે આ પુસ્તક માર્ગદર્શક થશે. એમાં વિદ્યાર્થીવિદ્યાર્થિની, પતિપત્ની, નવ દંપતી, સમાજસેવક વગેરે સર્વેને સ્પર્શતા વિષયો પર વિચારપ્રેરક અને ઉત્સાહવર્ધક પ્રકરણો મળશે. આટલું આ પુસ્તક વિષે નિશ્ચયપૂર્વક કહેતા અમને સંકોચ થતો નથી.

તરેહતરેહના ધર્મો, સંપ્રદાયો, રૂઢિઓ, શ્રદ્ધાઓ વગેરેના બળવાન સંસ્કારો તળે ઊછરેલા વાચકને આ પુસ્તક કંઈક આઘાત પહોંચાડે એવો સંભવ છે ખરો કંઈક એવા વિચારો પણ એના વાચવામા આવશે કે જેની એણે અપેક્ષા ન કરી હોય, અને તેથી કદાચ પ્રારંભમા એને અસંતોષ થાય, ભાવના દુભાય અથવા મન સંશયના વમળમાં સપડાય અને મુંઝાઈ જાય અમે પોતે પૂ૦ નાથ સાથેના પ્રારંભિક પરિચયમાં સારી પેઠે મૂંઝવણમા પડ્યા હતા. અમારા સંપ્રદાયો વિષે જેટલી અમારી દૃઢ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા હતી, તેટલા જ અમારા આઘાત પણ અમને તીવ્ર લાગ્યા. નાથના વિચારો સાચા કે અમારા સંપ્રદાયના મતો સાચા, તે ન ઠરાવી શક્યા ત્યાં સુધી તેની મૂંઝવણમા અમે કેટલીયે વાર આંસુ ગાળ્યા. પણ છેવટે અમે નિઃશંકતાથી પ્રાપ્ત થતી પ્રસન્નતા અને સ્થિરતા પણ અનુભવી. આથી અમને કહેવાને હરકત લાગતી નથી કે જો વાચકમાં નીડરપણે સત્યને જાણવાનો અને વળગવાનો નિશ્ચય અને હિંમત હશે, તો તે એ આઘાતો અને સંશયોને વટાવી જશે અને વિવેકયુક્ત નિશ્ચય પ્રાપ્ત કર્યાનો સંતોષ અનુભવશે

* * *

આપણા દેશને મોટું આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ નિર્માણ કર્યાનું માન છે. નીતિ અને તત્ત્વવિચારના ક્ષેત્રમાં ભારતના વિચારકોએ

જે સ્વતંત્રતા બતાવી છે અને પરાકાષ્ઠા કરેલી છે, તે બીજા સર્વે દેશો કરતા ચડી જાય છે. આ દાવો આપણે પોતે જ આપણે માટે કર્યો છે એમ નહીં, પણ જગતના સર્વે દેશોના મહાન ફિલસૂફોએ તે સ્વીકારેલો છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આપણને તે માટે અભિમાન અને ધન્યતા લાગે છે.

વળી, ભારતવર્ષની પ્રજા જગતની સર્વે પ્રજાઓ કરતાં ઘણી વધારે ધર્મપરાયણ અને જગતની ભૌતિક વસ્તુઓ અને મોટાઈ કરતાં ધર્મને વધુ મહત્ત્વ આપનારી છે, એવી આપણી ખ્યાતિ છે. સંસારના સર્વે વિષયો અને કર્મોની આપણે કેવળ ભૌતિક લાભહાનિથી કિંમત આંકતા નથી, પણ તેનાં આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક અથવા નૈતિક પરિણામો પ્રમાણે કિંમત આંકીએ છીએ. એવું આપણે માટે કહેવાય છે. આપણે માટેની આ માન્યતાનોય આપણને ગર્વ થાય છે.

આમ આપણને આપણી સંસ્કૃતિ વિષે પ્રાચીનતા અને શ્રેષ્ઠતાનું અને આપણી ધર્મભાવનાનું તીવ્રપણે ભાન છે, અને તે ભાનનો કેફ પણ છે. એ કેફના જોરમાં આપણે એમ પણ કહી નાખીએ છીએ કે એવી બાબતોમાં તો આપણે જગતના ગુરુસ્થાને છીએ; બીજો કોઈ દેશ આપણને કશું નવું શીખવી કે આપી શકે એમ નથી; ઊલટું, બીજી સંસ્કૃતિઓમાંથીયે કાંઈ લેવા જેવું છે એમ લાગવું તે જ આપણામાં પેસતો મોટો દોષ છે. જે કાંઈ બહારથી પેસી ગયું છે તેને કાઢી નાખવાનો આપણો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ.

આપણી દૃષ્ટિથી આપણો આટલો બધો મહિમા હોવા છતાં પ્રજા તરીકે આપણી કેવી દયાજનક અને કોઈને અદેખાઈ ન થાય એવી કંગાળ હાલત છે! કેવો પરતંત્રતા અને ગુલામીથી ભરેલો આપણો સદીઓ ને સદીઓ સુધીનો ઇતિહાસ છે! કેટલી વિષમતા, દરિદ્રતા, સંકુચિતતા, ભેદદૃષ્ટિ અને અપ્રેમ છે! કેટલાં નાનાં નાનાં એકબીજા સાથે સદૈવ લડ્યા કરતાં રાજ્યો, પંથો અને ન્યાતજાતો છે! ખજિયાને હાથે

નિર્બળ પર જુલમ, દીન અને સ્ત્રી જાતિનું દમન જમાના સુધી વણ-થોભ્યું ચાલતું રહ્યું છે !

જો બુદ્ધિ, સંસ્કારિતા અને ધર્મભાવનામાં આપણે ઘણા ઉપર ચડેલા અને આગળ વધેલા છીએ, તો આપણું સાર્વજનિક જીવન—રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, આરોગ્ય વગેરે સર્વે ક્ષેત્રોમાં—આટલું બધું કંગાળ કેમ ? ધર્મ, અર્થ અને કામનું ઘણું સ્પષ્ટ અને સૂક્ષ્મ દર્શન પામેલા સમાજનું આટલું પતન થઈ જ કેમ શક્યું ? કદાચ અણધારેલી આપત્તિથી થોડા વર્ષ માટે દુઃખનું મોજું ફરી જાય એ સમજી શકાય. પણ સેંકડો વરસ સુધી હ્રાસ જ ચાલ્યા કરે અને કરોડોની જનસંખ્યા છતાં, અર્થપ્રાપ્તિનાં કુદરતી સાધનોની વિપુલતા છતાં, તથા બુદ્ધિમાન અને વીર સ્ત્રીપુરુષોની પરંપરા અણતૂટ રહેવા છતાં, આપણો દેશ તે બેડીઓને તોડી ન શકે, ઊલટો એક પછી એક નવા નવા વિજેતાઓથી પાદાક્રાંત થતો જાય એ શક્ય જ કેમ થયું ? કયા પાપથી આપણે પરાભૂત થયા, અથવા કયા સત્યનો લોપ કરવાથી આપણે શાપિત થયા અને હજારો વર્ષ સુધી દુઃખના દરિયામાં સપડાતા જ ગયા ? વચ્ચે વચ્ચે ઈશ્વરના અવતાર સમા લાગે એવા પરાક્રમી પુરુષો, ઈશ્વર સાથે એકતા સાધેલા બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓ અને પરમ કૃપાળુ સંતવૃત્તિના પુરુષોના વારંવાર પ્રયત્નો છતાં, જેમ રબરની પટ્ટી ખેંચી ગખીએ ત્યાં સુધી જ મોટી થયેલી દેખાય પણ છોડી દેતાં જ સંકોચાઈ જાય તેમ, આપણી પ્રજા તેવા ઉદ્ધારકોનાં જીવન સમાપ્ત થતાં જ પાછી વિપત્તિ અને દુષ્ટતાની શિકાર જ બન્યા કરી, એવું કયું પાપ આપણા જીવનને વળગી ગયું હતું અને હજીયે વળગેલું હોય એમ લાગે છે ?

કેટલાક કહે છે કે આપણે ધર્મને જીવનમાં ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન આપનાર પ્રજા હોવાથી જ સંસારમાં પાછળ પડી ગયા છીએ અને આગળ વધી શકતા નથી. જો ધર્મને ગૌણ કરી નાખીએ તો આપણે સાંસારિક દૃષ્ટિએ વધુ પ્રગતિ કરી શકીએ. શું આ સત્ય છે ? શક્ય

પણ છે ? જો એમ કહો કે ધર્મ તેને પાળનાર પ્રજાને મોટાં સામ્રાજ્યો જીતવામાં અને સ્થાપવામાં, કરોડાધિપતિ બનવામાં, એશઆરામ અને ભોગોમાં રમમાણ રહેવામાં આડે આવનારી વસ્તુ છે, તો તે સમજી શકાય પણ શું ધર્મ મનુષ્યના વાજબી અર્થ અને કામનોય શત્રુ હોઈ શકે ? શું તે એવો હોઈ શકે ખરો કે જે તેનું પાલન કરે તેનેજ અન્ન અને દાંત વચ્ચે વેર થાય એટલો કંગાળ કરી મૂકે ? ગમે તે એને ડરાવી-ધમકાવીને એણે મહેનત કરી મેળવેલી અને કરકસર કરી સાચવેલી વસ્તુને ઝૂંટવી લઈ શકે એવો રાંક બનાવી દે ? સહેજે છેતરાઈ જાય એવો ભોળો અને મૂઢ રાખે ? નજીવી કરામતોથી ફોસલાઇ જાય એવો અંધ શ્રદ્ધાળુ, મૂર્ખ કે લાલચુ કરી મૂકે ? જો આવું જ પરિણામ આવે તો કાં તો આપણે ધર્મપરાયણ પ્રજા છીએ એ માન્યતામાં ભ્રમ છે, અથવા જેને આપણે ધર્મ સમજીને વળગીએ છીએ તે ધર્મ જ નથી, કાંઇક ભ્રમ જ છે. કાં તો "ધર્માદર્થશ્ચ કામશ્ચ" (ધર્મ દ્વારા જ અર્થ અને કામ સિદ્ધ થાય છે) એ વ્યાસવચન ખોટું છે, અથવા આપણે ધર્મપરાયણ પ્રજા છીએ એ આપણું અભિમાન ખોટું છે.

કેટલાક ધર્મ અને ઈશ્વરનો અભેદ કરી, ધર્મ વિષે જે ઉપર શંકા બતાવી, તેને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે શંકાના રૂપમાં પ્રગટ કરી પૂછે છે કે જો ઈશ્વર હોય તો આવા અન્યાય, દુઃખ વગેરે કેમ હોય ? ઈશ્વર આ બધું કેમ સાંખી શકે છે ? માટે કાં તો ઈશ્વર છે જ નહીં, અથવા જેને ઈશ્વર તરીકે માની બેઠા છીએ, તે કરતાં ઈશ્વર કોઈ જુદી શક્તિ છે.

પંચીકરણો વગેરેની તેમાં ઘણી ઘણી વાતો છે. કદી ન ખૂટનારા આનંદ અને કલ્પનામાં આવી ન શકે એવા પ્રકાશો અને કિરણોનો તેમાં ઉલ્લેખ છે. હજારો વર્ષની સમાધિઓ અને મરણ બાદ પ્રાપ્ત થનારા લોકોની, કલ્પે કલ્પે થતા રામકૃષ્ણાદિ અવતારોની કથાઓ તેમાં છે. સ્વપ્નમાં સ્વપ્ન, તેમાં પાછું સ્વપ્ન, અને તેમાં પાછું સ્વપ્ન; બ્રહ્માંડમાં ઓરડો, ઓરડામાં અણુ, તે અણુમાં બીજાં બ્રહ્માંડો વગેરેની અદ્ભુત કથાઓ પણ તેમાં છે. દુઃખના આત્યંતિક નાશની અને સુખની ખાતરીઓ છે, યજ્ઞકર્મો અને વિધિઓના સૂક્ષ્મ નિયમો છે. પણ ભારતવર્ષની પ્રજાનાં અતિ કરુણ દુઃખોના નાશ માટે અને સાધારણ સુખી તથા સ્વાભિમાન-યુક્ત જીવનયાત્રા માટે પુરુષાર્થ પ્રેરનાર ધર્મ અને સંસ્કૃતિ ક્યા તેનો તેમાંથી બોધ થતો નથી.

દર્શનકારોએ તો જગત દુઃખરૂપ જ છે અને રહેવાનું, અને જીવન ક્ષણભંગુર હોવાથી તેટલું સહન કરી લેવું એવું કહી નાખી, જે દુઃખ ઓછા કરી શકાય એમ હોય તેટલાનાયે નિવારણનો પ્રયાસ કરવાનો વિચાર કર્યો નહીં. આમ, આપણા ધર્મવિચાર અને સંસ્કૃતિવિચારમાં કઈ ખામીઓ ઉત્પન્ન થઈ અને કેવી રીતે થઈ અને ટકેલી છે તે કોઈ કહેતું નથી.

અમને લાગે છે કે આ મૂંઝવણોનો ઉકેલ શોધનારને આ પુસ્તક અતિશય મદદગાર થશે. તેની વિચારશક્તિને એ નવીન પ્રેરણા આપશે, તેની બુદ્ધિને સ્વતંત્ર બનાવશે, અને તેનાં મંતવ્યોનું શોધન કરાવશે. એ વ્યક્તિ અને સમાજનો અન્યોન્યાશ્રય બતાવે છે, વ્યક્તિનો સમાજનો સેવક બનવાનો અને તે પ્રત્યેના કર્તવ્યો બજાવવાનો જે ધર્મ ભુલાઈ ગયો છે અને ખીલતો અટકી ગયો છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચે છે. પશુના જેવો જ છૈયાંછોકરાં ઉછેરવાવાળો, કામાદિ વાસનાઓથી પ્રેરાનારો, અને તે માટે ધન રળનારો રહેતાં છતાં ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મો પ્રત્યે વિમુખ થયેલા ભોગપરાયણ તેમ જ પરંપરાગત ધર્મભક્તિપરાયણ સંસારીને ઢંઢોળીને જાગ્રત કરે છે. જેટલું ઓછું સમજાય તેટલું જ વધારે જોરથી

પકડી રાખનારી શ્રદ્ધાને આ પુસ્તક વિવેકની દૃષ્ટિ આપવા પ્રયત્ન કરે છે. સાથે જ જેને યોગ, ભક્તિ, કર્મ કે જ્ઞાનના માર્ગોમાં અભ્યાસ અને સાધના કરવાની હોંશ છે, તેને એની વિવેકયુક્ત રીતો બતાવે છે, તેમાં પ્રેરણા પણ આપે છે અને સાથે સાથે તે બધી સાધનાઓનો હેતુ અને સાધ્ય પણ સ્પષ્ટ કરી આપે છે.

આરસો પાનાના પુસ્તકમા આટલી બધી વસ્તુઓનો સમાવેશ હોવાથી એ એક જ વાચન કરી ઊંચુ મૂકી દઇ શકાય એવુ નથી. એમાં કેટલીક વાર પુનરુક્તિ હોવાનું લાગશે. પણ પુનરુક્તિ જેવાંયે તે વાક્યોને વાચક સરખાવશે તો જોશે કે દરેક વાકયમાં કાંઈક નવા ભાવ કે વિચાર પર વાચકનુ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યુ છે, માત્ર વાચાળતાની પુનરુક્તિ નથી.

* * *

પૂ૦ નાથની આવુ પુસ્તક લખવા માટે યોગ્યતા કેટલી છે તે જાણવાની વાચકને સ્વાભાવિક રીતે જ જિજ્ઞાસા થાય એમના જીવનની વિગતો એમની તથા એમના બાળમિત્રો, કુટુંબીજનો વગેરેની પાસેથી મેળવી ટૂંકું ચરિત્ર લખવુ એવી અમને પહેલા ઇચ્છા થઈ. પણ એમાં કુટુંબીજનો તો ઘરગતુ વિવિધ વિગતો જ આપી શકે. એ વાચવી ગમે એવી રીતે ભલે શણગારી શકાય પણ એવી વિગતોનો જો સમાજના કલ્યાણાર્થે ખાસ ઉપયોગ ન હોય તો તે આપવાની શી જરૂર, અને તે મેળવવા માટે સમય અને શ્રમ કરવાની શી જરૂર એવો પૂ૦ નાથનો મત રહ્યો. જે વિગતો જાણવાથી વાચકને તથા સમાજને લાભ થાય એમ હોય, જે પુસ્તકને વાંચવા, સમજવા તથા શા માટે અને કેવી રીતે પૂ૦ નાથ અમુક વિચારો ઉપર આવ્યા તે જાણવા માટે ઉપયોગી હોય, તેવી વિગતો આપી હોય તો તે યોગ્ય ગણાય તેવી વિગતો તો એ પોતે જ આપી શકે. મિત્રો, કુટુંબીજનો વગેરે પાસેથી એમણે કરેલી ચર્ચાઓ, એકાન્તના અભ્યાસો, વિવિધ ગુરુઓ વગેરેના સમાગમો, મનનાં મંથનો વગેરેની વિગતો મળી શકે નહીં. કાકાસાહેબ,

સ્વામી આનંદ, વગેરે જેવા કેટલાક મિત્રો જે એમની સાધનાના કાળ દરમ્યાન જ એમને ઓળખતા થયા, તેઓ પણ એમને માત્ર એક વ્યાકુળ સાધક તરીકે જ બતાવી શકે એમ એમને લાગ્યું. તેમના અંતરમાં ભારે વલોપાત હતો, કાળાંતરે તે શમી ગયો, અને શમી ગયા પછી તેમણે પોતાના સર્વે મિત્રોને જણાવી દીધું કે તેમની વ્યાકુળતા શમી ગઈ છે અને શોધ પૂરી થઈ છે. પણ શી વ્યાકુળતા હતી, શી રીતે શમી ગઈ તે વિષે એમને એ મિત્રો સાથે પણ ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ પડ્યો નહોતો. આથી એ જેટલું પોતે કહી શકે તેટલાથી અમારે સંતોષ માનવાનો હતો. એ વિષે કાંઈક અંગત માહિતી આવશ્યક હતી એ વાત એમણે સ્વીકારી અને સામાન્ય રીતે પોતા વિષે ન કહેવાનો સંકોચ છોડી, પોતાનો પરિચય જાતે જ લખી આપવાનું સ્વીકાર્યું. આમ પુસ્તક સાથે એમનો અંગત પરિચય પણ એમને જ હાથે લખાયેલો વાચકને પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં થોડું અમારા અંગત પરિચયમાંથી અમે ઉમેરીએ તો તે વાચકને અયોગ્ય નહીં લાગે એવી આશા રાખીએ છીએ.

પૂ૦ નાથનો અમને પહેલો પરિચય થયો ત્યારે તેમની ઉંમર ચાળીસથી ઓછી હતી અને ઊંચું વ્યાયામથી કસાયેલું, મજબૂત શરીર ઉંમર હતી તે કરતાંયે નાની દેખાડતું. હવે લગભગ ૭૦ વર્ષના થયા છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ દેખાવમાં ઘણો ફરક પડી ગયો છે. અનેક મંદવાડો અને સખત જીવનને લીધે એટલી શક્તિ નથી રહી છતાં મૂળ મજબૂત બાંધો તો કોઈ પણ જોઈ શકે છે.

પૂ૦ નાથની નૈસર્ગિક પ્રકૃતિ ક્ષત્રિયની ગણાય. કોઈ આંખ લાલ કરીને એમને બિવડાવી નહીં શકે; કોઈનાથી તે અંજાય કે તેની શેહમાં તણાય તેવા નથી. ઈશ્વરભાવ — એટલે બીજાને અનુશાસનમાં રાખવાની શક્તિ — જરૂર પ્રમાણે વાપરતાં એમને આવડે છે. નિયમોનું પાલન કરાવવામાં ધારે તો કઠોર થઈ શકે છે. એક બળવાન સેના ઊભી કરી, અંગ્રેજ સરકારને લડાઈ આપી દેશને સ્વતંત્ર કરવાની યુવાવસ્થાની

મહત્ત્વાકાંક્ષા હોવાથી સેનાપતિને માટે આવશ્યક ગુણો એમણે પ્રયત્નપૂર્વક કેળવ્યા પણ હતા. એટલે કે સાથીઓ પર હાથ રાખવો, પોતાની યોજનાઓ અથવા પોતે કરેલાં કામો વિષે જ્યાં ત્યાં વાતો કરવી નહીં, બલ્કે પોતાના હાથ નીચેના માણસોને પણ જેને જેટલી જરૂર હોય તેટલી જ વાત કરવી. ક઼ના કામની વાત ખ઼ને ન કરવી, ખ઼ના કામની વાત ક઼ને ન કરવી, કોઈ કાંઈ પૂછે તો પૂછ્યું માટે કહેવું જ એમ નહીં, ઉત્તર આપવા જેવું લાગે તો જ કહેવું, અને પૂછે તેટલું જ કહેવું.

આ સ્વભાવ ત્રીસ વર્ષ પર હતો, પણ હવે તે સ્વભાવ રાખવાનું પ્રયોજન ન રહેવાથી ઘણો ફરક પડી ગયો છે ખરો. છતાં તેની ઝાંખી આજે પણ જોઈ શકાય. આ સ્વભાવને લીધે અમને શરૂઆતમાં અમારી મૂંઝવણો દૂર કરાવવામાં કાંઈક મુશ્કેલીઓ પણ નડતી. એમનું શાસન કડક પણ લાગતું. અને પોતાની મેળે તો ભાગ્યે જ કશું કહે તેથી આ પુસ્તકમાં જે વિચારો ઘણી સ્પષ્ટતાથી અને જોર દઈને કહ્યા છે, તે અમે પોતે તો વર્ષો દરમ્યાનમાં છૂટક છૂટક રીતે જ જાણ્યા છે અને કેટલાક તો છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં જ વધારે સ્પષ્ટ થયા છે.

*   *   *

ગ્રંથોમાં ઈશ્વરની ગુણરૂપે ઉપાસના અનેક રીતની બતાવવામાં આવી છે. જેમ કે, સત્યરૂપે, પ્રેમરૂપે, આનંદરૂપે, અહિંસારૂપે, સૌંદર્યરૂપે, જ્ઞાનરૂપે વગેરે. પૂ૦ નાથે ઈશ્વરની સાધના કરુણામૂર્તિરૂપે કરી છે. કરુણાશીલતા એ એમના સ્વભાવનું તરી આવતું અંગ કહી શકાય. સંસારમાં સ્વાર્થ, દુઃખ અને કપટ જ ભરેલાં છે; મા, બાપ, બંધુ બધાં સ્વાર્થનાં સગાં છે, એમ જોઈ ઘણા સાધકો સંસારથી ત્રાસી, કંટાળી તેના પર રીસે ભરાઈ, ઉદ્વિગ્ન થઈ, તેનો ત્યાગ કરી, બધાથી જુદા પડીને રહેવાનો માર્ગ લે છે. નાથે જોયું કે બીજા દેશની વાત તો બીજા દેશવાળા જાણે, ભારતની પ્રજાનું જીવન તો અવશ્ય આ દોષોથી ભરેલું છે. પણ તેમને પોતાને સગાંવહાલાં પાસેથી કાંઈ મેળવવું નહોતું, તેમને પોતાની ફિકર નહોતી. તેથી પોતાને માટે જગત પર કે સગાંસ્નેહીઓ

કર રીસ કરવાની જરૂર નહોતી. તે દોષો માટે તેમનો ત્યાગ કરવાનીયે જરૂર નહોતી. પરન્તુ આ ખામીઓને લીધે ભારતની પ્રજા પરતન્ત્ર, દુખી, દરિદ્રી, પુરુષાર્થહીન, કાયર, અંતકલહોથી ફુટેલી, અને દયાજનક સ્થિતિમાં છે જેનામાં કાંઈક સાધુતા છે, ઉદાત્ત ભાવનાઓ છે, તીવ્ર ઈશ્વરશ્રદ્ધા તથા ઉચ્ચ જીવન માટે વ્યાકુળતા છે, તે બધા તે સંસારનો ત્યાગ કરવાની જ આધ્યાત્મિકતા સ્વીકારે, તો એ પ્રજા કલ્પને અંતે પણ શી રીતે ઊંચે આવે? આમ સંસારના દુઃખનું જે દર્શન અનેક સાધુઓને તેનો ત્યાગ કરવાની પ્રેરણા આપનારું થઈ પડે છે, તેણે નાથમાં કરુણાભાવે તેની સેવા કરવાની અને તેની મુક્તિનો માર્ગ ખોળવા માટે ઈશ્વરને શોધવાની પ્રેરણા કરી લોકો પોતપોતાના કર્માનુસાર આપામાં ગોથાં ખાતા રહે તેમને છોડાવવાનો અભરખો છોડી દેવો, પોતાનું આત્મરાજ્ય મેળવી લઈ નિવૃત્તિનું અને બ્રહ્મનું અખંડ સુખ અને બધા દુઃખોનો નાશ કરનારું મોક્ષનું ધ્યેય સર કરી લેવું, અને તેવા અધિકારીઓને જ જીવનના શેષ કાળમાં મદદ કરવી, અને બને તો તેમને પણ કર્મમાર્ગથી ખેંચી લેવા, એવા ધ્યેયથી એમને સંતોષ ન થયો

*

એમણે અમને જે નવું ધ્યેય આપ્યું તે આ, અને તેમના સમાગમમાં જેઓ જેઓ આવે છે, તેમને એક રીતે કે બીજી રીતે જે તેઓ સમજાવતા ફરે છે તે આ જ તમારામાં જે કોઈ સદ્વૃત્તિઓ છે, મુમુક્ષુતા છે તેનો ઉપયોગ બીજાના દુઃખો ઓછાં કરવામાં કરો, સમાજને તમારા સદ્ગુણોનો ચેપ લગાડો; તમારા ગુણોથી અલ્પ સંતુષ્ટ ન રહો, તેને સતત વધારતા રહો, તમારી વિવેકબુદ્ધિને સદાય સરાણ પર ધમેલી રાખો, તે માટે ચિત્તની અપાર શક્તિઓનું શોધન કરો અને તે કેળવો, ધ્યાન વગેરેનો અભ્યાસ કરો, શરીર કમો, અને યોગાભ્યાસ વગેરેને તેનાં સાધન માનો. પણ ઈશ્વરનો કે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો, આનંદમાં નિમગ્ન થઈ જવું, ગંગાતીરે હિમગિરિશિખા પર પદ્માસન વાળી

નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં ડૂબી જવુ વગેરે ધ્યેયોમાં રમમાણ ન રહો. ઈશ્વર અને આત્માનો નિશ્ચય કરી લઈ, તેમાં નિષ્ઠા રાખો. ઈશ્વરનિષ્ઠા તથા આત્મનિષ્ઠાનુ જે મહત્ત્વ છે તે જગતને સુખી કરવા, સમાજને ઉન્નત કરવા અને તમારી મનુષ્યતાનો વિકાસ કરવા માટે છે. સર્વ જીવોનું સુખ, સમાજની ઉન્નતિ, મનુષ્યમાં માણસાઈનો વિકાસ – એનું જીવન માટે મહત્ત્વ છે. સાક્ષાત્કાર, મુક્તિ, નિર્વિકલ્પ સમાધિ એ જીવનનાં ધ્યેય નથી. તેમાં તો સ્વચ્છંદ પણ હોય, અને તે દંભનાં સાધન પણ થઈ શકે.

આ એમના ઉપદેશના પાયા છે. એની વિશદતા આ પુસ્તકમાં કરેલી જોવામાં આવશે.

* * *

કરુણારૂપે ઈશ્વરની આવી ઉપાસનાનું નાથના સ્વભાવ પર એક મોટું પરિણામ એ આવ્યું છે કે માંદાની શુશ્રૂષા, અને સગાંઓના મંદવાડ તથા મરણથી વિપત્તિમાં સંડોવાયેલા કુટુંબીજનોની ફિકર અને તેમને માટે પરિશ્રમ એ એમના જીવનનો સૌથી મહત્ત્વનો વ્યવસાય બની ગયો છે. સગાંવહાલાં, સ્નેહી વગેરેના સુખના પ્રસંગોમાં એ હાજર હોય જ એમ ન કહેવાય. પણ કોઈક માંદું છે, અને યોગ્ય શુશ્રૂષાને અભાવે અથવા સમભાવી સ્નેહીઓને અભાવે મૂંઝવણમાં છે, તેની એમને ખબર પડે છતાં પોતે જાય નહીં એમ ન બને. અને નાથની શુશ્રૂષા મા પણ ન કરી શકે એટલી કાળજીભરેલી હોય. ઘણાં વર્ષ ઉપર એમની શુશ્રૂષાનો અનુભવ કરનાર એક મિત્રે કહ્યુ હતું કે જો નાથ શુશ્રૂષા કરવા મળે તો તે માટે ફરીથી માંદા પડવાનુ મન થાય એવુ છે! પૂ૦ નાથ કોઈ સંસ્થા ચલાવવાની કે બીજી મોટી પ્રવૃત્તિમાં પડી શક્યા નહીં, તેનું એક મહત્ત્વનુ કારણ વારંવાર આવી પડતી માંદાઓની શુશ્રૂષા-પરિચર્યા કહી શકાય.

જેમણે નાથના ક્ષાત્ર સ્વભાવ, કરુણા અને યોગીપણાની ખ્યાતિ જ સાંભળી હોય અથવા તેમનાં પુસ્તક કે બીજાં લખાણો દ્વારા જ તેમનો

પરિચય કર્યો હોય તેમને એવી કલ્પના થવા સંભવ છે કે, પૂ૦ નાથ એક ઉગ્ર-ગંભીર, બીડેલા હોઠવાળા પુરુષ હશે પણ એવો ભય રાખવાનું કારણ નથી. નાથ પાસે ન ખૂટનારો વિનોદ પણ રહે છે, અને ગંભીર ચર્ચા અને હાસ્યના ફુવારાનો મનોહર મેળ થાય છે.

પુસ્તકના સંપાદનમાં અમને નવજીવન કાર્યાલયની જે મદદ મળી છે, અને ખાસ કરીને શ્રી પાંડુરંગ દેશપાંડેએ અનુવાદ જોઈ જવામાં જે શ્રમ કર્યો છે તેનો અમારે ઉલ્લેખ કરવો જ જોઈએ.

* *

અમે આશા રાખીએ છીએ કે જેમ અમને પોતાને આ પુસ્તક તૈયાર કરતાં કૃતાર્થતા લાગી છે, તેમ વાચકને પણ તેનું અધ્યયન સંતોષપ્રદ થશે.

કિશોરલાલ ઘ૦ મશરૂવાળા
રમણીકલાલ મ૦ મોદી

તા. ૨૮-૪-૫૧

બીજી આવૃત્તિ—સંપાદકનું નિવેદન

આ આવૃત્તિ બહાર પડે છે ત્યારે આપણી વચ્ચે મારા વડીલ બંધુ સમા તથા આ પુસ્તકના સહસંપાદક શ્રી. કિશોરલાલભાઈ સદેહે નથી. એ એક ખેદજનક ઘટના છે. મૃત્યુના આગલા દિવસ સુધી એમણે આ પુસ્તક વિષે વિચારો કર્યા હતા. આ પુસ્તકના બે ભાગ અલગ અલગ છાપવાનું પણ નક્કી થયું ત્યારે તેના નામ વિષે પૂ. નાથ અને એમની વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો. એ બાબત એમણે તા. ૮મી સપ્ટેમ્બરે કાગળ લખ્યો અને બીજે જ દિવસે તેમનું અવસાન થયું. પૂ. નાથજીના જીવનવિષયક વિચારો પ્રજા આગળ મૂકવા વિષે જે સંકલ્પ થયેલો તેમાં તેમની તીવ્ર ઉત્કંઠા અને પરિશ્રમ કેટલાં હતાં તેનો હું સાક્ષી છું અને તેથી આ પુસ્તકના સંપાદનમાં તેમનો કેટલો મોટો હિસ્સો હતો તેનો ઉલ્લેખ આ સ્થળે કરવો એને હું મારું કર્તવ્ય માનું છું. પૂ. નાથે પોતે બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં તેમને વિષે જે લખ્યું છે એ ઉચિત જ છે.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ પાંચ-છ મહિનામાં જ ખલાસ થઈ હતી તે ગુજરાતી વાચકોએ તેને આપેલા આવકારનું સૂચક છે. આને ફરીથી બહાર પાડતાં થોડો વિલંબ થયો છે પણ તે અનિવાર્ય હતું.

પૂ. નાથ સાથે આખું પુસ્તક ફરીને વાંચીવિચારી જવામાં આવ્યું છે અને જરૂર જણાઈ ત્યાં વિષયને સ્પષ્ટ કરતી નોંધો ઉમેરવામાં આવી છે. પ્રકરણોનો ક્રમ પણ બદલ્યો છે. આને વિષે તેમણે પોતે પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે.

વાચકોની સગવડની દૃષ્ટિએ પુસ્તકને સળંગ અને બે અલગ ભાગોમાં પણ છાપવામાં આવ્યું છે, તેમ જ તેની કિંમત પણ ઘટાડી છે.

તા. ૨૫-૧૦-૫૨   રમણીકલાલ મ૦ મોદી
અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તકમાં જે લેખો અને વિચારો આપવામાં આવ્યા છે તે જીવન વિષેના અનેક પ્રકારના અનુભવો પરથી લખવામાં આવ્યા છે અનેક વિચારશીલ વ્યક્તિઓ સાથે થયેલી વાતચીતમાંથી પણ મને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે. તે જ્ઞાનને વિવેકની દૃષ્ટિથી પારખ્યા પછી જ મેં તેને મહત્ત્વ આપ્યું છે. તેથી અનુમાન, તર્ક, કલ્પના કે કેવળ શ્રદ્ધાને આધારે આમાં ભાગ્યે જ કશું લખવામાં આવ્યું હશે. આ વિચારો વાંચીને કોઈ શ્રદ્ધાવાન ભાવિકના, કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના તેમજ પરંપરાગત માન્યતા પ્રમાણે ધર્મ, અધ્યાત્મ, અને ઈશ્વર વિષે આસ્તિકતા રાખનારાઓનાં મન દુભાવાનો સંભવ છે. પણ તે બધાને મારી નમ્ર વિનંતિ છે કે આ પુસ્તકમાં લખેલા મારા કોઈ પણ શબ્દ પર તેઓ ભલે વિશ્વાસ ન રાખે; પણ મારે પોતાને વિષે હું નીચે જે ચાર વાક્યો લખું છું તે પર તેઓ અવશ્ય વિશ્વાસ રાખે: "શ્રદ્ધા અને ભાવિકતાની પરાકાષ્ઠા, તત્ત્વજ્ઞાન અને સંતવચનો પર અનન્ય નિષ્ઠા, ધર્મ, અધ્યાત્મ, ઈશ્વર વગેરેની બાબતમાં અપાર આસ્તિકતા, વગેરે બધી ભૂમિકાઓના અનુભવોમાંથી અને તે અનુભવો માટે અનેક પ્રકારના કષ્ટો સહન કરીને હું પ્રસ્તુત વિચારો પર આવ્યો છું. આધ્યાત્મિક હેતુને માટે મારે જેમ અજ્ઞાનને કારણે નિરર્થક સહન કરવું પડ્યું તેવી રીતે કોઈને સહન ન કરવું પડે એ એક કરુણાપૂર્ણ હેતુ આ બધા લખાણની પાછળ મુખ્યત્વે છે. ઉપરાંત, માનવજાતિનો ઉત્કર્ષ અને ઉન્નતિ કરવામાં આ વિચારો અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ શકશે એમ અનેક લોકો સ્વાનુભવથી કહેવા લાગ્યા તે પરથી હું તે પ્રસિદ્ધ કરવા તૈયાર થયો છું. આ વિચારો સમાજ આગળ રજૂ કરવા માટે હું ઉતાવળ કરી રહ્યો છું એમ પણ મને લાગતું નથી. ઉદાત્ત હેતુની પાછળ પચાસ વર્ષ સાધનામાં અને પ્રત્યક્ષ સેવાકાર્યમાં ગાળ્યા પછી અને અનેકોનાં

જીવન પર તેમનુ સુપરિણામ દેખાયા પછી જ મે આ કામ હાથમા લીધુ છે "

એ અનુભવો ક્યા, તે કેમ કેમ થતા ગયા અને તેમાથી મે શો સાર કાઢ્યો વગેરેનો કંઈક ખ્યાલ વાચકોને ન આવે તો મારી વિચારસરણી અને તેની યોગ્યાયોગ્યતા વિષે તેઓ ગોટાળામા પડી જાય એવો સભવ છે તેથી મારા જીવન વિષે તેમ જ સાધના વિષે કંઈક લખવુ મને અનિવાર્ય લાગે છે અને એટલા માટે જ પુસ્તકની શરૂઆતમા મે મારા 'આત્મપરિચય' નુ પ્રકરણ આપ્યુ છે

આ પુસ્તકમા દર્શાવેલા વિચારો વાચકો વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજી શકે એ રીતે રજૂ થાય તે માટે મને વખતોવખત સૂચના કરીને મારા મિત્ર શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા અને શ્રી રમણીકલાલ મોદીએ જે પ્રેમપૂર્વક મદદ કરી તેનો નિર્દેશ આ સ્થળે કરવો મને જરૂરનો લાગે છે ખાસ કરીને શ્રી રમણીકલાલ મોદીએ દરેક મહત્ત્વના વિચારની મારા તરફથી સ્પષ્ટતા થાય તે માટે જે સૂક્ષ્મતા દૂરદર્શિતા, પૃથક્કરણશક્તિ, અને વાચકો માટે કાળજીભરી લાગણી બતાવી તે બધાનો પ્રસ્તુત પુસ્તક લખવામા ઘણો ઉપયોગ થયો છે

મારામા વિદ્વત્તા અને લેખનકૌશલ્ય ન હોવાથી એ દૃષ્ટિથી વાચકોને પુસ્તકમા કેટલીક ઊણપો જણાવાનો સભવ છે. તેમ આ એમા મનન કરવા યોગ્ય, આદરણીય અને આચરણીય જે જે કંઈ વાચકોને જણાય તે બધાનુ કર્તૃત્વ વિશ્વચાલક પરમાત્માનુ છે તે માટે હૃદયપૂર્વક અત્યત કૃતજ્ઞપણે અને વિનમ્રપણે હાથ જોડીને માથુ નમાવવા ઉપરાન્ત હુ શુ કરી શકુ ?

કેદારનાથ

શાતિકુજ, નાયગાવ ક્રૉસરોડ
દાદર, મુબઈ ન ૧૪
૪–૧૨–૫૦

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનો યોગ આટલો જલદી આવશે એવી મને કલ્પના પણ ન હતી. પહેલી આવૃત્તિ બહાર પડ્યા પછી લગભગ ૭ મહિનામાં તે ખલાસ થઈ. આ વાતને આજે સાતઆઠ મહિના થયા. વાચકોએ પુસ્તક માટે આટલી અભિરુચિ બતાવી તે માટે હું તેમનો ઘણો આભારી છું.

અભ્યાસની દૃષ્ટિએ પુસ્તક વધારે ઉપયોગી થાય એ માટે વિષયોના સંદર્ભ પ્રમાણે પ્રકરણોનો અનુક્રમ વધારે વ્યવસ્થિત કરવાનો આ આવૃત્તિમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. પહેલી આવૃત્તિના 'ખંડ' શબ્દ માટે 'ભાગ' અને 'વિભાગ' શબ્દ માટે 'ખંડ' શબ્દની યોજના આમાં કરી છે. તાત્ત્વિક, ધાર્મિક, ભક્તિ અને ધ્યાનાભ્યાસના પ્રકરણો અને પત્રો તેમ જ મનઃશક્તિની શોધ એ પ્રકરણ—એ બધાં પ્રકરણો પહેલા ભાગમાં આપેલાં છે. બાકીનાં પ્રકરણો અને 'જીવન એક મહાનદ' એ પહેલા ભાગનું પ્રકરણ—એ બીજા ભાગમાં લીધાં છે. તેમનો 'ધર્મવ્યવહાર' ખંડ પહેલો લઈને 'સંશોધન' ખંડ બીજા તરીકે આપેલો છે. આ પ્રમાણે પહેલી આવૃત્તિનાં બધાં પ્રકરણો કંઈક અનુક્રમ બદલીને પણ આમાં આવેલાં છે.

પ્રથમ આવૃત્તિમાંના આત્મપરિચયમાં આવેલા 'વ્યુત્થાન' શબ્દમાં મારો અભિપ્રેત અર્થ આવી શકતો નથી એમ લક્ષમાં આવવાથી તે પારંપરિક શબ્દને આ આવૃત્તિમાં છોડી દીધો છે. 'ઈશ્વરભાવના' વાળા પ્રકરણમાં 'ઈશ્વરવિષયક કલ્પના' એ શબ્દને લીધે કોઈ કોઈ વાચકોની ગેરસમજ થતી હોવાનું સમજવાથી તે પ્રકરણના પ્રારંભમાં તે વિષે થોડુંક સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. 'સાધ્યસાધનવિવેક—૨' માંના 'મનુષ્યત્વ એ જ આપણી કાયમની અવસ્થા' વાળા પેરામાં

સુખદુઃખવિષયક ભાગનમાં થોડો વધારે ખુલાસો કર્યો છે. 'લય અવસ્થાનું શોધન' એ પ્રકરણમાં છેવટનો ભાગ વિષયના સ્પષ્ટીકરણ અર્થે થોડો લંબાવ્યો છે. પહેલી આવૃત્તિમાં જ્યાં જ્યાં પુનરુક્તિ જેવું અથવા નિરર્થક લખાણ લાગ્યું ત્યાં સુધારા કર્યા છે. એ સિવાય પણ કેટલાક સામાન્ય સુધારા કર્યા છે.

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ તૈયાર કરતી વખતે વાચકની સગવડ માટે પહેલી આવૃત્તિની જેમ બને ભાગનું મળીને એક સંપૂર્ણ પુસ્તક તૈયાર કરવા ઉપરાંત દરેક ભાગનું એક એક જુદું પુસ્તક સાદી બાંધણીનું કર્યું છે. પોતપોતાની અભિરુચિ અને જરૂરિયાત પ્રમાણે વાચક કોઈ પણ પુસ્તક થોડી કિંમતમાં ખરીદી શકે એ તેનો હેતુ છે. એકમાં સંપૂર્ણ પુસ્તકનો કેવળ પહેલો ભાગ છે. તેમાં મોટે ભાગે તાત્ત્વિક અને ગંભીર વિષયો છે. બીજામાં સંપૂર્ણ પુસ્તકનો બીજો ભાગ છે. તે વિશેષે કરીને વિદ્યાર્થી–વિદ્યાર્થીની અને બીજા વાચકો જેમને તાત્ત્વિક વિષયો બહુ જ ગંભીર અને ગહન લાગે છે પણ સદાચાર, સદ્ગુણ, ચારિત્ર્ય વગેરેની અભિરુચિ છે તેમને ઉપયોગી થાય એવી દૃષ્ટિએ તૈયાર કરેલ છે. પહેલા ભાગના પુસ્તકમાં સંપાદકોનું સંપૂર્ણ નિવેદન અને લેખકનો આત્મપરિચય અને બીજામાં સંક્ષિપ્ત નિવેદન અને આત્મપરિચય જોડ્યો છે.

પહેલી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થયા પછી અનેક જણાઓએ અનુકૂળ અભિપ્રાય આપીને મને આ વિષયમાં પ્રોત્સાહન આપ્યું અને કોઈ કોઈએ પ્રતિકૂળ ટીકા કરીને પુસ્તકના વિષયમાં વધારે સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરવા મને પ્રેર્યો તે માટે હું તે બધાનો આભારી છું.

આ આવૃત્તિ તૈયાર કરતી વખતે પણ મારા મિત્ર શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા અને શ્રી રમણીકલાલ મોદીની પહેલી આવૃત્તિ પ્રમાણે મને મદદ મળી છે.

સુરતના પ્રગતિ મુદ્રણાલયના માલિક શ્રી નામદાલભાઈ શાહે આ બીજી આવૃત્તિ છાપવાનું કામ પોતાની મેળે મિત્રભાવનાથી સ્વીકાર્યું અને ત્રણ

મહિનામાં સારી રીતે પૂરું કર્યું તે માટે તેમનો આભાર માનવો જોઈએ.

પહેલી આવૃત્તિ પ્રમાણે આ આવૃત્તિ પણ જનતામાં પ્રિય થાય એ જ પરમાત્મા પ્રત્યે નમ્ર પ્રાર્થના !

* * *

એક અત્યંત દુઃખદ ઘટનાનો છેવટે ઉલ્લેખ કરવો પડે છે. આ આવૃત્તિ અનેક દૃષ્ટિથી ઉપયોગી થાય તે માટે છેવટ સુધી ચિંતા અને પ્રયત્ન કરતા હોવા છતાં તે પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલાં જ શ્રી કિશોરલાલભાઈનું દેહાવસાન થયું. ઘણાં વર્ષોનો અમારો મિત્રસંબંધ હતો. તે સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારના લૌકિક સ્વાર્થની કે માનપ્રતિષ્ઠાની પરસ્પર કોઈનેયે ઇચ્છા ન હોવાથી તે દિવસે દિવસે વધારે પવિત્ર, ઉદાત્ત અને ગાઢ થતો ગયો. જીવનનો ઉચ્ચ આદર્શ સિદ્ધ કરવાના કામમાં એકબીજાને મદદ કરવામાં અમારું જીવન ગયું હોવાથી તેમનો વિયોગ તેમના બીજા મિત્રો પ્રમાણે મને પણ તીવ્રપણે લાગે છે. આ પુસ્તક લખાવવામાં પણ તેમનો વારંવાર અત્યંત પ્રેમનો આગ્રહ અને જનહિત વિષેની તેમના હૃદયની ઊંડી લાગણી ઘણે અંશે કારણભૂત છે.

આત્મપરિચય

૧. જીવનની રૂપરેખા

મારા પિતાશ્રીનું નામ આપ્પાજી બળવંત. અટક કુળકર્ણી. કાર્ય અંગે દેશપાંડે પણ કહેવાતા. કુલાબા જિલ્લાનુ પાલી અમારા પૂર્વજોનું ઘણાં વર્ષોથી રહેવાનું ગામ. ત્યાંનું મુખીપણું અને બીજાં વતન પણ વંશપરંપરાથી અમારા કુટુંબમાં ચાલતા આવેલાં. મારા પિતાશ્રી અને તેમના પાંચ ભાઈ અને એ બધાનો પરિવાર મળીને અમારું કુટુંબ ઘણુ વિશાળ હતું. પિતાશ્રીને સરકારી નોકરીને કારણે બહાર ગામ રહેવુ પડતુ. થાણા, રત્નાગિરિ, ખાનદેશ વગેરે જિલ્લાઓમાં અનેક જગ્યાએ તેમને નોકરી અંગે રહેવાનું થયુ હતુ. મારું બાળપણ આ ત્રણ ચાર જિલ્લાઓમાં ગયું છે. મારો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૩માં થયો.

શિક્ષણ

અમે કુલ ૭ ભાઈઓ અને ત્રણ બહેનો મળીને નવ ભાંડુઓ હતાં. ઘરની સ્થિતિ મધ્યમ હોવાથી અમારી રહેણી પણ સાદી હતી. અમારા માતુશ્રી હું નવદસ વર્ષનો હતો ત્યારે અવસાન પામ્યા ત્યારથી અમારી સંભાળ લેવાની બધી જવાબદારી પિતાશ્રી પર પડી. માતુશ્રીના મૃત્યુ પછી બધા ભાઈઓ અને એક નાની બહેન પૂના રહેવા ગયાં. ત્યાં મારું થોડુક ભણતર થયુ. ૧૮૯૩થી '૯૭ સુધીનો મારો સમય પૂનામાં ગયો. ત્યાર પછી ખાનદેશમાં શિરપુર અને ધૂળિયામાં મારું થોડુક શિક્ષણ થયું. ધૂળિયામા અંગ્રેજી પાંચમીમાં હતો ત્યારે મેં શાળા છોડી. ૧૯૦૧ની આસ હશે. મારી ઉંમર તે વખતે સત્તર વર્ષની હશે.

દેશપ્રેમના સંસ્કાર

મેં શિક્ષણ છોડ્યું તે વખતે કોઈ પણ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ દેશમા ચાલુ નહોતી. રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પ્રવૃત્તિ ત્યારે એટલી સંકુચિત હતી કે તેનો વિદ્યાર્થીવર્ગ સાથે કશો જ સંબંધ આવતો ન હતો. વર્તમાનપત્રો

કે ભાષણોનો પણ તે કાળ નહોતો નાનપણમા ચારપાચ ભાષણો સાભળવાના પ્રસગો મને યાદ છે. તેમાના બેત્રણ સ્વદેશી પર હતા ઇતિહાસના વાચન પ થી આપણા દેશ અને પૂર્વજો વિષે અભિમાન અને ચાલુ પરિસ્થિતિ વિષે દુખ થતુ, એવુ મને સ્મરણ છે ક્યા કારણો કે સસ્કારોને લીધે તે હુ નક્કી કહી શકતો નથી, પણ આઠમા વરસથી મારા મનમા સ્વતત્રતાની ભાવના અસ્પષ્ટપણે પેદા થયાનુ મને યાદ આવે છે મને એ પણ યાદ આવે છે કે તે વખતે હુ રત્નાગિરિ જિલ્લામા રાજાપુર ગામે હતો તે વખતે પિતાશ્રી પાસે એક ગૃહસ્થ આવતા તેઓ ૧૮૫૭ના બળવામા હતા અને તેમણે પોતાનુ નામ બદલી નાખ્યુ હતુ તેમના તરફથી અજાણપણે કોઈ સસ્કારો મને મળ્યા હશે કે કેમ તે મને અત્યારે યાદ આવતુ નથી તે કાળે ઉદ્ભવેલી તે ભાવનાનુ પોષણ પૂના આવ્યા પછી થતુ ગયુ રેડ અને આયર્સ્ટના ખૂન થયા ત્યારે હુ પૂનામા હતો ૧૮૯૭ અને '૯ ના દુકાળ વખતની લોકસ્થિતિ જોઈને અને સાભળીને મન બહુ વ્યાકુળ થતુ તેર ચૌદ વર્ષનો થયો ત્યારથી દેશ સ્વતત્ર થવો જોઈએ એમ સ્પષ્ટપણે લાગવા માડ્યુ હતુ એ જ ભાવના આગળ જતા વધુ ને વધુ પ્રબળ થતી ગઈ ચાલુ શિક્ષણથી દેશને સ્વતત્ર કરી શકાવાનો નથી એમ ખાતરીપૂર્વક સમજાયા પછી એ જ શિક્ષણ લેતા રહેવુ મને અસહ્ય થઈ પડ્યુ અને તેનુ જ પરિણામ છેવટે શિક્ષણ છોડવામા આવ્યુ

आदर्श विषे मारी कल्पना

શિક્ષણમા પ્રથમ કોટિના વિદ્યાર્થીઓમા મારી ગણના નહોતી થતી એવી અભિલાષા પણ મને નહોતી તેમ છતા વર્ગમા મારો નબર સાધારણ રીતે ઉપરજ રહેતો ક્રિકેટ અને બીજી કેટલીક રમતોમા માત્ર મારી બરોબરીના વિદ્યાર્થીઓમા હુ પહેલા વર્ગનો હતો પણ દેશના વિચારો જેમ જેમ મનમા વધારે ને વધારે આવવા લાગ્યા, સ્વાતત્ર્ય માટે આપણે શુ શુ કરવુ જોઈએ, ત્યાગ સાહસ પુરુષાર્થ કેવો જોઈએ વગેરે વિચારો જેમ જેમ આવવા લાગ્યા તેમ

તેમ રમતગમતનો શોખ ઓછો થવા માંડ્યો. વ્યાયામ તથા તેને અંગેના શિક્ષણની જરૂર જણાવા લાગી અને એ જ હેતુથી તે શિક્ષણ લેવા લાગ્યો. શાળાનું ભણતર છોડી દીધા પછી તરત જ વ્યાયામની મારફત જુવાનોમા બળ અને ઉત્સાહ પેદા કરી તેમને રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવાનો પ્રયત્ન હું કરવા લાગ્યો. જાતે સ્વદેશી વ્રત લીધું અને બીજા પાસે પણ તે લેવડાવવા લાગ્યો. પચાસ વર્ષ પહેલાંના તે જમાનામાં સમાજમાં મારા વિચાર પ્રમાણેની કોઈ પણ આદર્શ વ્યક્તિ મારી જાણમાં નહોતી તેથી સમર્થ રામદાસ અને છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ મને આદર્શ વિભૂતિઓ લાગતા. મારા રાષ્ટ્રીય વિચારોનું વલણ લગભગ તેમના વિચારોને અનુરૂપ હતુ. ઈશ્વર, ધર્મ, નીતિ, ચારિત્ર્ય, શીલ અને સદાચાર પર મારી પહેલેથી જ શ્રદ્ધા હતી પોતાના સુખ માટે રુચિ નહોતી. સેવાવૃત્તિ હતી. દાસબોધ, મનાચે શ્લોક, અને સંત તુકારામના અભંગોની મન પર ખૂબ ઊંડી અસર તે જ કાળે થયેલી. પિતાશ્રીને મોઢે કોઈ કોઈ વાર સાંભળવા મળતાં ભક્તિનાં પદો અને શ્લોકોને લીધે એ જ સંસ્કારો દૃઢ થતા ગયા.

વ્યાયામ દ્વારા ચારિત્ર્યનો સસ્કાર

શરીરબળ અને ઈશ્વર, સદાચાર વગેરે પરની શ્રદ્ધાને લીધે ચારિત્ર્યબળનો વિકાસ થયા વગર આપણે દેશનું કાર્ય કરી શકીશું નહીં, એવી શરૂઆતથી જ મારી દૃઢ માન્યતા હોવાથી એ જ જાતના સંસ્કારો પોતાના પર તેમ જ સમાજ પર પાડવાનો મારો પ્રયત્ન મારી શક્તિ પ્રમાણે ચાલુ હતો. એ જ અરસામાં શસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત એવા એક ગૃહસ્થની મને ઓળખાણ થઈ. તેઓ પોલીસખાતામાં સરકારી નોકર હતા અને પેન્શન લેવાની તૈયારીમાં હતા. જાતે મરાઠા હતા. તેમનું શરીર કસાયેલુ હતુ. જુવાનીમાં સરકારની સામે બળવો કરેલો. તેમાં સરકારે તેમને માફી બક્ષીને પોલીસ ખાતામાં નોકરી આપેલી. મારા પર તેઓ બહુ પ્રસન્ન હતા. મને શીખવવા માટે તેઓ કોઈ કોઈ વખત વ્યાયામશાળામાં આવતા. શસ્ત્રવિદ્યામાંની તેમની પ્રવીણતા જોઈને

અને તેમને માટે જેટલો આદર થતો તે કરતાય વધારે આદર તેમની ચારિત્ર્યપરની નિષ્ઠા જોઈને થતો પેન્શન લઈને પોતાને ગામ જતી વખતે તેમણે અમારામાના કેટલાક ખાસ ભાઈઓને જે ઉપદેશ કર્યો તે મારા ધ્યાનમા કાયમનો રહ્યો છે તેમણે કહ્યુ, "માન પિતાશ્રીએ મારી ભરજુવાનીમા મને કરેલા ઉપદેશના શબ્દો હુ આજે તમને કહુ છુ તેમનો હુ એકનો એક દીકરો હતો તેમણે મને આગ્રહપૂર્વક કહ્યુ હતુ કે ત્રીસ વર્ષનો થાય તે પહેલા તુ લગ્ન કરીશ નહીં શરીર અને મન દૃઢ અને પવિત્ર રાખજે વ્યાયામ કદી છોડીશ નહીં તારુ શરીર એવુ ખડતલ અને મજબૂત થવુ જોઈએ કે તારે પથ્થર પર પડવાનો પ્રસગ આવે તો પથ્થરને તારો ડર લાગે પણ તને તેનો ડર ન લાગવો જોઈએ સદાચાર અને શીલ પર શ્રદ્ધા રાખજે ધનથી લોભાઈશ નહીં સ્ત્રીઓને વિષે આદર અને પવિત્ર ભાવ રાખજે ઈશ્વરને કદી ભૂલીશ નહીં પોતાને સુખી કરવા કરતા બીજાને સુખી કરવામા આનદ માનજે આ રીતે વર્તીશ તો તારુ જીવન ધન્ય થશે' તેમનો મને આ ઉપદેશ હતો હુ પણ આ જ વસ્તુ તમને આગ્રહપૂર્વક કહુ છુ આ પ્રમાણે વર્તવામા તમારુ કલ્યાણ છે" આટલુ કહીને તેઓ આગળ બોલ્યા "પિતાશ્રીના મૃત્યુ પછી કેટલીક કૌટુબિક મુશ્કેલીઓને લીધે મારે અઠ્ઠાવીસમે વરસે લગ્ન કરવુ પડ્યુ પણ તેમણે કહેલો ઉપદેશ ભૂલીને હુ કદી વર્ત્યો નથી" આવા અર્થનો ઉપદેશ તેમણે ટૂકમા અમને આપ્યો વ્યાયામ અને બીજાઓને ઉપયોગી થવુ એ બે વાતોનો તેમા આગ્રહ હોવાથી મને તે તરત જ ગળે ઊતરી ગયો દ્રવ્ય અને સ્ત્રી વિષેનો મોહ એ શી બાબતો છે એવુ મને તે ઉમરે ભાન સરખુ ન હતુ છતા ત ઉપદેશમા પણ મને ઘણી ગભીરતા લાગ્યા વિના રહી નહીં ત્યાગ અને સાદાઈ પ્રત્યે પહેલેથીજ મને કઈક અનેરો આકર્ષણ હોવુ જોઈએ એમ મારુ જીવન તપાસતા લાગે છે અગ્રેજી બીજીમા હતો ત્યારે હટરના ઇતિહાસમાથી ગૌતમ બુદ્ધના ગૃહત્યાગના વર્ણન વાચતા જ તેની છાપ મારા મન પર પડી હતી તે જ પ્રમાણે શકરાચાર્ય, જ્ઞાનેશ્વર,

રામદાસ વગેરેનાં જીવનચરિત્રોની પણ મારા મન પર અસર થઈ હતી. ત્યાગી પુરુષોનાં જીવનની અસર નાનપણથી જ મારા મન પર વિશેષ થતી. આવા જ કોઈ કારણસર ઉપર આપેલા ઉપદેશની મારા મન પર ઊંડી અસર થઈ હશે. આપણા સમાજમાં બાપે દીકરાને આવી જાતનો ઉપદેશ કર્યાના દાખલા ભાગ્યે જ મળશે.

મારી પ્રવૃત્તિ

વ્યાયામ અને તેને જ અંગે બીજી કેટલીક પ્રવૃત્તિ થોડો સમય ખાનદેશમાં કર્યા પછી હું અમારા મૂળ ગામ પાછો આવ્યો અને ત્યાં તે જ પ્રવૃત્તિ અને સાથે સાથે ઘરની ખેતી વગેરેનું કામ પણ કરવા લાગ્યો. મારી પ્રવૃત્તિને અંગે હું અવારનવાર બહારગામ પણ જતો. તે સમયની મારા મનની સ્થિતિનો વિચાર કરતા મને આજે પણ લાગે છે કે મારામાં આત્મવિશ્વાસ ઘણો જ હતો. દેશસેવાના અને કાર્યના હેતુથી જેમને જેમને હું મળ્યો, મારા કામમાં જોડાવા માટે જેમને જેમને મેં આગ્રહ કર્યો તેમાંથી ઘણું કરીને કોઈએ પણ મને નાકારો દીધો નહીં. તેમાંના ઘણા અનેક દૃષ્ટિથી મારા કરતાં મોટા અને શ્રેષ્ઠ હતા, તેમ છતાં દરેકના મન પર મારા બોલવાની છાપ પડ્યા વગર રહેતી નહીં. તેથી મારામાં આત્મવિશ્વાસ વધતો ગયો.

ગૃહત્યાગ અને પુનરાગમન

આવી સ્થિતિમાં ત્રણ ચાર વરસ વીતી ગયા પછી મને લાગવા માંડ્યું કે મારા સંકલ્પિત હેતુની પાછળ સંપૂર્ણપણે લાગ્યા વગર એ કામ પાર નહીં પડે. આ વિચારથી હું પિતાજીને પૂછ્યા વગર, કોઈને જણાવ્યા વગર, ઈ. સ. ૧૯૦૪માં ઘર છોડીને ચાલી નીકળ્યો. પિતાજીને છોડીને જવું ઘણું કઠણ લાગતું હતું. પિતૃસેવાની ભાવના અને મારા જવાને લીધે પિતાજીને થનારા દુઃખની કલ્પના મનને અત્યંત વ્યાકુળ કરતી હતી. મનની એવી સ્થિતિમાં આશરે દોઢસો માઈલ ઉઘાડે પગે પ્રવાસ કરીને સાંપુતેરે સજ્જનગઢ પર ગયો, સમર્થ રામદાસની સમાધિનું દર્શન કર્યું. ત્યાં જ થોડા દિવસ રહી

આત્મવિશ્વાસથી ત્યાંથી નીકળ્યો. મારી ઉંમર, સંસ્કારો, જ્ઞાન, અનુભવ, સ્વભાવ અને આત્મવિશ્વાસ—એ બધાને અનુરૂપ એવી જ મારા કાર્યની યોજના હતી. તે પાર પાડવાના ઉદ્દેશથી ફરતો હતો તે દરમ્યાન, તે સમયના સતારા જિલ્લાના એક આગળ પડતા આગેવાન ગૃહસ્થને મળ્યો. મારી ઉંમર તે વખતે ૨૦–૨૧ વરસની અને તેમની ૫૦–૫૨ વરસની હતી. મેં મારા વિચારો તેમને કહ્યા પછી તે અમલમાં મૂકવાનું તેમને અશક્ય લાગ્યું. અને તેમ કરવા જતાં મારો માત્ર ચોક્કસ વિનાશ થશે એમ લાગવાથી તેમને મારી દયા આવી હોય, અથવા મારે વિષે વાત્સલ્ય લાગ્યું હોય, તેમણે એ વિચારોથી મને પાછો વાળવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. અને હું તેમનું માનતો નથી એમ જોઈને આ સાધુવેષ છોડ્યા વગર હું તને અહીંથી જવા દેવાનો નથી એવો તેમણે આગ્રહ પકડ્યો. દેશને ઉપયોગી થાય એવું કંઈક શીખવા બાબત તેમણે મને ઉપદેશ કર્યો તે માટે વ્યવસ્થા કરવાની બધી જવાબદારી પોતાને માથે લેવા તેઓ તૈયાર થયા. છેવટે તેમની આગળ મારું કશું ચાલશે નહીં એમ જોઈને મેં મારાં વસ્ત્રો તેમને હવાલે કર્યાં. ત્યાંથી નીકળ્યા પછી ફરીને સાધુવેષ લેવાનો મારો વિચાર હતો; પણ એટલામાં મારા એક મિત્ર પાલીમાં ઘણા બીમાર હોવાની મને ખબર પડી એટલે હું ફરી ઘેર ગયો. પિતાશ્રીને બધી હકીકત કહી તે જરાય ગુસ્સે થયા નહીં. મિત્ર સાજો થયો. હું ફરી પાછો પહેલાંની જેમ થોડીક મારી પોતાની પ્રવૃત્તિ અને ઘરની ખેતીનું કામ કરવા લાગ્યો

આ જ અરસામાં બંગાળના ભાગલાને લીધે પેદા થયેલા પ્રક્ષોભમાથી
સ્વદેશીનુ આંદોલન ઊઠ્યુ. લોકજાગૃતિની દૃષ્ટિથી
બંગાળના ભાગલા અને મને તે સારું લાગ્યુ લોકોમાં દેશાભિમાન અને
અમારી નિરાશા દેશ માટે ત્યાગ અને કષ્ટો સહન કરવાની વૃત્તિ
પેદા થતી જોઈને ભાવિને વિષે મારા મનમાં
આશા બંધાવા લાગી. થોડાંક સાહસભર્યાં કામો પણ તે કાળમાં થયા પણ બૉમ્બ કે ગોળીની મદદથી કોઈ વ્યક્તિનુ ખૂન કરવાને માર્ગે આપણે

હેતુ પાર પડવાનો નથી એમ મને લાગતું હોવાથી તે સાધનો હાથમાં હોવા છતાં તે માર્ગે જવાની મને ઇચ્છા થઈ નહીં. ૧૯૦૮–૦૯ સુધી દેશનું વાતાવરણ ક્ષુબ્ધ જ રહ્યું. પણ ત્યાર પછી સરકારની ઉગ્ર દમન-નીતિને લીધે બધે ભય ફેલાયો. દેશકાર્યની બાબતમાં બધે શિથિલતા આવી. અમે જે માર્ગે જવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા તે માર્ગે જનારી ઘણી વ્યક્તિઓ નિરાશ થઈને પોતપોતાના જીવનવ્યવસાયમાં લાગી ગઈ.

એકાંતનો નિશ્ચય

આવી સ્થિતિમાં મને મારી શક્તિનો અને લોકમાનસનો અંદાજ આવ્યો. અને આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે પ્રમાણે ફરવાની મારા પોતાનામાં કે બીજા કોઈમાં પણ પાત્રતા નથી એ મને સમજાયું. હવે પછી શું કરવું એ સવાલ મારી સામે ઉપસ્થિત થયો. દેશવિષયક કે સમાજવિષયક ધ્યેય છોડીને કેવળ વ્યક્તિગત કાર્યમાં જીવન ગાળવા જેવી મારા મનની સ્થિતિ ન હતી. મને કશું સૂઝતું નહોતું. રસ્તો દેખાતો નહોતો. દેશની સ્થિતિ દિવસે દિવસે અસહ્ય થવા લાગી. એ સ્થિતિમાં સુપ્રસમાધાન-પૂર્વક દિવસ કાઢવાનું મારે માટે અશક્ય થયું પરમેશ્વરની કૃપા સિવાય હવે આપણે માટે બીજો આધાર નથી અને આશા નથી એમ લાગવા માંડ્યું. દાસબોધ, જ્ઞાનેશ્વરી વાચવાનો ક્રમ પહેલેથી જ હતો. એ સંસ્કાર આ વખતે પ્રબળ થયો. એકાંતમાં જઈ પરમેશ્વરનો આદેશ મેળવવો અને એ જ હવે આગળનો રસ્તો બતાવશે, એવા વિચારથી અને નિશ્ચયથી હું તેની આરાધનાને માર્ગે લાગ્યો.

સાધના અને કેટલાક અનુભવો

ઉપવાસ, પારાયણ, અનુષ્ઠાન, ચિંતન, ધ્યાન વગેરે સાધનો દ્વારા મેં એકાંતમાં આરાધના શરૂ કરી. ઈ. સ. ૧૯૧૦ સુધી ખાનદેશ અને સતારા જિલ્લામાં, તો ક્યારેક બાજેની ગુફામાં રહ્યો. પણ ત્યાં મને જોઈએ તેવી નિરુપાધિકતા મળતી નથી એમ લાગવાથી ૧૯૧૧માં હું હૃષીકેશ તરફ જઈને ત્યાં એકાંતમાં રહેવા લાગ્યો. આસનોનો અભ્યાસ પહેલેથી જ હતો. પ્રાણાયામનું પણ થોડુંક જ્ઞાન હતું. તે જ

અભ્યાસ આગળ ચલાવ્યો. તેમાથી જ આગળ ધારણા અને ધ્યાન પર ગયો. એ સ્થિતિમાં માનસિક શક્તિ વધ્યાના અનેક અનુભવો થયા. પરંતુ જે મુખ્ય હેતુ માટે મેં આ બધો પ્રયત્ન ચલાવ્યો હતો તે સિદ્ધ થયો નહીં. સાધનામા થતા જુદા જુદા અને વધતા અનુભવોને લીધે મારા વિચારમાં અને તાત્કાલિક સાધ્યમાં પણ આગળ જતાં ફરક પડતો ગયો. ઈશ્વરનો આદેશ, તેનું દર્શન, તેનો સાક્ષાત્કાર, એ સાધ્યો ગૌણ પડી જઈ તેનું 'જ્ઞાન' મેળવવું એ સાધ્ય પર હું પછી આવ્યો. એ બધા કાળ દરમ્યાન વ્યાકુળતા વધતી ગઈ. વચમાં વચમાં ભયંકર નિરાશા પણ થતી. તે વખતે કોઈ માર્ગદર્શક મળે તો સારું એમ થતું. તેની કૃપાથી પણ આપણું સાધ્ય આપણને પ્રાપ્ત થશે એ વિચારથી એવો પ્રયત્ન પણ મેં ચાલુ રાખ્યો. એક સત્પુરુષના સમાગમમાં કેટલાક દિવસ ગાળ્યા પણ ખરા. મારા પર તેઓ પ્રસન્ન હતા, પણ તેમનું ધ્યેય કેવળ સંન્યાસ પર હોવાથી તેમને માર્ગે જવાની મને ઇચ્છા થઈ નહીં. સંસારવ્યવહાર છોડીને વૈરાગ્ય અને પરમાર્થને નામે હજારો માણસોને સંન્યાસીની ઢબે જીવન ગાળતા તે કાળે મેં જોયા. તેમાં કેટલાકનો મારી સાથે ઓછોવધતો સંબંધ પણ આવ્યો. તેથી મારા જીવનધ્યેયની દૃષ્ટિથી મને કશો લાભ ન થયો તોય તેમના વિચાર, રહેણી, ટેવો, સંસ્કાર, સ્વભાવ, તેમનાં ધ્યેયો વગેરેની મને માહિતી મળી. જુદા જુદા સંપ્રદાયો, પંથો, ગુરુશિષ્યસંબંધો અને પરંપરાઓ, જુદાં જુદાં સાધનો, શક્તિપાત શક્તિસંચરણ વિદ્યાઓ, દૂરદૃષ્ટિ, દૂરશ્રવણ જેવી સિદ્ધિઓ વિષે મને થોડુંક જ્ઞાન થયું. ભક્તિ અને અધ્યાત્મ વિષેની આપણી જુદી જુદી કલ્પનાઓ, ભાવનાઓ, માન્યતાઓ, તર્કો, તત્ત્વજ્ઞાનની જુદી જુદી પ્રણાલીઓ વગેરે ઘણી બાબતો હું જાણી શક્યો. વૈરાગ્યના ખરા ખોટા પ્રકારો; તેનાં જુદાં જુદાં કારણો; ભ્રમ, દંભ તેમ જ સાધુવૈરાગીઓના અખાડા, તે બધા વિષેનું તેમનુ અભિમાન, તેમના ઠાઠ, તેમના આડંબર, તેમનાં વ્યસનો અને તેનાં કારણો વગેરેની માહિતી મને તે કાળમાં જ થઈ. આવી રીતે સમાજ અને અધ્યાત્મ

વિષેના મારા જ્ઞાનમાં એકંદરે ઉમેરો થયો. સાધનાના ઉદ્દેશથી મારે એ ત્રણ વાર હ્રષીકેશ તરફ જવું પડ્યું. એક વાર જમ્નોત્રી, ગંગોત્રી, કેદાર અને બદરીનારાયણ સુધી હું ભ્રમણ કરી આવ્યો. એ પ્રવાસ દરમ્યાન કેટલીક સારી વ્યક્તિઓ સંન્યાસપદ્ધતિથી નહીં પોતાની વિચારસરણી પ્રમાણે સાધન અને અભ્યાસ કરતી હતી, તેમની સાથે મારે મુલાકાત થઈ. તેમના અને મારા જીવનધ્યેયમાં જોકે ફરક હતો તોય તેમની શાન્તિ અને પ્રસન્નતા જોઈને મને આનંદ થયો. ભ્રમણ કરી રહ્યો હતો ત્યારે જ મને સમજાયુ કે પોતાના ઉદ્દેશ માટે જેને કોઈ સાધન મળ્યું હોય છે તે, તે છોડીને ફર્યાં કરતો નથી. સાધનમાં ગતિ અટક્યા પછી જ મારી વૃત્તિ ચચળ બની અને ત્યારે જ હુ કશી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની આશા ન હોવા છતા સેકડો માઈલ નિરર્થક ફરતો રહ્યો.

સત્યનો નિર્ણય થયા વગર આપણો ધર્મ અને આપણું આ કાળે સમાજવિષયક કર્તવ્ય શુ છે અને તે કેમ પાર પાડી શકાય તે આપણને નહીં સૂઝે એવી સમજણને લીધે ઉત્તરોત્તર થયેલા અનુભવો પરથી મારાં તાત્કાલિક સાધ્યો બદલાતાં ગયાં, એ હું અગાઉ કહી ગયો છું.. આગળ અભ્યાસ કરતાં આત્મજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન, અદ્વૈતાનુભવ, ચિત્તનો લય વગેરે સાધ્યો પર પણ હુ ધીમે ધીમે પ્રગતિ કરતો ગયો. ગ્રંથપ્રામાણ્ય એટલે ગ્રંથ પરથી પોતે કે તે વિષયમાં જ્ઞાની મનાયેલાઓએ કરેલી કલ્પનાઓને પ્રમાણભૂત – માનતો હોવાને લીધે જે વખતે જે કલ્પના મને સત્ય જણાઈ તેની પાછળ હું પડ્યો. જીવનનાં પૂર ઉમંગ અને ઉત્સાહનાં લગભગ દસ વરસ સતત આ જ પ્રયત્નની પાછળ અત્યંત વ્યાકુળતામા ગયાં. જુદી જુદી ભૂમિકાઓ સાધીને જુદા જુદા અનુભવો મેં લીધા. પણ તેટલું કરીને પણ તે પરથી હું મારો ધર્મ કે મારું કર્તવ્ય નક્કી કરી શક્યો નહીં, અથવા જે કાર્ય કરવુ જોઈએ એમ મને પહેલેથી લાગતું હતું તે કરવાની શક્તિ અથવા પાત્રતા પણ મારામાં આવી નહીં.

ઈશ્વર સાક્ષાત્ દર્શન આપીને આપણને જ્ઞાન, બળ અને સામર્થ્ય આપે છે એ શ્રદ્ધાથી હું પ્રથમ તેના દર્શન પાછળ

અનુભવોનું પૃથક્કરણ

પડ્યો. શ્રદ્ધા, સતત ચિંતન, ધ્યાન, અનુસંધાન, એકાગ્રતા અને બીજાં સાધનોને લીધે દર્શનના જેવા અનેક અનુભવો મને થયા. પણ તે આપણી જ કલ્પનાથી નિર્માણ કરેલા થોડા વખત પૂરતા અર્ધજાગ્રત અવસ્થાના આભાસો માત્ર છે, એવું તે અનુભવોને વિવેકદૃષ્ટિથી બધી બાજુએથી તપાસતા મને જણાયું તે બધા અનુભવોને રંગ, રૂપ મે જ આપેલા હોવાથી તે બધાનો કર્તા હું જ છું એ મારા ધ્યાનમાં આવ્યું. તે જ પ્રમાણે આત્મા અને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર, દર્શન, અદ્વૈતાનુભવ વગેરેની બાબતમાં પણ પ્રયત્ન કર્યા પછી તેમા પણ ભ્રમ કયો, અને સત્ય શું, એનો મને બોધ થયો. ઈશ્વર, આત્મા, બ્રહ્મ એ તત્ત્વો જુદા જુદા નથી; પરંતુ એક જ મહાન વ્યાપક તત્ત્વને આપણે આપેલા જુદા જુદા સંકેત છે. એ તત્ત્વ દેખાય તેવુ નથી, ભાસે તેવુ નથી. તેમાથી જ જગત અને આપણે બધાં નિર્માણ થયાં છીએ અને તે જ આપણા બધાનો આધાર છે, એ વાત તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી અને જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના નિરીક્ષણથી મારા ધ્યાનમા આવી. અને વિવેક અને નિશ્ચયથી એ વિચાર પર હું દૃઢ પણ થઈ શક્યો. અનંત વિશ્વના વ્યાપારમા, તેમ જ આપણા શરીર, બુદ્ધિ અને મનના દરેક કર્મમા તેજ મહાન તત્ત્વ—તે જ શક્તિ—પ્રેરણા આપીને કામ કરે છે; તેનાં કાર્ય દેખાઈ આવે છે પણ તે શક્તિ પોતે સ્વતંત્રપણે અલગ દેખાવી શક્ય નથી; આપણે પોતે તે જ શક્તિ છીએ તેથી આપણું જ આપણને દર્શન થાય એ સંભવિત નથી; એ પણ મને સમજાયું. ધ્યાનધારણાના અભ્યાસથી ચિત્તની એક પછી એક ભૂમિકા સાધતાં સાધતાં છેવટે તેનો લય પણ સાધી શકાય છે; તેમ જ ઈશ્વર વિષેની ભાવનામાં ને ચિંતનમાં ચિત્તને તદ્રૂપ કરી શકાય છે એ પણ મને સમજાયું. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલી કોઈ પણ ભૂમિકા કે અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાથી અથવા બધી ભૂમિકાઓ

અને અવસ્થાઓ સિદ્ધ કરવાથી પણ માનવી કર્તવ્ય પૂરુ થતુ નથી, એમ લાગવાથી તે અનુભવો પૈકી એકેથી મારુ સમાધાન થયુ નહીં કે મને ધન્યતા લાગી નહીં આગ સદ્‌ભાગ્યે મને ક્યાક સારા પ્રામાણિક સાધકો પણ મળ્યા તેમાના કોઈ, કોઈ એક ભૂમિકામા, તો બીજા તેનાથી જુદી જ અવસ્થામા મગ્ન રહેતા કોઈ સાક્ષી અવસ્થાને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માનતા કોઈ લયાવસ્થાને એટલે ઉન્મન અવસ્થાને જ આત્માનુભવ કે બ્રહ્માનુભવ સમજતા, કોઈ દિવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની પાછળ પડ્યા હતા પણ તેમાના ઘણાખરાની સ્થિતિ તપાસતા તેઓ પોતાની જ કલ્પનાને, વૃત્તિને અથવા નિવૃત્ત સ્થિતિને કે પોતાના જ માનસિક સામર્થ્યને ઈશ્વર, આત્મા, બ્રહ્મ કે દિવ્યત્વ સમજીને તેમા જ કૃતાર્થતા માનતા હોવાનુ દેખાયુ આવા સાધકો સાથે વાતચીત કરવાનો મને પ્રસગ આવતો ત્યારે કેટલાકના ધ્યાનમા તેમની પોતાની ભ્રાન્તિ આવતી, તો કેટલાક પોતાની સ્થિતિને જ આગ્રહપૂર્વક વળગી રહેતા

સાધનોને કારણે સાધકને પહેલા કદી ન થયેલા અને ક્યારેક તદ્દન અકલ્પિત એવા જુદી જુદી જાતના અનુભવો થાય છે. સાધનમા ચિત્તની થતી જુદી જુદી સૂક્ષ્મ અવસ્થાઓના તે પરિણામ હોય છે પણ સાધક એ વાત સમજતો ન હોવાથી તેને જણાતા કોઈ પણ રમ્ય, ભવ્ય કે આકર્ષક અનુભવને જ મુખ્ય માનીને તેમા જ તે તલ્લીન કે મગ્ન રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે સ્થિતિમા તેને એક જાતનો આનદ અને શાન્તિ મળે છે સાધકનુ ધ્યેય તેના કરતા ઉદાત્ત હોય તો તે સ્થિતિને તે સર્વશ્રેષ્ઠ માનતો નથી સુખ, આનદ, ઉન્નતિ, લાભ વગેરે દરેક બાબતનો કે સ્થિતિનો સામુદાયિક લાભ અને હિતની દૃષ્ટિથી જે વિચાર કરે છે તેને ગમે તેટલા મોટા વ્યક્તિગત લાભથી સમાધાન થતુ નથી

૨. અનુભવોનો સાર

મારા જીવનનું ધ્યેય પહેલેથી જ વ્યાપક અને સામુદાયિક હોવાથી સાધનાના દરેક અનુભવને અને તે વખતની ચિત્તની ભૂમિકાને હું એ જ દૃષ્ટિથી તપાસવા લાગ્યો. અને તે પરથી બધાને તપાસનારી, પારખનારી, સર્વહિતકારી વિવેકદૃષ્ટિ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે એવું હું સમજ્યો. ઘણા

વિવેકદૃષ્ટિ અને મહાજાગ્રત અવસ્થા

સાધકો, ઘણા સાધુસંન્યાસીઓ તેમ જ પોતાને અવતાર માનનારા અને પોતાના અનુયાયીઓ પાસે પોતાને ઈશ્વર કહેવડાવનારા લોકોનો અનુભવ અને તેમની ભૂમિકાઓ સમજી લેવાના અને પારખવાના પ્રસંગો મને આવ્યા. તે પરથી પણ મને આ જ વાત વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવા લાગી. કોઈ પણ ભ્રમમાં, વ્યસનમા કે અનર્થમાં પોતાની જાતને ન ફસાવા દેતાં અથવા કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ કે દિવ્ય ગણાતા અનુભવમાં, સ્થિતિમાં કે આનંદમાં તલ્લીન થવા ન દેતા મને હમેશ ઉન્નતિ તરફ લઈ જવામાં આ જ મારી દૃષ્ટિ મને ઉપયોગી થઈ છે. આ દૃષ્ટિને લીધે હું સમજ્યો કે ચિત્તની લયાવસ્થા કરતાં તે પછીની જ્ઞાનાવસ્થા શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે તે અવસ્થામાં લયાવસ્થાનો બોધ કાયમ હોઈ તેનો જીવનમાં ઉપયોગ કરવાની શક્તિ અને શક્યતા હોય છે. કોઈ પણ અનુભવમાં કેવળ તલ્લીન થઈને તેમાં જ ગરકાવ ન રહેતાં જુદા જુદા અનુભવોથી માણસે સમૃદ્ધ થઈ જ્ઞાનને વધારતા રહી મહાજ્ઞાની થઈને આજની જાગૃતિમાંથી તેને મહાજાગૃતિમાં જવાનું છે, એ પણ હું તે વિવેકદૃષ્ટિને લીધે સમજ્યો.

સાધનકાળ દરમ્યાન થયેલા જુદા જુદા અનુભવો અને પ્રાપ્ત થયેલી જુદી જુદી અવસ્થાઓ, ભૂમિકાઓ અને શક્તિઓથી મારું પૂરેપૂરું સમાધાન જોકે થયું નહીં, તોપણ તે બધાનો મારા જીવન માટે કશો જ ઉપયોગ થયો નહીં એમ ન કહી શકાય. ઈશ્વરના દર્શન

સાધનોથી થયેલા કાયમી લાભો

માટે સહન કરવી પડેલી વ્યાકુળતા જોકે વ્યર્થ હતી તોપણ તે કાળે તે નિમિત્તે વૃદ્ધિંગત થયેલો ઈશ્વરવિષયક પ્રેમ અને નિષ્ઠા, સત્ય વિશેની

જિજ્ઞાસા, સહિષ્ણુતા અને અન્ય સદ્ગુણોનો આજે પણ મારા જીવનમાં મને ઘણો ઉપયોગ થાય છે. ધ્યાનાભ્યાસથી ચિત્તમાં આવેલી સ્થિરતા, દૃઢતા, સૂક્ષ્મતા, પૃથક્કરણશક્તિ અને એ બધાને લીધે પ્રાપ્ત થયેલું વૃત્તિઓનું જ્ઞાન વગેરે બધા લાભો મને આજ સુધી ઘણા ઉપયોગી થયેલા છે. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી સમભાવનું તત્ત્વ ગળે ઊતરવાથી સત્ય, દયા, ક્ષમા ઉદારતા, સેવાવૃત્તિ, પરોપકાર, ત્યાગ વગેરે સદ્ગુણોનો પાયો દૃઢ થવામાં અને અહંકારરહિત બુદ્ધિથી તેમનો વિકાસ કરવામાં મને તેની ઘણી મદદ થાય છે.

આ માર્ગમાં રહેલા ભયો

આ બધા લાભો ધ્યાનમાં લેવા છતાં મને એટલુ તો લાગે જ છે કે, તે કાળની મારી ઈશ્વર વિષેની ભૂલભરેલી કલ્પનાઓ; તત્ત્વજ્ઞાન અને સાક્ષાત્કાર અંગેની ભ્રામક માન્યતાઓ; આદેશ, દિવ્ય દર્શન, દિવ્ય શક્તિ વગેરે વિષેની પરંપરાગત શ્રદ્ધા; ધાર્મિક ગણાયેલા ગ્રંથો વિષે પ્રામાણ્યબુદ્ધિ; તેમાં રહેલાં સત્યાસત્ય ખોળી કાઢવાની મારી અપાત્રતા વગેરેને લીધે મારે કેટલાંક શારીરિક અને માનસિક કષ્ટ નિરર્થક સહન કરવાં પડ્યાં. તે વખતે મારામાં જ વિવેક અને જ્ઞાન હોત અથવા કોઈ માર્ગદર્શક મને મળ્યો હોત તો મારે એવી રીતે સહન ન કરવુ પડત. આનો અર્થ એવો નથી કે ઈશ્વર કે અધ્યાત્મ વિષેના આપણા બધા વિચારો ખોટા છે, બધા ગ્રંથો ભ્રામક કલ્પનાઓથી જ ભરેલા છે, અથવા આ બાબતો પાછળ પડવું એ જીવન વ્યર્થ ગુમાવવા જેવું છે. મારા અનુભવ પરથી હું એમ કહી શકતો નથી. પણ આ બાબતોની પાછળ પડવા માટે પણ યોગ્ય સમજણ અને યોગ્ય સાધનોની જરૂર છે. એ ન મળે તો જીવનનો હેતુ પવિત્ર હોય તોપણ તે સિદ્ધ ન થતાં માણસને વ્યર્થ સહન કરવું પડે છે; એટલું જ નહીં, પણ એવી પરિસ્થિતિમાંથી ભ્રમ, દંભ અથવા નાસ્તિકતાની ઉત્પત્તિ થવાનો મોટે ભાગે સંભવ હોય છે. દાખલા તરીકે, કોઈ સાધક ઈશ્વરદર્શન, આત્મસાક્ષાત્કાર વગેરેની ભૂલભરેલી માન્યતા પ્રમાણે કયુ સાધન ગર

કરે અને જો તેની સમજણ પ્રમાણે બનવું શક્ય જ ન હોય તો પછી તે ભ્રમથી કોઈ પણ આભાસ કે કલ્પનાને દર્શન કે સાક્ષાત્કાર માની લે છે. સાધકની પ્રજ્ઞા અભ્યાસકાળ દરમ્યાન વિકાસ પામી હોય તો તેમાંનો ભ્રમ જલદી તેના ધ્યાનમાં આવે છે, અને પછી તે તાત્ત્વિક વિચારો તરફ વળે છે. અને જો તે ભ્રમને જ અનેક પ્રકારે દૃઢ કરવાના અને સત્ય ઠરાવવાના પ્રયત્નમાં પડે તો તેનામાં ધીરે ધીરે દંભ આવવા લાગે છે. જે સાધકને દર્શન, સાક્ષાત્કાર જેવો કોઈ આભાસ થતો નથી અને સાધનોનું કષ્ટ વેઠીને પણ કશું પ્રાપ્ત થયું નથી, એ કહેવાની જેનામાં હિંમત હોતી નથી, અને જેની પ્રજ્ઞા પણ વિકસિત થયેલી હોતી નથી, તે કાં તો દર્શન, સાક્ષાત્કાર વગેરે થયાનો ઢોંગ કરવા લાગે છે, અથવા ઈશ્વર, અધ્યાત્મ વગેરે બધી કેવળ ભ્રામક કલ્પનાઓ છે એમ સમજીને પુરેપૂરો નાસ્તિક બને છે. ખરું જોતાં, દાંભિક પણ નાસ્તિક જ છે. ફરક એટલો જ છે કે તે પોતાની નાસ્તિકતા છુપાવી શ્રદ્ધાનો ઢોંગ કરે છે. આ પરથી વિચાર કરતાં લાગે છે કે આમાંનો કોઈ પણ પ્રકાર વ્યક્તિની ઉન્નતિ અને સામાજિક હિતની દૃષ્ટિથી ચોક્કસ અહિતકર છે.

ભ્રમ અને દંભનાં કારણો

અનેક પંથોના, જુદા જુદા હેતુસર સાધન કરનારા, અનેક પ્રકારના સાધકો મેં જોયા છે. તેમનાં પરિણામોની પણ મને ખબર છે. તેમાંથી જ કેટલાક, સાધકોના સિદ્ધ શી રીતે બન્યા અને કેટલાક, સિદ્ધના મહાત્મા અને ગુરુ બનીને આગળ જતાં તેમાંથી જ પરમેશ્વરના અવતાર કે સાક્ષાત્ ઈશ્વર કેવી રીતે બન્યા તે પણ મેં જોયું છે. એ બધા પરથી અને મારા પોતાના અનુભવ પરથી મારી ખાતરી થઈ છે કે માણસમાં રહેલાં અજ્ઞાન, મોહ, અધૈર્ય આદિ દોષો તેને ભ્રમમાં અને દંભમાં નાખવાને કે નાસ્તિકતા તરફ લઈ જવાનું કારણ બને છે. જનહિતકારી અને પરોપકારી વૃત્તિવાળી કેટલીક વ્યક્તિઓ પણ કોઈ કોઈ વાર દિવ્યશક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધકદશા સ્વીકારે છે. એવા સાધકો

ઈશ્વરની આરાધના કરી જ્યાં સુધી તેની કૃપા યાચે છે, ત્યાં સુધી કદાચ ભ્રમમાં હોય તોય ઓછામાં ઓછું પ્રામાણિક તો હોય છે. પણ ઈશ્વરની કૃપા થઈને આપણામાં કંઈક દિવ્યશક્તિ આવી છે એમ જ્યારે તેઓ લોકોને બતાવવા માટે છે ત્યારે તેઓ પણ જાણીજોઈને દંભમાં પડે છે. આપણા દેશમાં બુદ્ધિમાન ગણાતા સમાજમાં પણ પુરુષાર્થના અભાવને લીધે કેટલું અંધશ્રદ્ધાળુપણું છે એ ગુરુશાહીના અનેક પ્રકારો પરથી આપણે બધા સારી રીતે જાણીએ છીએ. તે સમાજમાંથી અનેક માણસો આવી વ્યક્તિઓની આજુબાજુ શ્રદ્ધા અને આશાથી ભેગા થાય છે. પોતાની ભાવતૃપ્તિ માટે તેઓ તે વ્યક્તિઓને ઈશ્વર બનાવે છે. તેમને ઈશ્વર બનાવવાથી ભાવિકોની પણ પ્રતિષ્ઠા વધે છે. લોકોની શ્રદ્ધા પરથી એ વ્યક્તિઓને પોતાનામાં પણ ઈશ્વરપણાનો ભ્રમ અને મોહ પેદા થાય છે. પહેલાનો સાધારણ દયાળુ વૃત્તિવાળો સાધક, ઈશ્વરની કૃપા યાચનારો આરાધક, અને પોતાને સંપૂર્ણપણે ઈશ્વરાર્પણ કરનારો ભાવિક, ભોળા લોકોના સ્તુતિસ્તોત્રોથી અને પૂજાઅર્ચનથી થોડા જ દિવસમાં પોતાને ઈશ્વર માનવા લાગે છે! એ શું ઓછા દુઃખની ને નવાઈની વાત છે? અજ્ઞાન, ભ્રમ, દંભ અને ભોળપણના આવા ઉદાહરણો આપણા હિંદુસ્તાન સિવાય બીજે ક્યાંય મળશે નહીં એમ લાગે છે. પરમેશ્વરના અવતાર કે ઈશ્વરી સામર્થ્યનો સંચાર જેમનામાં થયો છે એવી વિભૂતિઓ હિન્દુસ્તાન સિવાય બીજે ક્યાંય પેદા થતી નથી એ પરથી હિંદુસ્તાનને પુણ્યભૂમિ માનવી કે પાપભૂમિ માનવી? કે હિંદુસ્તાન એ ભોળા લોકોનું બજાર છે એમ સમજવું!*

---

* ઈ. સ. ૧૯૩૦-૩૧ના અરસામાં એકલા મહારાષ્ટ્રમાં જ ઈશ્વરના કેટલાક અવતારો પ્રગટ થયા હતા.

માનવી શક્તિની મર્યાદા

સાધનકાળનાં સંયમ અને એકાગ્રતાને લીધે કેટલાક સાધકોમાં એક પ્રકારની વિશેષ શક્તિ આવે છે. તે શક્તિનો પ્રભાવ પણ કોઈ કોઈ વાર બીજી વ્યક્તિઓ પર પડેલો દેખાઈ આવે છે. પણ એવો ગમે તેટલો મોટો પ્રભાવ દેખાઈ આવે તોપણ માણસ કદી ઈશ્વર થઈ શકતો નથી. ગમે તેવી મહાન સિદ્ધિ મળી હોય તોપણ તેથી માણસ પોતાની જાતને ઈશ્વર માને એ જલદી ધ્યાનમાં ન આવનારું આપણું કેવળ ભોળપણ નથી પણ તેમાં મોહનો પણ ઘણો મોટો ભાગ છે એમ વિચાર કરતાં લાગે છે. અને જ્યારે તે ઈશ્વરપણું બહારના ઠાઠમાઠ પરથી, બીજાઓ તરફથી મળતી પૂજ્યતા પરથી અથવા બુદ્ધિને મોહમાં પાડનારી અને નશો લાવનારી વાક્જાળ પરથી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યારે વિવેકી માણસને એમાં બધું નાટકીપણું અને દંભ દેખાય છે અને ઈશ્વરત્વનો ભ્રમ થયેલી વ્યક્તિઓની તેમ જ તેમના ભક્તોની સ્થિતિ તેને દયાજનક લાગે છે.

માણસનાં અહંકાર અને મહત્ત્વાકાંક્ષા જ્યારે પરમેશ્વર થવા સુધી જઈ પહોંચે છે ત્યારે તેમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના કરતાં અજ્ઞાન અને મોહનું જ વધારે સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. પણ આ દોષોને લીધે જ આ વસ્તુ તે વખતે તેના ધ્યાનમાં આવતી નથી. ઈશ્વરનું પદ, તેમ જ વિશ્વનો સઘળો કારભાર અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લયની બધી જવાબદારી માણસ ઈશ્વરની પાસે જ રહેવા દે, અને પોતાનું મનુષ્યત્વ જ એકલું સંભાળે, તેને વિકસિત કરે તો તેટલાથી તેનું અને દુનિયાનું કેટલુંયે ભલું થાય. તેથી ઈશ્વરને નામે ચાલતા કેટલાય ભ્રમ, દંભ અને અનર્થ દુનિયામાંથી નાશ પામે; આપણામાં ચાલતા કલહ અને દ્વેષ ઓછાં થાય; માનવતા વધે; સમભાવની મહત્તા સમજાય; બંધુતા ને મિત્રતા વધવા લાગે; સંયમ અને ચિત્તશુદ્ધિને મહત્ત્વ મળે; કર્તૃત્વ અને પુરુષાર્થનો વિકાસ થાય; એકંદરે આપણે બધા સુખી થઈએ.

બધી ભૂમિકાઓ અને અનુભવો તપાસ્યા પછી હું સમજ્યો કે તે ભૂમિકાઓ અને અનુભવો પ્રાપ્ત કરતાં જે શારીરિક અને માનસિક સદ્‌ગુણો આપણામાં આવ્યા હોય તેમનો બધાના હિત માટે પ્રામાણિકતાથી ઉપયોગ કરવામાં જીવનની કૃતાર્થતા છે. મારી પૂર્વ કલ્પના પ્રમાણે પરમેશ્વરનું દર્શન અને તેનો આદેશ, એ મારા હેતુઓ પછીના અનુભવથી જોકે ભ્રામક પુરવાર થયા તોય તે નિમિત્તે કરવા પડેલા પ્રયત્નો અને પરિશ્રમમાંથી માનવી પ્રકૃતિ, માનવી મન, ગુણો તથા ધર્મોનું જ્ઞાન મને થયુ વ્યક્તિ, કુટુંબ, ગામ, દેશ, રાષ્ટ્ર અને માનવજાતિ— એમાંથી કોઈનાય કલ્યાણને અવિરોધી એવા માનવધર્મનો વિચાર કરવાના કામમાં તે જ્ઞાનનો મને ઉપયોગ થયો, અને એ જ્ઞાનને લીધે જ વ્યક્તિ અને માનવજાતિનું કલ્યાણ કરવાનુ સામર્થ્ય આ ધર્મમાં છે એવો વિશ્વાસ પણ મારામાં પેદા થયો.

વિવેક અને સાધનાને લીધે મનને થોડી શાંતિ મળ્યા પછી વચગાળાની મનની વ્યાકુળ અવસ્થામાં છોડી દીધેલું

પરિશ્રમનો પ્રયત્ન પરિશ્રમી જીવન ફરી ચાલુ કરવાનો મેં વિચાર કર્યો; કારણ કે પરિશ્રમી જીવન માનવી ધર્મનો એક મહત્ત્વનો ભાગ છે એ હું સમજ્યો હતો. ૧૯૦૮થી '૧૮ સુધીના કાળમાં મારી કૌટુંબિક અને બહારની રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં ઘણો જ ફરક પડી ગયેલો હતો. તેથી તે તે જગ્યાએ પહેલાંનાં જ કામો કરતાં રહેવાનુ મારે માટે શક્ય નહોતું. તેથી સ્વતંત્ર રીતે ગ્નાનમહેનતનું કોઈ કામ શીખી લેવુ અને તે વડે જ પોતાની આજીવિકા ચલાવવી એમ મેં નક્કી કર્યું. પોતાનું જીવન બધી બાજુએથી પવિત્ર, પ્રામાણિક અને ધર્મ્ય બનાવીને પછી તે દ્વારા જનસેવા કરતાં રહેવું એ વિચારથી મેં સુથારી, સીવણકામ, વણાટ વગેરે ઉદ્યોગો શીખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે માટે જુદાં જુદાં કારખાનામાં પણ રહ્યો; અને વણાટ અને સુથારીમાં થોડોઘણો પ્રવેશ પણ કર્યો. એકાદ વરસ નિયમિતપણે સતત તે અભ્યાસમાં ગાળ્યા પછી હું સ્વાવલંબી થઈશ એવો વિશ્વાસ પણ મારામા પેદા થયો.

પણ ઘરના તેમ જ બહારના મારા પહેલાંના જ એકંદરે વ્યાપક જીવનને લીધે મારા સંબંધો અગાઉથી જ વિશાળ થયેલા હતા. તે બધા સંબંધોના નિમિત્તે મારા પર આવી પડતાં કાર્યો કર્તવ્યબુદ્ધિથી પાર પાડવા જતાં કોઈ પણ ઉદ્યોગ રીતસર શીખવા જેટલી સવડ જ મને મળે નહીં. તેથી મનમાં ધારેલા હેતુની પાછળ સતત હું લાગી શક્યો નહીં. વળી આધ્યાત્મિક ચિંતનમાં અને સાધનામાં મારો કેટલોક વખત પસાર થયો હોવાથી તેટલા પરથી મિત્રમંડળમાં અને ઓળખીતા લોકોમાં તે માર્ગનો હું જ્ઞાતા કે માર્ગદર્શક ગણાવા લાગ્યો હતો. તેથી જિજ્ઞાસુ અને શ્રેયાર્થી સાધકોને મિત્રભાવે સહાનુભૂતિપૂર્વક મદદ કરવાના પ્રસંગો મારા પર આવવા લાગ્યા. આવી જાતનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનું કોઈ કાર્ય કરવું એવી ઇચ્છા કે તે પ્રકારનો મારો સંકલ્પ કદી પણ ન હોવા છતાં—ઊલટું એ જાતનાં કામો હું ટાળતો હતો છતાં પણ—અભ્યાસી સાધકોને મારે નિરુપાયે મદદ કરવી પડી. જરૂરી બિનજરૂરી અનેક જાતના ત્રાસ સહીને છેવટે વિવેક કરીને મેં મારું મન શાંત કર્યું હતું એટલું જ. બીજાઓની બાબતમાં આ દૃષ્ટિથી મેં વિચાર કર્યો નહોતો. પણ તેમનો ભાર જેમ જેમ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ મારે તે વિષયમાં વધારે લક્ષ આપવું પડયું અને વધારે વિચાર કરવાની ફરજ પડી. એ કારણે પણ ઉદ્યોગના શિક્ષણમાં વારંવાર ખંડ પડવા લાગ્યો. આવી રીતે જીવન પસાર થતાં થતાં પછી શારીરિક શક્તિ પણ દિવસે દિવસે ઘટવા લાગી. બીજાં કાર્યોનો પણ પસારો વધતો ગયો. એવાં અનેક કારણોને લીધે ઉદ્યોગનું શિક્ષણ પાછળ પડી ગયું, પૂરું થઈ શક્યું નહીં. મારા મન પ્રમાણે હું સ્વાવલંબી થઈ શક્યો નહીં. આદર્શ જીવનનો હેતુ સિદ્ધ થયો નહીં. તેમ છતાં સેવાભાવથી લોકશિક્ષણ તેમ જ મારી શક્તિ પ્રમાણે રચનાત્મક કાર્યો વગેરેમાં હાલ વખત ગાળું છું; અને બને તેટલું સાદું અને પરિશ્રમી જીવન બનાવવાનો મારો પ્રયત્ન છે.

वाचननो उद्देश

વિદ્વાન લોકોના પ્રમાણમાં મારું વાચન ઘણું જ ઓછું છે. વાચન મનન માટે અને મનન જ્ઞાન માટે છે, અને જ્ઞાનનું પર્યવસાન છેવટે સદાચારમાં થવું જોઈએ એમ મને લાગે છે. તેથી આપણામાં રહેલી સદ્ભાવનાઓ જાગ્રત થઈને વિકાસ પામે એવી જાતના વાચન તરફ મારા મનનું વલણ છે. ઇતિહાસ, પુરાણો, ધાર્મિક, નૈતિક અને ચરિત્ર-વિષયક ગ્રંથોના વાચનનો મને ઘણો ઉપયોગ થયો. સંતવાઙ્મયને લીધે ભક્તિ, નીતિ પવિત્રતા, સમતા વગેરેના સંસ્કારો દૃઢ થયા. તે ભાવનાઓનું પોષણ અને સંવર્ધન થતું ગયું. ચિત્તશુદ્ધિ અને સદ્ગુણોના ઉત્કર્ષ સાથે કર્મમાર્ગ તરફ મનનું સ્વાભાવિક આકર્ષણ હોવાથી અને વાંચેલું જીવનમાં ઉતારવાનો આગ્રહ હોવાથી મારું થોડું વાચન પણ જીવનવિકાસની દૃષ્ટિથી મને ઘણું ઉપયોગી થયું.

धर्म अने जीवननु साफल्य

દેશહિતની દૃષ્ટિથી વ્યાયામનું મહત્ત્વ લાગ્યું તેથી એ વિષયનો મેં થોડો ઘણો અભ્યાસ કર્યો, અને એ જ દૃષ્ટિથી જીવન વિષે વધારે ઊંડો અને વ્યાપક વિચાર કરતાં વ્યાયામના સાધનો અને પદ્ધતિ વિષે મારા વિચારમાં આગળ જતા ફરક પડતો ગયો. જેમ જેમ હું જીવનની સફળતાનો વિચાર કરવા લાગ્યો તેમ તેમ મને લાગવા માંડ્યું કે કેવળ વ્યાયામની બાબતમાં જ નહીં પણ માણસની શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક બધી જાતની શક્તિઓ, તે શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો અને ઉપાયો અને એ શક્તિ દ્વારા પ્રગટ થનારું દરેક કર્મ—એ બધાંનું વલણ જીવન શક્તિશાળી, તેજસ્વી અને પવિત્ર કરવા તરફ હોવું જોઈએ. તે સિવાયના બીજા હેતુઓથી થતાં શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક કર્મોમાં મનોરંજન હશે, પ્રતિષ્ઠા હશે, આનંદ અને શાંતિ આપવાનું સામર્થ્ય પણ હશે; એટલું જ નહીં પણ તેમાં વિકાસનો આભાસ પણ હશે. પરંતુ તેટલાથી માનવી જીવન કૃતાર્થ ન થઈ શકે. આપણે અને આપણી સાથે જ બીજાઓ પણ

સુખી થાય અને આપણા બધાનું જીવન સાર્થક થાય એમ જો આપણને લાગતું હોય તો આપણે આ બધા પ્રકારોમાંથી નીકળી જઈ જે દ્વારા આપણામાં રહેલી બધી શક્તિઓના વિકાસ સાથે તેમની શુદ્ધિ પણ થતી રહે એવો જ માર્ગ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. એ વિકાસમાં અને એ શુદ્ધિમાં જ આપણને આનન્દ, પ્રસન્નતા, ધન્યતા અને કૃતાર્થતા લાગવી જોઈએ. સંયમ અને સાદાઈ અને તેની સાથે સદ્‌ગુણયુક્ત પુરુષાર્થ એમાં જ જીવનની સફળતા છે એ વાત મારા પ્રયત્નના પ્રમાણમાં મને અનુભવસિદ્ધ થયેલી છે.

अंधश्रद्धा अने भोळपण

આ પુસ્તકના 'મનઃશક્તિની શોધ' નામના પ્રકરણમાં મોટા ભાગના વિચારો સ્વાનુભવને આધારે લખેલા છે. સાધુના પરની શ્રદ્ધાને લીધે ચમત્કારના ભ્રમો સમાજમાં કેવી રીતે નિર્માણ થાય છે અને પ્રસરે છે તેનો મને જાતઅનુભવ છે. હું એકાંતમાં રહેવા લાગ્યો ત્યારથી મારે વિષે કેવળ ભોળા લોકોમાં જ નહીં પણ વિદ્વાન લોકોમાંય શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવા લાગી. તેના કરતાંય નવાઈની વાત એ કે, મારો દ્વેષ કરનારી કોઈ કોઈ વ્યક્તિઓમાંય એક પ્રકારના ભયનો અને પછી શ્રદ્ધાનો ઉદ્‌ભવ થવા લાગ્યો. તેને લીધે કેટલાકને સ્વપ્નમાં મારું દર્શન થવા લાગ્યું. કોઈને મારા તરફથી સ્વપ્નમાં ઉપદેશ મળવા લાગ્યો, કોઈના સંકટનું નિવારણ થયું, કોઈનો રોગ મટી ગયો. કોઈ મરતાં મરતાં મારી કૃપાથી બચી ગયો. કોઈ મારી બાધાઆખડી રાખવા લાગ્યા. તેમની માનતાને હું પૂરી કરવા લાગ્યો. આવી રીતે ભાવિક અને કામનિક લોકોમાં મારી ખ્યાતિ થવા લાગી. ચમત્કારની અનેક વાતો મારે નામે ફેલાવા લાગી. શ્રદ્ધાવાળા લોકોને તેને લીધે આનંદ થવા લાગ્યો અને તેમની શ્રદ્ધા અનેકગણી વધવા લાગી. પણ જે મારી દિવ્ય શક્તિનો અનુભવ અને સાક્ષાત્કાર લોકોને થતો હતો અને જે બાબતોનું કર્તૃત્વ તેઓ મારા પર આરોપતા હતા તેમાંના કશાનોય મારી સાથે સંબંધ નહોતો એ હું જાણતો હતો. તેથી અને લોકોમાં આ જાતની ખોટી

માન્યતા અને શ્રદ્ધા નિર્માણ થવામાં આપણુ અને જનતાનું અકલ્યાણ છે એવી મારી દૃઢ માન્યતા હોવાથી મેં ચમત્કારોના કર્તૃત્વનો ઇનકાર કર્યો; અને આ જાતની શ્રદ્ધા તમારું અને મારુ બન્નેનું અહિત કરનારી છે એમ મેં તેમને જણાવ્યુ. ત્યારે તે વાત તેમણે પ્રથમ માની નહીં; ઊલટું, નિરહંકારને લીધે હું પ્રતિજ્ઞા ગ્રાહી છું અને મારી દિવ્ય શક્તિનો વ્યય ન થાય માટે પોતે અપ્રગટ રહેવા ઇચ્છું છું વગેરે વગેર તેઓ સમજ્યા અને મારી સાધુતા વિષે તેમના મનમા વળી વધારે શ્રદ્ધા પેદા થઈ. પણ દરેક વખતે મારા સ્પષ્ટ કહેવાથી અને સાદાઈથી લોકસમજણ ઠેકાણે આવી અને મારે વિષેની અંધશ્રદ્ધા ઊડી ગઈ. તે વખતે લોકશ્રદ્ધાનુ મે પોષણ કર્યું હોત તો લોકોમાં ભ્રમ અને મારામાં દંભ વધત અને અમારા બધાની દુર્ગતિ થાત એ વિષે શંકા નથી. સાધકની સાથે ચમત્કાર કેવી રીતે જોડી દેવામાં આવે છે તેની મને જાતઅનુભવથી ખબર પડી ત્યારથી કોઈનાએ ચમત્કારની કથા વિષે મારું મન સાશંક રહેવા લાગ્યું છે

આ વિષયની આ ભ્રમની અને ભોળપણની બાજુ છોડી દઈ બીજી શોધકપણાની બાજુ. એટલે કે ચમત્કાર

મન.શક્તિનુ સશોધન

કરી શકે એવી કોઈ વિશેષ શક્તિ મણુસ પોતાનામા નિર્માણ કરી શકે કે નહીં એ સવાલને લગતી છે. તે બાબતમાં મને એમ લાગે છે કે તેવી શક્તિ માણુસ અમુક મર્યાદા સુધી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેનામાં તેવી શક્તિ નિર્માણ થઈ શકે છે. પોતાની શારીરિક શક્તિ જેમ માણુસ અમુક પ્રમાણમાં વધારી શકે છે તેમ જ યોગ્ય પ્રયત્નથી માણુસ પોતાની માનસિક શક્તિ પણ અમુક હદ સુધી વધારી શકે છે. આ શક્તિના કાર્યકારણભાવ સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ હોવાથી આપણે તેને દૈવી શક્તિ કહીએ છીએ. પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં તેમ કહેવાનું કશુ કારણ નથી; અથવા જેનામાં એવી શક્તિ આવી હોય તેને પણ દૈવી પુરુષ કે ઈશ્વર માનવાની જરૂર નથી. કેવળ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો કશુ પ્રાણી, કર્મ શક્તિ,

કે કોઈ ક્રિયા ઈશ્વરી નથી? એકજ ચિતશક્તિમાંથી, વિશ્વશક્તિમાંથી, દૃશ્યઅદૃશ્ય પસારો પેદા થયો છે અને તેનો કારભાર ચાલી રહ્યો છે. સૂર્ય જેવા અને તેના કરતાંય પ્રચંડ અને દેદીપ્યમાન ગોળાથી માંડીને અણુથી પણ નાના જીવ સુધી એજ શક્તિ બધામાં ભરેલી છે અને બધાને ચલાવી રહી છે. વિશ્વની સ્થાવરજંગમ, ચરઅચર, બધી વસ્તુઓનું જે તેજ નિયમન કરે છે તો માણસમાં થોડીક વધેલી શક્તિનેજ આપણે દિવ્ય કે દૈવી શક્તિ શા માટે માનવી? તેથી ચમત્કારના ભ્રમમાં ન પડતાં અને ઈશ્વરત્વના મોહમાં ન ફસાતાં આપણી માનસિક શક્તિનો કેમ વિકાસ કરવો' એના સંશોધન તરફ આપણે ધ્યાન આપવું ઘટે. તે શક્તિને આપણે વધારે ક્રિયાશીલ, ગતિશીલ, તીવ્ર અને શુદ્ધ કેમ બનાવી શકીએ અને તેની મદદથી માનવી સ્થૂળ વ્યવહાર પર પણ ઈષ્ટ પરિણામ કેવી રીતે ઉપજાવી શકાય એનો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી વિચાર કરવા તરફ આપણું મન વળવું જોઈએ. હું પોતે આ વિષયનો સિદ્ધ કે શાસ્ત્રી નથી, છતાં આ વિષયના મારા અને બીજાઓના થોડાક અનુભવો પરથી મારી આ વિષયમાં કેવળ શ્રદ્ધા જ નહીં પણ ખાતરી છે કે માણસ યોગ્ય પ્રયત્નથી પોતાની માનસિક શક્તિ અમુક મર્યાદા સુધી વધારી શકે છે, તેને સ્વાધીન રાખી શકે છે અને ભ્રમ અને દંભ વધાર્યા વિના જગતનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે સહૃદયતાથી તેને વાપરી શકે છે. માનવજાતિને આ મન:શક્તિની કેટલી જરૂર છે અને તે માટે માણસે કેવી રીતે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ તેનું તે પ્રકરણમાં વિવેચન કરેલું છે.

* * *

'પરિચય' લખવામાં મારા પ્રથમના સંકલ્પિત કાર્યમાં મને પડેલી હાડમારીઓ; કરવા પડેલા ત્યાગ; એ ધર્મ કર્તવ્યો આવી પડ્યાં હોય એવે વખતે નિર્ણય કરતાં થયેલું મનોમંથન; નાનપણથી ઉદાત્ત હેતુની પાછળ પડવાને લીધે પેદા થયેલી કૌટુંબિક મુશ્કેલીઓ; કુટુંબના માણસોનાં જોતાં પડેલાં દુઃખ; તેમની ઉપેક્ષા અને અવહેલના માટે મને પોતાને થયેલો

અનસ્તાપ; તેમની યોગ્ય જરૂરિયાતો પણ પૂરી ન પાડી શકવાને કારણે વખતોવખત થયેલી માનસિક વેદના; મારી પ્રવૃત્તિની સાહસિક યોજના; તે કાળના સાહસના પ્રસંગો અને કૃત્યો; અસીમ મિત્રપ્રેમ; બીજાને માટે તેમ જ દેશને માટે બતાવવી પડેલી ઉદારતા અને સહન કરવાં પડેલાં સંકટો; નિરાશા, અજ્ઞાતવાસ અને ચિંતાગ્રસ્ત અવસ્થામાં પસાર કરવા પડેલા દિવસો; વગેરેનું વર્ણન મેં જાણીજોઈને છોડી દીધું છે. તે જ પ્રમાણે એકાંતવાસ અને સાધનકાળની મનની વ્યાકુળતા; તપ, સંયમ, ઉપવાસ, પ્રવાસ વગેરે દરમ્યાન કષ્ટના અને સહનશક્તિની કસોટી કરનારા પ્રસંગો; જીવન જાણીબૂજીને અગવડવાળું કરવાથી સહન કરવી પડેલી જાતજાતની મુશ્કેલીઓ; વિયોગને લીધે પ્રિયજનોને સહન કરવાં પડેલાં દુઃખ; વગેરે હકીકતો લખવાનું પણ મેં ટાળ્યું છે. દર્શન, સાક્ષાત્કાર, તદ્રૂપતા વગેરે જુદી જુદી ભૂમિકાઓમા થયેલા જુદી જુદી જાતના આનંદાનુભવ, અને તે કાળમા વધેલા માનસિક સામર્થ્યના મળેલા પ્રત્યક્ષ વગેરેનોયે અહીં મેં ઉલ્લેખ કર્યો નથી. જીવનમાં નાનીમોટી, પ્રસિદ્ધઅપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે આવેલા અને આખા જીવન દરમ્યાન વધારે ને વધારે દૃઢ અને ગાઢ થતા ગયેલા સંબંધોનોય મેં આમાં નિર્દેશ કર્યો નથી. હિમાલયમાં રહ્યા છતા ને ત્યાં ભ્રમણ કર્યાં છતાં ત્યાંની કુદરતનું ભવ્ય, રમ્ય અને આકર્ષક વર્ણન કરવાનો વિચાર મારા મનમાં આવ્યો નથી. જીવનનો પ્રવાહ કયા કયા વિચારઆચારમાંથી પસાર થતો થતો, કેવા કેવા સંસ્કારો ધારણ કરતો કરતો, કઈ કઈ પ્રવૃત્તિમાંથી, સાધનામાંથી અને અભ્યાસમાંથી આજનું સ્વરૂપ પામ્યો છે અને આજના વિચારો કયા કયા અનુભવોમાંથી અને તેના પરીક્ષણમાંથી પરખાઈને નીકળેલા છે એટલું જ કહેવાનો આમાં સાધારણપણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

હવે એક જ મહત્ત્વની વાત મારે પોતાને વિષે કહેવાની રહે છે. દરેક માણસને પોતાને વિષે મમતા હોવાથી પોતાના આચારવિચાર તેને પ્રિય લાગે છે. તેને કારણે પોતાના જીવનમાં તેને ઉદાત્તતા, ભવ્યતા, સજ્જનતા, વિશેષતા, વગેરે બધું જ લાગે છે. તે ખપને જીવનમાં પોતાના

તરફથી થયેલી ગમે તેવી મોટી ભુલો, દોષો, અપરાધો, તેમ જ પોતાના દુર્ગુણો, દુર્બુદ્ધિ અને વિકારો, એ બધાનું તેને વિસ્મરણ થાય છે. પણ આ વાત સત્ય અને પ્રામાણિકતાની સાથે મેળ ખાતી નથી. માણસમાત્ર ઓછાવત્તા પ્રમાણમા ગુણદોષોથી ભરેલો હોય છે. એ નિયમ પ્રમાણે જોતાં મારા કોઈ પણ દોષો મેં 'પરિચય'માં બતાવ્યા ન હોય તોય બીજાઓની જેમ જ મારામા પણ ગુણદોષોનું મિશ્રણ છે. જેમના દોષોની દુનિયાને ઝાઝી ખબર હોતી નથી કે જેમના દોષોથી કોઈને ઘણું નુકશાન થયેલુ હોતુ નથી અથવા જેઓ દોષોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને જેમના ગુણોને થોડીઘણી ખ્યાતિ મળેલી હોય છે તેઓ દુનિયામાં 'ભલા' ગણાય છે. એવા અનેક 'ભલા'માંનો હું એક છું, એટલુ જ વાંચકોએ મારે વિષે સમજવું. જે જીવનસિદ્ધિ વિષે મેં પુસ્તકમા વારંવાર લખ્યુ છે તે હજુ મને પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત થઈ નથી; તેમ છતા તે દિશા તરફ હુ શકય તેટલો પ્રયત્નશીલ છું.

પોતાને વિષે સારું કે ખોટુ કશુ પણ કહેવાનો સ્વભાવથી જેને કંટાળો છે એવા અને કેવળ કર્તવ્યનિષ્ઠ રહેવાનો પ્રયત્ન કરનારા મારા જેવાને પોતાનો પરિચય આટલો વિસ્તારપૂર્વક લખવો પડ્યો છે. 'અહંવૃત્તિ'ને બને તેટલી ઓછી કરીનેય મેં જે પોતા વિષે લખ્યું છે તે પણ મિત્રોના આગ્રહને કારણે તેમ જ પુસ્તકમાં આપેલા વિચારોની પાછળ જીવનભરની પ્રયત્નશીલતા છે એ વાત વાચકોના ધ્યાનમાં આવે એટલા માટે. તેમ છતાં આમાં કોઈને આત્મસ્તુતિનો દોષ જણાય તો તેનો મારે નમ્રતાપૂર્વક સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો તે બદલ વાચકો અને ઉદારતાપૂર્વક ક્ષમા કરે એટલી તેમને વિનંતી છે.

અનુક્રમણિકા

ભાગ ૨

ખંડ ૧ : ધર્મ્ય વ્યવહાર

વિવેક અને સાધના

ભાગ ૧

ખંડ ૧ : વિવેકદર્શન

૧

સામુદાયિક ધ્યેય

તદ્દન પ્રાથમિક જમાનામાં માણસની શી સ્થિતિ હશે તે વિષે કલ્પના કરવાનું પણ આપણે માટે કઠણ છે.

धर्मकल्पनानो ઉગમ

પરંતુ મનુષ્યપ્રાણી સમુદાય કરીને રહેવા લાગ્યો ત્યારથી સમુદાયનું રક્ષણ અને ધારણપોષણ કરવા માટે તેને કોઈ ને કોઈ નિયમો અવશ્ય કરવા પડ્યા હશે; એ નિયમો જ તે કાળનો માનવધર્મ. ત્યાર પછી સમુદાયની સંખ્યા જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ મૂળ માનવધર્મમાં રહેલી માનવતાની કલ્પના વ્યાપક થતી ગઈ. વ્યાપકતા સિવાય સમુદાયનો વિકાસ થઈ શકતો નથી. તે વ્યાપકતાની સાથે સમાજમાં સત્ત્વસંશુદ્ધિ એટલે સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિ સતત ચાલુ ન રહે તો સમાજ ટકી શકતો નથી. તે માટે સમાજમાં સમય અનુસાર જરૂરી સુધારણા કરવી પડે છે, જુદાં જુદાં આવશ્યક સાધન નિર્માણ કરવાં પડે છે.

હજી પૂરેપૂરી અટકી નથી. બહારની પ્રજાઓ સાથે ટક્કર ઝીલવા માટે આપણી સમાજરચનામાં જોઈતી સુધારણા કરીને આપણે આપણા સમાજને બળવાન અને સમર્થ બનાવી શક્યા નથી. અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ સહન કરવા છતાં આપણો જૂની સમાજરચનાનો મોહ છૂટ્યો નથી. 'ઈશ્વરની ઈચ્છા' અને 'પ્રારબ્ધ કર્મ'ના નિરાશાજનક સિદ્ધાંતને આધારે કથળી ગયેલી સમાજરચનામાં આપણે જેમ તેમ કરીને જીવીએ છીએ. ધર્મશ્રદ્ધાને નામે આપણે જડતા અને પંગુતાને વધારી છે.

सामुदायिक ध्येयनो अभाव

ઘણા લાંબા વખતથી આપણા બધાંનું મળીને એક જ એવું ઉદાત્ત જીવનધ્યેય આપણી દૃષ્ટિ સામે કશું જ રહ્યું નથી. બીજાં પ્રાણીઓ જેમ પોતપોતાની વ્યક્તિગત ઈચ્છાઓને કારણે જીવે છે અને પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી કરવાના વ્યક્તિગત પ્રયત્નમાં આખી જિંદગી પસાર કરે છે, લગભગ તે જ સ્થિતિ આપણે મનુષ્ય હોવા છતાં આજે આપણી થયેલી છે. આપણા સમાજમા દરેક યુગમાં વિદ્વાનો હતા, પંડિતો હતા, મહાન સંતપુરુષો હતા; ધનવાન, ઐશ્વર્યવાન પુરુષો હતા; એકથી એક ચઢિયાતા એવા બળવાન, ગણશૂરા અને ધુરંધર યોદ્ધાઓ હતા; વિલક્ષણ બુદ્ધિશાળી મુત્સદ્દીઓ હતા; પરંતુ બધાંએ મળીને પોતાની શક્તિ અને બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત કરવાનુ કોઈ પણ સામુદાયિક ધ્યેય આપણી સામે ન હતુ જે ધ્યેયથી બધાને ધન્યતા લાગે, બધાંને સરખી જ કૃતાર્થતા અને ગૌરવ લાગે અને જે બધાંના સહિયારા પરિશ્રમ અને ઐક્ય સિવાય, એકબીજા માટે એકબીજાએ સંતોષપૂર્વક અને સાચા દિલથી કરવા પડતા સ્વાર્થત્યાગ સિવાય, ગમે તેટલા મોટા કેવળ વૈયક્તિક પરાક્રમ કે સામર્થ્યથી, ત્યાગથી કે જ્ઞાનથી, ભક્તિથી કે સાધુતાથી, ધનથી કે ઐશ્વર્યથી, ઉદારતાથી કે વિદ્વત્તાથી, શીલથી કે સદ્‌ગુણથી પ્રાપ્ત ન થઈ શકે, એવું કોઈ પણ જીવનધ્યેય આપણી પાસે રહ્યું ન હતુ. તેનાં

અનિષ્ટ પરિણામો આપણે ભોગવતા આવ્યા છીએ, અને આજે પણ ભોગવીએ છીએ. હજી પણ આપણા બધાના એકત્રિત સદ્‌ગુણો ને સ્વાર્થત્યાગથી પ્રાપ્ત થનારું ઉદાત્ત ધ્યેય આપણે સ્વીકાર્યું ન હોવાથી આપણા બધાની શક્તિમાં કે કર્તૃત્વમાં એકરસતા આવી શકતી નથી. આપણા બધામાં એકતા નિર્માણ થઈ બધામાં એક જ પ્રાણ સંચરવા લાગતો નથી. આપણા સાધુચરિત અને પુરુષાર્થી આગેવાનો આપણને સ્વાર્થત્યાગનો અને ઐક્યનો ઉપદેશ કરી રહ્યા છે તોપણ હજી તે આપણા ચિત્તમાં જડ ઘાલતો નથી.

તેનાં કારણો

'તું તારું સુખ જો', 'તું તારું સંભાળ', 'જગતની ભાંજગડમાં પડવાની તારે જરૂર નથી'—આવા આવા ઉપદેશ અને સંસ્કાર નાનપણથી આપણને મળતા હોવાથી અને આપણી પેઢીઓની પેઢીઓ આ જ સ્થિતિમાં જવાથી, આપણા લોહીમાં તે ઉપદેશ અને સંસ્કાર પચી જઈ પોતા વિષેની આપણી કલ્પનાઓ સાવ સંકુચિત થઈ ગઈ છે. તેને લઈને કોઈ પણ ઉદાત્ત સામુદાયિક ભાવ આપણામાં નિર્માણ ન થતાં સંસારમાં આપણે કેવળ સ્વાર્થની પાછળ પડીએ છીએ. કોઈ કારણે સંસારનો કંટાળો આવતાં ધર્મ ને અધ્યાત્મનો વિચાર કરવા લાગીએ ત્યારે એ બાજુથી પણ આપણને સ્વાર્થ સિવાય બીજો ઉપદેશ મળતો નથી. 'તું જગતમાં એકનો આવ્યો છે, અને છેવટે એકલો જ જવાનો છે', 'જગતમાં કોઈ કોઈનું નથી', 'પોતાને માયાની જાળમાંથી છોડાવ', 'ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કર', 'તું કોણ છે તે જાણી લે', 'જન્મમરણમાંથી મુક્ત થા', 'મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે,'—આવા ઉપદેશ આપણને મળ્યા કરે છે. ગમે ત્યાં રહો, ગમે ત્યાં જાઓ, ગમે તે વાંચો, ગમે તેનો ઉપદેશ સાંભળો,—આ સિવાય બીજો ઉદાત્ત વિચાર કે સંસ્કાર મળવાનો નહીં. સંસારનો સ્વાર્થપર ઉપદેશ જ પરમાર્થના માર્ગમાં પણ 'આત્મા'ને નામે મળતો હોવાથી તે તરત આપણને ગળે ઊતરે છે અને રુચે છે, કારણ કે તે આપણને સ્વાર્થ છોડવાનું કહેતો નથી, બીજાઓ વિષે વિચાર કરવાનું

કહેતો નથી, કે તેમને માટે મહેનત કરવાનુ કહેતો નથી. સંસારમાં આપણે પોતાની જ વૃત્તિઓનુ પોષણ, વર્ધન અને શમન કરીએ છીએ. અને પરમાર્થને નામે પણ આપણે તે જ કરીએ છીએ. પરંતુ બંને પૈકી કોઈ પણ જગ્યાએ આપણે પોતાની વૃત્તિઓને તપાસતા નથી. આપણી વૃત્તિઓ ધર્મ્ય છે કે અધર્મ્ય, તે યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, તે બીજાના હિત માટે સાધક, બાધક કે ઘાતક છે, એનો વિચાર ન કરતાં આપણે કેવળ પોતાની વૃત્તિઓની પાછળ દોડીએ છીએ. આવી રીતે કોઈ પણ ઉદાત્ત આદર્શ નજર આગળ રાખ્યા સિવાય આપણુ જીવન ચાલી રહ્યું છે!

જીવંત ઉદાત્ત આદર્શનો પ્રભાવ

ચાતુર્વર્ણ્ય સમાજરચના જે જમાનામાં જીવંત હતી તે વખતે જીવનવિષયક કોઈક ઉદાત્ત આદર્શ આપણી સામે હતો. યજ્ઞોપવીતની દીક્ષા આપવામાં આવતી ત્યારથી બ્રહ્મચારીને પવિત્ર, ઉદાત્ત અને વ્યાપક સંસ્કાર મળતા રહે એવી શિક્ષણપદ્ધતિ એક જમાનામાં આપણે ત્યાં હતી. તે પદ્ધતિ દ્વારા જીવનના આધ્યાત્મિક હેતુનું તેને હંમેશ સ્મરણ કરાવવામાં આવતું. તેમાંથી જ બળવાન અને પ્રતાપવાન, ધર્મનિષ્ઠ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ સમાજરક્ષકો નિર્માણ થતા. કેવળ વ્યક્તિગત સુખોપભોગોનું અને કામનાઓનું, વૃત્તિઓનું અને ભાવનાઓનું તે કાળે મહત્ત્વ નહીં હોય. બ્રાહ્મણો પોતાના બ્રહ્મતેજને વધારવા માટે જીવતા હતા, અને એ શ્રેષ્ઠ વર્ણની કર્તવ્યનિષ્ઠાની અને ધર્મનિષ્ઠાની છાપ આખા સમાજ પર અવશ્ય પડતી હશે. અને આ રીતે આખો સમાજ જીવનના કોઈ ઉચ્ચ આદર્શ તરફ ચોક્કસ જતો હશે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રનાં બળ અને પરાક્રમના ઉત્કર્ષનો કાળ તપાસીએ તો તે કાળે તેની નિષ્ઠા કોઈ એક પવિત્ર, ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત તત્ત્વ પર હતી એમ જણાયા વિના નહીં રહે. ગ્રીક રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષના કાળમાં દરેક નવા જન્મેલા બાળકને કઠોર શારીરિક પરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડતું. તેમાંથી તે સલામત પાર ઊતરે તો જ ગ્રીક રાષ્ટ્રના ભાવી નાગરિક

તરીકે તેને ઉત્તમ રીતે ઉછેરવામા આવતુ આવી વ્યવસ્થાને લીધે ગમે તેવી નિષ્પ્રાણ પ્રજા રાષ્ટ્રમા વધતી નહીં અને કેવળ લોકસંખ્યામા ઉમેરો થઈ રાષ્ટ્ર પર તેનો નકામો ભાર વધતો નહીં આવા જ જમાનામા પેઢીઓપેઢી ગાજવનારા વીર નિર્માણ થાય છે જ્યારે રાષ્ટ્રની સામે—તેની આખી પ્રજા સામે—બધાનો મળીને કોઈ એક પવિત્ર, ઉદાત્ત અને મહાન આદર્શ હોય છે, એક જ ઉદાત્ત ધ્યેય બધાની નજર સામે સતત હોય છે અને તેના પર બધાની નિષ્ઠા હોય છે પોતાની વ્યક્તિગત કામનાઓ વૃત્તિઓ અને ભાવનાઓ પૈકી કોઈ પણ બાબતને મહત્ત્વ ન આપતા પોતાના વ્યક્તિગત સુખદુઃખની પરવા ન કરતા તેમણે પોતાના આદર્શ પર નિષ્ઠા દૃઢ કરેલી હોય છે, એ આદર્શ અને નિષ્ઠા માટે, પ્રસગ પડ્યે પોતાના શરીરનુ બલિદાન આપવાની તે પૈકી દરેકની તૈયારી હોય છે, ત્યારે જ રાષ્ટ્રમા બળ, તેજ અને ઉત્સાહનો વિકાસ થાય છે

આવી જાતનો ઉચ્ચ અને પવિત્ર, ઉદાત્ત અને હમેશા પ્રેરણા આપનારો કોઈ પણ આદર્શ આપણી આગળ ન્હોતો

આપણી અવનતિ નહીં બહારની ગમે તે પ્રજાઓ આવીને આપણને અને ત પર ઉપાય લૂટે, મારે, આપણને ગુલામ બનાવી વૈતરુ કરાવે અને ફાવે તેમ આપણા પર રાજ્ય કરે, એવો આપણો થોડા વર્ષો પહેલાનો ઇતિહાસ છે સેંકડો વર્ષના આદર્શહીન જીવનનુ આ પરિણામ છે આપણા બધાની માનવતા ટકે અને વૃદ્ધિ પામે એવો ફેરફાર સમય બદલાતો જાય તેમ આપણા ધાર્મિક અને સામાજિક નિયમોમા કરવો જરૂરી હોવા છતા તે તરફ આપણે દુર્લક્ષ કરતા આવ્યા અને તેથી આપણામા આજની પામરતા આવી છે કેવળ વ્યક્તિગત સુખસતોષની પાછળ લાગવા સિવાય આપણુ બીજુ ધ્યેય નથી પ્રાચીન કાળના નકામા થયેલા ધર્મનિયમોનુ આચરણ કરીને તે દ્વારા આજે આપણે ધાર્મિક સમાધાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ આવા પ્રકારની પુરુષાર્થહીન પ્રવૃત્તિમાથી નિર્માણ થનારી •

આપણી નિવૃત્તિ પણ એટલી જ નિષ્પ્રાણ અને નિસ્તેજ હોવાથી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્નેમા આપણી અધોગતિ જણાઈ આવે છે. સંસારમાં ક્ષુદ્ર વિકારમય સ્વાર્થી જીવન અને પરમાર્થને નામે પુરુષાર્થહીન અને જ્ઞાનહીન એવુ કલ્પનાવશ અને ભાવનાવશ જીવન ! આ રીતે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્નેમાં વિવેકશુદ્ધ અને પુરુષાર્થયુક્ત જીવનનો આપણામાંથી લોપ થયો છે. પરતુ હવે પછી વ્યક્તિગત સુખ કે શ્રેષ્ટતાને મહત્ત્વ ન આપતાં આપણે જીવનનો વ્યાપક રીતે વિચાર કરતાં શીખીએ, આપણે માણસ છીએ અને બધી રીતે માણસ તરીકે જીવવા માટે આપણો જન્મ છે એ વાત આપણા હૃદયમાં ઠસી જાય, તો આપણી શક્તિઓનું આપણને જુદા સ્વરૂપમાં દર્શન થશે. પોતાપણાની આપણી સંકુચિત ભાવના જો નાશ પામે અને સમુદાય વિષે આત્મીયતા લાગવા જેટલી વિશાળતા આપણા હૃદયમાં પ્રગટ થાય તો વ્યક્તિગત ધ્યેયની તેમ જ તેનાં સુખ, અને દિવ્યતાની કલ્પના વગેરેની હીનતા અને અસત્યતા આપણને સ્પષ્ટપણે જણાઇ આવશે અને જીવન વિષેના બધા ક્ષુદ્ર આદર્શો આપણા ચિત્તમાંથી લોપ પામશે. પોતાના જ વિકારો કે ભાવનાઓને તાબે રહેવામાં માનવતા નથી, પણ એ વિકારો અને ભાવનાઓને નિમિત્તે પ્રગટ થનારી આપણી અનેકવિધ શક્તિઓને વિવેક વડે શુદ્ધ કરીને તેમનો યોગ્ય કાર્યોમા ઉપયોગ કરવો એમાં જ માનવતા છે, એ વાત આપણને સમજાશે. આવી રીતે આપણામાં વિવેક અને ધર્મની જાગૃતિ થાય તો આપણી લોપ પામતી માનવતા આપણને ફરી પ્રાપ્ત થશે.

સયમ, પ્રેરણા અને વિવેક—એ શક્તિઓનો વિકાસ

માણસમાં અનેક પ્રકારની શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક શક્તિઓ છે. તે શક્તિઓ માણસની દરેક વૃત્તિ અને કર્મ દ્વારા તેની ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ બહાર પડે છે. યત્રમાં પેદા થતી વરાળને જેમ યોગ્ય રીતે યોજનાપુર્વક ઉપયોગમાં લાવવાથી તે દ્વારા મહાન કાર્યો કરાવી શકાય છે તે જ

પ્રમાણે આપણામા રહેલી શક્તિને, વિકાર અને ભાવનાને રૂપે અ-વ્યવસ્થિતપણે અને અવિવેકથી વ્યર્થ ન જવા દેતા તેને વધારીને અને શક્ય તેટલી શુદ્ધ કરીને આપણે જો તેને યોજનાપૂર્વક ઉપયોગમા લાવી શકીએ તો તે દ્વારા કેટલાય મહાન સત્કાર્યો સાધી શકાય. એવા મહાન કાર્યો કરવા માટે પોતાની એકેએક વૃત્તિનુ આપણે શોધન કરવુ જોઈએ. અયોગ્ય વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને તેમને ભાવનાઓમા પરિણત કરવી જોઈએ. તે ભાવનાઓને પણ શુદ્ધ કરીને વિવેકથી તેમનો યોગ્ય કાર્યમા હમેશ ઉપયોગ કરવો જોઈએ કોઈ પણ ભાવના ગમે તેટલી દિવ્ય લાગતી હોય તોપણ તેમા લુબ્ધ થઈને આપણે તેમા જ રમ્યા ન કરવુ જોઈએ તેમા આપણી કોઈ પણ શક્તિનો વિકાસ ન થતા તે આપણો કેવળ મનોવિલાસ છે તેમા આનદ હોય તોપણ તેમા માનવોચિત પુરુષાર્થથી મળતી પ્રસન્નતા નથી ઈશ્વર વિષેની ભાવના પણ આપણા ચિત્તમા કેવળ રમ્યા કરે તો તેમા આનદ, આવેશ કે મસ્તી થોડો વખત આપણને મળે ખરા, પરતુ તેમા પુરુષાર્થ નથી. વ્યક્તિગત કલ્યાણને માટે આપણે ઈશ્વર સાથે તન્મય થવાનો પ્રયત્ન કરીએ અને તેથી આપણને એવી તન્મયતા લાગે તોપણ તેથી આપણામા જ્યા સુધી ઈશ્વરી શક્તિનો સચાર ન થાય અને તેને અનુરૂપ પુરુષાર્થ આપણા તરફથી પ્રગટ ન થાય ત્યા સુધી તે તન્મયતાનુ માનસિક વિશ્રાન્તિ કરતા વધારે મહત્ત્વ નથી કેવળ મનથી કલ્પેલી ને પોષેલી પ્રેમોન્મત્ત અવસ્થાનો પણ ઈશ્વર વિષે કાર્યિક અસમદ્ધપણે ભોગવતા રહેવા સિવાય બીજો કશો ઉપયોગ ન થતો હોય તો તે અવસ્થા જીવનના કલ્યાણની દૃષ્ટિથી નકામી છે. જેને જીવનસિદ્ધિ સાધવી હોય તેણે કેવળ કલ્પનાસૃષ્ટિમા કદી પણ ન રહેવુ જોઈએ. પોતાની બધી વૃત્તિઓને અને શક્તિઓને શુદ્ધ કરીને તેમ જ વધારીને તે બધાને કાબૂમા રાખવાની શક્તિ તેણે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. વૃત્તિઓને ગમેતેમ સ્વૈરપણે બહાર ન પડવા દેવા માટે આપણને સયમશક્તિની જરૂર છે અને તેને યોગ્ય કાર્યમા વાળવા માટે પ્રેરણાશક્તિની જરૂર

છે. તે જ પ્રમાણે પોતાનુ કર્તવ્ય ઓળખીને તેમાટે આ બે શક્તિઓનો યોગ્ય વખતે યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવા માટે આપણને વિવેકશક્તિની જરૂર છે. આ મુખ્ય ત્રણ શક્તિઓના વિકાસમાં જ માનવતા છે, અને સામુદાયિક ધ્યેય ને કર્તવ્યને માર્ગે આપણે તે જ કેળવવાની છે.

કર્મમાર્ગની શુદ્ધિનો ઉપાય

ઈશ્વર ખરેખર કેવો છે તેના હજી કોઈને પત્તો લાગ્યો નથી. તેમ છતા આપણી ભાવતૃપ્તિ માટે આપણને પ્રેમ જોઈએ ત્યારે તેને પ્રેમસ્વરૂપ, આનંદ જોઈએ ત્યારે તેને આનંદસ્વરૂપ; આપણને દયા જોઈએ ત્યારે તેને દયાસિંધુ; વાત્સલ્ય જોઈએ ત્યારે તેને જ ભક્તવત્સલ, દીનવત્સલ, માતાપિતા; પાવન થવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તેને પતિતપાવન વગેરે – જેવો જે વખતે આપણને જોઈએ તેવો તેને કલ્પીને, બનાવીને તેની પાસેથી આપણે પોતે આનદ, ધીરજ, આધાર અને સમાધાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છીએ. તેનુ કર્મમાર્ગ પર ખાસ કશુ જ ઇષ્ટ પરિણામ આવ્યુ નહીં. તેને લીધે આપણી દુર્બળતા અને પંગુતા ઓછા થયા નહી. તેના કરતા ઈશ્વરમા જે જે ગુણ આપણે કલ્પ્યા તે બધા ગુણોથી યુક્ત થવાનો, તેનામા આરોપણ કરેલા ગુણો પ્રમાણે પોતે પ્રેમસ્વરૂપ, આનંદસ્વરૂપ, દયા અને વાત્સલ્યથી યુક્ત થવાનો, તેમજ તેના જેવા જ ન્યાયપરાયણ બનવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તેના સુપરિણામ સમાજમાં અને આપણામા અરસપરસ થવા કરત અને આપણુ જીવન ખરેખર સુખી અને આનદી થાત. આપણે સદ્ગુણો પર ભાર આપતા આવ્યા હોત તો આપણામા સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થઈ હોત. તેથી આપણને બધાને એકબીજાનો આધાર મળત, એકબીજા પાસેથી ધીરજ અને આનંદ મળત એવી સ્થિતિમા આપણામા સહેજે ઐક્યભાવ નિર્માણ થઈને તે અખંડ રહ્યો હોત અરસપરસ સદ્ભાવથી આપણામાં પરસ્પર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાત અને તેનાથી આપણા બધાનો ઉત્કર્ષ થયો હોત. પરંતુ પ્રત્યક્ષ કર્મમાર્ગમા ઉપયોગી થનારા આવા સદ્ગુણોનો આગ્રહ આપણે રાખ્યો નહીં કર્મમાર્ગની

શુદ્ધિનો અને તેમાંથી જ પ્રત્યક્ષ આનંદ મેળવવાનો આગ્રહ માણસ રાખે છે ત્યારે તેને પ્રત્યક્ષ સારું આચરણ કરવું પડે છે, બુદ્ધિ ચલાવવી પડે છે, યોજનાઓ ઘડવી પડે છે અને છેવટે પ્રયત્નપૂર્વક સફળ થવું પડે છે. આ બધા પ્રયત્નોમા તેનો પોતાનો અનેક બાજુથી વિકાસ થાય છે. સાત્ત્વિકતાની સાથે જ તેની કાર્યશક્તિ પણ વધે છે, તેના સદ્‌ગુણોમાં ઉમેરો થાય છે, તેની કર્મકુશળતા અને તેમાં તેની લાયકાત વધે છે. તેના પ્રયત્નથી બીજાઓને પણ તે માર્ગ અને ઉપાય સુગમ થાય છે. તેનો ઘણાઓને ઘણી રીતે લાભ થઈ શકે છે. ઘણાઓની સાત્ત્વિકતા જાગ્રત થાય છે બીજાઓના સદ્‌ગુણોને પ્રેરણા મળે છે. કર્મમાર્ગનાં અજ્ઞાન, અશુદ્ધિ અને જડતાનો નાશ થઈને આપણો અને બીજાઓનો પુરુષાર્થ વધે છે. તેમા કાલ્પનિકતા ન હોવાથી કર્મમાર્ગમાં પ્રત્યક્ષ થયેલી સુધારણા અને સમાજની વધેલી પાત્રતા આગળ ચાલુ રહે છે. સાત્ત્વિક આનંદના જુદા જુદા પ્રકારો સમાજમા રૂઢ થાય છે અને તેને પરિણામે એકંદરે આખા સમાજની શુદ્ધિનું અને નીતિનું પ્રમાણ વધતુ જાય છે. આ દૃષ્ટિથી કેવળ કાલ્પનિક વ્યક્તિગત સુખનો અને આનંદનો વિચાર કરતાં તેનાથી પોતાની કે સમાજની કોઈ પણ શક્તિ વધતી નથી. તેથી એવા સુખની કે આનંદની વ્યક્તિની તેમ જ સમાજની ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી વિશેષ કિંમત માની શકાય નહીં.

આ બધા વિચારો પરથી એ જ ફલિત થાય છે કે, જ્યારે આપણે વ્યક્તિગત અને કેવળ કલ્પનાજન્ય આનંદને જીવનમાં મહત્ત્વ આપવાનું છોડી દઈશું ત્યારે જ કર્મમાર્ગની શુદ્ધિ થઈ શકશે. જ્યારે આપણી બધી વૃત્તિઓ, કલ્પનાઓ અને ભાવનાઓનો એક માત્ર ઉદાત્ત સામુદાયિક ધ્યેય સિદ્ધ કરવા તરફ ઉપયોગ કરતા રહેવાનું આપણને બધાને સૂઝશે અને સધાશે ત્યારે જ સંયમ, કર્તૃત્વ, પુરુષાર્થ અને વિવેકની મદદથી પ્રત્યક્ષ આનંદ મેળવવામા વ્યક્તિ તેમજ સમાજની દૃષ્ટિથી કેટલા પ્રત્યક્ષ લાભો છે તે આપણે સમજી શકીશું. આવી રીતે આપણા બધાંના એક ધ્યેયથી કર્મમાર્ગની શુદ્ધિ થતી રહે.

તો તેથી આપણા બધાંની નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પાત્રતા સહેજે વધતી જશે. પછી જીવનના દરેક કાર્યમાંથી, કર્તવ્યમાંથી આપણને સાત્ત્વિક આનંદ મળ્યા કરશે અને આપણા બધાંના જીવનમાં તે દેખાઈ આવશે. માધુર્ય, પ્રેમ, મિત્રતા, ઉદારતા, વાત્સલ્ય, નમ્રતા, માતૃપિતૃભાવ, બંધુભગિનીભાવ, દયા, નિરહંકારતા વગેરે સદ્ગુણો યથાકાળે આપણી મારફત પ્રકટ થતા રહેશે. જીવનમાં દરેક વ્યક્તિ સાથે આવનારા સંબંધો અને પ્રસંગોએ થતાં નાનાંમોટાં કર્મોદ્વારા આપણને અને બીજાઓને જ્ઞાન અને આનંદની પ્રાપ્તિ થતી રહેશે.

માનવતાને માટે જરૂરી સમાજરચના

કર્મમાર્ગની અને ગૃહસ્થાશ્રમની શુદ્ધિમાંથી જ માનવતાનો માર્ગ છે. તે માર્ગે ચાલવા માટે સામુદાયિક કર્તવ્યનિષ્ઠાની અને સાત્ત્વિકતાની જરૂર છે એ સાત્ત્વિકતામાં જેટલું સંયમનું મહત્ત્વ છે તેટલું જ જીવનમાં સ્ફૂર્તિ આપનાર પવિત્ર આનંદનું પણ છે. પુરુષાર્થ અને સાદાઈ, કર્તૃત્વ અને નિરહંકારીપણું, આત્મવિશ્વાસ અને વિનય વગેરે બધા સદ્ગુણોની આપણને જરૂર છે. જગતનાં ઝઘડા, ક્લેશ, સંતાપ, કટુતા અને નીરસતા ઓછાં કરવા માટે આપણામાં પ્રેમ, માધુર્ય અને શાંતિની ઘણી જરૂર છે. સમાજનું અજ્ઞાન અને અવ્યવસ્થિતપણું દૂર કરવા માટે આપણામાં જ્ઞાન અને ચાતુર્ય હોય એ જરૂરી છે. દૈન્ય અને દુઃખનો નાશ કરવા માટે આપણામાં પુરુષાર્થ, કર્તૃત્વ અને ઉદ્યોગપ્રિયતા હોવા જોઇએ. આવી જાતની સર્વાંગ પરિપૂર્ણતામાં જ સાચી માનવતા છે. આ આપણા જીવનનો આદર્શ છે. આવું પરિપૂર્ણ જીવન કયારેક ગંભીર મહાવ્રત જેવું લાગશે તો કયારેક તે પ્રેમ, માધુર્ય અને આનંદનું પરમ ધામ લાગશે; કયારેક વિવેક અને ચાતુર્યનો તે ભંડાર છે એવો અનુભવ થશે તો કયારેક કેવળ કરુણા અને પુરુષાર્થથી તે ભરેલું છે એમ જણાશે. પરંતુ કોઈ પણ પ્રસંગે, કોઈ પણ દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોઈએ તોયે તેમા વિવેક, સેવાપરાયણતા અને ઉદાત્તતા જ મુખ્યત્વે દેખાશે. આ

દર્શનમાં જ માનવતા છે. તે જગાએ આપણે બધાંએ જઈ પહોંચવાનું છે. આપણું જીવન આપણું એકલાનું નથી, તે બધાં માટે છે, એવી નિષ્ઠા જે હૃદયમા દૃઢ થઈ ત્યા માનવતા જાગ્રત થઈ એમ સમજવું. એ માનવતાનો જે સમાજપદ્ધતિમાં વિકાસ થાય એવી સમાજરચના, આપણને જોઈએ છે. મહાપ્રયત્ને આપણે તે નિર્માણ કરવી જોઈએ.

૨

ઈશ્વરભાવના

જીવ માત્રમા જિજ્ઞાસાવૃત્તિ છે. પશુપક્ષીઓમાં તે તદ્દન મર્યાદિત સ્વરૂપમાં હોવાથી સહેજે આપણા ધ્યાનમાં આવતી નથી. પરંતુ માણસમાં તે નાનપણથી સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે અને તેની બૌદ્ધિક વૃદ્ધિ સાથે તે પણ વધતી જાય છે. ઈશ્વર વિશેની કલ્પના આ જિજ્ઞાસા-વૃત્તિમાંથી જ માણસમાં પેદા થયેલી છે. કોઈ મહત્ત્વની વસ્તુને આપણે યથાર્થપણે જાણી ન શકીએ તોયે તેને જાણવાની ઇચ્છા આપણા મનમાં હોય છે, તે વસ્તુનું જે પ્રમાણમાં આપણું જ્ઞાન ઓછું તે પ્રમાણમાં જ તે વિષે આપણે કાંઈ તર્કો કે અનુમાનો કરવાં પડે છે. તે તર્કો કે તે અનુમાનો એ જ આપણી કલ્પના કે માન્યતા. મોટે ભાગે તેમને જ આપણે તે વસ્તુ વિષેનું જ્ઞાન સમજીએ છીએ. જેમ જેમ આપણો અનુભવ વધતો જાય છે, જ્ઞાન વૃદ્ધિંગત થાય છે તેમ તેમ પહેલી કલ્પનાનો અયથાર્થ ભાગ ઓછો થાય છે અને યથાર્થ કાયમ રહે છે, અને તેમા જ નવીન તર્કો કે કલ્પનાઓનો ઉમેરો થાય છે. આજ ક્રમથી એક પછી એક અયથાર્થ જણાતી કલ્પનામાંથી નીકળી જઈને માણસ સત્ય તરફ જાય છે. ઈશ્વર અનંત, અપાર,

અગમ્ય છે તોપણ આપણા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ સાથે આપણે તેના સ્વરૂપ અને સ્વભાવ વિષેની કલ્પના બદલતા આવ્યા છીએ. અને જ્યાં સુધી આપણને તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું નથી ત્યાં સુધી તેના વિષેની આપણી કલ્પનામાં, માન્યતામાં ફેરફાર અને સુધારણા થતાં જ રહેવાનાં. આપણી મૂળ જિજ્ઞાસાવૃત્તિ અને આપણું વધતું જતું જ્ઞાન, આપણી જરૂરિયાતો, ભાવના – એ બધાનું તે પરિણામ હશે. કલ્પનાદ્વારા થતી અને લાગતી દુઃખનિવૃત્તિ અને સુખાનુભવને અનુરૂપ માણસના મનમાં ઈશ્વર વિષે પ્રેમ અને કૃતજ્ઞતાના ભાવો પેદા થાય છે અને તેથી કલ્પનાનું પર્યવસાન ભાવનામાં થઈ મૂળ ઈશ્વરવિષયક કલ્પના ભાવના બને છે ઈષ્ટ સિદ્ધિ પર્યંત ટકી રહેનારી દૃઢ અને પ્રબલ ભાવના એટલે જ શ્રદ્ધા. શ્રદ્ધામાંથી નિર્માણ થનારી સમર્પણવૃત્તિમાંથી ભક્તિનો ઉદ્ભવ થયો હશે અને ગમે તેવી વિપરીત સ્થિતિમાં ચલિત ન થનારી શ્રદ્ધાનું જ નિષ્ઠા એવું નામ પડ્યું હશે. વિકાસ પામેલા માનવી મનમાં આવા ભાવો વધતાઓછા પ્રમાણમાં હોય છે જ. આ ભાવો કોઈના ઈશ્વર વિષે, કોઈના તત્ત્વ કે ધર્મ વિષે, તો કોઈના આદર્શ વિષે હોય છે. પરંતુ માનવી મનમાં આ બધાને સ્થાન છે. માનવી મનને તેમની ભૂખ છે. આ ભાવતૃપ્તિમાં માનવતાનો વિકાસ છે. માનવજાતિ આ જ રસ્તે ચાલતી આવી છે.

ઈશ્વર કેવો છે તેનું શુદ્ધ જ્ઞાન માણસને કોઈ પણ કાળે થઈ શકશે કે નહીં એ પ્રશ્ન બાજુએ રાખીએ તોપણ મૂળ જિજ્ઞાસામાંથી માનવી મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા આ ભાવોમાંયે ઘણું સામર્થ્ય છે, એવું આજ સુધીના આ વિષેના ઇતિહાસ પરથી જણાઈ આવ્યું છે. આ ભાવો જેમ જેમ શુદ્ધ થતા જાય છે તેમ તેમ તેમનું સામર્થ્ય વધતું હોય છે, એ રહસ્ય ધ્યાનમાં લઈને માણસે પોતાના ભાવો શુદ્ધ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ પ્રકરણ લખવામાં મુખ્યપણે આ દૃષ્ટિ અને આ હેતુ છે.

જુદા જુદા સમાજોમાં ઈશ્વરસબંધી કલ્પનાઓનો ઈતિહાસ જોતાં જણાય છે કે મનુષ્યજાતિમા જેમ જેમ માનવી સદ્ગુણ પ્રગટ થતા આવ્યા છે તેમ તેમ તે કલ્પનાઓમાં ફેરફાર થતો આવ્યો છે. ઈશ્વરની મૂળ કલ્પના માણસની દુર્બળતા અને તેના થયેલા થોડાઘણા બૌદ્ધિક વિકાસમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હશે. દુર્બળતાની

ઈશ્વરાવલંબની જરૂર

સાથે કલ્પના કે તર્ક કરવાની શક્તિ માણસમાં ન હોત તો તેને ઈશ્વરની કલ્પના સૂઝી હોત એ શક્ય લાગતુ નથી. પશુપક્ષી દુર્બળ છે તોયે તેમનામાં ઈશ્વર-વિષયક કલ્પના હોય એમ લાગતુ નથી. મનુષ્ય પર આવી પડનારાં દુઃખ, સંકટ, મુશ્કેલીઓ અને આપત્તિના નિવારણ માટે, તેની સુરક્ષા માટે, તેમજ તેની કામના, ઈચ્છા વગેરેની પૂર્તિ માટે અને સુખની સ્થિરતા માટે તેને કોઈ ને કોઈ દિવ્ય અને મહાન શક્તિ વિષેની શ્રદ્ધાનો આધાર લેવો પડે છે. દાર્શનિકો, તત્ત્વજ્ઞો, વિચારકો, ચિકિત્સકો કે નાસ્તિકો ઈશ્વર વિષે ગમે તે કહે; કોઈ પોતાની સચોટ દલીલથી, કોઈ તર્કવાદથી, કોઈ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી અથવા બીજી કોઈ રીતે ઈશ્વરનુ નાસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી બતાવે તોય જ્યાં સુધી મનુષ્યપ્રાણી આજે જે સ્થિતિમાં છે —અને ઓછાવત્તા ફેરફારથી આજ માનસિક સ્થિતિમાં તે રહેવાનુ છે —ત્યાં સુધી કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમા તેને ઈશ્વરવિષયક કલ્પનાની જરૂર પડવાની. જીવનના દરેક દુઃખનો નાશ કરવાના સ્વાધીન ઉપાયનુ જ્યાં સુધી માણસને જ્ઞાન થયુ નથી, આજનું સુખ કાયમ ટકવાનો આધાર કેવળ પોતાના પુરુષાર્થપર નથી પણ પોતાના કાબૂમાં નહીં એવા બહારના અનેક બાહ્ય સંયોગો પર છે એમ માણસને લાગે છે, અથવા શેના પર છે તે એ જાણતો નથી – અને ખરેખર વસ્તુસ્થિતિ એવી જ છે – ત્યાં સુધી માણસને કોઈ પણ મહાન આલંબનની જરૂર લાગ્યા કરવાની. દુઃખને પ્રસંગે નિર્ભય, નિશ્ચિંત અને અનુદ્વિગ્ન તથા સુખના સમયમાં જાગ્રત અને સંયમશીલ રહેવા માટે ચિત્તની જે પ્રકારની પવિત્ર અને સ્થિર અવસ્થા હોવી જોઈએ

તે જ્યાં સુધી માણસને સિદ્ધ થઈ નથી, ચિત્તવૃત્તિ પર જ્યાં સુધી માણસ સહજપણે પોતાનો કાબૂ રાખી શકતો નથી ત્યાં સુધી કોઈ પણ મહાન શક્તિનો આધાર લેવાની ઇચ્છા તેને થવાની જ. જે સુખદુ:ખની પાર ગયા હોય, જે દરેક બાબતમાં પોતાના સામર્થ્ય પર આધાર રાખવા જેટલા સમર્થ બન્યા હોય, એવા થોડાને છોડી દઈએ તો બાકી આખા મનુષ્યસમાજને ઈશ્વરવિષયક કલ્પનાની જરૂર છે. સાવ અજ્ઞાનીથી લઇને વિદ્વાન સુધી, રંકથી માંડીને ધનિક સુધી — બધાને આ કલ્પનાની જરૂર છે. એમાં ફરક હોય તો કેવળ કલ્પનાના સ્વરૂપનો હોવાનો; બાકી કલ્પના તે જ. મનુષ્યની ઈશ્વર વિષેની કલ્પનાઓમાં અનેક પ્રકારના ભેદ હોય તોપણ તેનામાં માનેલી મહાન શક્તિ, તેનું ન્યાયીપણું, દયાળુપણું, તેની દીનવત્સલતા, તેની સર્વવ્યાપકતા, તેની સર્વજ્ઞતા વગેરેની બાબતમાં બધામાં લગભગ એકવાક્યતા છે. તે શરણાગતોનો રક્ષક, અનાથોનો પ્રતિપાલક, પતિતોનો ઉદ્ધારક અને અનંત વિશ્વની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયનો કર્તા છે, એ બાબતમાં પણ બધા લગભગ એકમત છે. અલબત્ત, દુનિયામાં બધા લોકોની બુદ્ધિ, પરિસ્થિતિ, સંસ્કાર અને સામાજિક રીતરિવાજમાં સરખાપણું ન હોવાથી બધાની ઈશ્વર વિષેની કલ્પનામાં પૂરેપૂરું સરખાપણું ન હોય એ સ્વાભાવિક છે; અને તેથી જ ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવાની અને તેની આરાધના અને ઉપાસના કરવાની વિધિ અને માર્ગ દરેકનાં જુદાં જુદા છે એમ જોઈએ છીએ. તે છોડી દઈએ તો બાકી બધાની ઈશ્વર વિષેની કલ્પનામાં ઘણું જ સરખાપણું છે એમ જણાશે.

ईश्वरविषयक कल्पनानो विवेक युक्त उपयोग

ઈશ્વરવિષયક કલ્પના તેમજ ઈશ્વર કે પરલોક સાથે સંબંધ જોડનારી ધર્મકલ્પનાને કેટલાક અફીણની ગોળીની ઉપમા આપે છે, તેમાં કંઇક અંશે સત્ય છે પણ તે સંપૂર્ણ સત્ય નથી. ઈશ્વર વિષેની કલ્પનાથી જગતમાં જેટલાં અનિષ્ટો થયાં છે તે બધાં ધ્યાનમા લઈને તેમણે આ ઉપમા આપેલી છે. ઉપમા

કાયમ રાખીને કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે, ઈશ્વર વિષેની કલ્પના ક્યાંક ક્યાંક અને ક્યારેક ક્યારેક અફીણના જેવું પરિણામ નિપજાવનારી નીવડી હોય તોપણ તેમાં તે કલ્પનાનો દોષ નથી અફીણનું સારું અને નરસું એમ બન્ને પ્રકારનું પરિણામ આવી શકે છે. દવા તરીકે યોજનાપૂર્વક તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી તે પ્રાણદાયી થાય છે, અને રોજ ખાવાની ટેવ પાડવાથી કે એકદમ પ્રમાણ ઉપરાંત તેનો ઉપયોગ કરવાથી તે જ નુકસાનકારક અને પ્રસંગે પ્રાણઘાતક થાય છે તે જ પ્રમાણે ઈશ્વર વિષેની કલ્પના અહિતકર નથી, પણ તે કલ્પનાનો કેવી રીતે, કેટલા પ્રમાણમાં અને કયે વખતે ઉપયોગ કરવો તે વિષેના અજ્ઞાનને લીધે નુકસાન થાય છે કેવળ અફીણ જ શા માટે, બીજી કોઈ પણ ઉપયોગી વસ્તુ અજ્ઞાનથી વાપરવામાં આવે તો તેનાય દુષ્ટ પરિણામ આપણે ભોગવવા પડે છે ખોરાક જેવી હમેશા જરૂરી અને ઉપયોગી વસ્તુ પણ અયોગ્ય રીતે, અયોગ્ય પ્રમાણમાં અને અયોગ્ય સમયે લેવામાં આવે તો તેનાથી પણ અનેક રોગો થાય છે અને કોઈક વાર જીવનની પણ હાનિ થાય છે તેથી આપણા હિતાહિતનો આધાર કેવળ વસ્તુ પર નથી હોતો, પણ તે વાપરવામાં બતાવાતા વિવેક અથવા અજ્ઞાન પર હોય છે.

ईश्वरनी योग्य कल्पनाना लक्षणो

માનવી ઉત્કર્ષ અને ઉન્નતિ માટે ઈશ્વર વિષેની કલ્પના, ભાવના, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, નિષ્ઠા — એ બધી જરૂરી છે તે માણસને અવનતિ તરફ લઈ જનારી નથી. તેનાથી મળતી શાંતિ અને પ્રસન્નતાની માનવી મનને ભૂખ છે માનવી મનને આધાર આપીને તેને ઉન્નત કરવા માટે તે ઘણી ઉપયોગી છે. તેમાં મહત્ત્વની અને મુખ્ય બાબત એ જ છે કે આપણી ઈશ્વર વિષેની કલ્પના બને તેટલી વિવેકશુદ્ધ, સરળ અને ઉદાત્ત હોવી જોઈએ. તેમાં ગૂઢતા કે ગુપ્તતા ન હોવી જોઈએ. તે કલ્પનામાંથી આપણા ચિત્તને આશ્વાસન કે આધાર મેળવવા માટે તેમાં કોઈ પણ

જાતના કર્મકાંડની કડાકૂટ ન હોવી જોઈએ. ઊલટું, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને નિષ્ઠા ચિત્તમાં વધતાં રહે એવો સ્વાધીન અને સાદો ઉપાય તેમાં હોવો જોઈએ. તેમાં મધ્યસ્થ, માર્ગદર્શક કે ગુરુની જરૂર ન હોવી જોઈએ. તે કલ્પનાને માનનારાનું નીતિ અને પવિત્રતા તરફ સ્વાભાવિક વલણ હોવું જોઈએ; સદાચારનું તેમાં પ્રાધાન્ય હોવું જોઈએ. દયા, સત્ય, પ્રામાણિકતા, ધૈર્ય, નિર્ભયતા, ઉદારતા, નિશ્ચિંતતા, શાંતિ અને પ્રસન્નતા એ લાભો તેમાંથી સહજ મળવા જોઈએ. મનુષ્યમાત્ર પર પ્રેમ વધતો રહે, સમુદાયના કલ્યાણની ઈચ્છા હંમેશાં જાગ્રત રહે અને કર્તવ્ય કરવાની સ્ફૂર્તિ સતત કાયમ રહે એ તે કલ્પનાનાં સ્વાભાવિક પરિણામો હોવાં જોઈએ. અજ્ઞાન અને ભોળપણનો લોપ થાય, વિકારોનું બળ નાશ પામે; આશા, તૃષ્ણા, લોભ, દંભ આપણામાંથી વિલય પામે, ચિત્ત સ્વાધીન અને શુદ્ધ બને, બુદ્ધિ વ્યાપક અને તેજસ્વી થાય, ધર્મને પ્રોત્સાહન મળે, અને અહંકાર દૂર થાય એવો પ્રભાવ એ કલ્પનામાં હોવો જોઈએ. આપણી પામરતા અને શુદ્રતા,

વર્ષ પહેલાંની ઈશ્વર વિષેની કલ્પનાને અને તેની આજુબાજુ રચાયેલી ધર્મકલ્પનાને દૃઢ પકડીને બેઠેલા છે. માનવજાતિનુ કલ્યાણ શામાં છે તેનો વિચાર ન કરતાં જૂની કલ્પનામાં દિવ્યતા માનવાનો આપણા બધાનો સ્વભાવ છે. ભૂતકાળમા જો અનેક વાર ઈશ્વર વિષેની કલ્પના બદલી શકાઈ છે અને દરેક વખતે તેથી આપણુ કલ્યાણ થતુ આવ્યું છે તો આજે પણ ભૂતકાળની કલ્પના બદલીને નવી ધારણ કરવામાં શી મુશ્કેલી હોઈ શકે ? આ રીતે આ બાબતમાં આપણે વિચાર કરતા નથી. કોઈ ભોળપણથી, કોઈ અજ્ઞાનથી, કોઈ ભયથી, કોઈ લાલચથી અને કોઈ ઈશ્વર વિષેની ચાલુ કલ્પના બદલવાને લીધે પોતાનું આર્થિક નુકસાન થશે, પોતાની પ્રતિષ્ઠા નાશ પામશે એ ધાસ્તીથી, એમ અનેક કારણોથી જૂની કલ્પના બદલવા તૈયાર થતા નથી. સમાજની આજની સ્થિતિ અને તેની જરૂરિયાતોનો વિચાર ન કરતા અને જૂની કલ્પનાઓ ઘાતક થઈ રહી છે તે જોતાં છતા કાળાનુરૂપ નવી કલ્પના આપણે ધારણ કરતા નથી; એટલું જ નહીં પણ તેનો વિરોધ કરીએ છીએ. સમાજ પોતે અજ્ઞાન અને શ્રદ્ધાળુપણાને લીધે પૂર્વ કલ્પના છોડવાને તૈયાર થતો નથી અને નવી કલ્પનાનો વિરોધ કરનાર પણ પોતાનુ મહત્ત્વ ટકાવી રાખવા માટે સમાજને તેની જૂની કલ્પના છોડવા દેતો નથી. અહીં જ ઈશ્વર વિષેની કલ્પના અફીણનું કામ કરે છે. તે અફીણ ન બને તે માટે તે કલ્પનામાં કાળાનુરૂપ યોગ્ય ફેરફાર થતો રહેવો જોઈએ, અને સમાજની શુદ્ધિ થઈને તેની શક્તિ સતત વધવી જોઈએ. જૂની કલ્પનાના ચાહનારાઓ, તે કલ્પનાને લીધે મહત્ત્વ પામેલા મધ્યસ્થો, ગુરુઓ અને કર્મકાંડી પુરોહિતોનો વર્ગ નવી કલ્પનાનો હમેશાં વિરોધ કરે છે. જૂની નિરુપયોગી અને અહિતકર કલ્પનાઓને છોડી દેવા તૈયાર ન થતાં નવીનો વિરોધ કરનારો વર્ગ સમાજમાં હમેશાં હોય છે અને ઈશ્વરને નામે તેમણે જ હમેશાં અનર્થો કરેલા છે એમ જણાય છે.

યજ્ઞમાં માણસોની કે પશુઓની આહુતિ લીધા સિવાય ઈશ્વર સંતુષ્ટ થતો નથી એ પ્રકારની આપણી એક સમયની

ઈશ્વર વિષેની સર્વશ્રેષ્ઠ કલ્પના, ભાવના અને શ્રદ્ધા

કલ્પના બદલાતા બદલાતાં આજે તે કેવળ સદાચારથી અને ભાવભક્તિથી સંતુષ્ટ થાય છે ત્યાં સુધી આવી પહોંચી છે. માનવજાતિમાં સદાચાર અને સદ્ભાવનાઓને જેમ જેમ મહત્ત્વ મળતું ગયું તેમ તેમ આ ફેરફાર થતો આવ્યો છે. એનું રહસ્ય ધ્યાનમાં લઈને આજને સમયે માનવમાત્રની પ્રગતિ, ઉત્કર્ષ, ઉન્નતિ, અને સર્વ બાજુએથી કલ્યાણ સિદ્ધ થાય એવી જ ઈશ્વર વિષેની કલ્પના આપણે ધારણ કરવી જોઈએ; તે કલ્પના આપણે વિવેકપૂર્વક નક્કી કરવી જોઈએ. માણસમાત્રના શાશ્વત કલ્યાણનો વિચાર કરીને તદનુરૂપ આચરણ કરવામાં જેઓ પોતાની સર્વ શક્તિબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે, ભૂતમાત્ર વિષે જેમના ચિત્તમાં સહાનુભૂતિ છે, જે સદાચારી છે, જેમનું હૃદય નિર્મળ છે, જે નિસ્પૃહ છે, જે પૂર્વગ્રહ અને પૂર્વસંસ્કારોથી બદ્ધ નથી, જે વિવેકી છે, એવા સજ્જનોના હૃદયમાં જે પ્રકારની ઈશ્વર વિષેની કલ્પના દૃઢ થયેલી હોય અને જે તેમના જીવનમાં તેમને ગતિ, ઉત્સાહ, બળ, પ્રેરણા, પ્રકાશ, અને પવિત્રતા મેળવવામાં ઉપયોગી થતી હોય, જેનાથી તેમની પ્રજ્ઞા અને સાત્ત્વિકતા વધતી હોય તે કલ્પના આજને સમયે ધારણ કરવાને યોગ્ય સમજવી જોઈએ. તેને અનુસરવામાં આપણું અને માનવજાતિનું કલ્યાણ છે. એવા પુરુષની કલ્પના સમજવાનું આપણે માટે શક્ય ન હોય તો દરેકે પોતાના સંસ્કાર, પોતાનું હૃદય, પોતાનું જીવન તપાસી જોવું જોઈએ અને તેમાંથી શોધી કાઢવું જોઈએ કે, જીવનમાં જે જે કંઈ ઉદાત્ત, ભવ્ય અને પવિત્ર એવું આપણે સિદ્ધ કરી શક્યા; સંકટમાં, દુઃખમાં, મુશ્કેલીમાં, ભયમાં જેના બળ અને શ્રદ્ધા પર આપણે હિંમત રાખી શક્યા તેમ જ શીલનું રક્ષણ કરી શક્યા; અગતિક સ્થિતિમાં ગતિ, પશ્ચાત્તાપમાં સાંત્વન, પતનાવસ્થામાં ઉત્થાન, મૂર્છાવસ્થામાં ભાન, અજ્ઞાન અવસ્થામાં જ્ઞાન, અસહાય સ્થિતિમાં

સહાય, મોહમાં વિવેક અને સંયમ, મૂંઝવણની સ્થિતિમાં પ્રકાશ અને માર્ગ જેનાથી મળી શક્યાં; પુરુષાર્થમાં બળ અને ઉત્સાહ, કર્મમાં શુદ્ધતા અને વ્યાપકતા જેનાથી સિદ્ધ થયાં તે કઈ કલ્પના? તે કઈ ભાવના? કઈ પવિત્ર શ્રદ્ધા જીવનમાં આ બધી બાબતો સિદ્ધ કરવામાં કારણ બની? તે શોધી કાઢવું જોઈએ. અને પછી તે જ કલ્પનાને, ભાવનાને કે શ્રદ્ધાને શક્ય તેટલી સરળ, પ્રભાવશાળી, નિરુપાધિક, સ્વાધીન, મહાન, ભવ્ય, વ્યાપક, બાહ્ય આડંબર રહિત, શુદ્ધમાં શુદ્ધ, મંગળમાં મંગળ, શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ એવી બનાવીને તેને આપણા હૃદયમાં દૃઢ કરવી જોઈએ. આ વાત જો માણસ સિદ્ધ કરી શકે તો તેના બળ પર જીવનભર એકનિષ્ઠ રહી તે પોતાનું જીવન સાર્થક કરી શકશે.

નિષ્ઠા અને સત્સંગનું સામર્થ્ય

આ સાથે આ વાત પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ કે માણસના ચિત્તમાં ઈશ્વરભાવના જાગ્રત રહે તે માટે તેને પોતાના અભ્યુદય અને ઉન્નતિની ઇચ્છા તીવ્રપણે હોવી જોઈએ, વિવેક હોવો જોઈએ. આ વસ્તુઓ સજ્જનોના સહવાસથી સહેજે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આપણે શ્રેયાર્થી હોઈએ તો વિવેકી અને પુરુષાર્થી સજ્જનની સંગતિની અને તેના ચારિત્ર્યની આપણા પર સારી અસર થયા વગર રહેતી નથી. આ બધાની મદદથી આપણે પોતાની માનવતા સિદ્ધ કરવી જોઈએ. તે સાધવા માટે શુદ્ધમાં શુદ્ધ અને પ્રભાવશાળી ઈશ્વર વિષેની ભાવના અને શ્રદ્ધા આપણે ધારણ કરવી જોઈએ. તે વગર આપણે આપણું ધ્યેય સિદ્ધ કરી શકીશું નહીં. ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ, ઈશ્વરનું દર્શન કે સાક્ષાત્કાર, તેનો આદેશ વગેરે ધ્યેયોમાં અનેક ભ્રમો હોઈ તેમાંથી બીજા અનેક ભ્રમો નિર્માણ થાય છે. તેથી આપણે એ વસ્તુઓની પાછળ ન પડવું જોઈએ. જેને કારણે જગતમાં નીતિયુક્ત વ્યવહાર તૂટે અને ભ્રમ, દંભ અને આળસને આશ્રય મળે એવી કોઈ પણ ઈશ્વર વિષેની કલ્પના આપણે માન્ય ન

કરવી જોઈએ. જે પ્રમાણે આપણે જીવનના ધ્યેય વિષે કલ્પના કે નિશ્ચય કરીએ તે પ્રમાણે જ આપણી ઈશ્વરવિષયક કલ્પના હોવાની. તેથી પહેલાં આપણને ધ્યેય વિષેની કલ્પના શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ થવી જોઈએ. તે વિષે આપણે એ ચોક્કસ સમજવું જોઈએ કે, જે જે ભવ્ય લાગે તે તે આદરણીય કે અનુકરણીય નથી; આકર્ષક લાગે તે ધ્યેય નથી; કેવળ આનંદપ્રદ કે સુખકર લાગે, કેવળ શાંતિ અને પ્રસન્નતા આપનારું હોય, તે પણ આપણું ધ્યેય નથી; દિવ્ય કે રમ્ય લાગે તે પણ ધ્યેય નથી; પણ જે માનવતાને અનુરૂપ હોય, સદ્‌ગુણોને પોષક, સંયમને સહાયક, ધર્મ અને કર્તવ્યને પ્રેરક હોય, જેને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રામાણિક માનવી વ્યવહાર, અને પરિશ્રમ વગેરેનો ત્યાગ કરવો પડતો ન હોય, જેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા બધા કરે અને બધાને તેની પ્રાપ્તિ થાય તો માનવી વ્યવહાર અધિક સરળ, પવિત્ર અને વ્યવસ્થિત થાય, તે સિદ્ધ કરવાનું આપણું ધ્યેય છે. તે ધ્યેય સિદ્ધ કરવું કઠણ હશે પણ તેમાં ભ્રમ નહીં હોય. તેમાં મુશ્કેલીઓ હશે પણ દંભ નહીં હોય. તેમાં હંમેશ આનંદ ન હોય તો પણ કૃતાર્થતા હશે. તે સિદ્ધ કરવું કઠણ છે તેથી તેની કઠણતાની તીવ્રતા ઓછી લાગે, ભ્રમમાં ન પડાય, અને દંભમાં ન ફસાઈએ તે માટે કોઈ અસંત પવિત્ર અને મહાન શક્તિ પર આપણી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા હોય એ જરૂરી છે. બધાં અનિષ્ટો અને સંકટોમાંથી, બધાં પાપો અને અડચણોમાંથી, પાર પાડીને આપણને આપણા ધ્યેય સુધી પહોંચાડવાની શક્તિ તે નિષ્ઠામાં જ છે. ધ્યેય વિષેના આપણા દૃઢ સંકલ્પથી આપણી નિષ્ઠા જાગ્રત રહે છે. વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપેલી મહાન શક્તિને આપણને ઉપયોગી કરી લેવાનું સૂત્ર અને સામર્થ્ય આપણા દૃઢ સંકલ્પમાં છે.

૩

સ્તવનનું સામર્થ્ય

આપણી ઉન્નતિ માટે કોઈ પણ બાહ્ય ધાર્મિક આડંબર કે કર્મકાંડની જરૂર નથી, કેવળ અંતરની ઝંખનાની જરૂર છે. જેનામાં અંતરની ઝંખના હોય તેને પોતાની ઉન્નતિનો માર્ગ જડી જાય છે, અને તેનામાં દૃઢતા અને નિગ્રહશક્તિ હોય તો તે માર્ગે જવાનું સામર્થ્ય પણ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ઉન્નતિના માર્ગમાં પોતાના જ અયોગ્ય સંસ્કારો અને ટેવોને બદલવાની જ પહેલી મુશ્કેલી હોય છે. એ સંસ્કારો અને ટેવો બદલ્યા વગર આપણે આગળ વધી ન શકીએ. આપણી ઇંદ્રિયોને પડેલી ટેવો અને મન પર પડેલાં સંસ્કારોથી આપણે બદ્ધ છીએ. તેમનો કાબૂ આપણા પર રહે છે. શ્રેયાર્થી માણસે પોતાની અયોગ્ય ટેવો અને સંસ્કારોમાંથી પોતાનો છુટકારો કરી લેવો જોઈએ તે માટે પોતાનામાં સામર્થ્ય પેદા કરવું જોઈએ. તે સામર્થ્ય ધ્યેય વિષેની આપણી તાલાવેલી અને નિગ્રહવૃત્તિમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રયત્નમાં આપણી જૂની અને નવી મનોવૃત્તિઓનો કેટલોક વખત ઝઘડો ચાલ્યા કરે છે. આપણી પહેલી મનોવૃત્તિઓ લાંબા વખતથી ચાલતા આવેલા તેના તે સંસ્કારો, ટેવો અને કૃતિઓને લીધે આપણો સ્વભાવ બની ગયેલી હોય છે. નવી મનોવૃત્તિઓ વડે અને ખાસ કરીને પોતાના નિગ્રહથી આપણે તેમનો નાશ કરવાનો હોય છે. પહેલાંની અયોગ્ય વૃત્તિઓમાં ટેવને લીધે બળ આવેલું હોય છે; જ્યારે નવી શુભ વૃત્તિઓમાં નિશ્ચયનું બળ હોય છે, પવિત્ર સંકલ્પની અને તેને લીધે નિર્માણ થયેલા આત્મવિશ્વાસની મદદ હોય છે. આવી જાતની પરસ્પર વિરોધી વૃત્તિઓની આપણા ચિત્તમાં ચાલતી ખેંચતાણ આપણે સહન કરવી પડે છે. આપણો નિશ્ચય, આપણો સંકલ્પ દૃઢ હોય, પૂરતી નિગ્રહશક્તિ આપણામાં હોય, તો

આપણી શુભ વૃત્તિઓનો છેવટે વિજય થાય છે, અને આપણે પોતાના માર્ગમાં આગળ વધીએ છીએ. આપણા ચિત્તમાં ઉન્નતિ માટે તાલાવેલી હોય તો આપણને અનેક વખત આવી જાતના પોતાના જ ચિત્તના ઝઘડાઓ સહન કરવા પડશે. પરંતુ તેથી ન કંટાળતાં તેમ જ નિરાશ ન થતાં આપણે પોતાની ઉન્નતિને રસ્તે આગળ ને આગળ ચાલ્યા કરવું જોઈએ.

ઈશ્વરનિષ્ઠા, સંકલ્પ અને સાધનનું સામર્થ્ય

અંતરની ઉત્કટ ઈચ્છા—સંકલ્પ આપણને આ માર્ગમાં હંમેશ સહાય કરતો રહેશે. એ ઈચ્છા અને એ સંકલ્પને આપણે કદી મંદ થવા દેવાં ન જોઈએ. વાચન, મનન, સજ્જનોનો સંગ, ઉચિત અને ધર્મ્ય વ્યવસાય વગેરેની મદદથી આપણે આપણા સંકલ્પને સદૈવ જાગ્રત અને

આને માટે સૌથી પ્રભાવશાળી અને સ્વાધીન સાધન ઈશ્વરસ્તવન છે. જે આપણને રુચે અને જેને પરિણામે આપણામા સદ્ભાવો જાગ્રત થાય અને આપણા શરીરમા હળવે હળવે સચરવા લાગે એવા પ્રકારનુ સ્તવન આપણે સાધન તરીકે પસદ કરવુ જોઈએ. એ સ્તવન કે સ્તોત્ર

स्वाधीन साधन ईश्वरस्तवन

આપણે રોજ સ્નાન વગેરે કરીને પવિત્ર થઈને એકાન્તમા શાન્ત અને પ્રસન્ન સમયે, અતર્મુખ થઈને શાતિથી અને સ્થિરપણે તેના પ્રત્યેક શબ્દનુ, તેના ભાવનુ આપણા ચિત્ત પર ઊડુ પરિણામ થાય એવી રીતે અને કેવળ પોતાને જ જાણ થાય એવી પદ્ધતિથી નિયમિતપણે બોલવાનુ રાખવુ તે બોલતા હોઈએ તે વખતે તેના દરેક શબ્દથી આપણા ચિત્ત પર શુભ, પવિત્ર ને ગભીર લહેરો ઊઠવી જોઈએ પ્રેમ જાગ્રત થવો જોઈએ હૃદય સાત્ત્વિક ભાવોથી ભરાઈ જવુ જોઈએ તે ભાવો હૃદયમા ઊડે સુધી જઈ પહોચવા જોઈએ. કોમળતાને દૃઢતા, પ્રસન્નતા ને તેજસ્વિતા હૃદયમા વ્યાપી જવી જોઈએ સ્તવન કરતા કરતા આપણી નિષ્ઠા વધી જવી જોઈએ. કોઈ પણ પ્રસગે, કોઈ પણ કારણથી તે પડી ન ભાગે કે ચલિત ન થાય એવી દૃઢ અને અભગ બની જવી જોઈએ અને આ બધુ પરિણામ આપણે સ્તવન કરતા હોઈએ તે વખતે થાય છે એવો અનુભવ આપણને થવો જોઈએ સ્તવનની શરૂઆતની આપણા ચિત્તની સ્થિતિ સ્તવનને અતે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બદલાઈ ગઈ છે એવો અનુભવ આપણને થવો જોઈએ. આવી જાતનુ સામર્થ્ય સ્તવનની પદ્ધતિમાથી આપણને નિર્માણ કરતા આવડવુ જોઈએ સ્તવનમા જે ઈશ્વરી ગુણોનુ આપણે વર્ણન કરીએ જે પ્રશસા આપણે કરીએ, જે ગુણોના સ્તોત્ર આપણે ગાઈએ તે ગુણો તે ભાવો, સ્તવન કરતા કરતા આપણામા સચરવા લાગવા જોઈએ આપણા પ્રેમ, ભક્તિ, ભાવના ને નિષ્ઠાથી આપણે ઈશ્વરવિષયક કલ્પના સાથે ગુણો સાથે તન્મય થઈએ, સમરસ થઈએ, તો તે જ ગુણો આપણામા પ્રગટ થયા વગર રહેશે નહીં આવી સ્થિતિમા દુર્બળતા ને દીનતા દુષ્ટતા ને

હીનતા, જડતા ને કૃપણતા, અશુદ્ધતા ને લંપટતા; કુટેવો અને કુસંસ્કારોને આપણા હૃદયમાં જગા રહેશે નહીં. એ બધાનો સમૂળ નાશ થશે.

સ્તવનમાં આવી દિવ્ય શક્તિ છે. પણ તેમા એ દિવ્ય શક્તિ લાવવાનો આધાર આપણી અંતરની તીવ્ર ઇચ્છા પર હોય છે. આપણી તીવ્ર ઇચ્છા સ્તવનમાં શક્તિ લાવશે સ્તવનથી નિષ્ઠામાં બળ આવશે નિષ્ઠા સંકલ્પને દૃઢ અને પ્રભાવી બનાવશે. આપણી તીવ્ર ઇચ્છા એ જ આપણો સંકલ્પ. એ સંકલ્પ, સ્તવન અને નિષ્ઠા બધાં એકબીજાના પોષક અને બળ વધારનારાં છે. તેમને એકબીજાથી જુદાં પાડી શકાય નહીં. સંકલ્પનો પ્રભાવ સ્તવન પર, સ્તવનનો નિષ્ઠા પર અને નિષ્ઠાનો ફરી સંકલ્પ પર—આવી રીતે સામર્થ્યવૃદ્ધિનું આ ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. બળવાન સંકલ્પનું આપણા આખા જીવન પર અજાણતાં સતત પરિણામ ચાલુ જ હોય છે. સ્તવનથી તેમા શક્તિ પ્રગટ થાય છે. આપણી બીજી શક્તિઓ કરતાં આ શક્તિ ઘણી વ્યાપક છે. તે શક્તિને લીધે અશક્ય જણાતી વસ્તુઓ આપણે સહેજે સાધી શકીએ છીએ. આપણી સંકલ્પશક્તિ એ જ આપણામાં રહેલી સાચી શક્તિ છે. જાગૃતિ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ—એ ત્રણે અવસ્થાઓમા તે આપણામાં જાગ્રતપણે કાર્ય કરતી હોય છે. આપણી અંદર ને બહાર થતી બધી ઘટનાઓમાં તે શક્તિનો સંબંધ હોઈ તેનું કાર્ય અજ્ઞાતપણે હરહંમેશ ચાલુ હોય છે. આપણું મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, તેમ જ આપણો 'અહં' બધું સુપ્ત દશામાં ગયા પછી પણ તે શક્તિ જાગ્રત હોય છે. તે જાગ્રત હોય છે તેથી જ ગાઢ નિદ્રામાંથી પણ ચોક્કસ વખતે, ક્યારેક કવેળાએ પણ, તે આપણને જાગ્રત કરે છે. તે જાગ્રત ન હોય તો રોજના કરતા વહેલાં પરોઢિયે ઊઠવાનો સંકલ્પ કરીને આપણે રાતે ઊંઘી ગયા પછી બરાબર તે જ વખતે આપણને ગાઢ નિદ્રામાંથી કોણ જાગ્રત કરે? એ પરથી આપણા દૃઢ સંકલ્પો અજાણતાં આપણું જીવન ઘડે છે એમાં શંકા નથી. તે સંકલ્પોને વધારે ને વધારે બળવાન, તીવ્ર અને યશસ્વી બનાવવા માટે સ્તવનની અત્યંત આવશ્યકતા છે. એ સ્તવનમાંથી આ બધી સિદ્ધિઓ

પ્રાપ્ત કરવાનો મર્મ જે સાધી શકે તે પોતાની ઉન્નતિને માર્ગે જતો જતો, જીવન ક્રમશઃ વિકસિત કરતો કરતો પોતાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકશે એમાં શંકા નથી.

૪

સ્તવનશુદ્ધિ

પોતાના ઇષ્ટ દેવનો કે આદર્શતત્ત્વનો જો સાક્ષાત્કાર થવો એ આત્મવિકાસમાં ઉપયોગી છે અથવા આત્મવિકાસની એ એક પાયરી છે એમ તમે કાગળમાં લખ્યું છે; પણ મને તેમ લાગતું નથી. કારણ કે, એવી જાતની સાક્ષાત્કાર વિષેની ભાષાને લીધે જ આપણા ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ગ્રંથોમાં ભ્રમને વધવા માટે ખૂબ અવકાશ મળ્યો છે. ભક્તિના અતિરેક સાથે તેટલા જ પ્રમાણમાં જો માણસોના મનમાં ભ્રમો ઘર કરીને રહેતા હોય, તો તે ભક્તિની કલ્પનાઓ અને પ્રથાઓ સદૈવ છે એમ કહ્યા વગર છૂટકો નથી સાગ નજરે પડતાંવેંત ખ્રિસ્તનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ કહેનારા ખ્રિસ્તી ભક્તનું ઉદાહરણ તમે કાગળમાં આપ્યું છે. પણ એમ ન કહેતા સાગ નજરે પડતાંની સાથે જ તે મહાપુરુષનું સ્મરણ થાય છે એમ કહેવું જ યોગ્ય ગણાય. પણ એમ કહીને ભક્તની ભાવતૃપ્તિ થતી નથી. એવે વખતે ભક્તિ જ્યારે ભ્રાંતો જ માર્ગ લે ત્યારે તેને મોહ કે ભ્રમ જ કહેવો જોઈએ. આ સ્થિતિની અથવા આવી જાતની ભાવતૃપ્તિની વિકાસમાં જરૂર જણાતી નથી. વિકાસની કોઈ પણ ભૂમિકા ભૂલભરેલી સમજણ પર આધારેલી ન હોવી જોઈએ. ભ્રમાત્મક ભક્તિમાં કશો જ વિકાસ થતો નથી એમ નથી. ભક્તની ભાવના અને આચાર જીવનના કર્તવ્યોને જેટલા

પ્રમાણમાં અનુસરનારા હશે તેટલા પ્રમાણમાં તેમાં વિકાસ માની શકાય. તેની બાકીની કલ્પનાઓ અને ભ્રમો તેના પોતાના તેમ જ સમાજના વિકાસને પ્રતિબંધક થાય છે. કોઈ પણ સ્થિતિને વિકાસ ત્યારે જ કહી શકાય કે જ્યારે તે સ્થિતિ યોગ્ય માર્ગે ઉન્નત થતાં થતાં ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થયેલી હોય અને પછીના વિકાસને બાધક કે પ્રતિબંધક ન થતાં સ્વાભાવિકપણે જ સહાય કરનારી હોય. અને વિકાસની પાયરી પણ તેને ત્યારે જ કહી શકાય. કોઈ પણ પાયરી કે ભૂમિકા પ્રયત્નશીલ માણસને ધીમે ધીમે આગળની ભૂમિકા તરફ લઈ જનારી હોવી જોઈએ. આપણો વિકાસ સમજણપૂર્વક ક્રમસર થતો નથી. એનું કારણ એક તો તેને માટે આપણે કોઈ વ્યવસ્થિત સાધન જાણતા નથી હોતા; એટલું જ નહીં, પણ વિકાસનોય કોઈ ચોક્કસ ક્રમ હોય છે, અને ચિત્તને ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ભૂમિકા પર લઈ જવા માટે કોઈ વ્યવસ્થિત સાધનોની જરૂર હોય છે એ વાતની પણ આપણને હજી ખબર નથી એમ લાગે છે. એક કરતાં એક ચડિયાતી

વિસંગત શ્લોકો આપણે પ્રાથના કે સ્તવન તરીકે રોજ બોલતા રહીએ તોય વિકાસની દૃષ્ટિથી તેનો કશો ઉપયોગ નથી. પ્રાર્થના કે સ્તવન બોલતી વખતે તેના અર્થ અને ભાવ સાથે આપણું ચિત્ત ધીરે ધીરે સમરસ થવું જોઈએ. તે માટે પ્રથમ આપણે આપણા 'જીવનનું' સાધ્ય નિશ્ચિત કરવું જોઈએ એ સાધ્ય સિદ્ધ કરવા માટે આપણને કઈ ભાવનાઓની અને ધારણાઓની સાધન તરીકે જરૂર છે તે આપણે વિવેકપૂર્વક નક્કી કરવું જોઈએ. એ ભાવનાઓ જેથી જાગ્રત થાય અને ક્રમશઃ વિકસિત થાય એવા એક કરતાં એક વધારે અર્થપૂર્ણ અને ભાવપૂર્ણ શ્લોકોની કે સ્તવનની સુસંગત પસંદગી આપણને કરતાં આવડવી જોઈએ તે પસંદગી એવી હોવી જોઈએ કે તે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતાં કરતા ચિત્ત સહેજે ચડતા ક્રમે તેના અર્થ અને ભાવ સાથે સમરસ થઈને છેવટે ગાઢ અનુભવમા તલ્લીન થઇ જાય. દરરોજના આવા મહાવરાથી ચિત્તની સાત્ત્વિક ભૂમિકાઓ દૃઢ થશે. ચિત્ત હમેશાં આનંદિત અને પ્રસન્ન રહેવા માંડશે. કામ, ક્રોધ અને લોભના આવર્તો સહેજે મંદ પડશે. રાગદ્વેષમાંથી ચિત્ત મુક્ત થવા માંડશે. પછી આપણે દુઃખથી ગભરાશુ નહીં. સાત્ત્વિક કર્મો વિષે આપણને ઉત્સાહ થવા માંડશે. આવી રીતે ભક્તિભાવનાથી કરાયેલી પ્રાર્થના વડે કે સ્તવન વડે આપણામાં આવી જાતનું બળ આવે છે, આપણો વિકાસ થાય છે.

આજે આ વિષયને નિમિત્તે આ જ જાતના કેટલાક વિચારો જણાવું છું. આપણા સમગ્ર ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક સંસ્કારોમાં એકનિષ્ઠ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન જવલ્લેજ ક્યાંક જોવા મળે છે. બાકી બધે ઠેકાણે અનેક દેવદેવીઓની કલ્પનાઓ અને તેમની આરાધનાના પ્રકારોની વૃદ્ધિ દેખાઈ આવે છે. એકેશ્વરી નિષ્ઠા આપણને રુચતી નથી, અને પચતી પણ નથી: દેવદેવીઓની કલ્પનાઓ વધારવા તરફ અથવા કોઈ પણ રીતે તેમને કાયમ રાખવા તરફ જ આપણા મનનું વલણ દેખાય છે. કોઈ પણ સારી કલ્પનાને કે વિશેષતાને દેવપણા સુધી લઈ ગયા વગર આપણને સમાધાન

થતુ નથી. તે વિના તેની યોગ્ય કદર કર્યા જેવુ આપણને લાગતું નથી. બ્રાહ્મણ, માતા, પિતા, ગુરુ, પતિ, ગાય, સર્પ, તુલસી, વડ, પીપળો, ચંદ્ર, સૂર્ય – બધા જ આપણા દેવો. એ બધા વિષેની દેવપણાની ભાવના માંડ ઓછી થવા માંડી એટલામા હિંદુસ્તાનને 'ભારત માતા' 'હિંદ દેવી' કહીને એ રૂપે તેના નકશા બનવા લાગ્યા છે. દરિદ્રીઓને 'નારાયણ' બનાવવા સુધી આપણે જઈ પહોચ્યા છીએ. હવે સ્ત્રીઓ, બાળકો અને હરિજનો પર દેવ બનવાનો વારો આવવાનો સંભવ છે.

આ બધા પરથી વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે, આપણા સંસ્કાર અને પરંપરાને લીધે આપણું માનસ જ આવી જાતનું બની ગયુ છે ઈશ્વર વિષે જુદી જુદી કલ્પનાઓ કરીને, તેની સાથે જાતજાતના કલ્પનિક સંબંધો જોડીને આપણે પોતાની ભાવતૃપ્તિ સાધવાનો, મનને આનંદિત કરવાનો, ક્યારેક પ્રયત્ન કરીએ છીએ, તો ક્યારેક પોતાની કામનાઓને માટે દેવદેવીઓની જાતજાતની કલ્પનાઓ કરીએ છીએ. ક્યારેક કોઈ વિભૂતિને દેવપદે લઈ જઈ બેસાડીએ છીએ, તો ક્યારેક કર્તવ્ય અને કરુણાની ભાવનાથી આપણું મન ભરાઈ જાય છે ત્યારે જેમને વિષે એ ભાવનાઓ આપણામાં પેદા થાય છે તેમનામાં આપણે દેવત્વની પ્રતિષ્ઠાપના કરવા માંડીએ છીએ. દેવત્વની ભાવના વગર કેવળ

૫

માનવતાની વિડંબના અને ગૌરવ

મનુષ્યજન્મની શ્રેષ્ઠતા

જે પોતાના દેહને જ સર્વસ્વ માને છે તે જીવ, અને જેને માનવતા પ્રિય હોય છે તે મનુષ્ય, એવાં જીવ અને મનુષ્યનાં લક્ષણ ઠરાવીએ તો તેમાં કોઈ ભૂલ થશે એમ લાગતુ નથી. આ પરથી જ્યાં સુધી માણસ, માનવતાનુ મહત્ત્વ ન જાણતાં કેવળ પોતાના દેહને અને જીવને સંભાળતો અને પાળતો રહે છે, ત્યા સુધી તે માનવતા સુધી આવી પહોંચ્યો નથી એમ કહેવાને વાંધો નથી. માનવતાને જરૂરી એવા ગુણો માટે જે માણસ તનમનથી સહન કરે છે તેને માનવતાનો ઉપાસક માનવો યોગ્ય થશે; અને માનવતાની સિદ્ધિ માટે કે માનવતામાં ખામી ન રહે તે માટે પ્રસંગે જે પ્રાણાર્પણ કરે છે તે માનવતાની કસોટીએ ઊતર્યો અને તેણે માનવતા સિદ્ધ કરી એમ કહેવું જોઈએ. માનવતા કરતાં શ્રેષ્ઠ સિદ્ધિ જગતમાં બીજી નથી. થોડો વિચાર કરીએ તો માનવી જીવન કેટલું મહત્ત્વનું છે એ આપણને સમજાશે. કર્તુમકર્તુ એવી શકિત જગતમાં ક્યાંયે નિર્માણ થઈ શકતી હોય તો તે માનવી જીવનમાં જ થઈ શકે છે. મહાન વિદ્વાન તેમ જ મહાપરાક્રમી, પોતપોતાના સમયમાં અદ્વિતીય, અજેય, અને ધુરંધર યોદ્ધાઓ ક્યાંય પેદા થયા હોય તો તે આ માનવકુળમાં જ પેદા થતા આવ્યા છે. મોટા મોટા જ્ઞાનીઓ, મોટા મોટા તત્ત્વદર્શીઓ, જ્ઞાનવિજ્ઞાનના શોધકો અને બોધકો, મોટા મોટા તપસ્વીઓ અને યશસ્વીઓ, પ્રતિસૃષ્ટિકર્તાઓ અને મહર્ષિઓ, મહાન સંતો, મહંતો, અરિહંતો વગેરે બધાની ઉત્પત્તિ માનવજાતિમાં જ થતી આવી છે. સજ્જનોનું રક્ષણ કરીને ધર્મની ગ્લાનિ દૂર કરનાર પરમેશ્વરના અવતારોનો વિચાર કરો કે જગતમા ઉદ્ધાર માટે પૃથ્વી પર આવેલા પરમેશ્વરના

પુત્રોનો વિચાર કરો, સિદ્ધાર્થ ગૌતમ કે વર્ધમાન મહાવીર જેવા ધર્મસ્થાપક અને ધર્મપ્રવર્તકોનો વિચાર કરો કે પરમેશ્વરી આજ્ઞાથી ધર્મનો પ્રચાર કરનારા પેગંબરોનો વિચાર કરો,—એ બધા માનવજાતિને પેટે જન્મેલા છે. મનુષ્યરૂપે જ કાર્ય કરીને તેઓએ વિદાય લીધી છે. તેમના જન્મથી માનવતાને શોભા આવી છે. તેમને લીધે માનવનાનું મહત્ત્વ વધ્યું છે. આ વાત ધ્યાનમાં લઈને આપણે માનવી જન્મનો વિચાર કરીએ, પોતાની જવાબદારી ઓળખીને આપણું જીવન ઉન્નત કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ, તો આપણે પણ આપણું જીવન સાર્થક કરી શકીશું વિશ્વની અતર્ક્ય ઘટનામાંથી, પરમાત્માની અલૌકિક કલામાંથી, આપણી ઉત્પત્તિ થઈ છે એ ધ્યાનમાં રાખીને આપણે પોતાના જીવનની શુદ્ધિ અને સિદ્ધિ સાધવાનો નિશ્ચય કરીએ તો વિશ્વશક્તિમાંથી આપણને હમેશ સહાય મળ્યા કરશે; આપણો વિવેક અને તેની સાથે જ માનવતાનો આદર્શ આપણા હૃદયમાં સતત જાગ્રત રહેશે.

માનવતાના માર્ગમાં વિઘ્નો

માનવતાનો માર્ગ જો કે સીધો છે અને ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્‌ગુણોની વૃદ્ધિ જ જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવાની મુખ્ય વસ્તુઓ છે છતાં તે સાધતી વખતે વિવેકની ઊણપને લીધે, આદર્શની ખોટી કલ્પનાને લીધે, પ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિના લોભને લીધે અથવા તાત્કાલિક સુખલોલુપતાને લીધે માણસ અવળે રસ્તે ચડીને પોતાની માનવતા ગુમાવે છે, અને તેમાં જ ક્યારેક ક્યારેક તે ભૂષણ પણ માને છે. એવે વખતે તે ભ્રાંતિમાં સપડાયેલો હોય છે. તેથી તેણે પોતાની માનવતા જાળવી રાખવામાં હમેશ સાવધ અને દક્ષ રહેવું જોઈએ. જેને માનવતા પર પ્રેમ હોય છે તે કેવળ પોતાની માનવતાની વૃદ્ધિનો પ્રયત્ન ન કરતાં આખા જગતમાંથે માનવતા વધે એ ઇચ્છાથી તે દિશામાં પ્રયત્નશીલ હોય છે. કારણ કે, જગતમાં જો માનવતા ન વધે તો કેવળ એકલી વ્યક્તિને પોતાની માનવતા વધારવામાં અત્યંત પરિશ્રમ પડે છે,

અને તેમાં તેને અપજશ અથવા શરીરનાશ સુધી સહન કરવાનો વખત આવે છે

સૉક્રેટીસ, ઇશુ ખ્રિસ્ત, ગુરુ તેગબહાદુર વગેરે અનેક સંતસજ્જનોને —જેમને જેમને સત્ય અને માનવતા ખાતર અતિશય સહન કરવું પડ્યુ તેમને તેમને–તેમના સમયમા તેમના જેટલી ઉત્કટ માનવતા હજારો લોકોમાં હોત તો પોતાની માનવતા જાળવવા માટે પોતાના પ્રાણ ગુમાવવાનો વખત ન આવત અથવા તેમાના કોઈને બીજા કશા અસહ્ય કષ્ટ પણ સહન ન કરવા પડત. ઘણા માણુસો સત્ય અને પ્રામાણિકતાથી વર્તતા હોય તો સાધારણ માણુસ સુદ્ધા સત્ય અને પ્રામાણિકતાથી વર્તી શકે છે પરંતુ સમાજમા અસત્ય અને બીજા દુર્ગુણ સર્વત્ર ફેલાયેલા હોય એવી સ્થિતિમા કોઈ એકલદોકલ વ્યક્તિને પણ પોતાનુ જીવન સન્માર્ગે રાખવાન ઘણુ જ મુશ્કેલ પડે છે સાર્વત્રિક

નહીં પણ આખી માનવજાતિ પરનો વિશ્વાસ ઓછો થાય છે આપણા સહેજે થયેલા સારાનરસા વર્તનથી આપણે અજાણતા જગતના સદ્ગુણમા કે દુર્ગુણમા કેવો ઉમેરો કરીએ છીએ તે વિવેકી માણસ સમજે છે તેથી જીવનમા સત્ય પ્રામાણિકતા કૃતજ્ઞતા વગેરે સદ્ગુણોને તે મહત્ત્વ આપે છે તેથી ઊલટુ અસત્ય, કપટ ઊંટવૈદી દગો કૃતઘ્નતા વગેરેથી આપણુ કામ પાર પડ્યુ એમ જોઈને જેમને સતોષ થતો હોય તેમણે તે વખતે આવા વર્તનથી આપણે પોતાના ચિત્તમા તેમ જ જગતમા શાની વૃદ્ધિ કરીએ છીએ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ આવી રીતે પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુ ભૌતિક દૃષ્ટિથી ગમે તેટલી કીમતી લાગતી હોય તોય તે અશાશ્વત છે અને આપણે પોતાની અને સમાજની માનવતાનો નાશ કરીને તે પ્રાપ્ત કરી છે એ વસ્તુ આપણા હાથમાથી જતી રહેતા વાર નહીં લાગે પણ તે મેળવવા માટે આપણા હૃદયમા અને સમાજમા ઉત્પન્ન કરેલા અને વધારેલા દુર્ગુણોનો નાશ આપણે કરી શકવના નથી તેણે વળી એવો પણ વિચાર કરવો જોઈએ કે આવી જાતના વર્તનથી આપણી કઈ શક્તિ વધે છે? એથી આપણે પોતાને અને સમાજને ક્યા લઈ જઈએ છીએ? આમા આપણી સબળતા છે કે નિર્બળતા છે? આપણે બધા આ જ માર્ગે ચાલ્યા કરીશુ અને પોતાની કાર્યસિદ્ધિ માટે બીજાઓની સાથે દુર્ગુણી થવાની હરીફાઈમા પડીશુ તો છેવટે એનું પરિણામ શુ આવશે? બીજાની વાત છોડી દઈએ પણ આપણી પ્રજાને આપણા સતાનોને, આપણે આપણા આ વર્તનથી કઈ પરિસ્થિતિમા લાવીને મૂકીએ છીએ? આ દુનિયામા તેમને માટે કયા પ્રકારનુ ક્ષેત્ર આપણે તૈયાર કરીને રાખીએ છીએ? આવી રીતે પોતાના તરફથી થનારા કર્મોના વર્તમાન અને ભાવી પરિણામોનો માણસ જો સૂક્ષ્મ ને દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરે તો પોતાના વર્તનના પરિણામોનુ ભીષણ ચિત્ર તેની નજર સામે ઊભુ રહેશે માનવતાની પોતાના તરફથી થતી વિડબના તેના ધ્યાનમા આવશે ખોટા માર્ગ-માથી બહાર નીકળવાનો તે પ્રયત્ન કરશે તેના મનમા સદાચાર વિષે

શ્રદ્ધા પેદા થશે. અને તે દૃઢ નિશ્ચયથી હશે તો પોતાના અને બીજાના કલ્યાણ માટે પોતાનામાં પેદા થયેલી શ્રદ્ધા પર દૃઢ રહીને કાયમનો સદાચારી બનશે.

માનવતાની વિડંબના કરનારાઓ

સ્વાર્થ, દંભ, કપટ, અસત્ય, અસંયમ, અવિવેક, દુષ્ટતા, ક્રૂરતા, સાત્ત્વિકતા વગરના ઇન્દ્રિયજન્ય ભોગો અને તેને લીધે માનવજાતિ તરફથી થનારા અનર્થો—આ બધાને લીધે માનવતાની વિડંબના થતી આવી છે. ધન, માન, કીર્તિ ને પ્રતિષ્ઠાની પાછળ પડેલા, વિલાસમાં ડૂબેલા, વ્યસનમાં સપડાયેલા, જુવાનીના મદથી ભરેલા, સત્તાનો નશો ચડેલા, સ્ત્રીપુત્રના મોહને લીધે કર્તવ્ય ભૂલેલા—આ બધા માનવતાની વિડંબના કરે છે એમ કહેવું પડે છે. માતાપિતા પ્રત્યેનું પોતાનું કર્તવ્ય ન જાણનારા, કળાને નામે વાસનાની વૃદ્ધિ કરનારા, ધર્મને નામે સ્વાર્થ સાધનારા, સામુદાયિક ધર્મ ન જાણનારા, માનવતાની વિડંબના જ કરે છે. ઈશ્વરભક્તિ કરતાં કરતાં પોતાને જ ઈશ્વર માનનારા, લોકોમાં એવી જાતની ભ્રાંતિ ફેલાવનારા, પોતાને જ ભગવાન કહેવડાવી લોકો પાસે પોતાની પૂજા કરાવનારા,—એ બધાને માનવતાની વિડંબના કરનારા કહેવામાં હરકત નથી. આપણે માનવી માતપિતાને પેટે જન્મ્યા છીએ, તેથી શરીર, મન ને બુદ્ધિની બધી શક્તિઓનો વિકાસ કરીને, તેમની શુદ્ધિ કરીને આપણે માનવતાની પૂર્ણતા સાધવાની છે, એવું ભાન ન રહેવાથી શક્તિને જોરે કોઈ દાનવ બને છે તો કોઈ મોહ અને ભ્રાંતિમાં સપડાઈને ભગવાન બનવાનો ડોળ કરે છે. માણસે દાનવ બનવાનું નથી કે ઈશ્વર બનવાનું નથી. પરંતુ માનવરૂપે વ્યાપાર કરતા ચૈતન્યનું સદ્ગુરુઓ દ્વારા પ્રગટીકરણ કરતાં કરતાં તેણે માનવતાની સીમાએ પહોંચવાનું છે. માનવતાની શાંતિ, સુખ ને પ્રસન્નતા તેણે મેળવવાની છે. એમાં જ તેનો વિકાસ છે. એમાં જ તેની પૂર્ણતા છે. અને આ સિદ્ધિ જેનાથી સધાય તે જ તેનો ધર્મ છે.

આ બધી બાબતો સ્પષ્ટ હોવા છતા માણસ ભ્રાંતિથી જાત-જાતના મોહમાં ફસાય છે, અને તેથી તેને પોતાનો આદર્શ સમજાતો નથી; ધ્યેય તેના ધ્યાનમા આવતુ નથી; માનવતાનું ગૌરવ અને માનવતાની વિડબના એ બે વચ્ચેનો ભેદ તેને સમજાતો નથી. માનવની દુર્દમ્ય ઈચ્છાઓ કદી દાનવ બનીને તો કદી દેવપણાના મોહમા ફસાઈને બહાર પડે છે. તે બંને માર્ગો ટાળીને માનવતાનો સરળ માર્ગ ધારણ કરવા માટે શુદ્ધ વિવેકની જરૂર છે. એ વિવેક ન હોય તો માણસ વિલાસને જ વિકાસ સમજે છે; ભ્રાંતિને જ્ઞાન, દુર્બળતાને સજ્જનતા, બીકણપણાને ક્ષમા, મનમાં આસક્તિ છતાં બળાત્કારથી કરેલા ત્યાગને અને સંયમને વૈરાગ્ય સમજે છે. ભાવના ને યોજના, ઉદાસીનતા ને શાંતિ, જડતા ને સ્થિરતા, મોહ ને પ્રેમ, આસક્તિજન્ય કર્મ ને કર્તવ્ય વચ્ચેનો ભેદ તેને સમજાતો નથી. પરંતુ મોહ અને ભ્રાંતિ ટાળીને, અજ્ઞાન દૂર કરીને અને વિવેકને શુદ્ધ અને સૂક્ષ્મ કરીને જીવનના અંત સુધીમા આપણે શું સિદ્ધ કરવાનું છે તે જાણવુ જોઈએ અને પ્રયત્નપૂર્વક સિદ્ધ કરવુ જોઈએ. દુર્બળતા અને ક્ષુદ્ર કામનાને લીધે આપણે દેવતાને શોધતા હોઈએ છીએ, અને તેથી આપણને દેવતાપણું શ્રેષ્ઠ લાગે છે. વિકટ પ્રસંગે પણ જે પોતાનું શીલ સાચવીને માનવતાથી જીવન ગાળે છે તેને વિષે આપણને કશી વિશેષતા, આદર કે પૂજ્યભાવ લાગતો નથી; પરંતુ કોઈ સાધારણ ભાવિકને પણ આપણે જોતજોતામાં ઈશ્વરપદે બેસાડીએ છીએ. ઈશ્વરભક્તિથી, ધાર્મિક આચરણથી, માણસમાં નમ્રતા, નિરહંકારીપણું, કૃતજ્ઞતા વગેરે ગુણો આવે છે, તેમ છતાં ભક્તિને માર્ગે લાગેલો સાધક થોડા જ દિવસોમાં પોતાનું મનુષ્યત્વ વીસરી જઈને દેવપણામાં સંતોષ માનવા લાગે છે. તે પરથી માનપ્રતિષ્ઠાની હોંશ માણસને મનુષ્યપણામાંથી નીચે પાડવામા કેવી રીતે કારણ બને છે તે દેખાઈ આવે છે. આ જાતની આકાંક્ષા અને ઈચ્છામા માનવતાની વિડંબના છે. જે જે

આશા, તૃષ્ણા ને કામનાઓને લીધે માણસ પોતાનું મનુષ્યત્વ ભૂલી જાય છે તે તે બધી મનુષ્યત્વની હાની કરનારી છે, એ ઓળખીને માણસે સાવધાનતાથી અને સંયમથી, ધૈર્યથી અને પુરષાર્થથી, વિવેકથી અને નિરહંકારીપણાથી વર્તીને પોતાની માનવતાનો માર્ગ સ્પષ્ટ અને સરળ કરવો જોઇએ. ધર્મ, કર્મ, આનંદ, લાભ, ઈચ્છા, કામના, ભાવના, પ્રતિષ્ઠા વગેરે બધા પ્રસંગોમાં તેણે પોતાની માનવતાનું સ્મરણ રાખીને ચાલવું જોઈએ. માનવી કર્તવ્યનું અને માનવી ધર્મનું તેણે સદૈવ સ્મરણ રાખવું જોઇએ. વિશ્વશક્તિમાંથી, ઈશ્વરશક્તિમાંથી પ્રગટ થઈને પોતા સુધી આવી પહોચેલું આ માનવતાનું દાન અધિક શુદ્ધ અને માનવી સદ્ગુણોથી અધિક સમૃદ્ધ કરીને ભવિષ્યની પ્રજાના કલ્યાણ માટે માનવજાતિને સમર્પણ કરવું જોઇએ. આમાં જ માનવતાનું અને માનવજાતિનું ગૌરવ છે. આ જ બધા ધર્મોનો સાર છે. ભક્તિની અને તત્ત્વજ્ઞાનની પરિસીમા આમાં જ છે.

૬

ભક્તિશોધન – ૧

માનવી દુર્બળતા અને કલ્પનાશક્તિમાંથી ઈશ્વિર વિષેની કલ્પના નિર્માણ થયા પછી તેમાંથી માણસ પોતાનાં ઓશ્વરની આરાધના, દુઃખ, અજ્ઞાન, મુશ્કેલીઓ, અને સંકટોનું નિવારણ ભક્તિ, વગેરે કલ્પનાઓ કરવાનો, તેમ જ ધીરજ અને આશ્વાસન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતો આવ્યો છે. માનવપ્રકૃતિમાં જેમ જેમ સજ્જનતાની વૃદ્ધિ થવા લાગી તેમ તેમ ઈશ્વિર સૌજન્યની મૂર્તિ અને પ્રેમ, વાત્સલ્ય, દયા વગેરે ગુણોનો સાગર છે એમ માણસને

લાગવા માડ્યું અને તે તેની સાથે ગાઢો સંબંધ બાધવા લાગ્યો. ઈશ્વર વિષે ભયાનકતાની કે ઉગ્રતાની કલ્પના હોય એવે વખતે માનવી મનમા તેને વિષે પ્રેમ અને ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. એ કાળ દરમ્યાન તેની આરાધનાનો રિવાજ ચાલુ હોય છે. તેમાથી જ આગળ જતા તપની કલ્પનાઓ પેદા થાય છે. ઈશ્વર વિષેની સૌમ્ય કલ્પનામાંથી જ આગળ જતા ભક્તિ, ઉપાસના વગેરે પ્રકારો શરૂ થયા હશે. અવતારવાદને લીધે ઈશ્વર દુષ્ટસંહારક અને દીનવત્સલ જણાવા લાગ્યો. તે પરથી તેની ભક્તિના અનેક પ્રકારો નિર્માણ થયા. તપની પેઠે ભક્તિમા પણ સકામ ભક્તિ અને ઈશ્વર સાથે તદ્રૂપ થઈ જન્મ-મરણમાથી મુક્ત કરનારી ભક્તિ એવા ભેદ પડ્યા. સકામ ભક્તિમાથી જ અનેક દેવતાઓની ઉત્પત્તિ થઈ ઈશ્વરને સગુણ, સાકાર માનવા લાગ્યા પછી તેના દર્શનની ઇચ્છા, ઉત્કંઠા, વ્યાકુળતા વગેરે માનવી મનમાં પેદા થવા લાગ્યાં, અને તે બધાનો મોક્ષ સાથે સંબંધ જોડવામાં આવ્યો. ઈશ્વરનું જ્ઞાન, દર્શન, સાક્ષાત્કાર, તદ્રૂપતા, તેની સાથે સમરસ થવુ, તેની સાથે મળી જવું વગેરે કલ્પનાઓને લીધે ઈશ્વરનું સતત ધ્યાન, ચિંતન, અનુસંધાન રહે તે માટે તેની મૂર્તિનુ બધા ઉપચારો સાથે પૂજન, અર્ચન, ભજન, કીર્તન વગેરે ઉપાયોનો ભક્તજનો આશ્રય લેવા લાગ્યા. અવતારની કલ્પનાને લીધે ઈશ્વર અને તેની લીલાના વર્ણનોથી ભરેલા ગ્રંથો નિર્માણ થવા લાગ્યા. તેને લઈને ભાવિકતા વધવા લાગી તેના દર્શનની વ્યાકુળતાને લીધે પેદા થયેલી સંસાર વિષેની ઉદાસીનતામાથી વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ થઈ. વૈરાગ્યને લીધે પ્રેમાળ ભાવિકોના મનમા તપના સંસ્કાર જાગ્રત થયા તેનુ પરિણામ પોતાને જાણીબૂજીને કષ્ટમય સ્થિતિમા નાખવામાં થવા માડ્યું. ઈશ્વર પ્રેમસ્વરૂપ હોવા છતાં તેના દર્શન માટે ખાસ કષ્ટ સહન કર્યા વગર તે પ્રસન્ન થતો નથી એવી વિસંગત વિચારસરણી પેદા થઈ. શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસ અને સાક્ષાત્કાર એવો આ માર્ગની સિદ્ધિનો ક્રમ માનવામાં આવ્યો અને તેથી નિદિધ્યાસના અનેક ઉપાયો

નીકળ્યા. નામસ્મરણ, ધ્યાન વગેરે સાધનો દ્વારા કોઈ કોઈને સાક્ષાત્કાર થયા જેવું લાગવા માંડ્યું. જેમને એટલાથી યશ મળ્યો નહીં તે પૈકી કેટલાક શ્રીકૃષ્ણના દર્શનનો સતત નિદિધ્યાસ રહે તે માટે પોતે રાધા બનવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. રાધાની પ્રેમભાવના પોતાનામાં ઉતારવા માટે હાવભાવ, પહેરવેશ, ભાષા વગેરે બધામાં તેઓ રાધાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા. તેમાંથી તે જાતના પંથો નીકળવા લાગ્યા.

दर्शन-साक्षात्कारनु परीक्षण

ભક્તિની આ જાતની કલ્પનાઓને લીધે આપણો કંઈક અંશે એકાંગી વિકાસ થયો ખરો; પરંતુ તેથી માનવી પૂર્ણતા સાધવા માટે જે માર્ગ લેવાની જરૂર હતી તે આપણને સૂઝ્યો નહીં. કદાચ તે સૂઝવા જેવી તે કાળે આપણી પરિસ્થિતિ નહીં હોય. માનવતાના સર્વાંગી વિકાસને આપણા જીવનનું ધ્યેય આપણે સમજ્યા હોત તો ગમે તે ઉપાયે ઈશ્વરનો નિદિધ્યાસ રાખીને તે વિષેની કલ્પનામાં તદ્રૂપ થવામાં આપણને કૃતાર્થતા ન લાગત. શ્રીકૃષ્ણના દર્શન માટે વિવેકહીન સાધનોની પાછળ આપણે ન પડ્યા હોત. નિદિધ્યાસથી ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર જેવું લાગ્યા પછી પણ આપણે તે અનુભવને વિવેકથી તપાસ્યો હોત તો આપણને દેખાત કે તે સાક્ષાત્કાર ઈશ્વરનો નથી પણ નિદિધ્યાસ અને અનુસંધાન દ્વારા ઈશ્વર વિષેની જે કલ્પના આપણે પોતાના ચિત્ત પર ઠસાવતા હતા તે કલ્પનાનો તે આભાસ હતો. તે કલ્પનાને રંગ, રૂપ, ભવ્યતા, અદ્ભુતતા વગેરે બધું જ આપણે આપ્યું હતું. તેના જનક આપણે જ છીએ એમ વિચાર કરતાં આપણા ધ્યાનમાં આવ્યું હોત. આવી જાતનો આભાસ એકાદ વખત કે વારંવાર થાય તોય તેથી માનવતાની પૂર્ણતા થઈ શકતી નથી એ વાત આપણા ધ્યાનમાં વખતસર ન આવવાને લીધે અને જીવન વિષેના એકાંગી વિચારને લીધે વિવેકહીન અને પુરુષાર્થહીન કલ્પનામાં આપણે ખરી ભક્તિથી ઘણે જ દૂર તણાયા.

भक्ति अने उपासनाना साचा लक्षणो

જીવનમા આપણુને ઈશ્વરવિષયક શ્રદ્ધાની ભક્તિની અને નિષ્ઠાની ઘણી જરૂર છે પરંતુ એ બધામા જે પ્રમાણમા વિવેક, પુરુષાર્થ અને વ્યાપકતા હશે તે પ્રમાણમા તે ભાવનાઓ આપણુને કૃતાર્થ કરી શકશે ઈશ્વર વિષયક પ્રેમથી આપણા ચિત્તમા કેવળ અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવો જાગ્રત થાય અથવા તે ભાવોના અતિરેકથી આપણુને તદ્રૂપતા કે મૂર્છા આવે તો તેનાથી ભક્તિની પરિસીમા થઈ શકતી નથી વિચારના અંતે આ બધા લક્ષણો કદાચ આપણી દુર્બળતાના લક્ષણો ઠરવાનોય સંભવ છે તદ્રૂપતાથી આપણે પરમેશ્વર સાથે સમરસ થઈએ છીએ અને તેને લીધે આપણુ તેનામા સમર્પણ થઈ આપણુને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી માન્યતા અને શ્રદ્ધાને લીધે આ અવસ્થા ઘણી શ્રેષ્ઠ માનવામા આવી છે પરંતુ આમા ઘણો વિચારદોષ હોય એમ લાગે છે વિશ્વમા અપરંપાર ભરેલી શક્તિમાથી નિર્માણ થયેલા, 'હુ' રૂપે માનેલા, શરીર, બુદ્ધિ અને મનસહિત ચૈતન્ય દ્વારા માનવી કર્તવ્યો પાર પાડતા રહેવામા ભક્તિની પરિસીમા છે વિશ્વશક્તિના પ્રમાણમા આપણે જો કે અણુપ્રમાણુ છીએ તોપણ એ અણુ તેનો જ અંશ હોવાથી પરમાત્મામા જે સાત્ત્વિક ગુણો આપણે કલ્પીએ છીએ તે બધા આપણામાં અંશરૂપે છે જ તે ગુણોનો ઉત્કર્ષ અને તેમની પૂર્ણતા સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ભક્તિનુ સાચુ લક્ષણ છે પરમાત્મામા દયા, ન્યાય, વાત્સલ્ય ઉદારતા, પ્રેમ, ક્ષમા વગેરે ગુણો છે એમ આપણે કહીએ છીએ જગતમા બધે પસરેલી માનવજાતિમાય આ સદ્ગુણો હોય એવી આપણે અપેક્ષા રાખીએ છીએ તો તે જ સદ્ગુણો આપણામા લાવવા, તેમનો વિકાસ કરવો અને આ પ્રયત્નમા જ વિશ્વશક્તિના સાત્ત્વિક તત્ત્વો સાથે સમ-રસતા સાધવી એ જ સાચી તદ્રૂપતા નથી શુ ? આપણામા અનેક શક્તિઓ અને ગુણો સુપ્તપણે વાસ કરે છે, એ પૈકી જે જે શક્તિ અને ગુણ જાગ્રત કરવાનો અને વધારવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ તે બધા આપણી દ્વારા પ્રકટ

થતાં રહે એવો ઈશ્વરી નિયમ છે. સૃષ્ટિનો એ ધર્મ છે. હાર્મોનિયમની કે કોઈ તતુવાદ્યની જે પટ્ટી દબાવીએ તેને અનુરૂપ સૂર જ તેમાથી નીકળવા લાગે છે. એ જ નિયમ પ્રમાણે માનવરૂપે વ્યાપાર કરતી વિશ્વશક્તિના – પરમાત્માના – અંશમાંથી આપણા સંકલ્પ અનુસાર પરમેશ્વરી શક્તિનું અને ગુણોનુ સતત પ્રગટીકરણ થતુ રહે છે. એમા જ ખરી માનવતા, સમર્પણ અને સમરસતા છે. વિશ્વશક્તિનો કારભાર અનંત પ્રકારે અને અખંડપણે ચાલુ છે. તે કારભારમાથી આપણે ભાગે આવેલુ કાર્ય આપણે પણ અખંડિતપણે કરતા રહીએ એ જ પરમેશ્વરની સાચી ઉપાસના છે.

ભક્તિની ભૂલભરેલી માન્યતાથી તપની પ્રવૃત્તિ

ઈશ્વર વિષેની પોતાની જ કલ્પના સાથે તદ્રૂપતા સાધવાથી, ચિત્તને કેટલોક સમય નિર્વ્યાપાર કરવાથી, અથવા ભક્તિના કાલ્પનિક આનંદમા મગ્ન કે બેહોશ થવાથી, માનવતાની પૂર્ણતા થઈ શકતી નથી. પોતાની જ કલ્પનામા રમ્યા કરવાના કે તન્મય થવાના આનંદ અને સમાધાનના તે પ્રકારો છે. તે માટે જે પ્રમાણમાં આપણે પોતાનામા વ્યાકુળતા નિર્માણ કરી હશે, જે પ્રમાણમા પોતાનું જીવન જાણીજોઈને કષ્ટમય કર્યું હશે તે પ્રમાણમાં તેની પ્રતિક્રિયા રૂપે આપણને આનંદ, પ્રસન્નતા કે શાંતિ જણાવા લાગે છે; અને ફરી ફરીને આનંદમય કલ્પના કરીને તે જ સ્થિતિ ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાથી તે કેટલોક વખત રહી શકે છે એમાં શક નથી. પરંતુ તે સ્થિતિનું પરીક્ષણ કરતાં, તેનો કાર્યકારણભાવ તપાસતા, એ ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો આનંદ, આપણે પોતે બનાવેલી આપણી કષ્ટમય સ્થિતિનું અને આપણી કલ્પનાનું પરિણામ છે એમ જણાશે. જન્મમરણની ધાસ્તીને લીધે ભાવનાશીલ માણસના મનમાં વૈરાગ્ય અને ભક્તિપ્રધાન ગ્રંથોના વાચનથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિની વ્યાકુળતા પેદા થાય છે. તેમાં ઈશ્વર વિષેનાં જ્ઞાન અને પ્રેમનો ભાગ ઘણો જ અલ્પ હોય છે અને ભય અને કલ્પનાનો ભાગ જ વિશેષ હોય છે. ઈશ્વરી પ્રેમના આનંદને લીધે

સંસારનાં સુખસગવડની જરૂર માણસને લાગતી ન હોય, તે સુખસગવડ વિના માણસ આનંદ, ઉલ્લાસ અને ઉત્સાહમાં પુરુષાર્થી જીવન ગાળી શકતો હોય, તો ઈશ્વરી પ્રેમ અને આનંદ જીવનમાં અત્યંત જરૂરી ઠરે એમાં શંકા નથી. પરંતુ ઈશ્વરવિષયક પ્રેમ અને વૈરાગ્યનો જેમનામાં સંચાર થયો છે એવા માણસો જરૂરી સુખસગવડોનો આગ્રહપૂર્વક, પરાણે ત્યાગ કરીને ભક્તિ, વિહ્વળતા વગેરે વધારવાનો જ્યારે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેમનામાં ભક્તિ, પ્રેમ વગેરેના ઉત્કર્ષને લીધે જે સહજ શાંતિ અને પ્રસન્નતા આવવી જોઈએ તે આવતી નથી. પણ તેને બદલે આવશ્યક કર્મો અને કર્તવ્યનો ત્યાગ કરવાથી જાણીબૂજીને બનાવવામાં આવેલા એકાંગી અને એકાંતિક કષ્ટમય જીવનની અસહ્યતા જ તેમને ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે જણાવા લાગે છે. એ અસહ્યતાને લીધે થનારી વ્યાકુળતા ઈશ્વરવિષયક પ્રેમને લીધે જ નિર્માણ થયેલી છે, એવી ભ્રામક સમજણ તેમનામાં પેદા થાય છે. ભક્તિની ખોટી સમજણને લીધે આગ્રહપૂર્વક ત્યાગ અને તપનો માર્ગ સ્વીકારવાથી પોતાની દિશાભૂલ અને પોતાની માનસિક સ્થિતિના કાર્યકારણભાવ તેમના લક્ષમાં આવતાં નથી. એવી સ્થિતિમાં એક તો ઈશ્વરી સાક્ષાત્કારનો તેમને ભ્રમ કે આભાસ થયા વગર અથવા તો તેમણે તે વિષેનો દંભ શરૂ કર્યા વગર પોતે જ બનાવેલા કષ્ટમય જીવનમાંથી તેમનો છુટકારો થતો નથી. આવી જાતના ઘણાખરા ભક્તોનું પૂર્વ જીવન ત્યાગમય તો પાછળનું વિલાસવૈભવવાળું અને આરામવાળું જોવામાં આવે છે. <u>ઈશ્વરી પ્રેમ અને નિષ્ઠા જેમના હૃદયમાં હોય તેમનામાં બીજાઓ કરતાં અધિક શાંતિ, પ્રસન્નતા, ઉત્સાહ વગેરે સહેજે હોવાં જોઈએ. સાદા જીવનમાં જ તેમને સંતોષ થવો જોઈએ. પોતાની દરેક શક્તિનો અને વિશેષતાનો ઉપયોગ નિરહંકાર વૃત્તિથી, ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી કરતા રહેવામાં તેમને સ્વાભાવિકપણે જ કૃતાર્થતા લાગવી જોઈએ. પ્રેમ કે નિષ્ઠા માટે પોતાનું જીવન</u> જાણીબૂજીને કષ્ટમય બનાવવાનું તેમને કારણ નથી.

साक्षात्कार वगेरे कल्पनामा रहेलो विचारदोष

ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર, આત્મસાક્ષાત્કાર, બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કે દર્શન, ઈશ્વરી દિવ્ય પ્રેમ, પરમેશ્વરી આનંદ, ઈશ્વરજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન, વગેરે પૈકી કોઈ પણ અનુભવની પ્રાપ્તિ ગુરુકૃપાથી, તપથી કે ભક્તિથી સાધકને વીજળીના ચમકારાની માફક એકદમ થાય છે, માયાનો પડદો અચાનક સરી પડે છે, એવી જાતની માન્યતા અને શ્રદ્ધા આપણામા ચાલતી આવી છે; પરંતુ તેમા સત્ય કરતા ભ્રમનો જ ભાગ છે એવુ આ બાબતનો અનુભવ તપાસતા સમજાય છે ઈશ્વર, આત્મા કે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કે દર્શન થઈ શકે એવાં તે તત્ત્વો સ્થૂળ નથી અથવા તે આપણાથી ભિન્ન નથી. તેથી આપણુ જ આપણને જ્ઞાન થાય છે, દર્શન થાય છે, કે આપણો જ આપણને સાક્ષાત્કાર થાય છે અથવા 'હુ કોણ ?' એ આપણે ઓળખી શકીએ છીએ વગેરે માનવુ એ એક પ્રકારનો ભ્રમ છે, અને આપણને દર્શન કે સાક્ષાત્કાર થયો છે એમ માનવુ એ મહાભ્રમ છે એ બધા આપણા જ ચિત્તની વૃત્તિનિવૃત્તિના પ્રકારો છે. ચિત્તના અભ્યાસથી અને તેમા થયેલા અનુભવના નિરીક્ષણથી વિવેકી માણસ આ બધા પ્રકારો ઓળખી શકે છે, અને માનવી પૂર્ણતાની દૃષ્ટિથી તેમની ઉપયુક્તતા કે અનુપયુક્તતા જાણી શકે છે.

समरसतानो जीवननी दृष्टिथी विचार

ઈશ્વર, આત્મા, કે બ્રહ્મની કલ્પનાની સાથે ચિત્તની તાદાત્મ્યતા સાધવાથી અથવા છેવટે ચિત્તને નિર્વ્યાપાર કરવાથી તે તે તત્ત્વોની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમનુ જ્ઞાન થાય છે અથવા તેમની સાથે સમરસતા સધાય છે એ માન્યતામા વિચારદોષ લાગે છે. જે જે તત્ત્વો સાથે તાદાત્મ્ય કે સમરસતા સાધવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે તે તત્ત્વમા માનેલા ગુણો આપણામા ઊતરતા હોય તો જ તાદાત્મ્ય કે સમરસતા સાધવાનો આપણો પ્રયત્ન યોગ્ય છે એમ કહી શકાય. ઈશ્વર સાથે સમરસતા સાધ્યા પછી પણ જો આપણામાં પુરુષાર્થ અને સમતા

ન આવે; દયા, ન્યાય, ઉદારતા, પ્રેમ, ક્ષમા, વાત્સલ્ય એ સદ્‌ગુણો આપણામાં પૂરેપૂરા ન ઊતરે; અખંડ સત્કર્મપરાયણતા આપણામાં ન વ્યાપે; તો તે તાદાત્મ્યની અને સમગ્રતાની માનવી પૂર્ણતાની દૃષ્ટિથી કશી કિંમત માની શકાય નહીં વરાળની જડ શક્તિની મારફતે મોટી નદીઓમાંથી કાઢેલી નહેરો દ્વારા કે કોઈ જલસંચય દ્વારા પણ યોજનાની મદદથી પ્રચંડ કાર્યો કરાવી શકાય છે, તો ચૈતન્યના અપરંપાર સાગર એવા પરમાત્મા સાથે – બ્રહ્મ સાથે – આપણે એકરૂપ કે સમરસ થયા પછી આપણી દ્વારા પણ એ મહાચૈતન્યને શોભે એવાં કાર્યો થતાં રહે એ જ એકંદરે બધી દૃષ્ટિથી સુસંગત અને યોગ્ય લાગે છે.

શ્રદ્ધા, ભક્તિ, નિષ્ઠા આ શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર ભાવનાઓમાં અસાધારણ સામર્થ્ય છે જે પ્રમાણમાં આપણામાં સંયમ, પુરુષાર્થ, સદ્‌ભાવના અને સદ્‌ગુણ હોય તે પ્રમાણમાં તે સામર્થ્ય પ્રકટ થાય છે. સારાંશ, જે પ્રમાણમાં આપણામાં ધર્મ હશે, જે પ્રમાણમાં આપણું જીવન ધર્મમાર્ગે ચાલતુ હશે તે પ્રમાણમાં આપણી ભાવનાઓના પ્રભાવનો અનુભવ થવાનો. ધર્મમાં સામર્થ્ય લાવવાનુ કામ શ્રદ્ધાનું છે; ધર્મને ગતિ આપવાનું કામ ભક્તિનુ છે; અને ધર્મમાં તેજ લાવવાનું સામર્થ્ય નિષ્ઠામાં છે; એ ધ્યાનમાં લઈ આપણે શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને નિષ્ઠાને આપણા જીવનમાં યોગ્ય મહત્ત્વ આપવું જોઈએ.

૭

ભક્તિશોધન—૨

આપણા લોકોમાં ભક્તિ અને આરાધનાની જુદી જુદી કલ્પનાઓ અને પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે. તે દરેક કેવી રીતે ત્યાગ અને વૈરાગ્યનો અને ક્યારે નિર્માણ થઈ હશે એ ખાતરીપૂર્વક મેદ કહી શકાય તેમ નથી. છતાં તે કલ્પના સમાજમાં કે લોકમાનસમાં પેદા થવાનાં સાધારણપણે કારણો શાં હશે તે વિષે કંઈક અંદાજ કરી શકાય તેમ છે. માણસ ઓછોવત્તો સમૂહ કરીને રહેવા લાગ્યો ત્યાર પછી તેના ચિત્તમાં આરાધનાનો ભાવ પેદા થયો હશે. તે કાળે આરાધનાનુ સ્વરૂપ ઘણે ભાગે સામૂહિક હોઈ તેમાં સામૂહિક હિતનો—ઓછામા ઓછુ પોતાના સમુદાયના હિતનો તો—હેતુ હશે જ. ત્યાર પછી વ્યક્તિગત દુઃખશમન માટે પણ આરાધનાની પદ્ધતિ ચાલુ થઈ હશે. આરાધનામા વૈરાગ્યનો ભાવ નહીં પણ દુઃખશમન અને સુખપ્રાપ્તિનો હેતુ હોય છે. પુનર્જન્મની કલ્પના પછી તપની અને તપમાંથી ત્યાગ અને વૈરાગ્યની કલ્પના નિર્માણ થઈ હશે તપમાં પણ આગળ જતાં ઐહિક અને પારલૌકિક એવા ભેદો જણાઈ આવે છે. મોક્ષની કલ્પના પછી તેમાંથી જ પારમાર્થિક હેતુના તપનો વિચાર પેદા થયો. ત્યાગ અને વૈરાગ્યની કલ્પનાનું નિરીક્ષણ કરતાં એવુ જણાઈ આવશે કે મનમાં કામના હોઈ તે આ જન્મમાં કે હવે પછીના જન્મમાં પૂર્ણ થાય એ ઇચ્છાથી અને આશાથી આચરવામાં આવતા સયમમાં અને કડક વ્રતમાં વૈરાગ્ય નથી હોતો પણ તેટલા વખત પૂરતી ત્યાગની ભાવના હોય છે. અને ચાલુ કે હવે પછીના જન્મ માટે પણ બાહ્ય સુખોપભોગની ઇચ્છા ન કરતાં તેનો કાયમનો ત્યાગ કરવામાં વૈરાગ્યની ભાવના હોય છે. આ પરથી ત્યાગમાં

બહુ તો પારલૌકિક અને વૈરાગ્યમા કેવળ પારમાર્થિક હેતુ હોય છે મોક્ષના હેતુમાથી કર્મક્ષયની વિચારસરણી પેદા થયા પછી જ વૈરાગ્યની ભાવનાથી સયમનો આગ્રહ માનવી મનમા પેદા થયો હોવો જોઈએ

भक्तिनी कल्पनानो साधारण अितिहास

માનવી મનમા પ્રથમ દેવતાઓની કલ્પના આવ્યા પછી તેમાથી જ આરાધનાની અને ત્યાર પછી તપની કલ્પના નીકળી હોય તોપણ બહુજનસમાજ દેવતાઓની આરાધનામા જ લાંબો વખત રહ્યો હોવો જોઈએ. તિથિ કે પર્વને નિમિત્તે એકાદ વ્રત કરવા ઉપરાત સાધારણ લોકોના આચરણમા તપનો સસ્કાર જોવામા આવતો નથી મોક્ષની કલ્પના પછી તપને પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ આવ્યુ કર્મક્ષયના સિદ્ધાન્તને લીધે મોક્ષ માટે સન્યાસ જરૂરી ઠર્યો કર્મક્ષય માટે જ ચિત્તલયના ઉપાયની શોધ થઈ મોક્ષમાર્ગી વ્યક્તિઓએ જ તેની વૃદ્ધિ કરી દર્શનોનો ઉપયોગ જીવન અને જગતનો સબધ વધારે વધારે શુદ્ધ અને સરળ કરવા તરફ ન થતા તેમા મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી લેવાની વૃત્તિ દેખાય છે અવતારવાદની કલ્પના પછી પૌરાણિક દેવતાઓની આરાધના શરૂ થઈ આરાધનાની પાછળ હમેશા કામનિક હેતુ જ હોય છે આરાધના અને તપની મિશ્રિત કલ્પનાઓમાથી ભક્તિની ભાવના નીકળી હશે એમ લાગે છે ભક્તિમા સકામ અને નિષ્કામ એવા મુખ્ય બે ભેદ માનવામા આવે છે. ઐહિક સુખ માટે ભક્તિ કરનારા સકામ અને મોક્ષ માટે ભક્તિ કરનારા નિષ્કામ ભક્ત કહેવાય છે પરતુ સકામ ભક્તિને આરાધના કહીએ તો ભક્તિના આવી જાતના બે ભેદ માનવાનુ કારણ રહેતુ નથી. તત્ત્વજ્ઞાન અને અવતારવાદ એ બેનો મેળ બેસાડવાના પ્રયત્નમાથી સગુણનિર્ગુણ, સાકારનિરાકાર વગેરે ઈશ્વરવિષયક કલ્પનાઓ નીકળી છે તેમનો મેળ બેસાડવાના સતત પ્રયત્નની સિદ્ધિને પરિણામે પરમેશ્વરને નિર્ગુણનો સગુણ અને સગુણનો નિર્ગુણ, નિરાકારનો સાકાર અને સાકારનો નિરાકાર એમ આપણી સગવડ પ્રમાણે, પ્રસગોપાત્ત ભાવના અને જરૂરિયાત પ્રમાણે ગમે તેવો

અનાવવો એ આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો સહજ ખેલ થઈ પડ્યો છે. પ્રચલિત દેવતાઓની આરાધનાથી કામનાસિદ્ધિ ન થવાથી નવા નવા દેવતાઓની કલ્પના લોકમાનસમાં પેદા થતી આવી છે. દરેક દેવતાની ઉત્પત્તિની કથા એવી જ મળે છે કે, ભક્તના સંકટ વખતે અવતાર લઈને તેણે તેનું સંકટ નિવારણ કર્યું, અને આજે પણ અમુક એક ઠરાવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે તેની આરાધના કરવામાં આવે તો આરાધકને તે સંકટમાંથી છોડાવીને સુખ અને વૈભવથી સંપન્ન કરી શકે, એવી તે વિષેની લોકશ્રદ્ધા છે. દેવતાઓની આરાધના માટે મૂર્તિપૂજાની પ્રથા પડી. વૈદિક કાળમાં દેવતાઓની આરાધના હતી. પણ મૂર્તિપૂજા તે કાળે પ્રચલિત હોય એમ ક્યાંય જણાતું નથી. એકેશ્વરી ઉપાસના કે ભક્તિની રૂઢિ આપણા લોકોમાં કોઈ કાળે પણ હતી કે નહીં એ વિષે શંકા છે. ઈશ્વરને સગુણ માન્યા વગર ભાવભક્તિને આધાર નથી; અને તેને સગુણ અને સાકાર માન્યા સિવાય મૂર્તિપૂજાને આધાર મળી શકતો નથી. કામના, દેવના અને અવતારવાદને લીધે મૂર્તિઓ અને તેમની પૂજાના પ્રકારોની બેહદ વૃદ્ધિ આપણા સમાજમાં થઈ છે. તેને લીધે લોકમાનસ તેવું જ બન્યું છે. ત્યાગ કોઈ કોઈ જગાએ જણાતો હોય તોય તેમાં વૈરાગ્ય દેખાતો નથી. ઈશ્વરપ્રેમ અને ઈશ્વરનિષ્ઠાને લીધે સમાજ ઉન્નત થાય છે, તેમાં સદ્ગુણ રહે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. પરંતુ કેવળ આરાધનાની પાછળ પડેલો સમાજ કામનિક અને દુર્બળ રહે છે.

સકામ અને નિષ્કામ ભક્તિનું પરિણામ

આપણી હંમેશની યોગ્ય જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે જોઈતા પુરુષાર્થનો, સગવડોનો, તેમ જ તે માટે જોઈતી વિદ્યા, કળા અને જ્ઞાનનો અભાવ; સમાજમાં પરસ્પર સહાય કરીને એકબીજાનું દુઃખ ઓછું કરવા માટે જોઈતી સહકારવૃત્તિનો અભાવ; આત્મીયતાની વિશાળ ભાવનાનો અને તદનુરૂપ આચરણનો એટલે એકંદરે સામુદાયિક ભાવનાનો અભાવ—એવી અનેક જાતની વૈયક્તિક અને સામાજિક પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને લીધે દેવતાઓની આરાધના સિવાય દુઃખ કે સંકટને વખતે

આશા આપનારો બીજો કોઈ ઉપાય ન હોવાથી બહુજનસમાજ દેવતાઓનો આરાધક બન્યો છે. દુઃખને પ્રસંગે 'ઈશ્વરેચ્છા', 'પ્રારબ્ધ' જેવા શબ્દો ઉચ્ચારીને પોતાના મનનું સાંત્વન કરી લેવાની તેને ટેવ પડી છે, એનું પણ આ જ કારણ છે. આપણાં દુઃખો, મુશ્કેલીઓ અને સંકટો માટે યોગ્ય ભૌતિક ઉપાય આપણે જાણતા નથી. સમુદાયની આપણને મદદ નથી. 'જગતમાં કોઈ કોઈનું નથી,' એ નિરાશામય સૂત્ર અનુસાર આપણા બધાનું જીવન ચાલતુ આવ્યુ છે. આજે પણ જે ઈશ્વરભક્તિના અને ધાર્મિકતાના પ્રકારો આપણામાં જોવા મળે છે, તેમનો વિચાર કરતા તેમાં ભક્તિ કે ઈશ્વરવિષયક પ્રેમ જ નથી હોતો પણ પોતાની ઇચ્છાપૂર્તિને માટે દેવતાની આરાધના જ ચાલતી આવેલી દેખાય છે. દેવતાનો આરાધક તે દેવતાને પરમેશ્વરનું સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ માનતો હોય તોય આરાધનાની આખી પદ્ધતિ પરથી પરમાત્માની વિશાળ કલ્પના આપણને સદતી નથી એમ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે તેથી જ આપણા સમાજમાં સંકુચિત સ્વરૂપના સ્થળદેવતા, જળદેવતા, કુળદેવતા, જ્ઞાતિ કે સમુદાયના દેવતા, એમ જુદા જુદા સંકુચિત સ્વરૂપ, અધિકાર અને સામર્થ્યના દેવતાઓ વિષેની કલ્પનાઓ રૂઢ થઈ છે. જ્ઞાતિ છોડીને સમાજ વિષેની કલ્પના કરવી જેમ આપણી શક્તિની બહાર છે, તે જ પ્રમાણે દેવતા કરતાં અધિક વ્યાપક ઈશ્વર વિષેની કલ્પના આપણને માફક આવતી નથી. આપણામાં મહાન સામુદાયિક ભાવ પેદા થતો નથી તેનું કારણ આપણી સંકુચિત આરાધના પણ છે એમા શંકા નથી. આપણી સકામ ભક્તિનો આ પ્રકાર છે. તેમાંથી જ દેવતા, મૂર્તિપૂજા અને કર્મકાંડની વૃદ્ધિ થયેલી છે. પણ નિષ્કામ મનાતી ભક્તિનો વિચાર કરીએ તો તેમાં પણ આપણી અસમર્થતા, પંગુતા અને દુર્બળતા જ કારણ હશે એમ લાગે છે. સંસારમાં અડચણો, સંકટો કે મરણ પછી થનારી યાતનાઓ, જન્મમરણનો ભય, અને એ બધાંની સાથે મોક્ષની અભિલાષા વગેરે બાબતો આપણા નિષ્કામ ભક્તોના વૈરાગ્યનાં કારણો હતાં એમ જણાઈ આવે છે. ઈશ્વર વિષેના

પ્રેમને લીધે સસાર નીરસ લાગ્યો હોય અને તેના સુખ વિષે અતરમાથી સ્વાભાવિક વૈરાગ્ય ઊપજ્યો હોય એવા માણસો આપણામા મળવા મુશ્કેલ છે તેમનામા ત્યાગ હશે પરતુ વૈરાગ્ય ભાગ્યે જ દેખાશે અને તેથી જ ભક્તિના પહેલા આવેશમા ત્યાગી અને તપસ્વી જીવન ગાળનારી વ્યક્તિઓ કાળાતરે ગુરુ અને મહત બન્યા પછી સુખભોગી અને વૈભવપ્રિય બનેલી દેખાઈ આવે છે સમર્થ રામદાસ કહે છે

> ससारतापें तापला । त्रिविध तापें जो पोळला ।
> तोचि एक अधिकारी चाला । परमार्थासी ॥
>
> दासबोध

(જે સસારના દુ ખથી તપ્ત થયેલો છે આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક – ત્રણ પ્રકારના તાપથી જે બળેલો છે તે જ કેવળ પરમાર્થનો અધિકારી થાય છે) પરમાર્થની લાયકાત વિષે આપણા મહાત્માઓની આ જાતની સમજણ હતી એમ ઉપર પરથી દેખાઈ આવે છે સમાજવ્યવસ્થા જ્યારે સારી નથી હોતી, પ્રાકૃતિક બાહ્ય કારણોથી આવનારા સકટો દૂર કરવાની શક્તિ જ્યારે સમાજમા નથી હોતી પ્રામાણિક માર્ગે મહેનત કરવા છતા જ્યારે પોતાનો અને પોતાના સ્ત્રીબાળકોનો નિર્વાહ ચલાવવો કઠણ હોય છે ત્યારે સમાજમા એક બાજુથી ખોટો વૈરાગ્ય અને બીજી બાજુથી અનેક દુર્ગુણો વધી પડે છે આખુ વરસ મહેનત કરીને મેળવેલુ ધન આપણને નિરાતે અને વ્યવસ્થિતપણે ભોગવવા મળશે એવી જ્યા ખાતરી નથી હોતી, જ્યા સકટમા કોઈ કોઈને મદદ કરતું નથી જ્યા પ્રેમ વિશ્વાસ ને એકતાની લાગણી નથી, બધાનું રક્ષણ કરવાનું કે ન્યાય કરવાનુ સામર્થ્ય જ્યા નથી, તે સમાજમાં સસારસુખની બાબતમા નિરાશા, ઉદાસીનતા વગેરે વિશેષ જણાય તો આશ્ચર્ય નહીં તે જ પ્રમાણે તે જ સ્થિતિમા બીજી બાજુએ સમાજમા અન્યાય ને અત્યાચારની વૃદ્ધિ થાય તો તેમા પણ કશી નવાઈ નથી સામાજિક દૃષ્ટિથી આ અત્યત અવનત અને લાચારીની અવસ્થા છે એમા શકા નથી. તેમાથી જ કોઈ ભક્ત તરીકે

પ્રખ્યાત થાય એટલે તે, પોતાના અનુયાયીઓનો એક પથ નિર્માણ કરે છે; તે પંથ ભિક્ષા પર કે મઠ, મંદિર, દેવસ્થાન ને ઇનામ પર ચાલતો રહે એવી તે વ્યવસ્થા કરે છે. પણ જે સમાજસ્થિતિ પોતાની પંગુતાનું, વૈરાગ્યનું અને ભક્તિનું કારણ બની તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન ઘણે ભાગે કોઈ પણ કરતું નથી. આવી સ્થિતિમાં જેમ જેમ સાધુસંપ્રદાયો વધતા ગયા તેમ તેમ આપણે વધારે ને વધારે ધાર્મિક થઈએ છીએ, આપણામાં ભક્તિ અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે એવો ભૂલભરેલો ખ્યાલ અને અભિમાન આપણામાં વધતાં ગયાં. એને પરિણામે જીવનને આવશ્યક અને ઉન્નત કરનારા કર્મમાર્ગની અને ગૃહસ્થાશ્રમની અવહેલના થવા લાગી અને આજે આપણે વધારે ને વધારે પંગુ અને અસમર્થ થઈ રહ્યા છીએ.

देवदेवतानी वृद्धिने लीधे आवेली पंगुता

વેદ ને ઉપનિષદ જેવું મહાન તત્ત્વજ્ઞાન આપણા દેશમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત છે, રામાયણમહાભારત જેવા કીમતી ગ્રંથો હજારો વર્ષથી આપણે ત્યાં વંચાતા અને સંભળાતા આવ્યા છે, છતાં આપણામાં સામુદાયિક ભાવ નિર્માણ થતો નથી અને આપણો સમાજ સમર્થ બનતો નથી. જીવનને જરૂરી એવો બોધ તે તત્ત્વજ્ઞાન અને બહુમૂલ્ય ગ્રંથોમાંથી ન લેતાં આપણે આપણી દુર્બળતાને લીધે તેમજ આપણી જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે જોઈતા જ્ઞાન, સામર્થ્ય વગેરેના અભાવને લીધે આપણે અવતારવાદી, દેવતાવાદી અને કર્મવાદી બનીને તેમાંથી જ કેવળ મૂર્તિના પૂજક અને આરાધક બન્યા છીએ. મૂર્તિ જ આપણો પરમેશ્વર બની છે. આપણા દેશના કરોડો લોકો હજુ પણ ભૂતપિશાચની પૂજા કરે છે. ગાય, બળદ, સર્પ જેવાં પ્રાણી; વડ, પીંપળો, શમી, ઉંબરો, તુળસી જેવાં ઝાડ તથા છોડ, એ બધાનું કામનિક પૂજન હજી આપણામાં ચાલુ છે. આ સ્થિતિમાંથી જેમને અર્થોપાર્જન થાય છે તેઓ જ ધર્મોપદેશક બનીને આ સ્થિતિ કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ બધામાં આજે પણ આપણી દુર્બળતા અને અજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

પડેલાંનાં અગણિત દેવતાઓ અને દેવસ્થાનો હોવા છતાં તેમાં હજુ પણ વધારો ચાલુ જ છે. પ્રામાણિક અને સદાચારી ગૃહસ્થાશ્રમી માણસને સમાજમા કોઈ પ્રતિષ્ઠિત માનતુ નથી. પરંતુ જેણે સંસાર છોડ્યો છે એવાને અને પોતાને ભક્ત કહેવડાવનારને બહુજનસમાજ પૂજ્ય માનવા લાગે છે. તેની આજુબાજુ અનુયાયીઓ ભેગા થવા માંડે છે. લોકોને એક નવીન આરાધ્ય મળે છે. તેની કૃપાથી પોતાનો યોગક્ષેમ ચાલે છે કે ચાલશે એવી શ્રદ્ધા તેઓ રાખે છે. થોડા જ દિવસમાં તે ભક્ત મહાત્મા બને છે, ગુરુ બને છે. આવી રીતે ભાવિકોની વધતી જતી ભક્તિને લીધે વખત જતા તે ભક્ત ભગવાન બને છે. તેનુ મૃત્યુ થતાં જ તેના જીવતાં તેનામા જે સામર્થ્ય ન હતુ તે તેના પ્રેતમા, પ્રેત બળી જતાં જ રાખમા અને રાખમાથી પથ્થર કે માટીની તેની સમાધિમા અથવા તેના નામથી સ્થાપન કરાયેલી પાદુકામા કે મૂર્તિમાં, એવા ક્રમથી વધતાં વધતાં છેવટે ત્યા જ સ્થિર થાય છે. અને તે સમાધિમાં કે મૂર્તિમાં બેસીને તે મહાત્મા એટલે મરેલો માણસ જગતનો–ઓછામાં ઓછુ પોતાના ભક્તોનો તો ખરો જ–યોગક્ષેમ ચલાવે છે, એવી શ્રદ્ધા સમાજમાં રૂઢ થાય છે. તે એક દેવસ્થાન કે જાત્રાનું ધામ બને છે. જેમને જેમને ભાવિકો કે જાત્રાળુઓ તરફથી દ્રવ્યલાભ થાય છે તેઓ બધા તે સ્થાનનું માહાત્મ્ય વધારે છે. પરંતુ સૌથી આશ્ચર્યની અને ખેદની વાત તો એ છે કે જૂના અને આવી રીતે દર સાલ વધતાં જતા દેવતાઓ, દેવસ્થાનો અને ભગવાનના અવતારો, બધાના ભેગા થયેલા સામર્થ્યથી પણ આપણાં દૈન્ય, દારિદ્ર્ય અને અજ્ઞાન નાબૂદ થતાં નથી. આપણી પંગુતા દૂર થતી નથી. આપણામા પુરુષાર્થ આવતો નથી. આપણી યોગ્ય જરૂરિયાતો પ્રામાણિકતાથી પૂરી કરી શકાય એવી શક્તિ આપણામા આવતી નથી અથવા સાદી માણસાઈ પણ હજુ આપણામાં આવતી નથી, આવી શકતી નથી. બહુજનસમાજની આજે આવી દશા છે.

દુર્બળ માણસ પોતાના આધારો વધારે તેથી સબળ થતો નથી. તેમાંય કાલ્પનિક આધારોથી તો ઊલટું તેની દુર્બળતા જ વધે છે.

આપણા સમાજની આવી જ સ્થિતિ છે. આપણે હજુ માનવતાને મહત્ત્વ આપતા નથી દેવત્વ કે દેવતાપણું આપણને પ્રિય લાગે છે. કંઈક વિશેષતાનો આભાસ થતાં આપણે પોતાને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગીએ છીએ. કામનિક લોકો આપણી પાછળ પડીને આપણને એકદમ પૂજ્ય અને દેવતા બનાવે છે. પથ્થરને સિંદૂર ચોપડીએ કે જેમ તેનો બજરંગ બને છે તેમ જ જેમને બરાબર સંસાર ચલાવતાં આવડતું નથી, પોતાની યોગ્ય જરૂરિયાતો પ્રામાણિક માર્ગે પૂરી કરવા જેટલુંય જ્ઞાન, શક્તિ ને પુરુષાર્થ જેમનામાં નથી તેમને સમાજ આરાધ્ય બનાવે છે. કારણ લોકોને પણ કામનાપૂર્તિ માટે દેવતાની જરૂર હોય છે. એમને મન શુદ્ધચિત્ત, સદાચારી, કર્મમાર્ગી ગૃહસ્થાશ્રમી માણસની કિંમત શી હોય? આ જાતની સામાજિક અને ભાવિક મનોરચનાને લીધે આપણામાં દેવતાપદ પ્રાપ્ત કરવું સહેલું છે, પણ માણસ બનવું કઠણ થયેલું છે. ભાવિકોની શ્રદ્ધાને લીધે જ્યાં પથ્થરમાં પણ દેવપણું આવે છે ત્યાં આપણામા મનુષ્યત્વ આવે તે પહેલાં ભાવિકો આપણને દેવતા કે ભગવાન બનાવે તો તેમાં નવાઈ શી? પણ માનવતાની દૃષ્ટિથી આ સ્થિતિ બંને બાજુથી ઘણી હીનતાની, અજ્ઞાનની અને દુર્બળતાની દર્શક છે. આ સ્થિતિને લીધે જ ધર્મ અને ઈશ્વરને નામે સમાજમાં દંભ ચાલતો આવ્યો છે, અને દિવસે દિવસે સમાજમાંથી પુરુષાર્થ નાશ પામતો આવ્યો છે.

સારાંશ, ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન, બહુમૂલ્ય ગ્રંથો, લાખો દેવતા અને તેટલા જ દેવસ્થાનો, ઈશ્વર વિષેની સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર-નિરાકાર વગેરે કલ્પનાઓ, સકામ-નિષ્કામ ભક્તિ, આરાધના—એ પૈકી કશાથી પણ આપણામાં માનવતાનો વિકાસ થયો નથી. આપણે મનુષ્યત્વને મહત્ત્વ આપ્યું નહીં તેથી, માનવધર્મની કિંમત ઓળખી નહીં તેથી, અને સામુદાયિક ધ્યેયને જીવનનો આદર્શ બનાવ્યો નહીં તેથી, આજની આ અવનત સ્થિતિએ આવી પહોંચ્યા છીએ, એ વાત જો આપણે ગળે ઊતરી હોય તો તેની સાથે આ વાત પણ આપણા લક્ષમાં આવવી જોઈએ

કે, આ સ્થિતિ એમ ને એમ ચાલુ રહે તો આપણાં બધાં દેવસ્થાનો, મઠ-મંદિરો, આપણા પંથો, સંપ્રદાયો વગેરે બધી જ બાબતો આપણી દુર્બળતાની, નાલાયકીની અને અજ્ઞાનની સાબિતીઓ અને સ્મારકો બનવાનો વખત પાસે આવી પહોંચ્યો છે. આપણી સંસ્કૃતિનું આપણે ગમે તેટલું અભિમાન રાખીએ, તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય પર આપણે ગમે તેટલું પાંડિત્ય ડહોળી શકતા હોઈએ તોપણ આપણી બધી પરીક્ષા આપણી માનસિક સ્થિતિ પરથી, આપણા સદ્ગુણો પરથી અને આપણા દરરોજના આચરણ પરથી કરવામાં આવે છે બહુજનસમાજ આજે કઈ ભૂમિકા પર છે તે જોઈને એ પરથી સમાજની લાયકાત નક્કી થાય છે

ભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ

આ સ્થિતિ આપણને દુઃખદ લાગતી હોય અને આપણે મનુષ્ય છીએ અને મનુષ્ય તરીકે આપણે જીવવાનું છે એમ આપણને સાચે જ લાગતું હોય તો વ્યક્તિગત સુખની અને ઈશ્વર વિષેના ભ્રામક ધ્યેયની કલ્પનાઓ આપણે છોડી દેવી જોઈએ. આપણે શુદ્ધ વિવેક જાગ્રત કરવો જોઈએ. આપણા પુરુષાર્થની અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થતી રહે એવું વ્યાપક અને સામુદાયિક ધ્યેય આપણે અપનાવવું જોઈએ. બધાના કલ્યાણનો માર્ગ આપણે સ્વીકારવો જોઈએ તે માટે ઈશ્વર વિષેની નિષ્ઠાને આપણે શુદ્ધ અને વ્યાપક બનાવવી જોઈએ. તે નિષ્ઠામાં જ ભક્તિનો અંતર્ભાવ થાય છે. તે નિષ્ઠાના બળ પર જ આપણે પોતાનું જીવન સાર્થક કરી શકીશું એવી શ્રદ્ધા આપણા અંતરમાં દૃઢ થવી જોઈએ. ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણોની ઉપાસના અને તે ઉપાસના દ્વારા પ્રસંગાનુસાર બીજાઓ માટે પોતાના સુખનું સમર્પણ એ જ પરમાત્માની શ્રેષ્ઠ ભક્તિ છે, એવી આપણને ખાતરી થવી જોઈએ. નિષ્ઠા એ મહાન શક્તિ છે. જીવનમાં કર્તવ્ય અને ધર્મને પ્રસંગે જ્યારે જ્યારે આપણું સામર્થ્ય ઓછું પડતું આપણને લાગે તે તે પ્રસંગે અને તે તે ઠેકાણે આ મહાન શક્તિનો ઉપયોગ કરીને આપણે પોતાની સાત્ત્વિકતા અને સામર્થ્ય વધારી ધર્મમાર્ગમાં આગળ જવાનો પ્રયત્ન

કરવો જોઈએ તે માટે પરમ શુદ્ધ, અત્યંત વ્યાપક, મહા મંગળ અને મહા સમર્થ એવી ઈશ્વરવિષયક ભાવના આપણે ધારણ કરવી જોઈએ તે આપણા હૃદયમાં ઊંડે ઊતરીને, દૃઢ થઈને આપણા લોહીમાં એકરસ થઈ ગયા પછી આપણા દ્વારા થનારા દરેક કર્મમાં, આપણી વૃત્તિઓ અને ભાવનાઓ બધામાં, તે જ શ્રદ્ધા, ભક્તિ ને નિષ્ઠાનું દર્શન થતું રહેશે. સદ્‌ગુણ અને સત્કર્મને રૂપે તે મહાશક્તિના અંશનું યથાકાળે યથાયોગ્ય પ્રગટીકરણ આપણી મારફતે થયા કરશે પછી આપણને વારે વારે ઈશ્વરની સહાય માગવી નહીં પડે તે વખતે આપણા બધા વ્યવહારો માનવધર્મને પોષક અને સહાયક બનશે. આપણું આખું જીવન જ ધર્મમય, શ્રદ્ધામય, ભક્તિમય અને નિષ્ઠામય બની જશે. ઈશ્વર સાથે તાદાત્મ્ય પામવાનો, તેને સમર્પણ થવાનો, આ જ માર્ગ છે એમાં જ શ્રદ્ધા, ભક્તિ ને નિષ્ઠાની પરિસીમા છે. આ માર્ગ જો આપણને સિદ્ધ થાય તો વૈયક્તિક સુખની અને આનંદવિષયક ભ્રમિની આપણી બધી કલ્પનાઓ લોપ પામશે. આપણો પોતાનો ઉદ્ધાર, સમાજનો ઉદ્ધાર અને જગતનો ઉદ્ધાર એકબીજાથી જુદા નથી એવો આપણને અનુભવ થશે આપણું જીવન સહેજે પરમાત્મા સાથે સમરસ થયા જેવું હમેશ શુદ્ધ, ચૈતન્યયુક્ત અને વ્યાપક રહેશે. આ જ ભક્તિ, આ જ સમર્પણ અને આ જ માનવતાની પૂર્ણતા છે.

૨

૮

ભક્તિશોધન – ૩

આપણા શરીરમા જેટલી શક્તિ છે તેના કરતા સૃષ્ટિમા એટલે કે
આપણી બહાર જે શક્તિ છે તે અત્યંત પ્રચડ અને
महाशक्तिने शरणे
અપાર છે, અને તે શક્તિ આગળ આપણુ કાઈ
ચાલતુ નથી અને ચાલશે નહી એવુ જ્ઞાન માનવ-
જાતિના પ્રાથમિક કાળમા પણ માણસને થયુ હોવુ જોઈએ. તે
શક્તિના દુ ખદાયી અનુભવને લીધે ભયભીત અને દીન બનેલા મનથી,
તે શક્તિને દેવના માની તેની આગળ પોતાની દીનતા પ્રગટ કરીને,
તેની પ્રશસા કરીને, તેને શરણે જઈને તેનો કોપ શાત કરવાનો પ્રયત્ન
તે કાળે માણસો કરવા લાગ્યા હશે. તેનો કોપ પોતાની ઉપર ફરી ન
ઊતરે એટલા માટે પોતાને પ્રિય લાગતી વસ્તુઓ તેને વારવાર અર્પણ
કરીને તેને સતુષ્ટ કરવાની કલ્પના તેજ વખતે તેમને સૂઝી હશે.
એવી જ જાતની ક્રિયાઓમાથી દેવતાની આરાધનાની શરૂઆત થઈ હશે
ભયમાંથી દીનતા, દીનતામાથી શરણાગતિ, તેમાથી જ કઈક અનિષ્ટ
દૂર થવાના કે કઈક સુખપ્રાપ્તિના અનુભવ જેવુ લાગ્યુ એટલે કૃતજ્ઞતા,
કૃતજ્ઞતા પછી નમ્રતા, પ્રેમ, પ્રેમમાથી શ્રદ્ધા, ભક્તિ, ભક્તિમાથી નિષ્ઠા,
એમ ઘણા લાબા વખતના જુદા જુદા અનુભવ પરથી માનવી
જીવનમા જુદી જુદી ભાવનાઓ એક પછી એક નિર્માણ થતી આવી
છે, તેમનો વિકાસ થતો આવ્યો છે.

આદિ કાળે માણસને કુદરતના ધર્મોનુ જ્ઞાન ઘણુ અલ્પ હતુ.
ધારણપોષણના સાધનો કેવળ કુદરતી હતા તેટલાજ.
विज्ञान, तत्त्वज्ञान अने પછી કુદરતના ધર્મોનુ જ્ઞાન જેમ જેમ તેને
भक्तिनो मानवजातिना થવા લાગ્યુ તેમ તેમ પોતાના પરિશ્રમથી અને
उत्कर्ष माटे उपयोग બુદ્ધિથી ધારણપોષણના બીજા સાધનો તે પ્રાપ્ત
કરવા લાગ્યો આજ ક્રમે જેમ જેમ તેનુ લૌકિક

કરવો જોઈએ તે માટે પરમ શુદ્ધ, અત્યત વ્યાપક, મહા મગળ અને મહા સમર્થ એવી ઈશ્વિરવિષયક ભાવના આપણે ધારણ કરવી જોઈએ તે આપણા હૃદયમા ઊંડે ઊતરીને, દૃઢ થઈને આપણા લોહીમા એકરસ થઈ ગયા પછી આપણા દ્વારા થનારા દરેક કર્મમા, આપણી વૃત્તિઓ અને ભાવનાઓ બધામા, તે જ શ્રદ્ધા, ભક્તિ ને નિષ્ઠાનુ દર્શન થતુ રહેશે. સદ્ગુણ અને સત્કર્મને રૂપે તે મહાશક્તિના અશનુ યથાકાળે યથાયોગ્ય પ્રગટીકરણ આપણી મારફતે થયા કરશે પછી આપણને વારે વારે ઈશ્વિરની સહાય માગવી નહીં પડે તે વખતે આપણા બધા વ્યવહારો માનવધર્મને પોષક અને સહાયક બનશે આપણુ આખુ જીવન જ ધર્મમય, શ્રદ્ધામય, ભક્તિમય અને નિષ્ઠામય બની જશે ઈશ્વિર સાથે તાદાત્મ્ય પામવાનો, તેને સમર્પણ થવાનો, આ જ માર્ગ છે એમા જ શ્રદ્ધા, ભક્તિ ને નિષ્ઠાની પરિસીમા છે. આ માર્ગ જો આપણને સિદ્ધ થાય તો વૈયક્તિક સુખની અને આનદવિષયક ભક્તિની આપણી બધી કલ્પનાઓ લોપ પામશે આપણો પોતાનો ઉદ્ધાર, સમાજનો ઉદ્ધાર અને જગતનો ઉદ્ધાર એકબીજાથી જુદા નથી એવો આપણને અનુભવ થશે આપણુ જીવન સહેજે પરમાત્મા સાથે સમરસ થયા જેવુ હમેશ શુદ્ધ, ચૈતન્યયુક્ત અને વ્યાપક રહેશે આ જ ભક્તિ આ જ સમર્પણ અને આ જ માનવતાની પૂર્ણતા છે

૮

ભક્તિશોધન – ૩

મહાશક્તિને શરણે

આપણા શરીરમાં જેટલી શક્તિ છે તેના કરતાં સૃષ્ટિમાં એટલે કે આપણી બહાર જે શક્તિ છે તે અત્યંત પ્રચંડ અને અપાર છે; અને તે શક્તિ આગળ આપણું કાંઈ ચાલતુ નથી અને ચાલશે નહીં એવું જ્ઞાન માનવજાતિના પ્રાથમિક કાળમા પણ માણસને થયું હોવું જોઈએ. તે શક્તિના દુઃખદાયી અનુભવને લીધે ભયભીત અને દીન બનેલા મનથી, તે શક્તિને દેવતા માની તેની આગળ પોતાની દીનતા પ્રગટ કરીને, તેની પ્રશંસા કરીને, તેને શરણે જઈને તેનો કોપ શાંત કરવાનો પ્રયત્ન તે કાળે માણસો કરવા લાગ્યા હશે. તેનો કોપ પોતાની ઉપર ફરી ન ઊતરે એટલા માટે પોતાને પ્રિય લાગતી વસ્તુઓ તેને વારંવાર અર્પણ કરીને તેને સંતુષ્ટ કરવાની કલ્પના તેજ વખતે તેમને સૂઝી હશે. એવી જ જાતની ક્રિયાઓમાંથી દેવતાની આરાધનાની શરૂઆત થઈ હશે. ભયમાંથી દીનતા, દીનતામાંથી શરણાગતિ, તેમાંથી જ કંઈક અનિષ્ટ દૂર થવાના કે કંઈક સુખપ્રાપ્તિના અનુભવ જેવું લાગ્યુ એટલે કૃતજ્ઞતા, કૃતજ્ઞતા પછી નમ્રતા, પ્રેમ, પ્રેમમાંથી શ્રદ્ધા, ભક્તિ, ભક્તિમાથી નિષ્ઠા, એમ ઘણા લાંબા વખતના જુદા જુદા અનુભવ પરથી માનવી જીવનમાં જુદી જુદી ભાવનાઓ એક પછી એક નિર્માણ થતી આવી છે, તેમનો વિકાસ થતો આવ્યો છે.

વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને ભક્તિનો માનવજાતિના ઉત્કર્ષ માટે ઉપયોગ

આદિ કાળે માણસને કુદરતના ધર્મોનુ જ્ઞાન ઘણુ અલ્પ હતું. ધારણપોષણનાં સાધનો કેવળ કુદરતી હતાં તેટલાંજ. પછી કુદરતના ધર્મોનું જ્ઞાન જેમ જેમ તેને થવા લાગ્યુ તેમ તેમ પોતાના પરિશ્રમથી અને બુદ્ધિથી ધારણપોષણનાં બીજાં સાધનો તે પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો. આજ ક્રમે જેમ જેમ તેનું ભૌતિક

જ્ઞાન વધતુ ગયું, માનવજાતિમાં જેમ જેમ સહકારવૃતિ વધતી ગઈ, પ્રેમ, વિશ્વાસ, આદર, પરોપકાર, ઉદારતા વગેરે ભાવનાઓ તેમ જ સામુદાયિક કલ્પનાઓ જેમ જેમ માણસમાં વધતી ગઈ. તેમ તેમ મહાશક્તિના-દેવતાના-સ્વરૂપ વિષેની તેની કલ્પના બદલાતી ગઈ અને તે શક્તિની મદદની તેને પહેલાં કરતાં ઓછી જરૂર જણાવા લાગી. તેમ છતાં આરાધનાની પહેલી રૂઢિ તેણે લાંબા કાળ સુધી ચાલુ રાખી. તેમાં તેને એક જાતનું માનસિક સાંત્વન મળતું રહ્યું.

મહાશક્તિ, દેવતા, પરમેશ્વર વગેરે દરેક કલ્પનામાં જેમ તફાવત છે તે જ પ્રમાણે આરાધના, શ્રદ્ધા, ભક્તિ વગેરે દરેક ભાવનામાં પણ અંતર છે. મહાશક્તિનો ભય લાગતો હોય એવી અવસ્થામાં તેને વિષે પ્રેમ કે ભક્તિભાવ માણસના મનમાં પેદા થાય એ શક્ય નથી. ભય અને આશા માણસના મનમાં શરણાગતભાવ, દીનતા અને દાસ્યભાવ પેદા કરે છે. પરંતુ કૃતજ્ઞતા, નમ્રતા, પ્રેમ, ભક્તિ વગેરે ભાવો ઉત્પન્ન થવા માટે પરમેશ્વર વિષે થોડેઘણે અંશે પણ નિર્ભયતા અને આત્મીયતા લાગવાની જરૂર હોય છે. તે દયાસિન્ધુ અને દીનવત્સલ છે એવી શ્રદ્ધા પેદા થવાની જરૂર હોય છે. એ શ્રદ્ધામાંથી પ્રેમ, ભક્તિ વગેરેનો ઉદય થાય છે. નિષ્ઠાનો ભાવ બધાના કરતાં પાછળથી નિર્માણ થાય છે, અને તેને માટે ઘણો વખત લાગે છે.

કુદરતના ધર્મોના વધતા જતા જ્ઞાનમાંથી જ આજનું વિજ્ઞાન નિર્માણ થયું છે. એ જ કુદરતના 'ધર્મોની શોધ લેતાં લેતાં સૃષ્ટિના આદિ કારણ સુધી વિચારની મજલ ગયા પછી તેમાંથી જ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ છે. વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ ઘણા લાંબા વખતથી માનવજાતિમાં ધીરે ધીરે થતો આવ્યો છે. તે બધાનુ પરિણામ પરમેશ્વર વિષેની કલ્પના પર થયું અને તેની ઉગ્રતા ઓછી થતાં થતાં તે હવે આપણને સૌમ્ય અને કૃપાળુ લાગવા માંડ્યો છે. વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમેશ્વર વિષેનો ભાવ-એ બધાંનો માનવજાતિનાં સુખમંગલ, વિકાસ અને ઉન્નતિ માટે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો એનો વિચાર

જગતના જ્ઞાની અને માનવજાતિના હિતની ચિન્તા કરનારા મહાપુરુષોએ વખતોવખત કર્યો છે. તે વિચારમાંથી જ માનવધર્મનું જ્ઞાન વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતું આવ્યું છે. એ માનવધર્મ જુદા જુદા માનવસમૂહોમાં, જુદે જુદે નામે પ્રચલિત છે.

ज्ञान–अज्ञानयुक्त मानवी मन

જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, આરાધના, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, નિષ્ઠા વગેરે બધી વસ્તુઓ માનવધર્મની સિદ્ધિ માટે છે. માનવી મનમાં પોતાના અજ્ઞાનનું સ્પષ્ટ ભાન થવા લાગ્યું ત્યારથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવા લાગી છે. અને જ્ઞાનની પ્રગતિ સાથે જ અજ્ઞાનનું ભાન પણ તેને સ્પષ્ટપણે થતુ રહ્યુ છે. કોઈ પણ સમયના માનવી મનને તપાસીએ તો તે જ્ઞાન–અજ્ઞાન બંનેથી યુક્ત છે એમ જણાઈ આવશે. તેમાં આટલી વાત વિશેષ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે, માણસમાં જ્યારે જ્ઞાનવૃત્તિ જાગ્રત થાય છે ત્યારે પોતાના અજ્ઞાનનું ભાન દબાઈ જાય છે. તે વખતે તેના મનમાં જ્ઞાન વિષે આનંદ અને અહંકારના ભાવો જાણ્યેઅજાણ્યે સ્ફુરે છે. અજ્ઞાનના ભાનને જો તત્ત્વતઃ જ્ઞાન કહીએ તો તે જ્ઞાનકાળે એટલે કે અજ્ઞાનના સ્પષ્ટ ભાનને વખતે માણસમાં નમ્રતા, કૃતજ્ઞતા, નિરહંકાર વગેરે ભાવો ઊઠે છે. માણસમાં જ્ઞાનદશા સ્પષ્ટ થઈ ત્યારથી આ જ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની સ્થિતિમાં તેનો વ્યવહાર ચાલતો આવ્યો છે. તે પોતાની જ્ઞાનદશા પર આરૂઢ થાય છે ત્યારે પ્રાપ્ત જ્ઞાનને જ સર્વસ્વ અને સર્વશ્રેષ્ઠ માનીને પોતાના જ્ઞાન પર પોતે જ ખુશ થાય છે અને તે ખુશીમાં ક્યારેક પોતાના જ્ઞાનનુ મહત્ત્વ, તેની શ્રેષ્ઠતા અને તેને કારણે પોતાને લાગતી ધન્યતા બોલીને કે લખીને વ્યક્ત કરે છે. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતાં તેનો જ્ઞાન–અહંકાર આ નિમિત્તે પ્રગટ થાય છે. ઈશ્વરની બાબતમાં પણ માણસના મનના આવા જ જ્ઞાન–અજ્ઞાનનો પ્રકાર જોવામાં આવે છે. પોતાના અજ્ઞાનનું ભાન તેને થાય છે ત્યારે ઈશ્વર આગળ તે પોતાને પામર અને મંદબુદ્ધિ માને છે. ઈશ્વરને કોઈ જાણી શકવાનું નથી, તે અનંત છે, અપાર છે, કલ્પનાતીત છે વગેરે તે કહે છે અને

હૃદયમા નમ્રતા, કૃતજ્ઞતા, નિરહંકારિતા વગેરે ભાવો ધારણ કરે છે; પણ એ જ માણસ જ્ઞાનાહંકારમા જ્યારે પોતાના અજ્ઞાનને ભૂલી જાય છે ત્યારે મેં ઈશ્વરને જાણ્યો છે, તેનો મને સાક્ષાત્કાર થયો છે વગેરે કહેવા લાગે છે. કલ્પનાતીત એવા પરમેશ્વરની સ્થિતિ અને મતિ તે વર્ણવવા લાગે છે. તેને શુ પ્રિય છે, શુ અપ્રિય છે, તે શાથી કોપ પામે છે અને શાથી સંતુષ્ટ થાય છે એ વિષે પોતાને ખાતરીલાયક જ્ઞાન છે એવો ભાસ ઉપજાવે છે. ક્યારેક તે પ્રેમના વેગમાં આવે છે તો ક્યારેક હું પોતે જ ઈશ્વર છું અથવા ઈશ્વર અને હુ એક જ છીએ, એમ કહેવા લાગે છે. આવી રીતે માણસ પોતામાં રહેલી જ્ઞાન–અજ્ઞાન, અહંકાર–નિરહંકાર, મહાનતા ને નમ્રતા વગેરે વૃત્તિઓનું ક્યારેક પોષણ તો ક્યારેક શમન કરે છે. જ્ઞાનની કલ્પનાથી જેને ઉન્માદ આવે છે તેને જ ક્યારેક ક્યારેક નમ્રતા સારી લાગે છે. એ પરથી એમ જણાય છે કે માણસ પોતાના અજ્ઞાનનું ભાન સંપૂર્ણપણે નાબૂદ કરી શકતો નથી, તેમ જ જ્ઞાનનો અહંકાર પણ છોડી શકતો નથી.

ઔશ્વરના સપૂર્ણ જ્ઞાનની અશક્યતા

અનંત વિશ્વમાં ભરેલા "સતુતત્ત્વનું–પરમશક્તિનું–"સંપૂર્ણ અને યથાર્થ જ્ઞાન માનવી મનને થાય એ શક્ય નથી. આટલી મહાન શક્તિનું આકલન કરી શકે કે તેની યોગ્ય કલ્પના કરી શકે એવુ સાધન જ માણસ પાસે નથી માણસની બુદ્ધિ મર્યાદિત છે. તે બુદ્ધિને પૃથ્વી કરતાં અનંત ગણા વિશાળ ક્ષેત્રમાં પસરેલા અમર્યાદ તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય એ સભવિત લાગતુ નથી. તે તત્ત્વનો વિચાર કરતાં કરતાં, મન થાકીને સ્તબ્ધ થાય, લીન થાય કે નાશ પામે એટલે તે તત્ત્વનુ જ્ઞાન થયુ એમ માનવુ એમાં સત્યાંશ નથી. તર્ક કરવાની આપણી બુદ્ધિ કુંઠિત થઈ કે મનનુ મનપણ નાશ પામ્યું એટલે આપણે તે તત્ત્વમાં ભળી ગયા એમ માનવું એમાં જ્ઞાન નથી, પણ આપણા વિચારની ભૂલ છે. અનંતના પ્રમાણમાં જે અણુ જેટલોય નથી એવો માણસ પોતાને અનંતનું જ્ઞાન થયુ છે એમ કહે તેમાં તેના જ્ઞાનની સિદ્ધિ

દેખાવાને બદલે તેના અહંકારનું જ દર્શન થાય છે એમ કહેવું જ યોગ્ય થશે.

ज्ञान-स्थिति विषे खोटी मान्यता

અત્યંત સૂક્ષ્મપણે વિચાર કરનારા તત્ત્વચિંતક લોકોએ એવો તર્ક કર્યો કે વિશ્વનો પસારો અનંતપણે આપણા અનુભવમાં આવતો હોય તોપણ તે બધો પસારો એકજ તત્ત્વ પર ભાસતો અને પ્રતિક્ષણે બદલાતો આવિર્ભાવ માત્ર છે. શરીર, બુદ્ધિ અને મન સુદ્ધાં અહંને રૂપે વ્યાપાર કરનારા આપણે પણ તે તત્ત્વના જ ક્ષણિક આવિર્ભાવ છીએ. આપણી કલ્પનામાં આવનારું ન આવનારું બધું જ એ મહાન તત્ત્વ છે. તેને આદિ નથી અને અંત પણ નથી. તે કદી ન હતું એમ નથી અને કદી નહીં હોય એમ પણ નથી આવી રીતે અનંત અને પોતાની વચ્ચેના સંબંધ વિષે તેમ જ બંનેમાં રહેલા મૂળભૂત તત્ત્વ વિષે તર્ક કરીને તેમણે પોતાની જિજ્ઞાસાનું શમન કર્યું. પછી આ જ તર્ક સાથે કોઈએ તાદાત્મ્ય પામવામાં, કોઈએ તેનું તીવ્ર અનુસંધાન રાખવામાં, કોઈએ આ સિદ્ધાંત પોતાના મન પર દૃઢપણે ઠસાવવામાં કે તે વિષેના પ્રયત્નમાં મનનું મનપણું થોડા વખત માટે લુપ્ત કર્યું, કોઈનું મન કુંઠિત થયું, કોઈની વૃત્તિઓ થોડો વખત લય પામી, એટલે દરેક જણ પોતાને ઈશ્વરનું, આત્માનું, બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયું એમ માને; કોઈ એ ને એ જ અવસ્થા ફરી ફરી અનુભવવાનો પ્રયત્ન કરે અને આપણે ઈશ્વરરૂપ, આત્મરૂપ, બ્રહ્મરૂપ થયા એમ સમજે; તેમજ કોઈ 'હું કોણ ?' એનો અનુભવપૂર્વક ઉકેલ થયો એમ માની લે; એમાં મોટે ભાગે સમજણનો ગોટાળો લાગે છે.

ईश्वरभक्ति अने स्वावलंबन

આ બધા પરથી લાગે છે કે તત્ત્વજ્ઞાન, આત્મા, બ્રહ્મ વગેરે વિષે આપણી ભ્રામક માન્યતાઓ દૂર થયા વગર આપણો માનવતાનો માર્ગ સરળ નહીં થાય. ભક્તિને નામે પરાવલંબન, અને જ્ઞાનને નામે નિષ્ક્રિયતા જ સમાજમાં વધતાં ગયાં હોય તો તે ભક્તિ અને

જ્ઞાન આપણે તપાસવા જોઈએ. ભક્તિને લીધે ઈશ્વર પર પોતાનો બધો ભાર નાખવાનું શીખેલી પ્રજામાં જો દિવસે દિવસે દુર્બળતા જ વધતી હોય તો તે પ્રજા કદી પણ સ્વાવલંબી અને સ્વતંત્ર થશે એવી આશા જ રાખી શકાય નહીં. કોઈના પર પણ ભાર નાખીને જીવન વિતાવવાની જે પ્રજાને ટેવ પડેલી હોય છે, તે પ્રજા ક્યારેક ઈશ્વર પર તો ક્યારેક રાજા પર, ક્યારેક ગુરુ પર તો ક્યારેક મહાત્મા પર કે આગેવાન પર અવલંબીને રહે છે. એટલે બધો વખત તે પરાધીન અને પરતંત્ર જ રહે છે. તેની મનોરચના જ એ જાતની બની ગયેલી હોય છે. તેને હંમેશ કોઈના ને કોઈના આધારની જરૂર હોય છે. ખરું જોતાં વિજ્ઞાનની મદદથી માણસને પોતાનાં અને બધાનાં ધારણપોષણ અને રક્ષણની બાબતમાં સ્વાધીન રહેતાં આવડવું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ, નિષ્ઠા વગેરેને લીધે પણ તેનામાં જિતેન્દ્રિયત્વ, ચિત્તની સ્થિરતા, ગંભીરતા, નિર્ભયતા, નિશ્ચિતતા વગેરે સદ્‌ગુણો આવવા જોઈએ અને એ બાજુથી પણ તેનામાં સ્વાધીનતા આવવી જોઈએ. આવી રીતે વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ વગેરેનો માનવતા સાધવામાં સતત ઉપયોગ થવો જોઈએ. પણ તેમ ન થતાં જો તેને કારણે આપણે ઉત્તરોત્તર બળહીન, વિવેકહીન થતા હોઈએ, પરતંત્ર અને પરાધીન થતા હોઈએ, તો તે વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને ભક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આપણા તરફથી કોઈ ભારે મોટી ભૂલો થતી હોવી જોઈએ એમ લાગે છે. ઇતિહાસ પરથી આખી માનવજાતિની અને જુદા જુદા માનવસમૂહોની સ્થિતિનો ક્રમશઃ અભ્યાસ કરીને આપણે આ બાબતમાં આપણા નિર્ણયો નક્કી કરવા જોઈએ. સુખી અને સ્વાધીન થવા માટે આપણે શું કરવું જોઈએ તેનો વિચાર આપણે કરવો જોઈએ. વ્યક્તિગત સુખશાંતિની કલ્પના આપણે છોડી દેવી જોઈએ. સમૂહના કલ્યાણને મહત્ત્વ આપીને આપણે માનવી જીવનનો વિચાર કરીને તે વિષેના સિદ્ધાંતો નક્કી કરવા જોઈએ.

આ બાબતોનો વિચાર કરતી વખતે આપણે એટલું તો સમજવું જોઈએ કે માણસ ગમે તેટલો જિતેંદ્રિય, સંયમી અને અપરિગ્રહી હોય તોપણ વિજ્ઞાન વગર, ધારણપોષણ અને રક્ષણ માટે જોઈતી વિવિધ વિદ્યાઓ અને કલાઓ વગર, તેમ જ માણસના તેમ જ બીજાં પ્રાણીઓના સહકાર કે મદદ વગર, તેને ચાલશે નહીં.

જ્ઞાનવિજ્ઞાનની મર્યાદા

તે જ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમાં આજના કરતા તે ગમે તેટલો આગળ વધે, ભૌતિક વિદ્યામાં ગમે તેટલો પારંગત થાય અને પોતાની સમાજરચના તે ગમે તેટલી નિર્દોષ અને સમર્થ બનાવે તોપણ જીવનમાં ધીરજ, શાંતિ અને પ્રસન્નતા મેળવવા માટે અને જીવન પૂર્ણ બનાવવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ, નિષ્ઠા, સંયમ, જિતેંદ્રિયત્વ, ત્યાગ, પરિગ્રહ વિષે મર્યાદા, વગેરે બાબતો સ્વીકાર્યા વગર તેને ચાલશે નહીં. માણસની વૈયક્તિક શક્તિના પ્રમાણમાં તેના સંબંધો ઘણા વિશાળ થયેલા છે. તેનાં શરીર, બુદ્ધિ અને મનના ધારણ, પોષણ અને રક્ષણ માટે તેને અસંખ્ય સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દ્રવ્યોની જરૂર પડે છે. 'હું કોણ?' એની તપાસ કરતા કરતાં શરીર હું નથી એમ તે માને તોપણ તેના શરીરના ભાવો નાશ પામતા નથી. શરીરની જરૂરિયાતો સર્વાંશે નાશ પામતી નથી. બુદ્ધિ અને મનને પોષણ આપ્યા વગર ચાલતું નથી. માનવી સહાય વગર નિર્વાહ થતો નથી. અને બીજી બાજુથી, કેવળ શરીરને જ 'અહં' સમજીને તે દ્વારા સુખી થવાનો માણસ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તોપણ મનની ગૂઢ શક્તિનો અને સૃષ્ટિમાં રહેલી અવ્યક્ત શક્તિઓનો અને ગુણધર્મોનો આધાર લીધા વગર તેનું જીવન ચાલી શકશે નહીં. માનવી શક્તિબુદ્ધિ ગમે તેટલી વધે અને આપણાં સુખનાં બધાં સાધનો આપણા હાથમાં આવી ગયાં એમ માણસને લાગે તોપણ તેની શક્તિબુદ્ધિની અને સાધનોની મર્યાદા બહાર રહેલી વિશ્વશક્તિ ક્યારે પણ અનંત અને અપાર જ હોવાની; અને પોતાનામાં વધેલી જણાતી તેની શક્તિબુદ્ધિનું પોષણ અને સંવર્ધન તે જ અપાર વિશ્વશક્તિમાંથી થતું રહેવાનું.

આપણામા અને બહાર વિશ્વમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ, પ્રગટ અને ગૂઢ બધી મળીને બનેલી સંપૂર્ણ શક્તિ એ જ પરમ શક્તિ એટલે પરમાત્મશક્તિ છે. તે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એમ બન્ને રૂપે નિત્ય નિરંતર કાર્ય કરે છે. આપણા દ્વારા થતી દરેક ક્રિયા, વિચાર, વિચારસ્પંદ, માનસિક બળ, પ્રેરણા, ભાવના, કલ્પનાતરંગ, બધું એ જ શક્તિમાંથી અને એ શક્તિની સહાયથી જ પેદા થાય છે. કોઈ પણ ભવ્ય કે સૂક્ષ્માતિ-સૂક્ષ્મ ક્રિયાને કે વિચારને તે શક્તિથી જુદો પાડવો શક્ય નથી પૃથ્વી પર પેદા થયેલો ગમે તેટલો મોટો જ્ઞાની અથવા વિજ્ઞાની અન્ન, પાણી અને હવા વગર પોતાના શરીરને ટકાવી શકતો નથી. સૃષ્ટિમાંના બીજા બધા શરીરોની માફક માનવ શરીર પણ પરમ શક્તિમાંથી જ નિર્માણ થયેલું છે અને એ જ શક્તિમાંથી પેદા થયેલાં દ્રવ્યો વડે તે પોષાય છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. માનવરૂપે ઓળખાતો એ જ શક્તિનો આ અંશ એ જ પરમ શક્તિના જુદા જુદા રૂપો બનાવતો, મનબુદ્ધિ દ્વારા જુદી જુદી કલાઓ, વિદ્યાઓ અને ભાવો પ્રગટ કરતો, જુદી જુદી અવસ્થાઓ પાર કરતો છેવટે તે પરમ શક્તિમાં જ વિલીન થાય છે. જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચેના કાળમાં તેનામાં જુદા 'આત્મત્વ'નો—'અહંપણા'નો—ભાવ સતત ચાલુ હોય છે. તે 'અહં' જાગૃતિ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ—ત્રણે કાળમાં અનુસ્યૂતપણે કાયમ હોય છે. તેનું સ્વરૂપ ક્યારેક સ્પષ્ટ, ક્યારેક અસ્પષ્ટ, ક્યારેક પ્રગટ અને ક્યારેક સુપ્ત હોય છે. તે જ 'અહં' અજ્ઞાનના ભાનમાં નમ્રતા, કૃતજ્ઞતા ને નિરહંકારિતા બતાવે છે, અને જ્ઞાનના અહંકારમાં આપણે જ આખા બ્રહ્માંડને કે વિશ્વને વ્યાપી રહ્યા છીએ એવી વાર્તા કરવા લાગે છે. માણસમાં અનેક પરસ્પર વિરોધી ભાવો, ગુણો ને ધર્મો છે. એ બધામાંથી માનવી 'અહં'નું દર્શન અને પોષણ થાય છે. માણસમા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બન્ને છે એમ આગળ કહ્યું જ છે. તે કેવળ અજ્ઞાનમાં રહી શકતો નથી અને સંપૂર્ણ જ્ઞાની પણ થઈ શકતો નથી. પણ બન્ને દ્વારા 'અહં'નું પોષણ અને સમાધાન કરવાનો તેનો પ્રયત્ન ચાલુ હોય છે. અનંત પરમેશ્વરને જાણવો શક્ય

નથી. આપણે તેની આગળ રજમાત્ર સુધ્ધાં નથી એમ કહીને આ ભૂમિકા પરથી શરણાગતતા, નમ્રતા, કૃતજ્ઞતા, નિરહંકારિતા વગેરે ભાવનાઓનું સમાધાન માણસ મેળવે છે; તો ક્યારેક પરમેશ્વરનુ સ્વરૂપ, તેની સ્થિતિ, મતિ, તેનુ સ્થાન, માન વગેરે બધુ આપણે જાણીએ છીએ એમ માનીને જ્ઞાનનો આનંદ અને સમાધાન તે મેળવે છે. તેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે એમ કહીએ તો જ્ઞાનના કરતાં અજ્ઞાન જ તેનામાં અપાર છે એમ સહેજે જણાઈ આવે છે. તેમ છતા પોતાનામાં જે જ્ઞાન છે. એમ તેને લાગે છે તે જ્ઞાનથી તેનો 'અહં' એટલો વિસ્તૃત અને ગાઢ થઈ જાય છે કે તેની નીચે તેના અપાર અજ્ઞાનનુ ભાન પણ તે વખતે ઢંકાઈ જાય છે.

ગૂઢ પ્રશ્નો વિષે જિજ્ઞાસા

આપણે જન્મ શા માટે પામ્યા? મનુષ્યપ્રાણી સૃષ્ટિમાં પ્રથમ અવતીર્ણ કેવી રીતે થયો? તેના જન્મની પાછળ ક્યાં કારણો છે? ક્યા ઉદ્દેશો છે? મૃત્યુ પર્યંત તેણે શું સાધ્ય કરવાનુ છે? તેનો જન્મ તેની ઇચ્છાથી થયો છે કે તેની ઇચ્છાઅનિચ્છાનો તેના જન્મ સાથે કશો સંબંધ નથી? કઈ શક્તિએ તેને જન્મ લેવાની ફરજ પાડી? જન્મ આપીને તે શક્તિએ તેના પર ઉપકાર કર્યો કે અપકાર? સૃષ્ટિમાં પ્રતિક્ષણ ચાલતી અનંત ઘડભાંજનો કર્તા કોણ? તે બધીમાં તેનો હેતુ શો? આ સૃષ્ટિ કરતાં લાખોગણી મોટી અગણિત સૃષ્ટિઓ, ગ્રહો, તારાઓ, સૂર્ય, ચંદ્ર જેવા ગોળાઓ, આકાશમાં દર્શન આપનારાં અને દર્શન તથા કલ્પનાની પેલે પાર રહેલાં અનંત વિશ્વો, એ બધાં કઈ શક્તિમાંથી નિર્માણ થયાં છે? તે કઈ શક્તિ વડે લાખો વરસ અવ્યાહતપણે અને શા માટે ચાલેલાં છે? આ બધાંનો આરંભ ક્યાંથી થયો અને તેમનો અંત શામાં થશે? આવી જાતના કેટલાય પ્રશ્નો માનવી મનમાં ઊઠે છે. તેમના યથાર્થ ઉત્તરો મળતા નથી બુદ્ધિ મૂંઝાઈ જાય છે. તર્ક કુંઠિત થાય છે. કલ્પના બંધ પડે છે. વિચાર અટકી પડે છે. પણ માનવી મનનું સમાધાન થતુ નથી. વિશ્વમાં વ્યાપીને રહેલું

સતુતત્ત્વ આપણે પોતે જ છીએ; જે કદી નાશ પામતું નથી, જેને આદિ નથી અને અંત નથી, એવા મૂળ પરબ્રહ્મના આપણે અંશ છીએ; એમ તર્કથી સમજીને, એ સમજણને દૃઢ કરીને, તદાકાર વૃત્તિ કરવાથી પરમ શક્તિનુ અને વિશ્વનુ જ્ઞાન થયુ એમ માનીને તેમાં જ આનંદ માનવાનો અભ્યાસ પાડીએ તો તેમા એક પ્રકારનો આનંદ આવે છે એમાં શંકા નથી. પરંતુ તેને પૂર્ણ જ્ઞાન કે માનવતાની પૂર્ણતા ન સમજતાં, તે પણ માનવી અહંકારનું જ એક સ્વરૂપ છે એમ કહેવુ યોગ્ય થશે.

ईश्वरने नामे थनारा अनर्थो

પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે તે ન જાણતા હોવા છતા તેને વિષે ખાતરીપૂર્વક જ્ઞાન આપનારાં શાસ્ત્રો કે ધર્મગ્રંથો જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી ભાષામાં નિર્માણ થયાં છે. કોઈ જગાએ પરમેશ્વર માણસને પેઠે અવતરીને તો કોઈ જગાએ પરમેશ્વરના પુત્ર કે તેણે મોકલેલા ફિરસ્તા કે દેવદૂત તરીકે આવીને તે લોકોનું રક્ષણ કરે છે, લોકોને ઉપદેશ આપે છે, એવી જાતની શ્રદ્ધા લોકોમાં પ્રચલિત છે. ધર્મગ્રંથોમાં તેવાં વર્ણનો છે. આપણે બધાં 'એક જ પરમેશ્વરનાં બાળકો છીએ', 'આપણે બધા ભાઈ ભાઈ છીએ', એવા અર્થનાં બોધવચનો ધર્મપુરુષો કહેતા આવ્યા છે. પરંતુ ખરુ જોતાં અનંત વિશ્વમાં વ્યાપીને રહેલી શક્તિને જ જો પરમેશ્વર એ સંજ્ઞા વાસ્તવિકપણે લાગુ પડતી હોય તો તે સંપૂર્ણ શક્તિ કોઈ માણસને પેઠે જન્મ લે અથવા કોઈ માનવ તેને પેઠે પુત્રરૂપે આવે એ શક્ય નથી. તેના દરબારમાથી કોઈ દેવદૂત પૃથ્વી પર મનુષ્યજાતિના ઉદ્ધાર માટે મોકલવામાં આવે છે એ માન્યતા પણ વિવેકવાળી નથી. આપણે બધા એક જ વિશ્વશક્તિમાથી નિર્માણ થયા છીએ અને એ સંબંધને લીધે આપણે બધા એક જ છીએ અથવા ભાઈ ભાઈ છીએ એમ કહેવુ યોગ્ય થશે. પરંતુ માણસની સંતતિની જેમ આપણે બધા સાચે જ જો ઈશ્વરનાં બાળકો હોત તો જુદા જુદા ધર્મોને કે ઈશ્વરને

નામે ધર્મના અભિમાનને કે આશ્રયને કારણે પોતાના સ્વાર્થ ખાતર આજ સુધી જે ખુનામરકી થતી આવી છે તે કદાપિ ન થઈ હોત. આપણે માનીએ છીએ તેમ આપણે જો સાચે જ ભાઈ ભાઈ હોત તો આપણી વચ્ચે થતા આવા ઘાતકી ઝઘડા અને તેથી થતાં અનર્થો આપણો પિતા નિરાંતે જોઈ ન રહ્યો હોત. તે દયાળુ અને વાત્સલ્યપૂર્ણ છે એમ આપણે માનીએ છીએ તો તેને નામે ચાલતી આવેલી ગેરસમજણો અને ભયંકર રીતરિવાજો તેણે પોતે પ્રગટ થઈને ક્યારનાય બંધ કરી દીધા હોત. પરંતુ આપણો ઈશ્વર સાથેનો સંબંધ એવી જાતનો નથી. આપણે માણસ છીએ એટલે માનવધર્મની સિદ્ધિ માટે આપણા બધામાં અરસપરસ પ્રેમ, વિશ્વાસ, ઉદારતા ને એકતા નિર્માણ થવા જોઈએ; આપસમાં સદ્ભાવ પેદા થઈ તે વધતો જવો જોઈએ. આપણે એકબીજાના ભાઈ ન હોઈએ તોપણ આજે આપણામાં ભ્રાતૃભાવ ઉત્પન્ન કરીને આપણે તે વધારવાનો છે. આ વાત આપણે સિદ્ધ કરી શકીશું તો જ માનવજાતિ ક્યારે પણ સુખી થવાની આશા છે. આવી રીતે આપણે જ્યાં સુધી માનવજન્મનું મહત્ત્વ નહીં સમજીએ, જ્યાં સુધી માનવતા વિષે ખરું અભિમાન આપણામાં પેદા નહીં થાય અને માનવધર્મના ઉપાસક બનવા આપણે નહીં ઇચ્છીએ ત્યાં સુધી પરમેશ્વર વિષેની આપણી બધી ભાવના, શ્રદ્ધા અને ભક્તિની કશી કિંમત નથી. આપણે માનીએ છીએ તેવા ગમે તેટલા ઈશ્વરી અવતાર આપણામાં થતા રહે, ગમે તેટલા ઈશ્વરના પુત્રો આપણામાં આવે અથવા ગમે તેટલા દેવદૂતો પૃથ્વી પર આંટાફેરા મારે, તોય તેથી માનવજાતિની અરસપરસ શત્રુતા, આપણે આચરતા આવ્યા છીએ તે ઘાતકીપણું, આપણી દુષ્ટતા, દગો, કપટ, જુલમ, અન્યાય વગેરે બાબતો ઓછી નહીં થાય. ઊલટું, ઈશ્વરી અવતારને, પરમેશ્વરના પુત્રને કે દેવદૂતને નામે એ જ વસ્તુઓ આપણે ભયંકર પ્રમાણમાં કરતાં અચકાઈશું નહીં.

ઈશ્વરનિષ્ઠા

આ વસ્તુઓ, આ અનર્થો, ન થાય એમ આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણી ચાલતી આવેલી ઈશ્વર-વિષયક અને ધાર્મિક કલ્પનાઓ આપણે સુધારવી જોઈએ. માનવતાનું ધ્યેય કેટલું વિશાળ, પવિત્ર અને બધી બાજુથી શ્રેષ્ઠ છે તેનો વિચાર કરીને આપણે તે અપનાવવું જોઈએ. તે માટે ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ એ બે મુખ્ય બાબતો પર આપણે ભાર મૂકવો જોઈએ. એ સિદ્ધ કરવા માટે આપણને ઈશ્વરનિષ્ઠાની જરૂર છે. તે આપણા જીવનમા, આપણા ધર્મમાર્ગમાં, આપણને પ્રેરણા, બળ, ગતિ, સ્ફૂર્તિ અને ધૈર્ય આપનારી છે. તે વગર આપણું કેવળ શારીરિક કે બૌદ્ધિક બળ અપૂર્ણ છે. તે નિષ્ઠા વડે જીવન વિષેનો આપણો ઉચ્ચ સંકલ્પ દૃઢ થવો જોઈએ. પરમાત્મા વિષેની નિષ્ઠામાં અને આપણા સત્સંકલ્પમાં જે સામર્થ્ય છે તેવું સામર્થ્ય બીજા કશામાંય નથી. પરમાત્માનું જ્ઞાન આપણને પૂર્ણપણે થવું શક્ય નથી તેમ છતા તેને વિષે આજે આપણને જેટલું જ્ઞાન છે તે પરથી પણ આપણે તેના પર નિષ્ઠા રાખી શકીએ, તે વધારી શકીએ અને દૃઢ કરી શકીએ. જીવનમાં હમેશા ઉપયોગી થાય એવું બળ નિષ્ઠામાં જ છે. ઈશ્વર વિષેના પ્રેમ અને ભક્તિ-ભાવમાં એક પ્રકારનો આનંદ છે એમાં શંકા નથી. પરંતુ જીવનમાં કોઈ કઠણ પ્રસંગે જ્યારે ઈશ્વરવિષયક પ્રેમ, શ્રદ્ધા, ભક્તિભાવ વગેરે ડગી જાય છે ત્યારે માણસનું મન સ્થિર રાખવામાં નિષ્ઠા જ એક સમર્થ ઠરે છે. જ્યાં જ્ઞાન અસમર્થ નીવડે છે, જ્યા વિવેક પાંગળો થાય છે ત્યાં નિષ્ઠા આપણી બધી શક્તિઓ જાગ્રત કરી આપણા મનને મક્કમ બનાવે છે, હૃદયને ધૈર્યથી ભરી દે છે, સાત્ત્વિકતામાં તેજ લાવે છે, સદ્ગુણોને બળ આપે છે. આવી રીતે નિષ્ઠા માણસને બધી રીતે ચેતના આપનારી શક્તિ છે. જીવનમાં તેની અત્યંત જરૂર છે.

૯

તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધ્ય

તત્ત્વજ્ઞાનની નિર્મિતિ

જગતના કોઈ પણ પ્રાણી કરતાં માણસમાં વિચારશક્તિ વધારે છે. માનવી જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં તે શક્તિનો પ્રભાવ દેખાય છે. દુઃખનો નાશ કરી સુખની વૃદ્ધિ કરવાના ઉપાયો માણસે પોતાની બૌદ્ધિક શક્તિથી જ નિર્માણ કર્યા છે. સુખદુઃખના કાર્યકારણસંબંધો જાણવા અને એ જ્ઞાનની મદદથી સુખ વધારી દુઃખનો નાશ કરવા માટે ઉપાય શોધી કાઢી તેને અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરવો, એ બધામાંથી જ અનેક શાસ્ત્રો અને કલાઓનો વિકાસ થતો આવ્યો છે. માણસજાત તદ્દન પ્રાથમિક કાળથી આ જ હેતુની પાછળ લાગેલી દેખાય છે. માનવી શરીરમાં જે જે નવી નવી શક્તિઓ પ્રગટ થતી ગઈ તે બધી શક્તિઓ દ્વારા આજ સુધી આ જ હેતુ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન માણસ કરતો આવ્યો છે. કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા જુદા જુદા વિષયોનો જેટલી જુદી જુદી રીતે રસાસ્વાદ લઈ શકાય તેટલી રીતે લેવાનો અને દરેક બાજુથી દુઃખનો સંબંધ ટાળવાનો તેનો હમેશાં પ્રયત્ન ચાલુ છે. આ પ્રયત્નમાંથી આગળ જતાં વિચારી માણસના મનમાં એવી શંકા પેદા થઈ કે, આ શાસ્ત્રો, આ વિદ્યાઓ ને કળાઓ માણસનાં દુઃખ અને ભય દૂર કરીને તેને સાચે જ કાયમનો સુખી બનાવી શકશે? ગમે તેટલા પ્રયત્નોથી પ્રાપ્ત કરેલું સુખ છેવટે અશાશ્વત હોય છે, સુખાનુભૂતિ ક્ષણિક હોય છે અને એક ભય કે દુઃખ ટાળીએ તો બીજું આગળ ઊભું જ હોય છે. એવી જાતના માનવી જીવનમાં અને પરિસ્થિતિમાં માણસ કદી પણ કાયમનો દુઃખ વગરનો અને સુખી થઈ શકશે ખરો? ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરીએ અને જાતજાતની શોધો અને ઉપાય કરીએ તોયે માણસ ઘડપણને ટાળી શકતો નથી,

તેને વ્યાધિ ટળતો નથી અને મૃત્યુ તો કોઈનાથી કદી પણ ટાળી શકાતુ નથી તે કઈ ક્ષણે આપણા પર તરાપ મારશે તે કહી શકાય નહીં જીવવાની આશા માણસને કદીજ છૂટતી નથી. ઉપભોગોની –ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય રસોની–ઇચ્છા કદી ક્ષીણ થતી નથી. શરીરસુખની ઇચ્છા તેને રહ્યા કરે છે. આવી સ્થિતિમાં જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુનો ભય માણસને હમેશા લાગ્યા જ કરવાનો. આ બાબતમા વિદ્વાન–અવિદ્વાનનો ભેદ નથી; સબળ–નિર્બળ, શ્રીમંત–ગરીબ, રાય–રંકનો ભેદ નથી. આખી માનવજાત આ દુઃખમા અને ભયમાં કાયમની સપડાયેલી છે. આ જાતની શંકાઓ અને પ્રશ્નોને લીધે વિચારી માણસનુ મન વધારે વિચાર કરતું થયું.

સુખ કરતાં દુઃખને પ્રસંગે માણસનુ મન વધારે જાગ્રત થાય છે અને તેનાં કારણોની શોધ કરવા તરફ વળે છે. આવા જ પ્રસંગોને લીધે વિચારી માણસ જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુ વિષે સૂક્ષ્મપણે વિચાર કરવા લાગ્યો. તેના કારણોની શોધ કરવા લાગ્યો. મૃત્યુની સાથે સાથે જન્મનો પણ તેને સહેજે વિચાર કરવો પડ્યો. જન્મ, મૃત્યુ, જરા અને વ્યાધિ આ ચાર અવસ્થાઓ પૈકી ખાસ કરીને જન્મ અને મૃત્યુનો જ તેને વિચાર કરવો પડ્યો હશે. કારણ એક માનવી જીવનનો આરંભ છે ને બીજો તેનો અંત છે. જરા અને વ્યાધિ એ અવસ્થાઓ જન્મને લીધે જ માણસને પ્રાપ્ત થાય છે. જન્મમૃત્યુની જેમ તે અવસ્થાઓ પણ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ જન્મ પહેલાંની અને મૃત્યુ પછીની એ બે અવસ્થાઓ ગૂઢ છે. મૃત્યુની અવસ્થા પણ જન્મને લીધે જ માણસને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુ ન જોઈતાં હોય તો જન્મ જ ટાળવો જોઈએ. પણ જન્મમરણનું રહસ્ય ઉકેલ્યા સિવાય અને તેનાં કારણો જાણ્યા સિવાય આ વાત સિદ્ધ નહીં થઈ શકે એમ વિચારી માણસને જણાયું હશે. તેથી તે જન્મમૃત્યુના કારણોની શોધ કરવા તરફ વળ્યો. માનવી જીવનમાં મૃત્યુ જેટલી ભયાનક, દુઃખરૂપ અને અનિવાર્ય બીજી કોઈ આપત્તિ નથી. મૃત્યુએ જ માણસને

જીવન વિષે સૂક્ષ્મ, ઊંડો અને ગભીર વિચાર કરવા પ્રેર્યો હશે મૃત્યુના કારણોનો અને ત્યાર પછીની સ્થિતિનો વિચાર કરતા કરતા જન્મનો અને તેના કારણોનો તેને વિચાર કરવો પડ્યો હશે તે સાથે શરીર અને તેની જુદી જુદી અવસ્થાઓનો, મન-બુદ્ધિ-ચિત્ત-પ્રાણ, ચૈતન્ય, કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તેના કાર્યો અને પરિણામો, સૃષ્ટિ, પચમહાભૂતો—એ બધાનો વિચાર તેને કરવો પડ્યો હશે તે જ પ્રમાણે માનવી સ્વભાવ, વિકાર, ભાવના, સસ્કાર, ગુણ, ધર્મ, જાગૃતિ-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ, ત્રિગુણ, પ્રાણીવર્ગ તથા વનસ્પતિવર્ગ, તેમના ભેદો, તેમની અવસ્થાઓ, જીવમાત્રનું અરસપરસ આકર્ષણ-અપકર્ષણ વગેરે બધી સચેતન-અચેતન વસ્તુઓની શોધ કરતા કરતા તેને પોતાનો માર્ગ કાઢવો પડ્યો હશે. શરીરની ઘટના-વિઘટના, સૃષ્ટિની પ્રિય-અપ્રિય ઘડભાજ્જે, અને વિશ્વનો અખડપણે ચલાવનારો પ્રચડ કારોબાર-આ બધાનો કર્તા કોણ, જન્મ અને મૃત્યુ કોની આજ્ઞાથી થાય છે, એ વિષેના વિચાર અને પ્રશ્ન વિચારી લોકોના મનમા સ્વાભાવિકપણે જ ઊઠ્યા હશે. તેમના વિચારો, પ્રશ્નો, શકાઓ અને શોધોમાથી જ તત્ત્વજ્ઞાન નિર્માણ થયુ છે તેમાથી જ ઈશ્વર-પરમેશ્વર, પ્રકૃતિ-પુરુષ, બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ, આત્મા-પરમાત્મા, પૂર્વજન્મ-પુનર્જન્મ વગેરે કલ્પનાઓ અને વિચારો માણસને સૂઝ્યા છે.

	દરેક વિચારકની જ્ઞાન વિષેની જિજ્ઞાસા, ઉત્કટા અને વ્યાકુળતા, તેનો વૈરાગ્ય, સચેતનઅચેતન સૃષ્ટિનુ તેનુ અવલોકન,
શોધને અંત બનારી	નિરીક્ષણ, અને પરીક્ષણ, તેની બૌદ્ધિક સૂક્ષ્મતા
કૃતજ્ઞતાની લાગણી	અને વ્યાપકતા અને છેવટે નિર્ણયશક્તિના પ્રમાણમા તેને પોતાની શોધમા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ

હશે તે પરથી તેણે જન્મમૃત્યુ વિષે અને એકદરે વિશ્વ વિષે સિદ્ધાન્ત ઠરાવ્યા હશે તેમા જ તેને તૃપ્તિ, સમાધાન, પ્રસન્નતા અને જીવન વિષે કૃતાર્થતા જણાઈ હશે આગળ જતા વધતા જતા અનુભવ અને જ્ઞાનને લીધે, નિરીક્ષણ અને નિર્ણયશક્તિને લીધે તેની પહેલી માન્યતામા કેટલાક

વખત પછી કોઈના મનમા શંકા પેદા થઈ હશે અને એ નવી શંકાઓ સાથે તે ફરીને મૂળ શોધ તરફ લાગ્યો હશે; અથવા પછીના વિચારકને પહેલા સિદ્ધાંતો માન્ય ન થતાં તે પોતાની શંકાઓ લઈને અધિક સૂક્ષ્મતાથી અને વ્યાપકતાથી તે જ શોધની પાછળ લાગ્યો હશે. આ રીતે બધાં ચરાચર તત્ત્વોની ફરી ફરી શોધ કરતાં કરતાં વિશ્વના આદિ કારણ સુધી કોઈ વિચારકના તર્કની મજલ પહોંચ્યા પછી, બધાંનું આદિ કારણ એવું એક જ સનાતન, અવિભાજ્ય તત્ત્વ આખા વિશ્વમાં ભરેલું છે એમ તેને ખાતરીપૂર્વક જણાયું હશે અને તેની સૂક્ષ્મતા, વિશાળતા અને વ્યાપકતા પરથી તેને જ તેણે બ્રહ્મતત્ત્વ કહ્યું હશે. વિશ્વના સજીવનિર્જીવ, અણુથી માંડીને બ્રહ્માંડ સુધી જે જે કંઈ દૃશ્યઅદૃશ્ય, ગોચરઅગોચર, જ્ઞાતઅજ્ઞાત, કલ્પનામાં આવનારું ન આવનારું બધું જ, —તે પોતે પણ—તે મહાન અને મૂળ તત્ત્વનો આવિર્ભાવ છે એવા દૃઢ તર્ક કે અનુમાન પર તે ચોક્કસપણે આવ્યો હશે અને તે જ્ઞાનને તેણે બ્રહ્મજ્ઞાન કહ્યું હશે. વિચારક જે તત્ત્વમાં સ્થિર થયો, આગળ વિચાર કરવાની તેની ગતિ જ્યાં અટકી, જ્યાં તેની વ્યાકુળતા શાંત થઈ, તે તત્ત્વને કે તર્કને પ્રધાન માનીને તે તત્ત્વનું બોધક નામ તેણે પોતાના છેવટના નિર્ણયને આપ્યું. સૃષ્ટિના આદિ કારણમાં જેને નિયામકપણું અને શક્તિમત્તા પ્રધાનરૂપે દેખાયાં તેણે તેને ઈશ્વર એ નામ આપ્યું. જેને વ્યાપકતા અને અનંતત્વ દેખાયાં તેણે તેને બ્રહ્મ કહ્યું. આપણે પણ એ જ વિશાળ તત્ત્વના આવિર્ભાવ છીએ એમ જેને લાગ્યું—શરીરનું મુખ્ય તત્ત્વ એ જ છે એવો નિશ્ચય જેનામાં દૃઢ થયો—તેણે તેને આત્મતત્ત્વ માન્યું. અસંત પરિશ્રમથી, સતત સૂક્ષ્મ અવલોકન, અભ્યાસ વગેરેની મદદથી ,જેમણે પોતાની શોધના પ્રયત્નમાં છેવટે યશ મેળવ્યો હશે, જેમને જીવનમાં સત્ય જ્ઞાન સિવાય બીજો કોઈ હેતુ રહ્યો નહીં હોય, જેઓ વાસનાતૃપ્ત, બધા ભૌતિક વિષયો પ્રત્યે અનાસક્ત, જ્ઞાન માટે અસંત વ્યાકુળ, અને સમર્થ છતાંયે વિરક્ત હોય તેમને પોતાની શોધમાં છેવટે મળેલી સફળતાથી કેટલો આનંદ,

કેટલી પ્રસન્નતા અને કૃતકૃત્યતા લાગી હશે તેની કલ્પના આપણા જેવાને કેવી રીતે આવી શકે? એક જ ઉચ્ચ હેતુની પાછળ તન, મન, સર્વસ્વ અર્પણ કરીને લાગ્યા પછી, તેને જ જીવનનો એકમાત્ર હેતુ બનાવીને તે માટે અપાર પરિશ્રમ કર્યા બાદ, તેમાં સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી તેમને શું લાગ્યુ હશે? જીવનનું સાર્થક થયું, જીવનમાં કોઈ પણ હેતુ બાકી રહ્યો નથી, કોઈ પણ કાર્ય કે કર્તવ્ય હવે કરવાનુ રહ્યું નથી, એમ તેમને લાગ્યુ હોય અને તે સ્થિતિમાં તેમને પરમ આનંદ થયો હોય તો તેમાં શી નવાઈ? સૃષ્ટિમા કે પોતાનામાં, અંદર કે બહાર જાણવાનુ હવે કશું રહ્યું નથી એમ લાગતાં તેમને પરમ કૃતાર્થતાયે જણાઈ હશે. જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ થયા પછી જીવનની ઇચ્છા નહીં અને મૃત્યુનોય ભય નહીં એવી તેમની અવસ્થા થઈ હશે. કોઈ જાતનુ બંધન નહીં, કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા નહીં, એવી સ્થિતિમાં મોક્ષની કલ્પના તેમના મનમાં આવી હોય તો તેય સહજ છે. સત્યની શોધ થાય એ હેતુ, ને માટે કરેલાં પરિશ્રમ, ચિંતન, મનન, નિદિધ્યાસ, વિરક્ત સ્થિતિ, સ્વાર્થનો પૂરેપૂરો અભાવ, બધાં તત્ત્વોની થયેલી શોધ, પ્રયત્નમા આવેલી સફળતા અને તેથી પ્રાપ્ત થયેલી જ્ઞાનાવસ્થા વગેરે બધાનુ તે સ્થિતિ સ્વાભાવિક પરિણામ હોતું જોઇએ એ વિષે શકા નથી. આવી રીતે એક કરતા એક વધારે પ્રખર, સૂક્ષ્મ અને ગાઢ વિચારશીલ શોધકોએ કરેલા પ્રયત્નમાંથી નિર્માણ થયેલુ તત્ત્વજ્ઞાન આપણને મળ્યુ છે. આ બધી તે મહાભાગોની કમાણી છે.

તે મૂળ દાર્શનિકો વિષે વિચાર કરતાં તેમની સત્યજ્ઞાન વિષેની જિજ્ઞાસા, ઉત્કંઠા અને વ્યાકુળતા; તેને માટે તેમને દર્શનકારોનો માનવ- લેવો પડેલો પરિશ્રમ; તેમની સૂક્ષ્મ કુશાગ્ર જાતિ પર ઉપકાર મર્મસ્પર્શી પણ વ્યાપક બુદ્ધિમત્તા; વિષયને આરપાર ભેદીને તેની પેલે પાર ઠેઠ સત્ય સુધી જઈ પહોંચનારી તેમની દીર્ઘ, ભેદક અને પવિત્ર દૃષ્ટિ વગેરે વિષે

વિચાર મનમાં આવતાં તેમને વિષે પરમ આદર થયા વિના રહેતો નથી. ભૌતિક ઇંદ્રિયજન્ય સુખ વિષે તેમનો વૈરાગ્ય, કુદરત–પંચમહાભૂતોથી માંડીને માનવી શરીર, મન, પ્રાણ, ચિત્ત, જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, વગેરે સુધી બધી ચરાચર સૃષ્ટિનું તેમનું સૂક્ષ્મ અવલોકન, નિરીક્ષણ, તેમ જ એ બધાના ગુણધર્મોનું અને સંસ્કારોનુ તેમનુ જ્ઞાન વગેરે જાણતાં અત્યંત આશ્ચર્યકારક લાગે છે. આખું જગત મોહ અને અજ્ઞાનમાં ગોથાં ખાતું હતું ત્યારે તત્ત્વશોધનની પાછળ પડીને જે મહાપુરુષોએ સત્યની ઉપાસના કરી અને પોતાને જોઈતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું તે ખરેખર ધન્ય છે એમાં શંકા નથી. માનવજાતિ પર તેમના ભારે ઉપકાર છે. આખી માનવજાતિએ આ બાબતમાં તેમના સદૈવ ઋણી રહેવું જોઈએ.

તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ પાછળથી શાથી અટક્યો ?

પરંતુ તત્ત્વશોધનનો ભારતવર્ષનો આ પ્રયત્ન પહેલાંના જેવો જ ચાલુ રહ્યો નહીં. કોઈક સમયે તે અટકી ગયો હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનનો વધારે વિકાસ આપણા દેશમાં આગળ થઈ શક્યો નહીં એમ જણાય છે. એનાં કારણોનો વિચાર કરતાં, તત્ત્વજ્ઞાન અને મોક્ષનો સંબંધ આપણે કોઈ કાળે જોડી દીધો અને ત્યારથી આપણું શોધકપણું નાશ પામ્યું અને કેવળ શ્રદ્ધાળુપણું વધતું ગયું અને જ્ઞાનની ઉપાસના બંધ પડી હોય એમ લાગે છે. મૂળ શોધકોને અને દર્શનિકોને તેમની જિજ્ઞાસા અને પરિશ્રમનું ફળ જ્ઞાન, શાંતિ અને પ્રસન્નતાને રૂપે મળ્યું. તે પરથી તેમની તત્ત્વજ્ઞાન વિષેની વિચારસરણી માની લઈએ એટલે આપણને પણ તેવું જ જ્ઞાન, તેવી જ શાંતિ અને પ્રસન્નતા મળશે એવી ભૂલભરેલી સમજણ આપણામાં કોઈક કાળે પેદા થઈ અને તેનું જ આ બધું પરિણામ હોવું જોઈએ એવી શંકા આ બાબતમાં આવે છે. અને એક વાર આવી દૃઢ સમજણ બંધાઈ ગયા પછી તેમાંથી જ બ્રહ્મજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન, બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર આત્મસાક્ષાત્કાર વગેરે કલ્પનાઓ નિર્માણ થઈ છે અને તત્ત્વશોધક

દાર્શનિકોના આનંદ પરથી બ્રહ્માનંદ, આત્માનંદ, નિત્યાનંદ વગેરે જુદા જુદા આનંદો કલ્પીને આપણે આનંદની ઉપાસના શરૂ કરી છે. જ્ઞાન, આનંદ, કૃતાર્થતા તથા બંધનરહિત અવસ્થા એ પરિણામ શાનાં છે એનો વિચાર ન કરતાં દાર્શનિકોએ અને વિચારકોએ રજૂ કરેલી વિચારસરણી જ આ બધી બાબતોનું સાધન છે એમ આપણે માન્યું. અનેક પ્રકારના પરિશ્રમો સહન કર્યા પછી, હેતુ સિદ્ધ થયા પછી અને શોધકના જ્ઞાનની તાલાવેલી શાંત થયા પછી તેના ચિત્તની જે સ્વાભાવિક અવસ્થા થઈ તે એ બધાના પરિણામરૂપ હતી, એ વાત લક્ષમાં ન લેતા કેવળ વિચારસરણીથી કે કેવળ આનંદની કલ્પનાથી આપણે કૃતાર્થતા માનવા લાગ્યા અને મોક્ષ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. કયારેક પણ આ જાતનો ભ્રામક વિચાર આપણામાં નિર્માણ થયો અને પરંપરાથી દૃઢ થતાં થતાં તેણે શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

અમેરિકાનું પ્રથમ દર્શન થતાં કોલંબસને અતિશય આનંદ થયો અને એ ભૂમિ પર પહેલું પગલું મૂકતા તેણે કૃતાર્થતા અનુભવી. ન્યૂટને પોતાની શોધમાં યશ મળતાં આનંદ અને ધન્યતા અનુભવી. આજે પણ મોટા મોટા શોધકો અને વૈજ્ઞાનિકો પોતપોતાની શોધોમાં અને પ્રયત્નોમાં યશ મળતાં આનંદ અને કૃતાર્થતા અનુભવે છે. એટલા પરથી અમેરિકાના દર્શનમાં અને તે ભૂમિ પર પગ મૂકવામાં જ આનંદ અને કૃતાર્થતા લાગવાનો ગુણ છે અથવા ન્યૂટનનો સિદ્ધાંત સમજી લેવાથી તેને મળેલો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા આજના શોધકોની શોધોની ઉપપત્તિ સમજી લેવાથી તેમને થનારો આનંદ અને કૃતાર્થતા આપણને પણ મળશે એમ માનીને તે પ્રમાણે કોઈ પ્રયત્ન કરવા લાગે તો તે યોગ્ય થશે ખરું ? તે બધું આપણે યોગ્ય માનીશું ? જ્ઞાનનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં આપણે જે યોગ્ય માનતા નથી અથવા કદી માનીશું નહીં તે તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં તેને આપેલા આધ્યાત્મિક સ્વરૂપને લીધે

યોગ્ય માનીએ છીએ, તે પર શ્રદ્ધા રાખતા આવ્યા છીએ અને તે પર આજે મોટા મોટા સંપ્રદાયો ચાલી રહ્યા છે.

मोक्षविषयक कल्पनानो आनंद

આ બધાનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે, જ્ઞાન કોને કહેવું? આનંદ અને કૃતાર્થતાનું સ્વરૂપ શું, આ ભાવો કે અવસ્થાઓ શામાંથી નિર્માણ થાય છે? એ શાનાં પરિણામ છે?—એ બધાનો આપણે સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો નથી. આપણે તત્ત્વશોધક નથી. શોધની જિજ્ઞાસાની આપણને તાલાવેલી નથી. આપણને આનંદની ઇચ્છા છે. મોક્ષની પણ ઇચ્છા કોઈ કોઈને હશે. પરંતુ મૂળ શોધકને થયેલા આનંદની કે કૃતાર્થતાની આપણને ઇચ્છા નથી. તેમ છતાં શોધકની શોધ જ્યાં પૂરી થઈ અને તે પૂરી થયા પછી તેને જે વસ્તુ નિર્ણય તરીકે મળી, તે નિર્ણય પોતાના ચિત્ત પર અનેક પ્રકારે ઠસાવીએ

આવું જ કાંઈ થયું હશે એવી પ્રબળ શંકા થાય છે. જીવનનું આપણું ધ્યેય મોક્ષ છે. તત્ત્વજ્ઞાનીને મોક્ષ મળ્યો છે. જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીનું જ્ઞાન આપણે માન્ય રાખ્યું, તે આપણા ચિત્ત પર ઠસાવ્યું કે આપણને પણ મોક્ષ મળશે એવી આપણી શ્રદ્ધા! એ શ્રદ્ધા દૃઢ થઈ એટલે મોક્ષની ખાતરી! આ ક્રમે આપણામાં એક પ્રકારની જે શ્રદ્ધા નિર્માણ થઈ તે પરંપરાથી આજે એટલી દૃઢ થઈ ગઈ છે કે હું જે દૃષ્ટિથી આ લખું છું એ દૃષ્ટિથી આ બાબતમાં વિચાર કરવાને કોઈ ભાગ્યે જ તૈયાર થશે.

શોધક અને શ્રદ્ધાળુ વચ્ચેનો ભેદ

તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક જુદી જુદી પ્રણાલીઓ છે. એ બધીમાં એક-વાક્યતા છે એવુંયે નથી. અંતિમ સિદ્ધાંતની બાબતમાં તો તેમની વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ પણ જણાશે. તોપણ જે, જે મતને એક વાર સ્વીકારે છે તે, તે મતને એટલો ચોંટી રહે છે કે તેને ગમે તેટલું સમજાવવામાં આવે તોય તે પોતાની વિચારસરણીને છોડતો નથી. કારણ કે તે શોધક નહીં પણ શ્રદ્ધાળુ હોય છે અને પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનમાં કંઈક ભૂલ છે એમ મનાય અથવા પુરવાર થાય તો પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અપૂર્ણ પુરવાર થશે; તેથી પોતાના મોક્ષમાં અને સદ્‌ગતિમાં બાધા આવશે, એટલું જ નહીં પણ જે સંપ્રદાયના આપણે છીએ તેની અને તેના મૂળ પ્રવર્તકની ખામી ગણાશે; તેથી તે મૂળ પ્રવર્તકના દિવ્યપણા વિષે કે અવતારીપણા વિષે શંકા પેદા થશે અને તેના પરની પોતાની શ્રદ્ધા ઓછી થશે અને પોતે તથા પોતાની પરંપરાના બધા સાંપ્રદાયિકો અજ્ઞાની ઠરશે; વગેરે વગેરે અનેક પ્રકારના ભય ને શંકાઓને લીધે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી સર્વશ્રેષ્ઠ માનેલા તત્ત્વજ્ઞાનને તપાસી જોવાને કોઈ તૈયાર થતું નથી. આવી જાતના શ્રદ્ધાળુઓ કેવળ સાંપ્રદાયિક લોકોમાં જ હોય છે એમ નથી. કોઈ પણ સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો ન હોય તોયે આધ્યાત્મિક હેતુ માટે તત્ત્વજ્ઞાનમાં માનનારા લોકો પૈકી ઘણાખરા કોઈક મહાપુરુષની દૃષ્ટિથી તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર કરનારા હોય છે. તેઓ

પણ શ્રદ્ધાળુ હોવાથી પોતાની વિચારસરણી વિષે અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થતા તે ઉપર શ્રદ્ધા વધતી રહે એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરે છે. સાંપ્રદાયિકોમાં કે બિનસાંપ્રદાયિકોમાં કોઈ અભ્યાસી નથી હોતુ એમ નથી. પરંતુ તેમના અભ્યાસનુ ધોરણ નક્કી થયેલુ હોય છે. તે પોતાની મૂળ શ્રદ્ધાને સાચવીને અભ્યાસ કરતા હોવાથી તેમનામાં શોધકવૃત્તિ હોવાનો ઘણો જ ઓછો સભવ છે જે ખરેખર શોધક હોય છે તે કેવળ શ્રદ્ધાથી કોઈ પણ વસ્તુ માનવાને તૈયાર નથી હોતા. તે દરેક વાતને અનુભવસિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેટલી શંકાઓ કે તર્ક ઊઠે તે બધાને દૂર કરી તેમને સત્યજ્ઞાન મેળવવાનું હોય છે. તેથી તેઓ શંકા, અને તર્કથી બીતા નથી. પણ જેમની તત્ત્વજ્ઞાન પરની શ્રદ્ધા પાછળ મોક્ષની આશા હોય છે તેઓ, ભાવિક ભક્ત જેમ પોતાની પૂજ્ય મૂર્તિને સાચવે છે તેમ, પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનને સાચવે છે. એ ભક્ત જેમ પોતાની મૂર્તિને જુદી જુદી રીતે શણગારીને કે સજાવીને પોતાનામા આનંદ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમ આ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ પોતે માનેલા તત્ત્વજ્ઞાનને જુદા જુદા રૂપકોથી અને આલંકારિક ભાષાથી રસપ્રદ બનાવીને આનંદ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે આનદ પરથી

મળે છે. વેદાંત અથવા બીજી કોઈ પણ વિચારસરણી કેવળ માનવાથી, વિશ્વની ઉત્પત્તિનો અને સંહારનો ઊલટોસૂલટો ક્રમ ગ્રંથમાંથી સમજી લેવાથી, પંચીકરણ પદ્ધતિ પરથી પંચમહાભૂતોની જુદી જુદી પદ્ધતિની વહેંચણી સમજવાથી અને છેવટે 'આત્મા કે બ્રહ્મ હું જ છું' એવી ધારણા સતત ચિત્ત પર ઠસાવતા રહેવાથી શોધને અંતે મળેલી સફળતામાંથી જે આનંદ થાય છે તે આપણને મળી શકશે નહીં! મોક્ષની આશાથી 'હું કોણ છું?' એની તપાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર શ્રદ્ધાળુ સાધક ઉપર જણાવેલી વિચારસરણી વડે પોતાના મનને સમજાવતો અને મનાવતો છેવટે 'હું જ આત્મા છું, હું જ બ્રહ્મ છું, બાકીનો બધો કારભાર શરીર, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરે બધું પ્રકૃતિનો ખેલ છે' એ સમજણ પર આવીને 'अहं ब्रह्मास्मि' એ મહાવાક્ય પર પોતાની ચિત્તવૃત્તિ દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સતત અભ્યાસથી તેની એ વૃત્તિ એટલી દૃઢ થઈ જાય છે કે તે જ સત્યનો અનુભવ છે અને તે જ આત્મબોધ છે એવી તેની મતિ થાય છે. પરંતુ તે આત્મબોધ નથી પણ વેદાંતપ્રણાલી પરથી આપણે પોતે જ બનાવેલી આપણી એક ચિત્તવૃત્તિ છે એ તેના ધ્યાનમાં આવતું નથી. જન્મમૃત્યુના ભયને લીધે 'હું કોણ?' તેની તપાસ થવી જોઈએ એવી વ્યાકુળતાથી અને સાધક-દશાની વૈરાગ્યનિષ્ઠાથી તેનામાં કાંઈક સંયમ અને સદ્ગુણ આવેલા હોય છે. પછી તત્ત્વજ્ઞાનનો એકાદ સિદ્ધાંત માનીને 'તે જ હું' એવી સમજણ દૃઢ કરી લેવાથી તેના ચિત્તની વ્યાકુળતા શાંત થાય છે. એવી સ્થિતિમાં શ્રદ્ધાળુ અભ્યાસીને પોતાને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો એવી સમજણથી સમાધાન થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો એકાદ સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે માની લઈ આપણે તેને જુદાં જુદાં રૂપકોથી સજાવીને તેમાંથી જુદા જુદા રસ અને આનંદ નિર્માણ કરી પોતાની જાતનું મનમાં ને મનમાં રંજન કરવા લાગ્યા, અને આપણી ચારે બાજુ ભેગા થતા ભાવિકોના મનમાં તેવા આનંદની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. ભૂતકાળમાં

પણ શ્રદ્ધાળુ હોવાથી પોતાની વિચારસરણી વિષે અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થતાં તે ઉપર શ્રદ્ધા વધતી રહે એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરે છે. સાંપ્રદાયિકોમાં કે બિનસાંપ્રદાયિકોમાં કોઈ અભ્યાસી નથી હોતું એમ નથી. પરંતુ તેમના અભ્યાસનું ધોરણ નક્કી થયેલું હોય છે. તે પોતાની મૂળ શ્રદ્ધાને સાચવીને અભ્યાસ કરતા હોવાથી તેમનામાં શોધકવૃત્તિ હોવાનો ઘણો જ ઓછો સંભવ છે. જે ખરેખર શોધક હોય છે તે કેવળ શ્રદ્ધાથી કોઈ પણ વસ્તુ માનવાને તૈયાર નથી હોતા. તે દરેક વાતને અનુભવસિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેટલી શંકાઓ કે તર્ક ઊઠે તે બધાંને દૂર કરી તેમને સત્યજ્ઞાન મેળવવાનું હોય છે. તેથી તેઓ શંકા, અને તર્કથી બીતા નથી. પણ જેમની તત્ત્વજ્ઞાન પરની શ્રદ્ધા પાછળ મોક્ષની આશા હોય છે તેઓ, ભાવિક ભક્ત જેમ પોતાની પૂજ્ય મૂર્તિને સાચવે છે તેમ, પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનને સાચવે છે. એ ભક્ત જેમ પોતાની મૂર્તિને જુદી જુદી રીતે શણગારીને કે સજાવીને પોતાનામાં આનંદ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમ આ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ પોતે માનેલા તત્ત્વજ્ઞાનને જુદાં જુદાં રૂપકોથી અને આલંકારિક ભાષાથી રસપ્રદ બનાવીને આનંદ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે આનંદ પરથી આત્મા, બ્રહ્મ, આનંદરૂપ છે વગેરે વગેરે વર્ણન કરે છે.

મળે છે વેદાંત અથવા બીજી કોઈ પણ વિચારસરણી કેવળ માનવાથી, વિશ્વની ઉત્પત્તિનો અને સંહારનો ઊલટોસૂલટો ક્રમ ગ્રંથમાંથી સમજી લેવાથી, પંચીકરણ પદ્ધતિ પરથી પંચમહાભૂતોની જુદી જુદી પદ્ધતિની વહેંચણી સમજવાથી અને છેવટે 'આત્મા કે બ્રહ્મ હું જ છું' એવી ધારણા સતત ચિત્ત પર ઠસાવતા રહેવાથી શોધને અંતે મળેલી સફળતામાંથી જે આનંદ થાય છે તે આપણને મળી શકશે નહીં' મોક્ષની આશાથી 'હું કોણ છું?' એની તપાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર શ્રદ્ધાળુ સાધક ઉપર જણાવેલી વિચારસરણી વડે પોતાના મનને સમજાવતો અને મનાવતો છેવટે 'હું જ આત્મા છું, હું જ બ્રહ્મ છું, બાકીનો બધો કારભાર શરીર, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરે બધું પ્રકૃતિનો ખેલ છે' એ સમજણ પર આવીને 'अहं ब्रह्मास्मि' એ મહાવાક્ય પર પોતાની ચિત્તવૃત્તિ દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સતત અભ્યાસથી તેની એ વૃત્તિ એટલી દૃઢ થઈ જાય છે કે તે જ સત્યનો અનુભવ છે અને તે જ આત્મબોધ છે એવી તેની મતિ થાય છે. પરંતુ તે આત્મબોધ નથી પણ વેદાંતપ્રણાલી પરથી આપણે પોતે જ બનાવેલી આપણી એક ચિત્તવૃત્તિ છે એ તેના ધ્યાનમાં આવતું નથી. જન્મમૃત્યુના ભયને લીધે 'હું કોણ?' તેની તપાસ થવી જોઈએ એવી વ્યાકુળતાથી અને સાધક-દશાની વૈરાગ્યનિષ્ઠાથી તેનામાં કાંઈક સંયમ અને સદ્‌ગુણ આવેલા હોય છે. પછી તત્ત્વ-જ્ઞાનનો એકાદ સિદ્ધાંત માનીને 'તે જ હું' એવી સમજણ દૃઢ કરી લેવાથી તેના ચિત્તની વ્યાકુળતા શાંત થાય છે. એવી સ્થિતિમાં શ્રદ્ધાળુ અભ્યાસીને પોતાને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો એવી સમજણથી સમાધાન થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો એકાદ સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે માની લઈ આપણે તેને જુદાં જુદાં રૂપકોથી સજાવીને તેમાંથી જુદા જુદા રસ અને આનંદ નિર્માણ કરી પોતાની જાતનું મનમાં ને મનમાં રંજન કરવા લાગ્યા, અને આપણી ચારે બાજુ ભેગા થતા ભાવિકોના મનમાં તેવા આનંદની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. ભૂતકાળમાં

અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ મનાયેલી કે અવતારી તરીકે ગણાયેલી વિભૂતિઓ આપણે પોતે જ છીએ એમ કલ્પીને અને માનીને કોઈ મસ્તીનો તો કોઈ શ્રેષ્ઠતાનો ડોળ કરવા લાગ્યા. આવી રીતે પોતાની ભ્રામક વૃત્તિનું જ આપણે તત્ત્વજ્ઞાનને નામે પોષણ કરવા લાગ્યા, અને તે માટે તે તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી માર્ગો કાઢવા લાગ્યા. આપણામાં શોધકપણું હોત તો જ્ઞાનને નામે આવા ભ્રામક પ્રકારો આપણા તરફથી ન થાત. આપણે તે શાસ્ત્રનો વિકાસ કર્યો હોત અને તેથી આપણને અનેક ભૌતિક તથા સાત્ત્વિક લાભો થયા હોત અને આપણે ઉન્નત થયા હોત. પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ કેવળ મોક્ષ સાથે જોડવામાં આવ્યાથી તેવા લાભ થઈ શકયા નહીં. દરેક સંપ્રદાયે તત્ત્વજ્ઞાનની કોઈ ને કોઈ પ્રણાલી સ્વીકારી છે. એનું કારણ તત્ત્વજ્ઞાન સિવાય મોક્ષ નથી એવી આપણા મહાપુરુષોની અને સર્વસાધારણ લોકોની ચાલતી આવેલી શ્રદ્ધા છે અને તેથી જ આ માર્ગમાં જ્ઞાનની શોધ ન થતાં શ્રદ્ધાળુપણું વધતું ગયું છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની સિદ્ધિ

સાચે જ, આપણે તત્ત્વોના શોધક અને અભ્યાસી થઈએ તો પંચભૂતાત્મક સૃષ્ટિના બધા સ્થૂળસૂક્ષ્મ પદાર્થોનું અને તેના ગુણધર્મોનું જ્ઞાન આપણને થયા વગર રહેશે નહીં. ધ્વનિ, પ્રકાશ, વિદ્યુત જેવાં ગૂઢ અને મહાન તત્ત્વોના કાર્યકારણભાવોનું જ્ઞાન આપણને થશે. મનુષ્ય અને બીજાં પ્રાણીઓના ગુણધર્મ, સંસ્કાર, સ્વભાવ વગેરેનું જ્ઞાન પણ આપણને થશે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ, ચૈતન્ય એ બધાં વિષેનું સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જ્ઞાન આપણી આગળ પ્રગટ થશે. આખી ચરાચર સૃષ્ટિના અને તેના સૂક્ષ્મ તત્ત્વોના આપણે જ્ઞાતા થઈશું. આ પ્રમાણે બધાં તત્ત્વોની શોધ કરતાં કરતાં આપણે જો તત્ત્વજ્ઞાનના અંત સુધી પહોંચીએ તો આ વિષયમાં આપણને કંઈ પણ અજ્ઞાન રહેશે નહીં. અને પછી એ બધા જ્ઞાનનો માનવજાતિના ઉત્કર્ષ અને કલ્યાણ માટે આપણે સહેજે ઉપયોગ કરી શકીશું. તે

જ્ઞાનથી ભૂતમાત્રનું હિત સાધવા તરફ જ આપણા જીવનનું સહજ વલણ અને ધોરણ રહેશે પરંતુ આમાંના કોઈ પણ તત્ત્વની શોધ આપણને લાગી ન હોય અને માનવજાતિનું કલ્યાણ અને ભૂતમાત્રનું હિત એમાંની કોઈ બાબત આપણે કરી શકતા ન હોઈએ છતાં કેવળ આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થઈને આપણને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે એ વાત જ્ઞાનમાર્ગમાં સંભવનીય લાગતી નથી. સત્યદૃષ્ટિથી તપાસવામાં આવે તો આ પ્રકાર કેવળ કલ્પિત અને શ્રદ્ધાનો ઠરે. તેને જ્ઞાનની સિદ્ધિ ન કહી શકાય.

તત્ત્વજ્ઞાનનું જીવન-સિદ્ધિમાં પર્યવસાન

આ બધા પરથી વિચાર કરતાં લાગે છે કે તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ મોક્ષ સાથે ન માનતાં આપણી જીવનશુદ્ધિ અને સિદ્ધિ સાથે જોડવો જોઈએ. માનવના માટે આવશ્યક જણાતી દરેક બાબતને અધિક શુદ્ધ, અધિક તેજસ્વી અને અધિક પ્રભાવશાળી કરવાનું સામર્થ્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં હોવું જોઈએ. માનવી જીવનમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ મોટા પુરુષાર્થો છે. મનુષ્યમાત્રનું આખું જીવન આ ત્રણ પુરુષાર્થોમાં વહેંચાયેલું છે. આ ત્રણેની શુદ્ધિ વડે જ જીવનશુદ્ધિ અને જીવનસિદ્ધિ સાધી શકાશે. જ્ઞાન સિવાય શુદ્ધિ અને સિદ્ધિ શક્ય નથી. તેથી ધર્મ, અર્થ અને કામને શુદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય જ્ઞાનમાં હોવું જોઈએ. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનું કલ્યાણ પરસ્પર વિરોધક કે વિઘાતક ન થતાં એકબીજાને સહાયક થતું રહે એ દૃષ્ટિથી ધર્મ, અર્થ અને કામનો વિચાર થવા માટે તત્ત્વજ્ઞાનની ખાસ જરૂર છે. એ આવશ્યકતા પૂરી કરવાની શક્તિ તત્ત્વજ્ઞાનમાં હોય તો જ ધર્મ, અર્થ અને કામની શુદ્ધિ થશે અને માનવધર્મની સિદ્ધિ થશે. આપણે જેને તત્ત્વજ્ઞાન કહીએ છીએ તેમાં આ શક્તિ ન હોય તો તે તત્ત્વજ્ઞાનનો જ વિકાસ કરીને તેમાં તે શક્તિ લાવવી જોઈએ. જ્ઞાનમાં જો પુરુષાર્થ ન હોય, શક્તિ નિર્માણ કરવાનો ગુણ જો જ્ઞાનમાં ન હોય, તો તે જ્ઞાનમાં અને અજ્ઞાનમાં કશો જ ફરક નથી. દીવામાં અને અગ્નિમાં પ્રકાશ આપવાની શક્તિ હોવાની જ,

તે શક્તિ દીવામા અને અગ્નિમાં નથી એવો અનુભવ થતો હોય તો ત્યાં દીવો અને અગ્નિ નથી પણ તે વિષે કંઈક ભ્રાંતિ જ હોવી જોઈએ એમ ચોક્કસ સમજવુ.

સારાંશ, તત્ત્વજ્ઞાનના આભાસ પર વિશ્વાસ ન રાખતાં, માનવી જીવનને બધી બાજુથી સફળ કરવાનું સામર્થ્ય જેમાં હોય એવા તત્ત્વજ્ઞાનનો આપણે આશ્રય લેવો જોઈએ. ભ્રમની પાછળ ન પડતાં આપણે સાચે જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી લઈએ તો તેની સાથે સાથે આપણામાં પુરુષાર્થ આવવો જ જોઈએ. જ્ઞાન મેળવ્યા પછી તેનો ઉપયોગ કરવો એ તે જ્ઞાનનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

૧૦

સાધ્યસાધન વિવેક – ૧

ભક્તિ, યોગ, જ્ઞાન એ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના માર્ગો આપણામાં માનવામાં આવે છે. આ માર્ગોની ઉત્પત્તિ એક જ કાળે થયેલી નથી. સમાજમાં આવી જાતના કોઈ પણ માર્ગ અને સાધનની કલ્પના વ્યક્તિના કે સમાજના કોઈ દુઃખનું શમન, સુખનું સાધન કે મનનું સાંત્વન અને ઉન્નતિને નિમિત્તે થાય છે. અને તેની જ આગળ વૃદ્ધિ થઈને તેમાંથી જુદા જુદા બૌદ્ધિક અને માનસિક આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની કલ્પનાઓ નીકળે છે. આ માર્ગોનું છેવટનું ધ્યેય મોક્ષ હોવાથી મોક્ષેચ્છુ સાધકો પોતાને રુચે તે માર્ગ ગ્રહણ કરીને પોતાની ઉન્નતિનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે. આ માર્ગો અને તેનાં સાધનો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં વૈયક્તિક વિકાસને સહાયક થયાં છે એમાં શંકા નથી. પરંતુ તેમાંની વ્યક્તિગત

કલ્યાણની કલ્પનાને લીધે સામાજિક અને સામુદાયિક કલ્યાણની જે ભાવના પેદા થયા વિના માનવજાતિની પ્રગતિ થવી શક્ય નથી તે આપણામાં આવી નથી. ઉપરાંત, ભક્તિ જ્ઞાન વગેરે માર્ગોમાં પ્રત્યક્ષ કર્મના કરતાં આપણી કલ્પનાઓ અને ભાવનાઓનું જ મહત્ત્વ હોવાથી તેનાથી પ્રાપ્ત થનારા જુદા જુદા લાભો પણ વિચાર કરતાં કાલ્પનિક લાગે છે. તે માર્ગમાં આનંદ નથી એમ નથી. પરંતુ તે આનંદના ઘણાખરા પ્રકારો આપણે જ આપણી કલ્પનાથી ને ભાવનાથી નિર્માણ કરેલા હોય છે, એવું તે માર્ગના સાધ્યસાધનનો વિચાર કરતા દેખાઈ આવે છે. આપણી ભક્તિના અનેક પ્રકારો, આત્મજ્ઞાન, અને બ્રહ્મજ્ઞાન વિષેની આપણી માન્યતાઓ અને શ્રદ્ધા પરથી આ બધી બાબતોમાં આપણે જુદી જુદી કાલ્પનિક સૃષ્ટિઓ નિર્માણ કરીને તેમાંથી પોતાની ભાવનાઓનું પોષણ, વર્ધન અને શમન કરતા આવ્યા છીએ એમ લાગે છે.

भक्तनी मन स्थितिनुं परीक्षण

અવતારવાદ અને ઈશ્વર વિષેની આપણી સગુણ–સાકારની કલ્પનાને લીધે ભક્તિમાર્ગમાં ઘણી જ કાલ્પનિકતા પેદા થયેલી જોવામાં આવે છે. નવવિધા ભક્તિથી આપણી ભાવતૃપ્તિ થઈ નહીં, તેથી મધુરભક્તિ જેવા પ્રકાર આપણે નિર્માણ કર્યા છે. ઈશ્વર કેવો છે એની માહિતી ન હોવા છતાં, તેનાં રંગરૂપ વિષે કશું જ્ઞાન ન હોવા છતાં, આપણે તેને રંગરૂપ આપીને, તેને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત ને ઇચ્છા વળગાડીને તેની ભક્તિ કરવાનો રિવાજ પાડ્યો છે. ઈશ્વરે લીલામાત્રે કરીને અનંત બ્રહ્માંડો નિર્માણ કર્યાં એ વાત ખરી કે ખોટી એ વિષે શંકા હશે; પણ આપણી ઈશ્વર વિષેની કલ્પનાઓનો વિચાર કરતાં આપણે ઈશ્વરને પોતાની સગવડ પ્રમાણે, ભાવના અને કલ્પના પ્રમાણે આપણને જ્યારે જેવો જોઈએ તેવો બનાવીએ છીએ એ વાત માત્ર પ્રત્યક્ષ અને ખરી છે. ઈશ્વરના દર્શન માટે વ્યાકુળ થયેલો ભક્ત તેને કહે છે :

काय तुझें वेंचे मज भेटी देतां । वचन बोलतां एक दोन ॥
काय तुझें रूप घेतों मी चोरोनि । त्या भेणें लपोनि राहिलासी ॥
काय तुझें आम्हां करावें वैकुंठ । भेवो नको भेट आतां मज ॥
तुका म्हणे तुझी न लगे दसोडी । परि आहे आवडी दर्शनाची ॥

(હે પ્રભુ! મને દર્શન આપતાં અને મારી સાથે એક બે વચન બોલતાં તારું શું ખર્ચાઈ જાય છે? તારું રૂપ શું હું ચોરી લેવાનો છું કે એ બીકે તું સંતાઈને બેઠો છે? તારા વૈકુંઠને મારે શું કરવું છે? બીશ મા. હવે મને દર્શન દે. તુકારામ કહે છે કે તારી પાસેથી મારે કશાનીયે જરૂર નથી. ફક્ત દર્શનની જ ઇચ્છા છે.)

આવી સ્થિતિમાં ઈશ્વરને શું લાગે છે, શું નહીં, તે બધું ભક્ત જ નક્કી કરે છે. તેને કેવી શંકાઓ આવતી હશે તે પોતે જ કલ્પીને તેનું નિરસન પણ પોતે જ કરે છે. એવી રીતે દેવની અને ભક્તની બન્ને ભૂમિકાઓ તે એકલો જ ભજવે છે. દર્શનોત્સુક અવસ્થાવાળા ભક્તોના આવા અનેક ઉદ્ગાર મળે છે. એવી વ્યાકુળ સ્થિતિમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે, નિદિધ્યાસ પ્રમાણે, તેમને કશો આભાસ થાય તો તેને તેઓ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કે દર્શન માનીને પોતાને ધન્ય અને કૃતકૃત્ય માને છે. કોઈ ભક્તોને ધ્યાન–અનુસંધાનને લીધે તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થાય અથવા તે સાધ્ય કરતાં કરતાં ચિત્તની ગતિ કુંઠિત થાય અગર ચિત્તનો લય થાય એટલે પોતે ઈશ્વર સાથે તદ્રૂપ થયા એમ સમજીને તેઓ સાયુજ્યતાની અને મોક્ષની ખાતરી માને છે. આ બધામાંની જુદી જુદી ચિત્તસ્થિતિનું પરીક્ષણ કરતાં પોતાની કલ્પનામાં જ રમ્યા કરવાના અને છેવટે તેમાં જ મગ્ન થવાના આ બધા પ્રકારો લાગે છે.

આત્મજ્ઞાનીની મનઃસ્થિતિનું શોધન

આત્મજ્ઞાનના ઉદ્દેશથી 'હું કોણ?' એ શોધવાને નીકળેલા સાધકો સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ, અને મહાકારણ શરીર વગેરેનો વ્યતિરેક કરતા કરતા, આ તત્ત્વો 'હું' નથી, એમ ચિત્તને સમજાવતા–ઠસાવતા, તે તત્ત્વો વિષે લાગતા અહંપણાને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા કરતા છેવટે કેવળ 'પોતાપણા'નું ભાન કરાવનારી વૃત્તિ સુધી જઈ

પહોંચે છે, અને તે સ્થિતિને જ તેઓ પૂર્ણ સ્થિતિ સમજે છે. 'હું કોણ ?' એ આપણે જાણ્યું એમ તેમને તે સ્થિતિમાં લાગે છે, અને તેમાં જ તેઓ આનંદ અને સંતોષ અનુભવે છે. તે -'હું'-ચાર દેહ, ત્રણ ગુણ, પાંચ ભૂતો, એ બધાથી અલિપ્ત છે, જુદો છે; દેહના અધ્યાસને લીધે તે દેહ સાથે બંધાઈ ગયો હતો; તે દેહાધ્યાસ છૂટીને 'હું કોણ ?' એ જાણ્યા પછી હવે આપણને ફરીને દેહ પ્રાપ્ત થશે નહીં; અને એ જ મુક્તિ એમ તેઓ સમજે છે. 'હું' પોતે અલિપ્ત છું એવો અધ્યાસ કરીને પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિને એટલે તુર્યાવસ્થાને તેઓ આત્મસ્થિતિ માને છે; કોઈ, બધી વૃત્તિઓનો નિરાસ કરીને ચિત્તનો લય સાધે છે અને ત્યાર પછી જે બાકી રહે છે તે 'હું' છું એમ સમજીને તેને જ આત્મજ્ઞાનની છેવટની ભૂમિકા માને છે, એટલે કે ઉન્મન સ્થિતિને આત્મસ્થિતિ માને છે, આને જ આત્મ-સાક્ષાત્કાર માનીને તે પરથી મોક્ષની ખાતરી રાખે છે. પોતાનામાં સ્ફુરતું સત્-તત્ત્વ જ આખા વિશ્વમાં ભરેલું છે, તે જ બ્રહ્મ છે, એવી શ્રદ્ધાથી જેઓ આત્મસ્થિતિ પરથી 'अहं ब्रह्माऽस्मि' એ ભૂમિકા પર જાય છે, તેઓ પોતાને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થયો એમ સમજે છે. એવી રીતે પોતાને રુચે તે સાધનથી અને પોતે સાધી શકે તે ધારણાથી પોતાની મતિ અને શક્તિ પ્રમાણે સાધક ચિત્તની ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરે છે અને તેને જ જ્ઞાનની છેવટની અવસ્થા સમજે છે, અને તેમાં થતા અનુભવને છેવટનો જીવનસિદ્ધાંત માને છે. તે જ ભૂમિકાને અને અવસ્થાને તેઓ પ્રયત્નપૂર્વક દૃઢ કરે છે. પરંતુ આમાંનો કોઈ પણ સાધક મોટે ભાગે પોતાની ભૂમિકાને તપાસતો નથી, ચિત્તવૃત્તિનું પરીક્ષણ કરતો નથી. તેથી જેને આપણે અનુભવ સમજીએ છીએ તે ખરેખર આત્માનો અનુભવ છે કે આત્માને વિષે આપણે કરેલી કલ્પના હોઈતિ કલ્પના પર સ્થિર અને દૃઢ કરેલી ચિત્તની વૃત્તિ છે, એ તેમના ધ્યાનમાં આવતું નથી કે એવી શંકા પણ તેમના મનમાં ઊઠતી નથી. તે જ પ્રમાણે ચિત્તવૃત્તિનો લય થયા પછી ચિત્તની નિર્વ્યાપાર સ્થિતિમાં રહેવી જે

'કેવલ' અવસ્થા તે જ આત્માનું ખરું સ્વરૂપ, એમ જેઓ માને છે તેમને પણ શંકા થતી નથી કે આ સ્થિતિમાં આપણને આત્માનું જ્ઞાન થાય છે કે પોતાના દેહનું કેવળ વિસ્મરણ થાય છે? ધ્યાન કે યોગને માર્ગે જેઓ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરતા કરતાં છેવટે ચિત્તનો લય કરીને નિર્વિકલ્પ અવસ્થા સાધે છે તેઓ તેને જ આત્માની શુદ્ધાવસ્થા માને છે. ચિત્તનો લય સાધવાથી કર્મક્ષય થાય છે ને પુનર્જન્મ ટળે છે અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી આ સાધકોની શ્રદ્ધા હોય છે તેથી લયાવસ્થાનો કાળ શક્ય તેટલો લંબાવવાનો તેમનો પ્રયત્ન હોય છે. આત્માની શુદ્ધાવસ્થામાં સતત રહેવાય એવી તેમની ઇચ્છા હોય છે. પરંતુ 'હું કોણ?' એની શોધ કરીને તે પ્રયત્નમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલા આત્મજ્ઞાનીઓ, 'अहं ब्रह्माऽस्मि'ના અનુભવથી થયેલા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ, તેમ જ નિર્વિકલ્પ દશા પ્રાપ્ત કરીને જેમણે સમાધિ સિદ્ધ કરી છે એવા યોગીઓ — એ બધાનું ધ્યેય મોક્ષ જ હોય છે; અને પોતપોતાનાં સાધનોથી અને તેની છેવટની સિદ્ધિથી પુનર્જન્મ ટળશે અને મોક્ષ મળશે એવી તે પૈકી દરેકની દૃઢ શ્રદ્ધા હોય છે. પરંતુ કયા અચિંત્ય અને અતર્ક્ય કારણથી આપણને સૌથી પહેલો જન્મ પ્રાપ્ત થયો એ વિષે અનુભવાત્મક જ્ઞાન કોઈને નથી હોતું છતાં દરેક જણ મોક્ષ વિષે શ્રદ્ધા કે ખાતરી કેમ રાખી શકે છે તે વિવેકી માણસથી સમજાય તેવું નથી. 'આત્મા' નામનું તદ્દન જુદું જ તત્ત્વ શરીરના બંધનમાં અસંખ્ય જન્મોથી સપડાયેલું છે, તેને કોઈ પણ ઉપાય કે સાધન વડે જુદું પાડી શકાય તો આપણી મૂળની શુદ્ધ, બુદ્ધ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે એવું આ માર્ગના સાધકોને લાગે છે. તેથી તે પૈકી કેટલાક આત્માનું, કેટલાક ઈશ્વરનું અને કેટલાક બ્રહ્મનું સતત ચિંતન કરવાનો કે અનુસંધાન રાખવાના પ્રયત્નમાં તાદાત્મ્ય કે ચિત્તનો લય સાધે છે; અને તે સ્થિતિમાં દેહનું વિસ્મરણ થાય, સંકલ્પવિકલ્પ બંધ પડે, ચિત્તવૃત્તિઓ નાશ પામે એટલે આપણે દેહથી જુદા થયા, દેહથી જુદા એવા આત્મતત્ત્વનો આપણને અનુભવ કે સાક્ષાત્કાર થયો એમ તેઓ

માની લે છે, પરંતુ આમાં ખરું જોતાં પરંપરા અને ગ્રંથપ્રામાણ્ય પર શ્રદ્ધા રાખીને કરેલા અભ્યાસથી થોડો વખત દેહની વિસ્મૃતિ સધાય છે. યમ, નિયમ, સદાચાર વગેરે દ્વારા ચિત્તની શુદ્ધાવસ્થા સાધવી એ જે જીવનની દૃષ્ટિથી અત્યંત મહત્ત્વની બાબત છે તે આમાં સધાય છે એ વિષે શંકા નથી. પરંતુ આ સાધનથી આત્મજ્ઞાન થાય છે અને તેથી માણસ જન્મમરણમાંથી મુક્ત થાય છે, એ માન્યતામાં અને શ્રદ્ધામા વિવેકનો તેમજ નિરીક્ષણનો અભાવ જણાય છે.

चैतन्यनु मलत प्रगटीकरण

બધી ઇન્દ્રિયોને ચેતના આપનારી, બાળપણ, જુવાની, ઘડપણ, જાગૃતિ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ વગેરે બધી અવસ્થાઓમાં અખંડપણે કાયમ રહેનારી, મન, બુદ્ધિ ચિત્ત, પ્રાણ—બધાંને પ્રેરણા આપનારી જે શક્તિ, તે શક્તિ જ જો આપણે પોતે છીએ, તો તે શક્તિની પ્રતીતિ ચિત્તની લય-અવસ્થામાં જ કેવળ થાય છે અને બીજી વખતે થતી નથી એમ કહેવુ એનો વિવેક અને અનુભવ સાથે મેળ બેસતો નથી. તે શક્તિ આપણે પોતે જ હોવાથી ચિત્તનો લય કર્યાથી આપણુ જ આપણને દર્શન કે સાક્ષાત્કાર થાય એ પણ સંભવિત નથી. મન-બુદ્ધિ-ચિત્ત સહિત બધી ઇન્દ્રિયોનાં બધાં કાર્યો ચાલુ હોવાથી તે નિમિત્તે તે શક્તિનું જ પ્રગટીકરણ અને દર્શન સતત ચાલુ છે. ને પ્રકટીકરણ હંમેશ શુદ્ધપણે થતુ રહે તે માટે જે સાધનોની અને ઉપાયોની જરૂર છે તેમનો આપણે ઉપયોગ કરવો જોઇએ. દેહના અધ્યાસથી આત્મા ક્યારેક પણ દેહના બંધનમાં સપડાયો છે અને 'આત્મા જ હું' એ અધ્યાસ દૃઢ કરવાથી અથવા ચિત્તનો લય સાધી દેહનું વિસ્મરણ કર્યાથી તે જન્મમરણમાથી મુક્ત થાય છે — આ બે કલ્પના અને શ્રદ્ધા પર આને અંગેની બધી વિચારસરણી અને સાધન-ઉપાય રચેલાં છે. પણ આ વિચારસરણી અને સાધનોને લીધે થયેલા અનુભવો શોધક દૃષ્ટિથી તપાસતા તેમાં વિચારની સુસંગતિ અને અનુભવોનું નિરીક્ષણ દેખાતાં નથી. દેહ

અને આત્મા અથવા પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બે તત્ત્વો એકબીજાથી અત્યંત ભિન્ન ગુણધર્મવાળાં હોવા છતાં તેમનું ઐક્ય શી રીતે થયું? કયા સુખની આશાથી, શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય નિરંતર, સત્-ચિત્-આનંદ-સ્વરૂપ આત્મા અશાશ્વત દેહનો અધ્યાસ લઈને તેના મોહમાં સપડાયો? અને આત્મા વિષેના કે બ્રહ્મ વિષેના અધ્યાસથી થોડો વખત દેહનું કેવળ વિસ્મરણ કર્યાથી તે તેમાંથી કાયમનો કેવી રીતે છૂટવાનો? દેહના આધારે દેહનું જ વિસ્મરણ કરવાનો ક્રમ સાધક રોજ રાખે તોપણ તે જ દેહના અધિષ્ઠાન પર કુદરતી રીતે વ્યુત્થાન દશા આવ્યા જ કરવાની અને તે જ વધારે વખત સહેજે રહેવાની. ચિત્તની આવી રોજની પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્ત સ્થિતિમાં આત્મા પોતાની મૂળ શુદ્ધ, બુદ્ધ અવસ્થા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને જન્મમરણમાંથી મુક્ત થાય છે વગેરે શંકાઓ અને પ્રશ્નોના યોગ્ય જવાબો અભ્યાસ પછીના અનુભવમાંથી પણ વિવેકી માણસને મળતા નથી આ પરથી આ બધી માન્યતાઓને પરંપરાગત શ્રદ્ધા સિવાય બીજો આધાર દેખાતો નથી. આત્માની ખરી અવસ્થા નિર્વિકલ્પ છે. અભ્યાસથી તે અવસ્થામાં ગયા પછી તેને પોતાની મૂળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે એવી જાતની સમજણ આ બધા પ્રયત્નના મૂળમાં છે. પરંતુ અભ્યાસમાં થતા અનુભવને તપાસતાં જણાશે કે, સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ અવસ્થાઓ આત્માની નથી પણ ચિત્તની છે. સર્વ પ્રેરક શક્તિને જો 'આત્મા' એ શબ્દ લાગુ પડતો હોય તો તે શક્તિ સવિકલ્પ નથી, તેમ જ નિર્વિકલ્પ પણ નથી. સૂર્ય જેમ સતત પ્રકાશમાન હોવાથી પ્રકાશ આપવાનું કાર્ય તેના તરફથી સતત અખંડપણે ચાલુ જ હોય છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ પ્રેરક અને સ્વયંભૂશક્તિનું કાર્ય પણ સતત ચાલુ જ હોય છે. આમાંનું તથ્ય લક્ષમાં લઈને મોક્ષની આશાથી અભ્યાસ કે અધ્યાસ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી અવસ્થાનું ખોટું મહત્ત્વ કોઈએ માનવું જોઈએ નહીં.

परंपरागत ध्येयोंकी अपूर्णता

ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ વગેરે માર્ગોમાં જેઓ યમ, નિયમ, સદાચાર વગેરે વડે પોતાની ઉન્નતિ સાધવાના પ્રયત્નમાં હોય છે તેમને વિષે મનમાં ખૂબ આદર અને સદ્ભાવ હોવા છતા જીવન વિષેના કેવળ પારંપરિક અને શ્રદ્ધામાન્ય ધ્યેય વિષે ઉપર પ્રમાણે વિચારો દર્શાવવા પડ્યા છે. ચિત્તની શુદ્ધિ સાધવામાં જેઓ યશસ્વી થયા હશે તેઓ ક્યારેય પણ આદરને પાત્ર છે એમાં શંકા નથી. માનવી જીવન શુદ્ધ રાખવામા અને એવી જાતનુ વાતાવરણ સમાજમાં નિર્માણ કરીને તે પોષવામાં તેમનો જેટલો ઉપયોગ થતો હોય તે પ્રમાણમાં તેઓ સાચે જ ધન્ય છે, એમાં પણ શંકા નથી. પરંતુ માનવી જીવનની વિશાળતા અને પૂર્ણતાનો વિચાર કરતાં આપણે આજ સુધી જે ધ્યેયો શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા આવ્યા છીએ તે ધ્યેયો હવે અપૂર્ણ પુરવાર થઈ રહ્યાં છે; તેથી એ દૃષ્ટિથી હવે આપણી બધી આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ ને ધ્યેયોનો વિચાર કરવો એ જરૂરી બન્યુ છે. તે માટે આ બધા માર્ગોથી અને સાધનોથી આપણામાં માનવી સદ્‌ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે કે નહીં તે આપણે જોવુ જોઈએ તેમાંની કોઈ પણ કલ્પનાથી, ભાવનાથી કે સાધનથી સમાજમાં અસત્ય ને દંભ નિર્માણ થવાનો કે ફેલાવાનો અવકાશ મળતો હોય; તેને કારણે કોઈ પણ ભ્રામક કલ્પનાઓને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થતુ હોય; સમાજમાં જડતા, અંધશ્રદ્ધા, અકર્તૃત્વ અને પરાવલંબન વધતાં હોય, તો એ બધી બાબતોમાં આપણે સુધારણા કરવી જોઇએ.

दिव्य सामर्थ्यनो भ्रम

કોઈ ગૂઢ સાધનથી પોતાનામાં પરમેશ્વરી સામર્થ્ય પેદા કરીને તે વડે પોતાનું, બીજાઓનું, અને સમસ્ત જગતનું કલ્યાણ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા કેટલાક સેવે છે. કોઈ વિશેષ સાધનથી અને ક્રિયાથી ઈશ્વર સંતુષ્ટ થાય છે અને માણસને દિવ્ય સામર્થ્ય આપે છે અથવા

તે સાધનથી અને ક્રિયાથી માણુસમાં જ ઈશ્વરી શક્તિ પ્રકટ થાય છે, એવી જાતની કલ્પનાઓ આ મહત્ત્વાકાંક્ષાની પાછળ હોય છે. આવી જાતની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરાઈને કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારનાં સાધનો કરનારા સાધકો મળી આવે છે. પરંતુ તેમાંના કોઈને પણ સિદ્ધિ મળી છે અને તેનામાં જગતનું કલ્યાણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે એવું હજુ ક્યાંય જોવામાં આવ્યું નથી આવી જાતના સાધકોના પૂર્વ જીવનની માફક તેમના પાછલા જીવનને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. સાધક પૂર્વ જીવનમાં જ કોઈક વિશેષતાને લીધે પ્રખ્યાત હોય તો તેના સાધકપણાને પણ મહત્ત્વ મળે છે અને તેના પ્રયત્ન તરફ મોટા મોટા લોકોનું લક્ષ ચોંટેલું રહે છે. પરંતુ આવા સાધકોનો જેમ જેમ સાધનામાં કાળ જાય છે અને સિદ્ધિની દૃષ્ટિથી કશું પ્રાપ્ત થવાની તેમની આશા જેમ જેમ નાશ પામતી જાય છે તેમ તેમ તેમની સાધનાને અને જીવનને જુદું રૂપ મળવા લાગે છે અને પછી કેવળ સાધનાના નામ પર જ તેમનું જીવન ચાલવા લાગે છે. સિદ્ધિની આશામાં તેમનો ઘણો કાળ વહી જાય છે. એટલા વખતમાં બાહ્ય પરિસ્થિતિ, જગતની સ્થિતિ, લોકમાનસ, કલ્પના, આદર્શ વગેરે બાબતોમાં ખૂબ ફેરફાર થઈ ગયેલો હોય છે. તેથી સાધકોના ચિત્ત પર તેની અસર પડીને તેમની પહેલાંની મનઃસ્થિતિ બદલાવા માંડે છે. સિદ્ધિની દૃષ્ટિથી કશું જ પ્રાપ્ત થયું ન હોય તો પણ ઘણો વખત જનસંપર્કથી – પ્રવૃત્તિથી – દૂર ગયા પછી તેઓ સમાજમાં ભળી શકતા નથી. સામર્થ્યહીન અને મહત્ત્વહીન સ્થિતિમાં એકાંત છોડીને બહાર આવવાની ઇચ્છા તેમને થતી નથી. આવે વખતે ખરું જોતાં પોતાની સાધના, અનુભવ, મનઃસ્થિતિ, પ્રયત્નને અંતે પોતાને મળેલા યશ – અપયશ — એ બધું શાસ્ત્રીય શોધની અને સમાજના હિતની દૃષ્ટિથી પ્રગટ કરવું એ તેમનું કર્તવ્ય બને છે. પણ ભ્રમને લીધે, પ્રતિષ્ઠાના મોહને લીધે અથવા દંભને કારણે તેઓ તેમ કરવાની હિંમત કરી શકતા નથી. ભક્તિ, જ્ઞાન અને યોગ

માર્ગના કેટલાયે સાધકો જેમ પોતાના યશ-અપયશ કશું ન જણાવતાં પોતાના ધ્યેયની સિદ્ધિ થયાનો દંભ કરે છે, તે જ પ્રમાણે દિવ્ય સામર્થ્યની પાછળ પડેલા સાધકો પણ સિદ્ધિની બાબતમાં મળેલો અપયશ પ્રકટ ન કરતાં દંભ કરવા લાગે છે. જનસમુદાયમાં તેઓ ભળી શકતા નથી અને એકાંત પણ તેમનાથી આગળ જતાં સહન થતું નથી. ત્યારે લોકો જ પોતાની પાસે આવવા માંડે એવી પ્રથા તેઓ શરૂ કરે છે. આપણા સમાજમાં મૂળથી જ પુષ્કળ અંધ-શ્રદ્ધાળુપણું છે. તેથી ભાવિક લોકો તેમને દર્શને જવા લાગે છે, વખત જતાં તેમની આજુબાજુ સમુદાય વધતો જાય છે, અને આવી રીતે સમાજમાં ભ્રમ ફેલાવા માંડે છે.

આવા સાધકોને સિદ્ધિની દૃષ્ટિથી કશું પ્રાપ્ત થયેલું ન હોય તોપણ કેટલાક વખતના એકાંતને લીધે અને હંમેશની સૂક્ષ્મ વિચાર અને નિરીક્ષણ કરવાની ટેવને લીધે તેમના વિચારમાં સૂક્ષ્મતા અને માર્મિકતા સહેજે આવે છે. તેઓ મૂળથી જ વિદ્વાન હોય તો તેમની વિચારશક્તિ સારી પેઠે ખીલે છે. તેથી તેઓ વિદ્વત્તાભર્યા લેખો લખી શકે છે. ગીતા અને ઉપનિષદનાં વચનો પર તેઓ એટલા ગૂઢ અર્થવાળાં લખાણો કરે છે કે મૂળ ગીતા અને ઉપનિષદકારથી પણ તે સમજી ન શકાય; એટલું જ નહીં પણ તેઓ પોતે પણ તેમાંથી કશું સમજી શકે છે કે નહીં એ વિષે શંકા પેદા થાય છે. તે વાંચીને બુદ્ધિમાન અને ભાવિક લોકોની શ્રદ્ધા બમણી થાય છે લખાણના ન સમજાતા ભાગને તેઓ દિવ્ય માને છે અને એ તેમની સિદ્ધિનો પ્રભાવ છે એમ તેઓ માને છે. આવા સાધકોની આજુબાજુ અનુયાયીઓ અને ભક્ત લોકો ભેગા થવા લાગે છે. કોઈ પણ દિવ્ય શક્તિ તેમને પ્રાપ્ત થયેલી નથી હોતી, તેમ જ પોતાના ઉદ્ધારનો માર્ગ પણ તેમને પ્રાપ્ત થયેલો નથી હોતો, છતાં તેઓ ધીમે ધીમે જગદુદ્ધારક બને છે. ભક્ત લોકો તેમનું મહત્ત્વ વધારી મૂકે છે. તેમાં તેમનું પોતાનું મહત્ત્વ પણ વધે છે. સર્વસમર્પણ, કૃપા, પ્રસાદ, શક્તિસંચરણ, સાક્ષાત્કાર, ચમત્કારની ભાષા ત્યાં શરૂ થાય છે. આવા

દરેક સાધકના ભક્તો પોતાની ભાવિકતાને પોષવા માટે તે સાધકને ભગવાન બનાવી દે છે અને પોતાને આનંદ થાય અને અદ્ભુતતા લાગે એવા કાલ્પનિક ચમત્કારો તેને નામે પ્રસિદ્ધ કરે છે. મોટાં મોટાં યુદ્ધો, તેમાં થતા જયપરાજયો, જુદા જુદા દેશોની રાજ્યક્રાન્તિઓ, પ્રતાપી રાજકારણી પુરુષોના મૃત્યુ વગેરે જગતની બધી મહાન ઘટનાઓ પોતાના ગુરુની ઈચ્છાથી, આજ્ઞાથી અને સામર્થ્યથી બને છે એમ તે ભક્તો માને છે. જગતના બધા સારા કાર્યોનું કર્તૃત્વ પોતાના ગુરુનું છે એમ તેઓ દુનિયાને દર્શાવે છે. સારાંશ, પોતાનો ગુરુ જ એક જગાએ બેસીને જગતનાં સૂત્રો ચલાવી રહ્યો છે એવી ભાવના લોકોમાં ફેલાવવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. આ બધા પ્રકારોથી જગતનો કે કોઈનોય ઉદ્ધાર ન થતા કેવળ એક નવો સંપ્રદાય માત્ર નિર્માણ થાય છે. દુનિયામા પહેલેથી જ ચાલતા આવેલા ભ્રમ અને દંભમા વૃદ્ધિ થાય છે. કોઈનામાંય દિવ્ય તો શું, પણ થોડુંય સામર્થ્ય વધતુ નથી. ભક્ત કહેવડાવનારાઓમાં પણ ખરી શ્રદ્ધા ભાગ્યે જ હોય છે. પરંતુ જીવન અને મનને આધાર તરીકે એક પ્રકારની શ્રદ્ધા દૃઢ કરવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. સંપ્રદાયનું મહત્ત્વ વધારવાનો પ્રયત્ન બને બાજુથી ચાલુ હોય છે. પરંતુ તે બધા પ્રયત્નમાંથી બોધ એટલો જ નીકળે છે કે, ભ્રમ છે ત્યાં દંભ છે, દંભ છે ત્યાં આડંબર અને આડંબર છે ત્યાં શબ્દચાતુર્ય જરૂરી હોય છે.

માણુસના મનમા કેટલીયે ગૂઢ શક્તિઓ છે. તે શક્તિઓનો વિકાસ થાય અને તે સાથે જ સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થય તો માનવજાત સુખી થાય એમાં શંકા નથી. પરંતુ શાક્તને નામે જ્યાં ભોળપણ અને દંભ વધતાં હોય છે, એવા સમાજની ઉન્નતિ થાય એ શક્ય લાગતું નથી આપણા લોકોને માનવતાની કિંમત નથી કોઈને ભગવાન બનવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા હોય છે, તો કોઈને પણ ભગવાન બનાવીને તેની આરાધના કરતા રહેવાનો બહુજનસમાજમાં રસ હોય છે. આ સ્થિતિને લીધે તત્ત્વજ્ઞાન અને મનઃશક્તિના શોધકો અને માનવતાના ઉપાસકો આપણામા જોવામાં આવતા નથી. આપણામાં હજુ સત્ય જ્ઞાનની ભૂખ ઊઘડી નથી. તેથી સાધક-

દશામા ઘણો વખત ગાળ્યો હોય એવા સાધકો પણ પોતાનો ખરો અનુભવ દુનિયા આગળ રજૂ કરતા નથી ઊલટુ, પહેલાના જ ભ્રમને તેઓ વધારે દૃઢ કરે છે શ્રદ્ધા પ્રમાણે આગળ જતા અનુભવ ન થાય ત્યારે તેમ કહેવાનુ ધૈર્ય પોતાનામા ન હોય તો સત્યની ઉપાસના થઈ શકતી નથી સિદ્ધાર્થ ગૌતમે કશો સકોચ અને ભય રાખ્યા વિના પોતાના અનુભવો જગતને સ્પષ્ટપણે કહ્યા તે પ્રમાણે દરેક સાધક પોતાના ખરા અનુભવ જો પ્રગટ કરે તો આ વિષયને અગેનુ આપણુ અજ્ઞાન દૂર થશે અને આપણી બધાની ખરી પ્રગતિ થશે, ભ્રમ અને દભમાથી આપણે બધા છૂટી જઈશુ, જ્ઞાનનો આપણો માર્ગ સરળ થશે અને માનવજાત સુખી થશે જગતનુ ભોળપણુ, અજ્ઞાન, ભ્રમ, દભ અને આ બધાને લીધે થનારા પાતકો અને અનર્થોનુ કારણુ સાધકોની સત્ય વિષેની અવહેલના, વિવેક અને શોધકપણાનો અભાવ, તેમની અધીરાઈ, તેમનુ આળસ, તેમની સુખલોલુપતા અને જનહિત વિષે બેપરવાઈ એ જ છે, એમ અત્યત દુઃખ સાથે કહેવુ પડે છે

આધ્યાત્મિક વિષયમા સૌથી ભ્રમાત્મક અને તેથી જ અનર્થકારી માર્ગ છે 'હુ જ બ્રહ્મ છુ' એમ માનીને સાધન

શુષ્ક વેદાતનો ભ્રમ

સિવાય સ્વય સિદ્ધ બનવાનો આ માર્ગમા સાધન નથી, વિધિ નથી, નિષેધ નથી, કષ્ટ નથી, કોઈ પણ જાતની જવાબદારી નથી, કર્તવ્ય નથી. હુ જ 'આત્મા' કે 'બ્રહ્મ' છુ એમ હમેશા મનને મનાવતા અને ભાવના કરાવતા રહેવા સિવાય બીજુ કશુ સાધન જેમા નથી એવો આ માર્ગ છે. કોઈ પણ એક તત્ત્વજ્ઞાન સ્વીકારીને તેમ જ પોતાનો તર્કવાદ સામેલ કરીને તે દ્વારા સાધક પોતે જ આ માર્ગમા સાધ્ય બની જાય છે सर्वं खल्विदं ब्रह्म જેવા કોઈ મહાવાક્યનો માત્ર તેણે આધાર લીધેલો હોય છે "આપણે પોતે અને આપણા સિવાય જે કાઈ ગોચર-અગોચર, કલ્પનામા આવનારુ ન આવનારુ, સ્થિર-ચર, જ્ઞાત-અજ્ઞાત છે તે બધુ એક જ મહાન તત્ત્વ પર આભાસ માત્ર છે ગમે તેવા બહુ ફેરફારથી, સ્થિત્યતરથી, મૂળ તત્ત્વમા

કશો ફેરબદલ થતો નથી. તે વિકાર જાણતુ નથી, પ્રકાર જાણતું નથી. તેમાથી જ વિશ્વનો આભાસ સતત ચાલુ છે. તેમા માયાને અવકાશ નથી. તે તત્ત્વનો જ આવિર્ભાવ સર્વત્ર ભાસે છે. ત્યાં માયા આવવાની ક્યાથી અને તે રહેવાની ક્યાં? અજ્ઞાનના નિરસનની અહી જરૂર નથી. વિશેષ જ્ઞાનની કે જ્ઞાનસ્થિતિની આવશ્યકતા નથી. અહીં કશું થયુ જ નથી એટલે કર્મનો કે કાર્યનો આગ્રહ નથી. આમાં કોઈ કર્તા નથી. ભૂત, વર્તમાન કે ભવિષ્યનો આમાં ભેદ નથી. દરેક વ્યક્તિ, દરેક વસ્તુ, કોઈ અણુરેણુ પણ આવિર્ભાવની દૃષ્ટિથી પોતપોતાની રીતે પૂર્ણ જ છે. તે પોતાની યોગ્ય જગાએ યોગ્ય સ્થિતિમા અને યોગ્ય ગતિમાં છે માણસ કર્મ કરે તોયે ઠીક, ન કરે તોયે ઠીક. આવિર્ભાવની દૃષ્ટિથી ઉન્નતિ-અવનતિ, નીતિ-અનીતિ એ કેવળ કલ્પનાઓ છે. માયા ન હોવાથી અહી ભ્રાન્તિ નથી બંધન ન હોવાથી મોક્ષ નથી. બધુ આવિર્ભાવ જ છે ત્યાં કોને બંધન અને કોને મોક્ષ કહેવો? આવિર્ભાવનુ જ્ઞાન થયું અથવા ન થયુ બંને આવિર્ભાવની જ સ્થિતિઓ છે, તેથી બંને એક જ છે શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય સનાતન એક જ તત્ત્વ અનેક રૂપોથી સજાયેલુ છે. તેનુ ભાન રહે અને ચિત્તની શાંતિ જળવાય એ માટે મહાવાક્યનુ સ્મરણ રાખવું જોઈએ. પણ તે ન રાખીએ તોય મૂળભૂત તત્ત્વમાં કે તેના આવિર્ભાવમા ફેરફાર થતો નથી." તેમના આ તત્ત્વજ્ઞાનમા સદ્‌ગુણોનો આગ્રહ ન હોવાથી જેવા હોય તેવા જીવનને પૂર્ણ માનવા માટે એવા જ પ્રકારની વિચારસરણી પ્રસ્થાપિત કરવામાં તેમની તર્કશક્તિ કામ કરતી હોય છે. બળદ, ઘોડો, ઝાડ, પાન, ફૂલ, ઘાસતું તણખલું જે કંઈ તેમની નજર આગળ દેખાય તે પર પોતાની તાર્કિકતા ચલાવીને તેઓ પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અને પોતાનો મત દૃઢ કરતા રહે છે. આ પ્રાણીઓ, આ વસ્તુઓ છે તેના કરતાં વધારે સારી કેમ નથી? આ પ્રશ્ન કે શંકા અજ્ઞાન છે. કોઈ પણ વસ્તુ બહારથી ગમે તેવી દેખાતી હોય તોપણ તે તેનું નાશવંત સ્વરૂપ છે. બધી વસ્તુના બાહ્ય આવિર્ભાવો ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા હોય છે અને તે તેવા જ બદલાના રહેવાના. એટલે વિશ્વની બધી

વસ્તુઓનુ આ ક્ષણે જે સ્વરૂપ હોવુ જોઈએ, જે સ્થાને તે હોવી જોઈએ તે જ સ્વરૂપે અને તે જ જગાએ તે છે. હુ પણ આ દેહના આવિર્ભાવ રૂપે જ્યા જેવો હોવો જોઈએ ત્યાં અને તેવો જ છુ. આ સૃષ્ટિ અને હુ — બધા યથાતથ છીએ. એમાં જ સમાધાન છે. હું આવો કેમ અને તેવો કેમ નહીં એ વિચાર જ અજ્ઞાન, દુઃખ અને અસમાધાનનું કારણ છે. તે અસમાધાન ચિત્તમા ઊઠવા ન દેવુ એ જ ખરું સાધન અને તે ન ઊઠે એ જ સાચી જ્ઞાનાવસ્થા. આ ઘાસનુ તણખલુ કદી કહે છે કે હું અપૂર્ણ છુ? તો પછી હું માણસ હોવા છતાં મારે પોતાની જાતને અપૂર્ણ શા માટે સમજવી? ઉપનિષદમાં કહ્યુ છે:

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

(આ પૂર્ણ છે, એ પૂર્ણ છે, પૂર્ણમાથી પૂર્ણ નીકળે છે, પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ લેવાથી પૂર્ણ જ અવશેષરૂપે રહે છે.) આ શ્લોકનુ રહસ્ય ચિત્ત પર પૂર્ણપણે ઠસ્યુ નથી ત્યાં સુધી જ પૂર્ણ-અપૂર્ણ, જ્ઞાન-અજ્ઞાન, ઉન્નતિ-અવનતિ, સદ્ગુણ-દુર્ગુણ, શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ, એવા ભેદો રહેવાના. આ રહસ્ય ઠસ્યા પછી ભેદ શાના અને તે કોણે માનવા? સત્ય જ્ઞાન, સત્ય સિદ્ધાંત, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' એજ.

આવા સાધકો પોતાની મન સ્થિતિ આવી જાતની બનાવતા હોય છે. આ સ્થિતિને લીધે તેમને એક પ્રકારનો સતોષ મળે છે, કારણ આ સ્થિતિમા બધા કર્તવ્યોમાથી, બધી જવાબદારીમાથી, કશું ન કરતા તેમને છૂટ્યા જેવુ લાગે છે આ સ્થિતિમા મરજી પડે તો ઉપાધિ લેવી, ન પડે તો ન લેવી, પ્રિય લાગે તે વિષયમાં મનને જવા દેવુ; રમ્ય અને આનંદપ્રદ લાગે તે કરવુ; કોઈ પણ બાબત, કોઈ પણ કાર્ય આગ્રહ-પૂર્વક પૂરું કરવુ જોઈએ, એમ આ સ્થિતિમા મનને કદી લાગતુ નથી. ચિત્તનુ સ્વાસ્થ્ય જાય એવી ભાંજગડમા પડવાનુ નહીં આવી જીવન-પદ્ધતિ રાખ્યા પછી તેમાં દુઃખ અને ચિંતાનો સંબંધ આવતો નથી.

તેથી એ જ્ઞાનની પરમાવસ્થા છે એમ માનવાનો ભ્રમ સહેજે થાય. આપણા દેશમા આવી જાતની વિચારસરણીવાળા પંથો ચાલુ છે. તેમાં કોઈ જ બુદ્ધિમાન હોતુ નથી એમ નથી. પરંતુ તેમાં સામાન્ય રીતે આળસુ, જડબુદ્ધિ, પુરુષાર્થહીન અને પોતાનામાં રહેલો કોઈ પણ દોષ દૂર ન કરતાં કોઈ આધ્યાત્મિક વિશેષતા પ્રાપ્ત કરવાની મહત્ત્વાકાક્ષા રાખનારાઓ મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. આ માર્ગમાં તેમને નિરુપાધિકતા લાગે છે અને પ્રતિષ્ઠાની મહત્ત્વાકાંક્ષાની પણ એમાં કંઈક અંશે તૃપ્તિ થાય છે.

જીવનકર્તવ્ય

પરંતુ આ વિચારસરણીથી ગમે તેવા દોષને આશ્રય મળે છે અને તેનું પોષણ થવાને પણ તેમાં ભરપૂર અવકાશ રહે છે. તેથી જે વિચારસરણીથી આપણે પોતાની માણસાઈ, તેનાં કર્તવ્યો અને પોતાનું ધ્યેય ભૂલી જઈએ છીએ, તે તત્ત્વજ્ઞાન નહીં પણ ભારે મોટો ભ્રમ છે એમ કહેવુ પડે છે. ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્‌ગુણોનું સંવર્ધન જેનાથી સાધી શકાતાં નથી, જેમાં આપ–પરભાવ પ્રત્યક્ષ આચરણમા ઓછો કરવાની શક્તિ નથી, વિવેક, નમ્રતા, સેવાવૃત્તિ જેવા સદ્‌ગુણોનું જેમા મહત્ત્વ નથી, જેમાં કર્તૃત્વ અને પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ માટે અવકાશ નથી તે વિચારસરણી કે તત્ત્વજ્ઞાન અથવા સાધન ગમે તેટલું દિવ્ય, આકર્ષક કે રમ્ય લાગે તોય માનવી જીવનને સફળ કરવાનું સામર્થ્ય તેમાં નથી એ વાત આપણને સહેજે સમજાવી જોઈએ. માનવી મનમાં અનેક પ્રકારના મોહ પ્રગટ કે સુપ્તપણે વાસ કરે છે. અંતર્મુખ થયા સિવાય, શુદ્ધ વિવેક સૂઝયા સિવાય આપણો મોહ આપણે ઓળખી શકતા નથી. માનવ શરીરમાં રહેલી બધી શક્તિઓની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ કરીને પોતાની પૂર્ણતા સાધવી એ જીવનનો હેતુ છે. ચિત્તને શુદ્ધ કરતાં કરતાં અને સદ્‌ગુણોની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં પોતાનો અહંકાર નાશ પામે ત્યાં સુધી અને તે સદ્‌ગુણો જ પોતાનો સ્વભાવ બની જાય ત્યાં સુધી આપણે આગળ જવાનું છે. આપણે એકલા જ

કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ ભૂમિકા પર આરૂઢ છીએ એવી કલ્પનામાં ન રહેતાં આપણે અને આપણી આજુબાજુનો માનવ સમાજ સતત ઉન્નત થતો રહે એવા પ્રકારનો કર્મયોગ આપણે સિદ્ધ કરવો જોઈએ. એ કર્મયોગ તે જ માનવ ધર્મ. તે કર્મયોગનુ આચરણ કરતા રહીને આપણે બધાએ પોતાની ઉન્નતિ સાધવી એ જ આપણુ જીવનકર્તવ્ય છે.

૧૧

સાધ્યસાધન વિવેક–૨

માનવતાના માર્ગમાં ધર્મવિરુદ્ધ ભોગ, લાલસા અને વૈયક્તિક સ્વાર્થ જેમ બાધક છે, તેમ જ વૈરાગ્ય અને જિતેન્દ્રિયત્વની નિર્વિકારતાનો ભ્રમ ખોટી કલ્પનાઓ પણ બાધક છે. બધી ઇન્દ્રિયોની બાબતમાં માણસે સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવાની છે, તેથી દરેક બાજુનો વિચાર કરીને તેને અંગે માણસે પોતાના નિર્ણયો વિવેકપૂર્વક કરવા જોઈએ. વિશેષતઃ બ્રહ્મચર્યને અંગેના આપણા આદર્શમાં કેવળ કાલ્પનિકતા હોય તો તેનાં અનિષ્ટ પરિણામ થતાં જરાય વાર લાગતી નથી. કારણ એ બાબતમાં ભૂલનું પર્યવસાન છેવટે દંભમાં થાય છે. અને એ બાબતમાં ભ્રમ અને દંભની જેટલી વૃદ્ધિ થઈ શકે છે તેટલી બીજા વિષયોને લગતી ખોટી માન્યતાઓને કારણે થઈ શકતી નથી.

બ્રહ્મચર્ય અને જિતેન્દ્રિયત્વ વિષેની ખોટી વિચારસરણીમાંથી સંપૂર્ણ નિર્વિકારતાનું એટલે જ અતિશયતાનું કાલ્પનિક ધ્યેય નિર્માણ થયું છે. કેટલાક સાધકો આવી જાતની કલ્પનામાં પડીને તે સાધના પાછળ

લાગે છે. આત્મા નિર્વિકાર છે અને આપણે જ આત્મા છીએ, તેથી બધી બાજુએથી પોતાની નિર્વિકારતાનો અનુભવ થયા વિના આપણે મોક્ષને લાયક થઈશું નહીં એવી તેમની શ્રદ્ધા હોય છે. એ શ્રદ્ધાને લીધે તેઓ ખોટા આદર્શમાં અને સાધનમાં ફસાઈ પડે છે. તેમણે આને અંગેનો પોતાનો આદર્શ ઠરાવતા પહેલાં મનુષ્યમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, એ શી વસ્તુઓ છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. એ વિકૃતિઓ જ છે કે પ્રકૃતિ-સ્વભાવ છે? તેમની દ્વારા માનવી શક્તિનું પ્રગટીકરણ થાય છે કે તેની શક્તિનો કેવળ હ્રાસ જ થાય છે? આ શક્તિઓને યોગ્ય વળણ આપવામાં આવે અને તેનો યોગ્ય કાર્યમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો માણસ ઉન્નત થઈ શકશે કે નહીં? યોગ્ય વિચારથી અને યોગ્ય સાધનથી આ શક્તિઓની શુદ્ધિ કરી શકાય કે નહીં? જેને આપણે વિકાર કહીએ છીએ તેની પાછળ નિસર્ગનો કોઈ હેતુ છે કે નહીં? હોય તો શો છે? તેને માનવી જીવન માટે ઉપયોગી અને લાભદાયક બનાવી શકાય કે નહીં? વિકારોનો સંપૂર્ણ નાશ કરવાની જરૂર છે કે તેમને ક્ષીણ અને શુદ્ધ કરીને સ્વાધીન રાખવાની જરૂર છે? અને આમાંથી કઈ બાબત માણસને પ્રયત્નસાધ્ય છે? વગેરે પ્રશ્નો પર તેણે ઊંડો વિચાર કરવો જોઈએ

વિકારોનું વર્ચસ્વ આપણા પર જામીને તેના છંદમાં ગમે તેમ વર્તવાને લીધે થયેલા અનર્થ અને તે બદલ થતા પશ્ચાત્તાપમાંથી તેની પ્રતિક્રિયારૂપે જે વૈરાગ્ય નિર્માણ થાય છે તેમાંથી આપણે ક્યારેક પણ નિર્વિકારતાની અતિશયતાના ધ્યેય પર આવતા છીએ એમ લાગે છે આ વિષે આપણે અનુભવાત્મક દૃષ્ટિથી ફરી ફરી વિચાર કરવાની જરૂર હોવા છતાં પરંપરાથી ચાલતી આવેલી શ્રદ્ધાને લીધે તેમ જ શોધકપણાના અભાવને લીધે એ આપણાથી થઈ શકતું નથી, તેથી એક વાર માનેલા ખોટા આદર્શોને આપણે એમ ને એમ માનતા આવ્યા છીએ સંયમ, બ્રહ્મચર્ય ને જિતેન્દ્રિયતાની પ્રાપ્તિ પડેલા પ્રામાણિક સાધકને પોતાના વિકારોનું અતિ ક્ષીણ દશાએ જઈ પહોંચ્યું છે એટલી હદ સુધીની સફળતા યોગ્ય પ્રયત્નથી

પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ને સ્થિતિમાયે યમ, નિયમ ને સદાચારનું સતત પાલન કરીને તે પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખે તો તેના વિકારોના અવશિષ્ટ સંસ્કાર પણ અત્યંત ક્ષીણ થાય છે અને તેનું ચિત્ત સહેજે સ્વાધીન રહી શકે છે. એવી સ્થિતિમાં પણ કોઈ સાધકના ચિત્તમાં કોઈ અંતર્બાહ્ય કારણથી વિકારનો આવર્ત ઊઠે તોય તેણે ગભરાયા વિના સંયમશીલ રહી ચિત્તને શાંત કરવું જોઈએ. આ રીતે તે પોતાનો નિશ્ચય અને પ્રયત્ન ચાલુ રાખે તો તેના જીવનમાં સહજતા આવવા લાગે છે. જીવનમાં શુદ્ધ વ્યવહાર માટે અને ઉન્નતિ માટે આટલી નિર્વિકારતા જરૂરની છે અને તે પૂરતી છે. પણ આથી આગળ જઈને જે સાધકો જાણી-બૂઝીને પ્રતિકૂળ સંયોગો નિર્માણ કરે છે અને તેમાથી પોતાની નિર્વિકાર-તાની પરીક્ષા અને કસોટી કરવાના ભ્રમમાં પડે છે તેઓ યમ, નિયમ, સદાચાર અને નીતિના પાલનમા શિથિલ થાય છે અને તેનું પરિણામ આગળ જતાં તેમને પોતાને અને બીજાને પણ અનર્થકર જ થાય છે. આવી રીતે અતિશયતાની પાછળ પડેલા સાધકો પોતાના સાધનમાં ફસાઈ જાય છે. ફસાયા પછી વધારે ને વધારે મોહમા પડી દંભનો આશ્રય લે છે. તેમાંથી જ કોઈ કોઈ વાર વામમાર્ગના સંપ્રદાય પેદા થાય છે. આ બધાનું કારણ ધ્યેય વિષેની આપણી ખોટી માન્યતાઓ છે એમાં શંકા નથી.

સભાન્ય ધ્યેય અને તેનાં સાધન

તેના કરતાં જીવનનું ધ્યેય યોગ્ય હોય, સંભાવ્ય હોય, તે માટે પાત્રતા અનુરૂપ યોગ્ય માર્ગ અને સાધન મળ્યાં હોય તો તેથી કોઈ પણ માણસ કદી ભ્રમમાં ન પડે. ભ્રમ ન હોય તો પછી દંભનું કારણ ન રહે, અને તેની ધાસ્તી પણ ન રહે. માટે જીવનનું ધ્યેય યોગ્ય હોવુ જોઈએ. તે વિવેકથી પારખી લીધેલુ અને ન્યાય્ય અને ધર્મ્ય હોવુ જોઈએ. તે તરફ જતાં માનવી સદ્‌ગુણોનો સહેજે ઉત્કર્ષ થાય એવુ તે ઉદાત્ત હોવુ જોઈએ. પોતાનુ તેમ જ માનવસમાજનુ તે ક્યારે પણ કલ્યાણ જ કરે એવી તેને વિષે ખાતરી હોવી જોઈએ. તેનુ સાધન જનસમાજની નીતિમત્તાની

ભાવનાને કોઈ પણ પ્રકારે બાધક કે વિઘાતક ન હોવુ જોઈએ ઊલટું ચાલુ નીતિમત્તાને વધારે ને વધારે શુદ્ધ કરતા રહેવાનું સહજ સામર્થ્ય તે સાધનમા હોવુ જોઈએ. સાધનમા કઠણતા હોય, મર્યાદા હોય અને નિયમન હોય તોયે વાંધો નહીં; પણ તેમા અસભ્યતા, ઉચ્છૃંખલતા કે અશુદ્ધતા ન હોવી જોઈએ તેને લીધે આળસ, જડતા અને અહંકાર પેદા ન થવા જોઈએ પોતપોતાની પાત્રતા અનુસાર સાધન સ્વીકારીને કોઈ પણ માણસ ધ્યેયની દિશામા પ્રગતિ કરી શકે એવી સરળતા તેમા હોવી જોઈએ આવી રીતે ધ્યેય અને સાધન વિષે સ્પષ્ટતા અને શુદ્ધતા હોય તો તેમા ભ્રમ અને દંભ પેદા થવાનું કે વધવાનું કારણ જ રહેતુ નથી.

પ્રકૃતિગત તત્ત્વોની શુદ્ધિ

માણસ જે મૂળભૂત તત્ત્વોનો બનેલો છે, જે પ્રકૃતિધર્મ અનુસાર તેનાં શરીર, મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણ બનેલા છે અને જે ધર્મ પ્રમાણે તેમનું પોષણ-સંવર્ધન થાય છે, તે તત્ત્વો અને તે ધર્મો કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે તેની પ્રકૃતિમા હંમેશ હોવાના જ. જે વૃત્તિઓ, જે વાસનાઓ, જે વિકારો માણસના અસંખ્ય પૂર્વજો પાસેથી ચાલ્યા આવીને તેની પોતાની ઉત્પત્તિનુ કારણ બન્યા છે તે એક કે બીજા સ્વરૂપે તેનામા દેખાઈ આવવાના જ. માતાપિતાની જે વૃત્તિઓ આપણા જન્મનુ કારણ બની છે તેમનો આપણા લોહીમાથી કાયમનો નાશ થઈ શકે છે એમ સમજવું એ ભ્રમ છે; અને તે થઈ ગયો છે એમ સમજવુ એ મહાભ્રમ છે. આ ભ્રમમાથી જ દંભ નિર્માણ થાય છે. ભ્રમનું કારણ મોક્ષ સિદ્ધિની મહત્ત્વાકાંક્ષા અને દંભનું કારણ ક્ષુદ્ર અભિલાષા અને અહંકાર છે. આપણા પૂર્વજો તરફથી જે તત્ત્વોનો અને વૃત્તિઓનો વારસો આપણને મળ્યો છે તે પૈકી કોઈનોયે આપણે સંપૂર્ણ નાશ કરી શકતા નથી. તે પૈકી જે વૃત્તિઓ આપણને અનિષ્ટ લાગે છે તેમને આપણે બહુ તો ક્ષીણ કરી શકીએ, શુદ્ધ કરી શકીએ. ચિત્તવૃત્તિઓનો થોડો સમય આપણે લય કરી શકીએ,-પણ તેમનો સંપૂર્ણ નાશ આપણે કદી પણ કરી શકતા નથી. સૃષ્ટિનો તે ધર્મ નથી, પ્રકૃતિનો તે નિયમ નથી.

શુદ્ધ વિવેક, પોતાના અને બીજાના અનુભવોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, પૃથક્કરણ, વર્ગીકરણ વગેરે કર્યા વિના આ બાબતો આપણા ધ્યાનમાં આવશે નહીં.

માનવી મનના શોધનની જરૂર

નિર્વિકારતાના ખોટા આદર્શ અને મોક્ષની અભિલાષાને લીધે માનવી મનનું જેવું સંશોધન, નિરીક્ષણ, પૃથક્કરણ વિગેરે થવું જોઈએ તેવું કરવા તરફ હજુ આપણા મનની પ્રવૃત્તિ નથી. તેથી નિર્વિકાર કે જિતેન્દ્રિય થવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓના તે વિષેના ખરા અનુભવો, તેમને નડેલા વિઘ્નો, કે તેમની સફળતાનિષ્ફળતા વગેરેની આપણને કશી ખબર પડતી નથી. ભ્રમ, અજ્ઞાન, દંભ, શોધકપણાનો અભાવ વગેરે કારણોને લીધે આ વિષયનું શાસ્ત્ર નિર્માણ થઈ શકતું નથી અવિવાહિત અધ્યાત્મવાદી, બ્રહ્મચારી ગણાય છે; અને તે પણ પોતે નિર્વિકારી છે એમ દર્શાવે છે. કારણ તે પરથી જ તેને આત્મપ્રાપ્તિ કે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થઈ છે એમ સમજીને લોકો તેને મોક્ષનો અધિકારી માને છે પણ તેથી નિર્વિકારિતાનો ભ્રમ કાયમ રહે છે અને દંભને અવકાશ મળે છે. જ્યા સુધી આપણી તેમ જ લોકોની નીતિમત્તા વિષે ખરી કાળજી આપણા ચિત્તમાં પેદા થઈ નથી અને શુદ્ધ વિવેક કરવાનું આપણે શીખ્યા નથી, ત્યા સુધી ધાર્મિક, ઈશ્વરવિષયક અને આધ્યાત્મિક બાબતોમાં આપણાં કાલ્પનિક ધ્યેયો આવા જ રહેવાનાં વૈરાગ્ય, નિર્વિકારિતા, બ્રહ્મચર્ય અને જિતેન્દ્રિયત્વ વિષેની આપણી ખોટી કલ્પનાઓ આવી જ રહેવાની. ભ્રમ અને દંભ આમ જ ચાલ્યા કરવાના. આ સ્થિતિ બદલાવી જ જોઈએ એમ આપણને લાગતું હોય તો જીવનના ધ્યેય વિષે આપણે પારંપરિક દૃષ્ટિ છોડીને વિચાર કરવો જ જોઈએ.

માનવધર્મ

આપણો આદર્શ અને આપણો આજનો ધર્મ આપણને ઠરાવતાં આવડવું જોઈએ. તે માટે આપણે માનવજાતિનો ઇતિહાસ, માનવજાતિની આજની સ્થિતિ અને માણસનું માનસ—એ બધાનો વિચાર કરવો જોઈએ.

માણસમાં રહેલી બધી શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક શક્તિઓ; તે બધીનો વૈયક્તિક, કૌટુંબિક, સામાજિક, ધાર્મિક કે રાષ્ટ્રીય હેતુથી તે તે ક્ષત્રમાં થનારો ઉપયોગ અને તેનાં પરિણામો; માનવી સુખદુઃખ, તેની આશાઓ, આકાંક્ષાઓ ને અભિલાષાઓ; માણસ માણસ વચ્ચેનો અને છેવટે મોટા મોટા માનવસમૂહો વચ્ચેનો સહકાર અને સંઘર્ષ વગેરે અનેક બાબતો લક્ષમાં લઈને મનુષ્યમાત્રનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ તેનો વિચાર આપણને કરતાં આવડવું જોઈએ. કયા ધ્યેયથી અને સાધનથી માનવજાતિનું દુઃખ ઓછું થશે અને તેને કાયમના સુખ તરફ—ઓછામાં ઓછું લાંબો કાળ ચાલે એવા સુખ તરફ—વાળી શકાશે; મનુષ્યમાત્રની શક્તિનો યથાયોગ્ય વિકાસ થતો રહેશે, તેની વૃદ્ધિ સાથે શુદ્ધિ પણ સાધી શકાશે; પોતાની યોગ્ય જરૂરિયાતો પ્રામાણિક માર્ગે સંતોષવા માટે દરેકને યોગ્ય સાધનો અને તક મળતાં રહેશે; બધાને અરસપરસ ઉન્નતિ સાધનારો, સમાધાન અને પ્રસન્નતા આપનારો સહકાર અને સહવાસ મળ્યા કરશે; એકબીજા સાથેનો સંઘર્ષ ઓછો થતો જશે—એ બધું આપણે શોધી કાઢવું જોઈએ. આવી જાતની પરિસ્થિતિની અને તે નિર્માણ કરી શકાય એવી યોજનાની માનવસમાજને આજે જરૂર છે. એ યોજના એટલે જ માનવધર્મ. તે માનવધર્મ આચરવા માટે આપણો જન્મ છે. માણસની શક્તિઓની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિ માનવધર્મથી જ થશે. માણસમાત્રમાં રહેલી સંઘર્ષ, દ્વેષ, વેર વગેરે દુર્ભાવનાઓ નાશ પામીને તેને સ્થાને સામૂહિક પ્રેમ, સામૂહિક કલ્યાણ, સામૂહિક ઉન્નતિ વગેરે સદ્ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થઈને તેમનો વિકાસ પણ એ માનવધર્મમાંથી જ થઈ શકશે. એ ધર્મને અનુસરવાથી જ માણસ વૈયક્તિક સુખ અને ઉત્કર્ષની સંકુચિત કલ્પનામાંથી નીકળીને દરેક બાબતનો વ્યાપકપણે—સામૂહિક કલ્યાણની દૃષ્ટિથી—વિચાર કરતાં શીખશે. મનુષ્યમાં રહેલી વિવિધ શક્તિવૃદ્ધિનો, સદ્ભાવનાઓનો અને માનવજીવનના ધ્યેયનો આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પ્રચલિત ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ વગેરે માર્ગો અને સાધનોથી પ્રાપ્ત થનારા વૈયક્તિક લાભો સંકુચિત અને કલ્પિત લાગે છે.

સાધ્યસાધન વિવેક-

આસ્તિકતા અને નાસ્તિકતાની વ્યાખ્યાઓ

ધન, વિદ્વતા, કીર્તિ, સ્ત્રીપુત્ર આદિ પરિવાર દ્વારા સુખી થવાની ઇચ્છા કરનારાઓને આપણે અજ્ઞાની અને મોહવશ કહીએ છીએ. જુદી જુદી ઇંદ્રિયો દ્વારા સુખાનુભવ લેતા રહેવાથી જીવન કૃતાર્થ થશે એમ માનનારાઓને આપણે વિષયોના અને વાસનાઓના ગુલામ માનીએ છીએ. સત્તાની મદદથી બધા સુખો પોતાના હાથમાં રાખવાની અભિલાષા કે મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખનારા સત્તાના મદમાં છે એમ આપણે સમજીએ છીએ. પરંતુ ઈશ્વરદર્શન, ઈશ્વરપ્રાપ્તિ, આત્મદર્શન, નિર્વિકાર અવસ્થા વગેરેની પાછળ લાગેલા લોકો પરંપરાને લીધે, અથવા પૂર્ણ વિવેક ન કરવાને લીધે જીવનનું ધ્યેય ઠરાવવામાં ભૂલ કરે છે એમ કહેવામા આવે તો તે આપણને માન્ય થતુ નથી. આ બધા ધ્યેયોમાં ક્યાં અને કેવી રીતે ખોટી માન્યતાઓ રહેલી છે તેની આપણે કદી તપાસ કરતા નથી, કારણ કે આ ધ્યેયો તેમ જ તે જેને માટે ધારણ કરવાના તે મોક્ષ, એ બધાં વિષે આપણા મનમાં અત્યંત શ્રદ્ધા હોય છે, તેથી તે વિષે શંકા લેવામાં કોઈને નાસ્તિકતા લાગે છે, શ્રદ્ધાહીનતા લાગે છે, તો કોઇને પોતાની દુર્ગતિ થવાનો ભય લાગે છે. પરંતુ આ બાબતમા આપણે ખાતરી રાખવી જોઈએ કે, જીવન વિષેનાં આપણે માનેલા ધ્યેયો તપાસી જોવામાં અનિષ્ટનો કશો જ ડર નથી. જ્ઞાન અને વિવેકનું જીવનમાં ઘણું જ મહત્ત્વ છે. ધ્યેય તપાસવાથી જો આપણા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી હોય, આપણી ગેરસમજો આપણા ધ્યાનમાં આવતી હોય, તો તેથી આપણી દુર્ગતિ થશે એવો ડર રાખવાનું કારણ નથી. જ્યાં સુધી આપણે ચિત્ત-શુદ્ધિને મહત્ત્વ આપીએ છીએ; વિવેક, નમ્રતા, ક્ષમા, દયા, સંયમ વગેરે ગુણોના આપણે આરાધક છીએ; ઈશ્વરનિષ્ઠા આપણા હૃદયમાં જ્યાં સુધી જાગ્રત છે; અને સૌથી મહત્ત્વનું, જ્યાં સુધી આપણે માનવતાના ઉપાસક છીએ, ત્યાં સુધી આપણને કોઈ પણ અનિષ્ટનો ડર નથી, કે નાસ્તિકતાની શંકા રાખવાનું કારણ નથી. નાસ્તિક તે છે જે પોતાના દેહને જ સર્વસ્વ માને છે, અને તેને સુખી કરવા માટે જેના મનમાં

દુષ્ટતા, ક્રૂરતા, અન્યાય કે કોઈ પણ નીચ કામ કરતાં કશું ખટકતું નથી. જેને જીવ કરતાં જડની કિંમત વધારે લાગે છે તે નાસ્તિક છે; પછી તે કોઈ પણ ધર્મગ્રંથને કે ઈશ્વર, આત્મા, પરમાત્મા વગેરે કોઈને પણ માનતો હોય કે ન હોય; તે ઈશ્વરપૂજન કરતો હોય કે ન હોય. આસ્તિકતાનાસ્તિકતાને આની સાથે કશો સંબંધ નથી. જે બીજાનું દુઃખ જાણતો નથી; વિવેક, નમ્રતા, દયા, સેવાવૃત્તિ એ ગુણો જેના હૃદયમાં નથી; બીજાનું સુખ જોઈને જેને સંતોષ થતો નથી; ઊલટું, મત્સરથી જેનું હૃદય બળવા માંડે છે તે જ ખરેખર નાસ્તિક છે. માનવતાની દૃષ્ટિથી નાસ્તિકતાની આ વ્યાખ્યા છે. એ પરથી વિચાર કરતાં સર્વોચ્ચ અને પવિત્ર માનેલાં આપણાં ધ્યેયો તપાસીને તે વધારે શુદ્ધ, ઉદાત્ત અને સત્યપૂર્ણ બનાવવામાં આપણું અકલ્યાણ નથી, પણ ચોક્કસ કલ્યાણ જ છે.

કેવળ મોક્ષ વિશેની કલ્પનાનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે આપણામાં મોક્ષસિદ્ધિમાં માનનારા અનેક સંપ્રદાયો

મોક્ષસિદ્ધિ વિશે શંકા છે. તે બધાના તાત્ત્વિક વિચારોમાં અને સાધનોમાં એકવાક્યતા નથી. સત્ય, બ્રહ્મચર્યાદિ પાંચ મહાવ્રતોનું નિરપવાદ પાલન થયા વગર મોક્ષ મળતો નથી એમ એક કહે છે, તો બીજો નિષ્કામબુદ્ધિથી હિંસા કરવાથી અથવા અલિપ્તપણે બધા ભોગો ભોગવતા રહેવાથી પણ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં બાધ આવતો નથી એમ ચોક્કસ માને છે. કર્મક્ષય વગર જન્મમરણ ટળતાં નથી એમ એક કહે છે, તો બીજો સંસારમાં કમળપત્રવત્ રહેવાથી મોક્ષમાં બાધ આવતો નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે. મોક્ષ માટે એક વૈરાગ્યની પરાકાષ્ઠા કરે છે, તો બીજો તે જ મોક્ષ વામમાર્ગ વડે જ મળશે એમ માને છે. એક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યને મોક્ષપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ખૂબ જ મહત્ત્વ આપે છે તો બીજો પરિપૂર્ણ ઐશ્વર્યમાં અને અનેક સ્ત્રીપુત્રના પરિવારમાં મરતાં સુધી રહીને મોક્ષની ખાતરી રાખે છે. આ બધા પરથી એવી શંકા થાય છે કે, મોક્ષ એ અમુક એક વિશિષ્ટ પ્રકારની રહેણીથી કે આચરણથી

મરણ પછી પ્રાપ્ત થનારી નિશ્ચિત અવસ્થા નહીં પણ પોતપોતાની પારંપરિક શ્રદ્ધાથી માનેલી કેવળ કલ્પના તો નહીં હોય ? વળી, મરણ પછી કોને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો અથવા કોની શી ગતિ થઈ તે સમજવાનું કશું જ સાધન કે જ્ઞાન કોઈને પણ ઉપલબ્ધ ન હોવા છતાં દરેક સાંપ્રદાયિક પોતપોતાની સાધનપ્રણાલીથી મોક્ષપ્રાપ્તિની ખાતરી રાખે છે, એનું કારણ તેણે માની લીધેલી કલ્પના પરની તેની શ્રદ્ધા જ નથી શું ? આ બધી શંકાઓનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ અને આપણી માન્યતામાં, ધ્યેયમાં અને સાધનમાં જે જે ઇષ્ટ ફેરફારો કરી શકાય તે કરવા જોઈએ. કેવળ પોતાની કલ્પનામાં કે અનુભવમાં મગ્ન થવાથી આ વસ્તુ સિદ્ધ નહીં થાય. અનુભવ જાગ્રત રાખીને, તેને તટસ્થપણે અને શોધકપણે તપાસવાનું કાર્ય આપણે કરવું જોઈએ. વૃત્તિ, કલ્પના, તર્ક, અનુમાન, અનુભવ એ બધાંનો ભેદ આપણે સમજવો જોઈએ. સત્યની શોધ કરનારે, ધર્મમય જીવનનો આગ્રહ રાખનારે, આનંદના ઉપાસક થયે ચાલતું નથી. સાધનને અંતે થનારા અનુભવમાં કે અનુભવના આનંદમાં જે રમમાણ થાય છે તેનાથી સત્યશોધન થતું નથી. તેથી આપણે આ વિષયના શોધક બનવું જોઈએ.

मनुष्यत्व ही ज आपणी कायमनी अवस्था

દુઃખ ટાળવાના અને સુખ મેળવવાના લાંબા વખતના પ્રયત્નથી માણસને જણાયું કે, તદ્દન દુઃખરહિત સુખ માણસ ઇહલોકમાં કે જન્મમાં પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તેથી તે માટે તેણે સ્વર્ગ કે બીજા લોક કલ્પ્યા. તેનાથી પણ આ બાબતમાં તેનું સમાધાન ન થવાથી દુઃખ ન જોઈતું હોય તો માણસે સુખ પણ છોડવું જોઈએ અને તે છોડી શકાતું ન હોય તો દુઃખ સ્વીકારવુંજ જોઈએ, એ નિર્ણય પર તે આવ્યો. આવી રીતે ઉત્તરોત્તર વધતા અનુભવ પરથી માણસ આ બાબતના પોતાના નિર્ણયો બદલતો બદલતો જન્મમરણમાંથી મુક્ત થવાની કલ્પના સુધી આવ્યો હોવો જોઈએ એમ લાગે છે કેટલાક જ્ઞાની પુરુષોએ સુખદુઃખ સમાન

માનવતા વિષે ઉપદેશ કર્યો છે. તેનો આશય માણસે કેવળ વૈયક્તિક સુખદુઃખનો વિચાર ન કરતા પોતાના કર્તવ્ય વિષે, ધર્મ વિષે વિચાર કરવો એવો છે. વ્યક્તિગત સુખદુઃખના હેતુથી જ માણસ વર્તતો રહે તો બધાને કલ્યાણપ્રદ એવા ધર્મનુ આચરણ તે કરી શકશે નહીં, એટલુ જ નહીં પણ કેવળ વ્યક્તિગત માનસિક સતોષ પણ તેને રહેશે નહીં, તેથી સુખદુઃખ સમાન માનવાનુ તેણે શીખવુ જોઈએ એમ તેમણે કહ્યુ. તેનુ રહસ્ય ધ્યાનમા લઈને માણસે તત્કાલિક અને વ્યક્તિગત સુખદુઃખને મહત્ત્વ ન આપતા, સામુદાયિક સુખદુઃખનો વિચાર કરીને ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિનો આગ્રહ રાખીને માનવતા સાધવાનો વિચાર અને પ્રયત્ન કરવો જોઈતો હતો. સુખદુઃખની સકુચિત કલ્પનાઓ ફેકી દઈને તેણે આત્મીયતાની વ્યાપક કલ્પના ધારણ કરવી જોઈતી હતી. પરતુ તેમ ન કરતા ઊલટુ તેણે પોતે જ જન્મમરણમાથી મુક્ત થઈને સુખદુઃખમાથી છૂટવાનો પ્રયત્ન ચલાવ્યો ચાલુ જન્મના મનુષ્યપણાનુ ભાન નષ્ટ કર્યા વગર જન્મમરણ ટળશે નહીં એવી સમજણથી તેણે ઈશ્વરવિષયક કલ્પના સાથે તદ્રૂપ થવાનો પ્રયત્ન કરીને ઈશ્વર સાથે આપણે સમરસ થયા એમ માનીને જોયુ, પોતે આત્મરૂપ, સત્ ચિત્ આનદ સ્વરૂપ, છે એમ નક્કી કરીને જોયુ, ચિત્તનો લય કરીને મનુષ્યપણાનુ ભાન વિસારે પાડીને જોયુ, અનત બ્રહ્માડને–વિશ્વને–વ્યાપીને આપણે જ રહ્યા છીએ એવી ધારણા કરીને પોતે બ્રહ્મરૂપ છે એમ માનીને જોયુ, પોતાના મનુષ્યપણાનો વિચાર છોડી દઈ બીજી મોટી મોટી વિશાળ અને દિવ્ય કલ્પનાઓ પોતાને વિષે કરીને તે ચિત્ત પર ઠસાવવા માટે જાતજાતના પ્રયત્નો તેણે કરી જોયા, પણ તે પૈકી એક પ્રયત્નથી તે પોતાના મૂળ મનુષ્યપણાને વીસરી શક્યો નહીં. એ બાબતમા તેને હજુ જરાયે યશ મળ્યો નથી આ ઉપરથી આપણી માનવતા એ જ આપણી ખરી, કાયમની અને કદી પણ છોડી કે ભૂલી ન શકાય એવી અવસ્થા છે તેથી તે જ માનવતાને પૂર્ણતા સુધી લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આપણુ કર્તવ્ય છે અને તેમા

સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી એ જ માનવજન્મનુ ધ્યેય છે એ વિષે શકા નથી. આમાં કોઈ પણ પ્રકારની કેવળ માની લીધેલી કલ્પના નથી. આમાં મરણ પછી પ્રાપ્ત થનારા ધ્યેયની વાત નથી. આમા કોઈ પણ જાતનો ભ્રમ નથી, તેથી એમાં દંભને પણ સ્થાન નથી, ગેરસમજને અવકાશ નથી. પોતાની શક્તિબુદ્ધિનો ને માનસિક ભાવનાઓનો ઉત્કર્ષ કરતાં કરતાં, ચિત્તની શુદ્ધિ સાધતા સાધતા અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં પોતાની માનવતાનો વિકાસ કરવો એ જ આપણુ જીવનકાર્ય છે.

માનવતાની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ એ ધ્યેય

આ પ્રયત્નમાં દુઃખને સંપૂર્ણપણે ટાળવાનું માણુસથી ન બની શકે તોય તેણે નિરાશ થવાનુ કારણ નથી. તેટલાથી તે મનુષ્યપણાથી કંટાળે એ ન ચાલે. આપણે પોતે અજ્ઞાન, મોહ, લાલચ, ક્ષણિક અને ક્ષુદ્ર સુખની ભ્રાંતિ તેમ જ પોતાના દોષો ને દુર્ગુણોને કારણે કેટલાં દુ.ખો નિર્માણ કરીએ છીએ તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે પોતાના જેવી જ માનસિક સ્થિતિના સમાજ તરફથી કેટલા દુ ખો નિર્માણ થાય છે તેનોય આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. આપણા અને બીજાઓના દોષોને લીધે તેમ જ આપણા બધામાં માનવતાનો વિકાસ ન થવાથી જે દુ ખો આપણે બધાને ભોગવવા પડે છે તેનો કર્તા કોણ? પરમેશ્વર કે આપણે? તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. તે દુ.ખોના આપણે જ બધા મળીને જો કર્તા હોઈએ તો આપણે જ નિર્માણ કરેલા દુઃખોથી બીને અને ત્રાસીને મરી ગયા પછી આપણે બધાએ મોક્ષની ઇચ્છા અને આશા કરવામા શો અર્થ છે? માટે દુઃખમાથી છૂટવા-માટે આપણે ઈશ્વરસ્વરૂપ, આત્મરૂપ કે બ્રહ્મરૂપ બનવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં, આપણે પોતે તેવા છીએ એમ ન માનતાં, જન્મથી આપણને પ્રાપ્ત થયેલુ મનુષ્યત્વ કાયમ રાખીને તેની જ શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરવાનો આપણે બધા પ્રયત્ન કરીએ તો આજનાં માનવી દુઃખોનો સંપૂર્ણ અંત થઈ ન શકે તોપણ આપણા જ દોષોને કારણે નિર્માણ

થનાના કેટલાયે દુખો નાશ પામશે, કેટલાય અસહ્ય દુખો સહ્ય થશે, અને કેટલાય દુખોમા રહેલી દુખવિષયક કલ્પનાઓ નાશ પામશે. અજ્ઞાન જાય, જ્ઞાન જાગ્રત થાય, કર્તવ્યનિષ્ઠા સ્થિર થાય, ચિત્તની શુદ્ધિ થાય, અને સદ્ગુણ અને પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ થવા માંડે તો સુખદુખો વિષેની આપણી પહેલાની કલ્પના ને વ્યાખ્યાઓ બદનાઈ પણ જશે. આપણામા પ્રેમ અને વિશ્વાસ, મૈત્રી અને ઉદારતા, ઐક્ય અને સદ્ભાવ વધતા જશે તો એકબીજા માટે સહન કરવા પડતા કષ્ટોમાયે આપણને ધન્યતા લાગશે. માનવી જીવન કેવળ સુખમય જ હોવુ જોઈએ એ કલ્પના આપણે છોડી દેવી જોઈએ પ્રામાણિકપણે જીવન ગુજારવા માટે કરવા પડતા કષ્ટો ને પરિશ્રમોને આપણે દુખ માનવુ યોગ્ય નથી. કર્મેન્દ્રિયો કે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પડનારી તણ અને તેને પરિણામે થનારી કેટલીક પ્રતિકૂળ સવેદનાઓને આપણે દુખ ન સમજવુ જોઈએ, તેમને અયોગ્ય માર્ગે ટાળવાનો આપણે પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ તે તાણને લીધે તેમ જ તે પ્રતિકૂળ સવેદનાઓને પરિણામે આપણે ઉન્નત થઈએ છીએ કે નહીં તે આપણે જોવુ જોઈએ. ઉન્નત વિચારોથી જો તે તાણ અને પ્રતિકૂળ સવેદનાઓ આપણે શાત કરી શકીએ તો તેનથી આપણી ઉન્નતિ જ થઈ એમ ચોક્કસ સમજવામા કશી જ હરકત નથી આવી રીતે માનવી જીવનનો, તેના દુખોનો અને મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરીને તેમાથી પોતાની ઉન્નતિ સાધવાનો માર્ગ આપણે કાઢી શકીએ તો આજના દુખો આપણને ભયકર નહીં લાગે માનવતા પ્રાપ્ત કરવી એ જ આપણુ ધ્યેય છે એની આપણને ખાતરી થશે મરણોત્તર અવસ્થા વિષે આપણે નિશ્ચિત થઈશુ આવી રીતે સાચા માનવધર્મનુ આપણને દર્શન થશે એટલે તેના જ આચરણથી આપણે બધા કૃતાર્થ થઈશુ એમા શકા નથી

૧૨

વ્યક્ત-અવ્યક્ત વિચાર — ૧

જ્ઞાનપૂર્વક અને ઇચ્છાપૂર્વક વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરનારી ચાલક અને શાસક શક્તિ છે કે નહીં? હોય તો તેનું સ્વરૂપ શું છે? તેને માટે યોગ્ય સંજ્ઞા કઈ લાગુ પડી શકે? વગેરે પ્રશ્નો ઘણા પ્રાચીન કાળથી ચાલતા આવ્યા છે. આ શક્તિ વિષે વિચાર કરનારાઓએ તેને ઈશ્વર, પરમેશ્વર, પરમાત્મા, બ્રહ્મ વગેરે સંજ્ઞાઓથી સંબોધેલી છે. કેટલાક વિચારકો એમ કહે છે કે વિશ્વમાં અનંત શક્તિ છે ખરી, પરંતુ તે શક્તિ જ્ઞાનપૂર્વક કે ઇચ્છા-પૂર્વક કશું કરતી નથી તેનામાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ, ભાવના, ઇચ્છા વગેરે ન હોવાથી તેનાં બધાં કાર્યો જડવત્ ચાલે છે — જેમ પાણીના પ્રવાહથી અને અગ્નિથી કેટલાંક કાર્યો થતાં હોય તોપણ તે કાર્યો પાણી કે અગ્નિ દ્વારા બુદ્ધિપૂર્વક થતાં નથી અથવા તેમની પાછળ તેમની પોતાની ઇચ્છા હોઈ શકતી નથી. વિશ્વમાં શક્તિ છે અને તે આપણા શરીરમાં સમાયેલી શક્તિ કરતાં ઘણી વધારે, અમર્યાદ છે, એમ બધા કબૂલ કરે છે. તે અપાર શક્તિને પોતાને અનુકૂળ કરી લીધા વગર આપણું જીવન સુખરૂપ થઈ શકતું નથી, એ પણ બધા કબૂલ કરે છે. પણ તે શક્તિ પોતાની મેળે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે આપણું જીવન અને વિશ્વનાં કાર્યો કરે છે કે તે જડ હોવાથી તેને આપણે આપણી બુદ્ધિથી, જ્ઞાનથી અને સામર્થ્યથી અનુકૂળ કરી લઈ આપણને જોઈએ તેવું આપણું જીવન આપણે ઘડીએ છીએ અને વિશ્વનાં કાર્યો કુદરતી રીતે ચાલે છે? એ જ મોટો પ્રશ્ન છે.

> ચાલક શક્તિ વિષે શંકા અને પ્રશ્ન

શરીરવિષયક 'अहं'નો વિચાર

આ બાબતનો વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે માણસ પોતાને વિશ્વથી જુદો માનીને આ પ્રશ્ન ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ તેણે જરા જુદી રીતે વિચાર કરીને વિશ્વની અને પોતાની એકતા અને જુદાપણાની મર્યાદાઓ શી છે, તે નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન પ્રથમ કરવો જોઈએ આપણામા હમેશ સ્ફુરતા 'અહં'ને લીધે આપણે વિશ્વથી જુદા છીએ એમ આપણને લાગે છે આપણા શરીર દ્વારા થનારાં સુખદુઃખનુ ભાન એ 'અહં'ને લીધે જ આપણને થાય છે. અને સતત આવી જ જાતના અનુભવને લીધે આપણુ શરીર એ જ આપણે અને તે જ આપણી પોતાપણાની મર્યાદા છે એમ આપણે સમજીએ છીએ. ઊંઘમા તે 'અહં' સુપ્ત થતુ હોવાથી તેટલા વખત પૂરતુ આપણને આપણુ ભાન હોતુ નથી. આપણાથી નિર્માણ થયેલા છોકરાંનો પરિવાર મમતાને કારણે આપણને પોતાનો લાગે છે. તેમનાં સુખદુઃખોની અસર આપણી ઉપર થાય છે. તેમ છના પોતાના દેહ વિષેના પોતાપણાનુ ભાન આપણને સૌથી વધારે હોય છે. માણસ ઉપરાંત બીજાં પ્રાણીઓની સ્થિતિ જોતા તેમનામાં પણ પોતાના શરીર વિષે મમત્વ, અને પોતાપણાની ભાવના હોય છે. આ દૃષ્ટિથી જોતા માણસને પણ પોતાના શરીર પૂરતું પોતાપણુ લાગતુ હોય તો તેમાં તેની કશી વિશેષતા નથી જીવદશાની દૃષ્ટિથી જોતાં પણ તેમા તેનો કશો વિકાસ થયો છે એમ કહી શકાય નહીં. પરંતુ માણસ વિશ્વમાં કે સૃષ્ટિમાં ચાલતા અવ્યાહત વ્યાપાર તરફ દૃષ્ટિ નાખે અને તે પરથી 'પોતાપણા'નો વિચાર કરે તો તેની દૃષ્ટિ કંઈક વિશાળ થયા વગર રહેશે નહીં. જે શરીરની મર્યાદા અનુસાર આપણે આપણુ 'પોતાપણુ' મર્યાદિત કરીએ છીએ તે શરીર આપણે વેચાતુ આણ્યુ છે કે કોઈ પાસેથી માગી લાવ્યા છીએ? વેચાતુ કે માગી લાવ્યા હોઈએ તો આના કરતાં સારું, નીરોગી, સુદર, બળવાન ને કાર્યક્ષમ શરીર આપણે કેમ મેળવ્યુ નહીં? જો આપણે પોતે જ તેને ધારણ કર્યું હોય તોય એ જ સવાલ ઊઠે છે કે આના

કરતા સારુ શરીર આપણે કેમ ધારણ કર્યું નહીં ? શરીર દ્વારા શુ સિદ્ધ કરવા માટે આપણે તે ખરીદ્યુ ? શુ મેળવવા માટે તે માગી લાવ્યા ? અથવા ક્યા સુખને માટે આપણે તે ધારણ કર્યું ? અને ગમે તે રીતે આપણે તે પ્રાપ્ત કર્યું હોય અથવા ગમે તે કામ માટે તે ધારણ કર્યું હોય તોય તે પ્રાપ્ત કરતા પહેલા આપણે કઈ સ્થિતિમા હતા ? સૃષ્ટિનો ક્રમ અને વ્યવહાર જોતા આપણે આપણુ શરીર વેચાતુ આણેલુ નથી, માગી આણેલુ નથી અથવા આપણી ઇચ્છાથી ધારણ પણ કર્યું નથી, પરતુ વિશ્વની અતર્ક્ય અને અજબ કનામાથી તે નિર્માણ થયુ છે એમ વિચાર કરતા લાગે છે આપણા શરીરનો પ્રારભ પણ આપણે કઈ ક્ષણથી માનવો ? આપણા 'અહ 'નુ આપણને સ્પષ્ટ ભાન થયુ ત્યારથી કે આપણે જગતમા અવતર્યા ત્યારથી ? 'गरभपनोमें हाथ जुडाया એવી સ્થિતિ હતી ત્યારથી કે માતપિતાના શરીરમા અણુમાત્ર હતા ત્યારથી? કે તેનીયે પહેલા આ વિશ્વમા, આ સૃષ્ટિમા, આપણી ઉત્પત્તિનુ કારણ બનનારા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ તત્ત્વો અગોચર સ્થિતિમા સચરતા હતા ત્યારથી ? ક્યારથી આપણા શરીરનો આરભ થયો એમ આપણે સમજવુ ? કઈ સ્થિતિનો નિર્દેશ કરીને ત્યાથી આપણા શરીરની નિર્મિતિનો પ્રારભ થયો એમ આપણે માનવુ ? આપણા શરીરમા જે લોહી વહે છે તે બધુ આપણુ જ છે એમ આપણે માનીએ છીએ, પરતુ તે લોહીમા આપણા કેટલાય પૂર્વજોનુ લોહી રૂપાતર પામતુ પામતુ આપણા સુધી આવી પહોચ્યુ છે એનીયે આપણને ખબર છે કે ? આપણા સસ્કાર, સ્વભાવ, ગુણ દોષ, આરોગ્ય ને વ્યાધિ સથે કેટલી વ્યક્તિઓનો અને કેટલા બાહ્ય પદાર્થોનો સબધ છે તે પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ ખરા ? આપણી એકલાની નોખી ભાષા જેમ આપણે જુદી ઓની બતાવી શકતા નથી, કારણ બધાની ભાષાઓના અનુકરણનુ તે મિશ્રણ હોય છે, તે જ પ્રમાણે આપણા એકલાનુ જ્ઞાન પણ આપણે જુદુ બતાવી શકતા નથી આપણુ શરીર રોજ થોડુક ઘસાય છે, તેના કેટલાક પરમાણુઓ નાશ પામે છે તો બીજી બાજુથી સૃષ્ટિમાથી જુદા જુદા દ્રવ્યો આપણે

રોજ આત્મસાત્ કરીને પોતાનું શરીર આપણે રોજ નવું બનાવીએ પણ છીએ. તેની ધારણાશક્તિ કાયમ રાખીએ છીએ, તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોતાં આપણા શરીરમાં દરેક ક્ષણે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ચાલુ છે. આપણી બુદ્ધિ, ભાવના ને સંસ્કારમાં સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ ફેરફાર ચાલુ જ છે. આપણે નાનાના મોટા, મોટાના વૃદ્ધ જોતજોતામાં બનીએ છીએ. થોડા જ વખતમાં કાળાના સફેદ બનીને આપણું રૂપ બદલાય છે. આપણામાં 'અહં'નું ભાન શરૂ થયું ત્યારથી જ આપણે કદી કોઈ પણ એક સ્થિતિમાં સ્થિર નથી રહ્યા, પણ કોઈ અજ્ઞાત દિશા તરફ આપણું ગમન દિનરાત ચાલુ છે. ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા, ગ્રહો, નક્ષત્રો, પૃથ્વી પૈકી એકે સ્થિર નથી. તે પ્રમાણે આપણે પણ સ્થિર નથી; પણ સતત કોઈ એક દિશામાં ચાલ્યા જ કરીએ છીએ. ક્યારેક પણ આપણો રસ્તો પૂરો થાય છે. પોતાનું માનેલું આપણું શરીર વિપરીત સ્થિતિએ જઈ પહોંચે છે અને પછી એક ક્ષણમાં આપણું 'અહં' કાયમનું લુપ્ત થાય છે. અને ત્યાર પછી શરીરની રજેરજ ક્યાં ગઈ, તેનું પછી શું થયું, એનો કોઈનેય પત્તો લાગતો નથી. અગ્નિમાંથી નીકળેલો ધુમાડો થોડો વખત દેખાય છે, પણ પછી તેમાંના કણ, તેમાંના સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો, વિશ્વમાં ક્યાં ગયાં, ક્યાં જઈને વસ્યાં, તેમની શી ગતિ થઈ એનો જેમ પત્તો લાગતો નથી તેવું જ જે શરીરને આપણે 'અહં' ગણીને પાળીએ છીએ, પોષીએ છીએ, સંભાળીએ છીએ, અને વધારીએ છીએ તેની બાબતમાં પણ થાય છે. તેની શરૂઆતની આપણને ખબર નથી, અને તેની છેવટની ગતિ પણ આપણે જાણતા નથી. વચલા અલ્પ કાળના 'અહં' પૂરતું જ આપણને તેને વિષે પોતાપણાનું ભાન હોય છે.

તે 'અહં'ની દૃઢતા ઓછી કરીને, તેને કંઈક સૌમ્ય કરીને વિશ્વ અને આપણી વચ્ચેનો સંબંધ કે વ્યવહાર કેવો ચાલે

નિમિત્તમાત્ર 'અહં' છે તેને આપણે સૂક્ષ્મપણે જોઈએ તો આપણને શું જણાશે ? વિશ્વના અપરંપાર અવકાશમાં—વિશ્વ-

વ્યાપી કાળભાગમાં—જેની રચનાની ક્યારે શરૂઆત થઈ તેની ખબર નથી, જેની નિર્મિતિ કયા નિયમ અનુસાર થઈ તેનુ કોઈને જ્ઞાન નથી, તે ક્યારે નાશ પામશે અને શામા ભળી જશે એની ખબર નથી એવા અશાશ્વત શરીરને આધારે આ 'અહં'નો અનુભવ થાય છે. દીવો જેમ પ્રતિક્ષણે નવા નવા દ્રવ્યો બાળે છે છતા અનુસ્યૂતપણે બળતો દેખાય છે, પાણીના પરમાણુ અનંત બદલાતા હોય છે છતા નદીનો પ્રવાહ જેમ એકસરખો અખંડિત વહેતો જણાય છે, તે જ પ્રમાણે જેને આધારે 'અહં'નું સ્ફુરણ ચાલુ છે તે શરીરના પરમાણુ નિત્ય બદલાતા હોય છે છતાં તે અખંડપણે એક જ છે એમ લાગ્યા કરે છે દીવો ને નદી જડ વસ્તુઓ હોવાથી બીજા દ્રવ્યોને આત્મસાત્ કરીને પોતાની વૃદ્ધિ કરવાનુ સામર્થ્ય તેમનામા નથી. પરંતુ માનવી શરીરમાં તે જાતની અમુક મર્યાદા સુધી વિશેષતા છે. વિશ્વમાથી આ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમાના દ્રવ્યોથી તેનું પોષણ થતા થતા અમુક મર્યાદા સુધી તેની વૃદ્ધિ થાય છે. પાછળથી વિશ્વના દ્રવ્યોને આત્મસાત્ કરવાની તેની શક્તિ કે ધર્મ મંદ પડે છે અને તેનો ક્ષય થતા થતા આખરે બધી ક્રિયા સંપૂર્ણપણે બંધ પડી તે નાશ પામે છે અને તેના પરમાણુ વિશ્વમા વિલીન થઈ જાય છે. આપણા શરીરના વ્યાપારો ચાલવામા—શરીર કેવળ જીવતુ રહેવામા પણ—તેના દ્રવ્યો રોજ ને રોજ ખર્ચાય છે અને રોજના ખાનપાનથી તેમા નવા પરમાણુ નિર્માણ થાય છે. રોજ ખર્ચાતા અને શરીરમાંથી બહાર પડતા દ્રવ્યો અજાણતાં દરરોજ વિશ્વમા ભળી જાય છે અને વિશ્વના નવા દ્રવ્યોથી શરીરના અસ્થિ, માંસ ને લોહી બને છે. આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા વિશ્વનો આ લેવડદેવડનો વ્યવહાર તેના પોતાનામા જ અખંડ ચાલુ છે. વિશ્વમાં અનંત શરીરો, અનંત પદાર્થો, નિર્માણ થયા છે, થાય છે તેમાંના એક શરીરને વિશ્વના પ્રમાણમા એક અણુમાત્રમા સ્ફુરનારા 'અહં'ને લીધે આપણે પોતાનું કહીએ છીએ તે અણુની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય વિશ્વના ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે. વિશ્વના લેવડદેવડના કારભારમા આપણુ શરીર થોડો વખત વચમા એક નિમિત્તમાત્ર છે.

આ નિમિત્તમાત્ર શરીરમાં સ્પષ્ટ દશાને પહોંચેલી જે જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો, બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત અને તેમની શક્તિઓ દેખાઈ આવે છે; તે જ પ્રમાણે આ બધાને ચેતના અને પ્રેરણા આપનારું જે ચેતનતત્ત્વ છે તેમનો વિચાર કરીએ તો વિશ્વમાનાં બીજાં તત્ત્વોની સરખામણીમાં આ તત્ત્વો અદ્ભુત લાગે છે. 'અહં' તરીકે ઓળખાતા શરીરમા મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, ચિત્ત અને ચેતનનુ જ મહત્ત્વ છે. ચિત્તને લીધે જ 'અહં'નુ સ્પષ્ટ ભાન છે અને ચેતનને લીધે જ બાહ્ય વિશ્વના દ્રવ્યોને આત્મસાત્ કરીને શરીર, બુદ્ધિ, પ્રાણ–બધાનું વ્યવસ્થિત ધારણ થઈ શકે છે વિશ્વના આ પ્રચંડ અને અખંડ કારભારમાં માનવી શરીરને વિશેષ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થવાને આ જ કારણ છે. અને આપણને વિશ્વનો અનુભવ થવાને પણ આ જ કારણ છે. ચિત્ત અને ચેતનને લીધે જ વિશ્વના વ્યાપાર અને તેમાંની આપણી નિમિત્તમાત્રતા આપણે જાણી શકીએ છીએ. વિશ્વની અપારતા જાણવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ આ અણુમાં આ ચિત્ત અને ચેતનને લઈને જ રહેલી છે. નહીં તો કેટલુ મોટું આ અનંત વિશ્વ, તેનો કેટલો અપરંપાર વ્યાપાર અને તે પ્રમાણમાં જેનાં માનવ કેવળ અણુરેણુ જેટલો! પણ આ અણુરેણુ કેવળ તેમાંના એ ચેતનતાના પ્રભાવને લીધે ચિત્તાદિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનંત પર પોતાનો કાબૂ મેળવવાની અથવા વિશ્વને પોતાને અનુકૂળ બનાવવાની મહાન આકાંક્ષા સેવે છે. વિજ્ઞાનના બળ પર આજે તેણે મેળવેલી સિદ્ધિ; જળ, સ્થળ, ભૂગર્ભ, આકાશ–બધે જ તેનો થતો સંચાર; તેણે અનેક બાજુથી વધારેલી પોતાની શક્તિ; તે જ પ્રમાણે વિશ્વનાં જે તત્ત્વોમાંથી પોતે નિર્માણ થયો તે મૂળતત્ત્વોની શોધ કરવાની અને પોતાની ઉત્પત્તિનો ક્રમ અને ઇતિહાસ જાણવાની તેની જિજ્ઞાસા; તે તત્ત્વો સાથે એકરૂપ થવા તરફ તેનું કોઈ કોઈ વાર થતું આકર્ષણ અને ઉત્કંઠા વગેરે બાબતોનો વિચાર કરીએ એટલે વિશ્વ તરફ, તેના અફાટ વ્યાપાર તરફ જોઈને તેનું અનંતત્વ લક્ષમાં આવતાં

चित्त-चैतन्यनी विलक्षणता

જેમ આપણું મન આશ્ચર્યમાં ડૂબી જાય છે, તે જ પ્રમાણે આટલા નાનકડા શરીરમાં રહેલા ચિત્ત-ચૈતન્યની વિલક્ષણ શક્તિ જોઈને પણ મન આશ્ચર્યથી ભરાઈ જાય છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ તેમ જ મહાનમાં મહાન તત્ત્વોથી ભરેલું આ વિશ્વ, તેમાંનાં નાનાં મોટાં પ્રચંડ સ્થલચર જલચર પ્રાણીઓથી ઊભરાતી પ્રાણીસૃષ્ટિ અને વનસ્પતિસૃષ્ટિ, તેમની મૃદુ, સુંદર, આકર્ષક, મહાન અને ભવ્ય તેમ જ વિચિત્ર અને વિકરાળ ઘટનાઓ ને વસ્તુઓ, જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવાતા સહિતા પરસ્પરવિરોધી ગુણધર્મો, એટલે એકંદરે સૂર્યના પ્રકાશમાં અને રાત્રીના અંધારામાં આપણને અનંત પ્રકારે થનારા વિશ્વરૂપદર્શનથી જેમ આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈએ છીએ, તે જ પ્રમાણે માનવી ચિત્તચૈતન્યની વિલક્ષણતા, વિશ્વને પોતાને અનુકૂળ કરી લેવાનો તેમનો પ્રયત્ન, તેમની જ્ઞાનશક્તિ, સૂક્ષ્મતા, તીવ્રતા અને વ્યાપકતા જોઈને પણ મન આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જાય છે.

आदि कारणमाथी विश्वनो विकास

આ પરથી એવો પણ વિચાર આવે છે કે ચિત્તચૈતન્ય દ્વારા આજે જે ગુણોનુ અને ધર્મોનુ દર્શન થાય છે તે બધા ગુણધર્મો વિશ્વમા અપ્રગટ અવસ્થામાં મૂળના જ હોવા જોઈએ. શરીર, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, ચેતન વગેરે બધા પ્રકારો વિશ્વમાથી જ કોઈ ક્રમથી અગણિત સંયોગોમાથી જુદાં જુદાં રૂપો લેતાં લેતાં આજના સ્વરૂપમા આવ્યા હોવા જોઈએ. એટલુ જ નહીં, પણ વિશ્વ પણ તેની પેલે પારના અવ્યક્ત અને અગોચર આદિ કારણમાંથી, અગણિત સમય પછી વ્યક્ત અને ગોચર સ્થિતિમાં આવ્યું હોવું જોઈએ. આજના જ્ઞાત વિશ્વમાં સૌથી આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ ચિત્ત અને ચેતન એ જ છે. એને કારણે જ વિશ્વનું વિશ્વપણુ છે, વસ્તુનુ વસ્તુપણુ છે. ચિત્ત અને ચેતન આજના સ્વરૂપમાં ન હોત તો વિશ્વની ચર્ચા પણ કોણ કરત ? ચિત્તચૈતન્યની આ જોડીને ખરેખર જ વિશ્વના વિકાસનો અદ્ભુત પ્રકાર માનીએ. તો તેમાં , આજે સ્પષ્ટ

દેખાતા ગુણધર્મો સુપ્તપણે વિશ્વમાં અને તેના અવ્યક્ત અને અગોચર આદિ કારણમાંય હોવા જોઈએ એમ તર્કદૃષ્ટિથી લાગે છે. વિશ્વનાં તત્ત્વોનો વિકાસ થતાં થતાં તે ચેતન દશાએ આવી પહોંચ્યાં પછી પણ તેની પ્રગટ અવસ્થાનો હજુ વિકાસ થઈ રહ્યો છે એવો અનુભવ થાય છે. તેથી ઊલટું, ચેતન દશાએ આવ્યા પહેલાના અનંત પૂર્વતર વિશ્વનો અને તેના આદિ કારણનો વિચાર કરતાં તેમાં પણ આ બધા ગુણધર્મો હોવા જોઈએ એમ લાગે છે. અનંત કાળથી વિશ્વની આ સુપ્તાવસ્થા તૂટતાં તૂટતાં આજની પ્રગટ દશાએ આવી છે.

विश्व ने आपणी वच्चे भेद अने अभेद

આજેય દુનિયામાં જે પદાર્થો જડ છે એમ લાગે છે તેમાં પણ જીવમાં રહેલાં બધાં ગુણધર્મ, શક્તિ, બુદ્ધિ, મન, પ્રાણ, ચૈતન વગેરે સુપ્ત અને સુપ્તતર અવસ્થામાં હોવાં જોઈએ. તે પદાર્થોમાંથી જ આપણને આ તત્ત્વો દરરોજ પૂરાં પાડવામાં આવે છે. અને તે આપણા શરીર સાથે ભળી જઈને તેમાંના સુપ્ત ગુણધર્મો આપણી દ્વારા પ્રગટ થાય છે. બહારના પદાર્થોનો આપણે ખાનપાન તરીકે ઉપયોગ ન કરીએ અને બહારનો પ્રાણવાયુ ન લઈએ તો આપણું શરીર ટકી શકશે નહીં. રોજને રોજ નાશ પામતું આપણું શરીર બાહ્ય પદાર્થોના ગુણધર્મોથી પુરાઈ જાય છે. દરરોજ એક બાજુથી શરીરનો નાશ અને બીજી બાજુથી તેમાં ઉમેરણ, એ નિયમથી આપણું શરીર ચાલે છે. આમાંથી એકમાં પણ કંઈક બગાડ થાય તો શરીરનું સ્વાસ્થ્ય નાશ પામે છે. તે બગાડ લાંબો વખત રહે તો અનેક વ્યાધિથી શરીર પીડાય છે અને છેવટે નાશ પામે છે. આ પરથી વિચાર કરતાં લાગે છે કે ઘઉંના કે ચોખાના દાણામાં પણ આપણામાં રહેલા બધા ગુણધર્મો સુપ્તાવસ્થામાં હોવા જોઈએ. તેમાં પણ ચેતન તત્ત્વ હોવું જોઈએ. જે પ્રાણીના શરીરમાં ઘઉં કે ચોખાને રૂપે તે જાય છે તે પ્રાણીના રંગ, રૂપ, આકારને અને ગુણધર્મને પોષક બનીને તે દ્વારા તે પ્રગટ થાય છે. ઘાસ,

લાકડું, અને માટીમાં પણ આ બધા ગુણધર્મો અને ચેતન તત્ત્વ હોવાં જોઈએ. જેમાંથી કોઈ પણ જીવનું પોષણ થાય છે તેમાં તે તત્ત્વો હોવાં જોઈએ એમાં શંકા નથી. પછી તે જીવ મનુષ્ય હોય, ઇતર પ્રાણી હોય કે વૃક્ષવનસ્પતિ હોય. જેને ક્ષય અને વૃદ્ધિની અવસ્થાઓ છે તેનામાં લેવડદેવડનો અને પોતાની વિશેષતા મર્યાદિત કાળ સુધી ટકાવી રાખવાનો ધર્મ છે જ. આ બધી બાબતો અને તેમનો ધર્મ અને ક્રમ ધ્યાનમાં લેતાં વિશ્વના જ ગુણ, ધર્મ ને ચેતન આપણામાં ઊતરીને આપણું અસ્તિત્વ ટકી રહે છે, અને આપણામાંથી જે બહાર જાય છે તેનો પણ વિશ્વમાં પોષણને રૂપે ઉપયોગ થાય છે અને તે પણ બીજા જીવોના ગુણ, ધર્મ અને ચેતનને પોષક અને પૂરક થાય છે. વિશ્વના અખંડ કારભારમાં દરેક જીવ પોતાના 'અહં'ને કારણે પોતાનું જુદાપણું અનુભવે છે. તેનું શરીર નાશ પામે તોપણ તેનાથી નિર્માણ થયેલી પ્રજાને રૂપે, તેની જાતિને રૂપે જીવપરંપરા કાયમ રહે છે. તેના 'અહં'નો વારસો પણ ચાલુ રહે છે. આ 'અહં' પણ વિશ્વમાંના સુપ્ત ગુણધર્મોનુ એક સ્પષ્ટ સ્વરૂપ હોવું જોઈએ એમ વિચાર કરતાં લાગે છે. એ 'અહં'માં જ વિશેષતા ટકાવી રાખવાનો ધર્મ અને શક્તિ છે. એ 'અહં'માં જ વંશતંતુ આગળ ચલાવવાનો ધર્મ હોવો જોઈએ અને જીવની દ્વારા તે પ્રગટ થતો હોવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી જોતાં વિશ્વમાં છે તે આપણામાં છે અને આપણામાં છે તે જ વિશ્વમાં છે. ગર્ભમાં રહેલા સુપ્તનર અવયવો અને ગુણધર્મો યથાકાળે પ્રગટ થતાં થતાં તેમનું પૂર્ણ સ્વરૂપ માણસમાં દેખાઈ આવે છે, તે જ પ્રમાણે વિશ્વમાં રહેલા ગુણધર્મો ચેતનમાં અને ચેતનના વધતા જતા પ્રભાવમાં દેખાઈ આવે છે. આ પરથી વિશ્વમાં અને આપણામાં ફરક એટલો જ કે એક સુપ્ત ચેતન છે અને બીજું પ્રગટ ચેતન છે. તત્ત્વતઃ એમાં કશો ફરક જણાતો નથી. એકમાં સુપ્ત ચેતન તત્ત્વનો અગાધ અને અનંત સંગ્રહ છે, અને બીજાની પ્રકટ અવસ્થા ગમે તેટલી વધે તોય તેને

મર્યાદા છે. આપણી વધતી જતી પ્રગટ અવસ્થાને કયારે પણ મૂળ સગ્રહમાથી જ પોષણ મળે છે. મેઘમડળમા રહેલુ અગાધ જળતત્ત્વ અને તેમાથી પડેલુ આપણે પોતાના ઘરમા સુદર ચાદીના પાત્રમાં રાખેલુ વરસાદનુ પાણી—આ દૃષ્ટાત વિશ્વ અને આપણી એકતા અને ભેદ લક્ષમા આવવા માટે કંઈક અંશે ઉપયોગી થવાનો સંભવ છે

વિશ્વનો અખંડ કારભાર

'અહં'ને કારણે જ આપણે બધા એકબીજાથી ભિન્ન છીએ એવું આપણને લાગે છે. કદાચ આ ભિન્નપણામાંજ આપણા કલ્યાણના બીજ હશે. આ ભિન્નપણાને લીધે જ આપણામાં પુરુષાર્થ, કર્તૃત્વ, જ્ઞાન વધારવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા વગેરે સદ્‌ગુણો જાગ્રત થઈ વૃદ્ધિ પામતા હશે, અને તે બધાની પૂર્ણાવસ્થા થયા પછી તે 'અહં' પોતાનુ કાર્ય પૂર્ણ કરીને યથાકાળે પોતાની મૂળ સ્થિતિમા વિલીન થતુ હશે. વિશ્વની મૂળ અવ્યક્ત સ્થિતિમાં પણ તેમા કંઈક ને કંઈક સ્પંદન ચાલુ હશે જ. એ સ્પંદન-પ્રતિસ્પંદનની અવસ્થામાથી વિશ્વ વ્યક્ત દશાએ આવ્યા પછી એ જ સ્પંદન વધારે સ્પષ્ટ દશાએ આવતા આવતા એનુ જ રૂપાંતર સ્ફુરણમા થયુ હશે. તે સ્ફુરણ-પ્રતિસ્ફુરણમાથી કાળાન્તરે અસ્પષ્ટ ચેતન અને તેમાથી જ સ્પષ્ટ ચેતન આવિર્ભૂત થયુ હશે. આગળ જતાં ચેતનમાં જ્ઞાનશક્તિનો વિકાસ થતાં થતા તેને અનુરૂપ ચિત્ત અને બીજી ઇન્દ્રિયો નિર્માણ થયાં હશે. ઇન્દ્રિયોના સાધન વડે જ્ઞાનશક્તિની વૃદ્ધિ અને જ્ઞાનશક્તિ અનુરૂપ ઇન્દ્રિયોની ક્ષમતા, એમ એકબીજાની મદદથી ચૈતન્યમાં, જીવમાં કે માણસમાં વિશ્વને પોતાને અનુકૂળ કરી લેવાની આકાંક્ષા નિર્માણ થઈ છે. વધતાં વધતાં તે આજની સ્થિતિએ આવી પહોચી છે. આ રીતે જોતાં વિશ્વમાં અને આપણામાં ભિન્નતા નથી. અપ્રગટમાથી પ્રગટ અને પ્રગટમાંથી ફરી અપ્રગટ એવો આ ખેલ છે. વિશ્વમા રહેલાં સુપ્ત તત્ત્વો ને તેના ગુણધર્મો આપણાં સુધી આવી પ્રગટ અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી તેમાંથી જ જુદું સ્વરૂપ પામી આપણી રોજની શરીરયાત્રા ચલાવે છે અને પછી

ફરી રૂપાંતર પામીને રોજેરોજ વિશ્વમાં વિલીન થાય છે. ત્યાં પણ કાયમનાં વિલીન ન થતા તેમનો ક્રમ પહેલાંના જેવો પ્રગટ દશાએ આવવા તરફ ચાલુ જ છે. આ રીતે આ વિશ્વચક્ર-વિશ્વનો આ કારભાર-સતત અખંડપણે ચાલુ છે.

વિશ્વનો અને આપણો આવી જાતનો અખંડ સંબંધ છે. આપણે એકબીજામાં ભળેલા કે ભરેલા છીએ. 'અહં'ને લીધે જ આપણને કંઈક જુદાપણું લાગે છે. બાકી બધા વ્યવહાર જોતાં તેને ક્યાંય જુદાપણાની મર્યાદા મૂકી શકાતી નથી. પૃથ્વીથી લાખો માઈલ દૂર રહેલા સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રોની પણ અસર આપણા પર સતત થયા કરે છે. જુદી જુદી ઋતુઓની સારી માઠી અસર આપણા પર ચાલુ છે. વૃક્ષ, વેલ અને વનસ્પતિની અસર અજાણતાં આપણા પર થાય છે. આપણું કુટુંબ, સમાજ, દેશ, રાષ્ટ્ર, માનવજાત-આ બધાંની આપણા પર અને આપણી બધા પર ઓછેવધતે અંશે સારી નરસી પણ બધાની બધા પર અસર સતત થયા જ કરે છે. પોતાના કેવળ શરીર વિષેના 'અહં'ને થોડું ભૂલી જઈને સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક દૃષ્ટિથી આપણે વિશ્વનો કારભાર અને આપણા પોતાના શરીર, મન, બુદ્ધિનો વ્યવહાર, એ બંનેનો સંબંધ તપાસી જોઈએ, તો આપણને આવી જ જાતનું કંઈક જ્ઞાન થશે એમ ચોક્કસ લાગે છે.

૧૩

વ્યક્ત-અવ્યક્ત વિચાર – ૨

વિશ્વમાંથી નિર્માણ થયેલા આપણને 'પોતાપણા'નું ભાન ચેતન
અને ચિત્તને લીધે છે. ચેતન અને ચિત્ત નિર્માણ
વિશ્વમાથી સંકલ્પસિદ્ધિ થયાં તે પહેલાં વિશ્વની સ્થિતિ શી હશે એની થોડી
સુધી આવેલું ચૈતન્ય કલ્પના આપણી ગાઢ નિદ્રાવસ્થા પરથી આપણે કરી
શકીએ. ચેતન અને ચિત્તનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી
સૃષ્ટિની ક્રિયાશક્તિમાં કંઈક વિશેષપણે સંકલ્પપૂર્વક અને જ્ઞાનપૂર્વક ફરક
પડવા લાગ્યો છે. અને જેમ જેમ મનુષ્યના ચિત્તનો મનબુદ્ધિના ધર્મો
દ્વારા વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ સૃષ્ટિમાં રહેલા જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ
ઝપાટાથી વધતાં ગયાં. વિશ્વનાં મૂળનાં સ્પંદનો અને સ્ફુરણો માનવી
જગતમાં વિશેષ તીવ્રતાથી, દૃઢતાથી અને વ્યાપકપણે ચાલુ થયાં હોય
એમ લાગે છે. ચિત્ત અને ચેતનતાની અધિક સ્પષ્ટ અને જાગ્રત દશાને
લીધે જ માનવીને આ સૃષ્ટિમાં વિશેષતા અને મહત્ત્વ મળ્યાં છે, અને
જ્ઞાન, ભાવ, ક્રિયા, વિગેરેની દૃષ્ટિથી તેના ચિત્તચૈતન્યની વ્યાપકતા વધતી
જાય છે. વિશ્વમાંથી વિકાસ પામતાં પામતાં ચેતનતાને પામીને ચિત્તની
સ્પષ્ટ દશા પ્રાપ્ત થયા પછી માણસમાં રહેલું 'અહં' દૃઢ થયું છે.
તેથી તેનું જુદાપણું પણ તેને અધિક સ્પષ્ટપણે જણાવા લાગ્યું છે.
ચિત્તની સ્પષ્ટ દશાને લીધે તેનામાં સંવેદના અને સંકલ્પશક્તિ જાગ્રત
થઈ છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિની મદદથી તે પોતાના કોઈ કોઈ સંકલ્પો
સિદ્ધ કરી શકે છે. પોતાની ભાવના-શક્તિથી સમુદાયને અનુકૂળ કરી
લઈને તે કોઈ મહાન સંકલ્પ પણ પાર પાડી શકે છે. તે પાર પાડવાના
કામમાં તેને સમુદાયમાંનાં બધાંનાં જ્ઞાન, ક્રિયા, ભાવ અને સંકલ્પશક્તિની
મદદ મળે છે. તેને પરિણામે પોતાની અને સમુદાયની ઇચ્છાઓ ને

હેતુઓમા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ પોતાનામા આવી છે એમ માણસને લાગવા માડ્યુ તે પરથી એવી શકા અને સવાલ તેના મનમા ઊઠવા લાગ્યા છે કે ઈશ્વર જેવી કોઈ કર્તુંમકર્તું શક્તિ દુનિયામા છે કે નહી ? વિશ્વમા રહેલી શક્તિ જડ છે કે ચેતન અને જ્ઞાનપૂર્ણ છે ?

વિશ્વના પોષ્યપોષક ધર્મો

ચેતન, ચિત્ત તેમ જ ઇન્દ્રિયોની વધતી જતી શક્તિઓ, તે શક્તિઓ માટે જોઈતા જરૂરી સાધનોની પ્રાપ્તિ, ભાન ગુણ જ્ઞાન વગેરેની મદદથી મણસ પોતાને જ પોતાના સુખદુખનો કર્તા માનવા લાગ્યો હોય તો તેમા આશ્ચર્ય નથી સકલ્પશક્તિ એ માણસને પ્રાપ્ત થયેલી એક મહાન શક્તિ છે તે શક્તિને આધારે કેટલાક કઠણ હેતુઓ પણ મણસ પાર પાડી શકતો હોવાથી તેનામા આત્મવિશ્વાસ પેદા થયો છે પરતુ એને લીધે જોકે તેને પોતાનુ જુદાપણુ અને કર્તાપણુ જણાવા લાગ્યુ હોય તોપણ તેણે પોતાનુ 'અહ' થોડુ ભૂલી જઈને વિશ્વના કારભારનો અને પોતાની બધી શક્તિઓનો વિચાર કરવો જોઈએ. તેના કાર્યકારણભાવ તપાસવા જોઈએ. પોતાનુ ચિત્ત ચેતન અને સકલ્પશક્તિ તેને જુદા લાગતા હોય તોપણ મૂળ વિશ્વ જ કઈક સચેતન અને સ્પષ્ટ દશામાં આવ્યુ ત્યાર પછી તેમાથી જ તે, વધારે જાગ્રત અને સચેતન થઈને આપણે ભાગે આવેલા છે એ માણસે જાણવુ જોઈએ આપણા શરીર દ્વારા તેમનુ પ્રગટીકરણ થાય છે અને તે શરીરને વિષે આપણામા 'અહ' ભાવ સ્ફુરે છે, તેથી તે બધી કમાણી અને પુરુષાર્થ કેવળ આપણા એકનાના જ છે એમ આપણને લાગે છે. પરતુ એમ લાગવુ તે સત્ય અને જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી ઘણે ભાગે અજ્ઞાન હરવાનોય સભવ છે માતાના ઉદરમા ગર્ભગોળ વધે છે, તેનામા આકાર વિકાર દેખાવા માંડે છે, માતાના શરીરમાથી તેનુ પોષણ થાય છે, તે વખતે માતા તેનુ પોષણ કરે છે કે તે પોતે પોતાનુ પોષણ મેળવી લે છે એનો જવાબ એકદમ આપવો કઠણ છે અને તેનો કોઈ પણ એકતરફી જવાબ ભૂલ ભરેલો હરવાનો પણ સભવ છે તે વેળાએ માતાનુ ઉદર એ જ તેનુ

બ્રહ્માડ હોય છે તે બ્રહ્માડમાથી સ્વતત્ર જીવ તરીકે બાહ્ય વિશ્વમા આવ્યા પછી પણ તે પોતાની શક્તિ વડે વધે છે કે વિશ્વની પરિપાલનશક્તિ ધર્મ અને ભાવના વડે તેનુ પોષણ અને સગોપન થાય છે એ પણ નક્કી કરવુ મુશ્કેલ છે એજ જીવ કે માણસ પછી મોટો થઈને જ્ઞાન ને કર્તૃત્વમા માતા કરતા ચડિયાતો થયા પછી તેને ન ગણકારે તો તેટલા પરથી તે માતા કરતા શ્રેષ્ઠ છે એમ ઠરાવવુ યોગ્ય નહીં થાય તે સ્થિતિમા બહુ તો એટલુજ કહી શકાય કે તેનો અહ ઘણો દૃઢ થયો છે ઝાડની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિનુ કારણ કેવળ તેનુ બીજ એકલુ નથી હોતુ પણ તેની સાથેજ પાણી, ખાતર, હવા માટી સભાળ અને બીજી અનુકૂળતાઓ પણ કારણ હોય છે અને તે બધાના સુપ્ત ગુણધર્મોનુ પ્રગટીકરણ ઝાડને રૂપે સપૂર્ણપણે થાય છે એમ કહેવુ જેમ યોગ્ય થશે તે જ પ્રમાણે ગર્ભગોવ માણસ ને ઝાડ એ બધાની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને વૃદ્ધિ મૂળ વિશ્વશક્તિમાથી અને વિશ્વમા રહેલા ગુણધર્મોને કારણે જ થાય છે એમ કહેવુ વાસ્તવિક થાય વિશ્વની સૃજનશક્તિ અને ધર્મમાથી બધાની ઉત્પત્તિ થાય છે પાલનશક્તિ અને વાત્સલ્યભાવનામાથી બધાનુ પોષણ અને સગોપન થાય છે વિશ્વશક્તિમાથી પ્રગટ દશાએ આવેલા ધર્મોની મદદથી આપણા બધાનો વિકાસ થાય છે વિશ્વમા રહેલા પોષ્યપોષક ધર્મો ગર્ભ અને માતામા ઊતરે છે અને તે દ્વારા તે ધર્મોનુ દર્શન અને કાર્ય થાય છે પરસ્પરાવલબી ગુણધર્મોમા કોનુ મહત્ત્વ વધારે અને કોનુ ઓછુ માનવ ? એટલે આવી સ્થિતિમા આ બને ગુણધર્મોનુ મૂળ જે વિશ્વશક્તિમા છે તેને જ મહત્ત્વ આપવુ યોગ્ય અને ન્યાય્ય છે

'અહ'ની મર્યાદા — આપણા કર્તૃત્વને લીધે આપણો અહકાર વધ્યો હોય તોય આપણુ કર્તૃત્વ ખરેખર જ આપણુ પોતાનુ છે કે નહીં એ આપણે તપાસવુ જોઈએ આપણુ શરીર જે પ્રમાણે વિશ્વના કારખાનામા એક નિમિત્તમાત્ર વસ્તુ છે, તેમા કઈક પૂરવામા આવે છે તથા તે વધે છે અને તેમાથી

કઈકિ રોજ વિશ્વમા કેટલુ પણ જાય છે, આ વ્યવહારમા તે વચમા કેટલીક સચેતન કોડી જેવુ લાગે છે, ચેતનતાને લીધે આ કોડી થોડો વખત વધે છે અને પછી ક્ષીણ થઈને સપૂર્ણ નાશ પામે છે, એમા વચમા જે પોતાપણુ લાગે છે તે નામમાત્ર છે, બાકી ખરુ જોતા વિશ્વપ્રકૃતિનો એ એક ખેલ છે, તેજ પ્રમાણે આપણા ચિત્ત, ચેતન, પ્રાણ, સકલ્પ જ્ઞાન, વિવેક ભાવ, સસ્કાર ગુણ વિચાર વગેરે વિશેષે કરીને અનુભવમા આવનારા પ્રકારો–એ બધા વિશ્વમાથી જ આપણને પ્રાપ્ત થયા છે માનવજાતિના વારસામાથી તે આપણા સુધી આવી પહોચ્યા છે અને એ બધાનુ પોષણવર્ધન પણ વિશ્વના તે જ તત્ત્વોમાથી થઈને આપણી દ્વારા તેમનુ અધિક સ્પષ્ટ દશામા પ્રગટીકરણ થાય છે વિશ્વના એકદર અપરપાર વ્યાપારના પ્રમાણમા આ સાવ નજીવી વાત છે પરતુ આપણા 'અહ'ને લીધે આપણુ કર્તૃત્વ આપણને એટલુ મહાન અને ભવ્ય લાગે છે કે તેની આગળ વિશ્વનુ અગાધ કર્તૃત્વ આપણને દેખાતુ નથી સાચુ જોતા, વિશ્વના કર્તૃત્વ આગળ આપણુ અહ ને કર્તૃત્વ અણુપ્રમાણ જેટલુ પણ થશે કે નહીં એ વિષે શકા લાગે છે

આપણા પ્રાણ સકલ્પ જ્ઞાન વગેરે ઉપર દર્શાવેલા બધા પ્રકારો આપણને વારસામા મળેલા હોવાથી તે બધા આપણી જ

વિશ્વના આદોલનોના પરિણામ

કમાણી છે એવો અહકાર રાખવો યોગ્ય નથી તે જ પ્રમાણે આપણામા થનારુ તેમનુ વર્ધન કે વિકાસ એ પણ કેવળ આપણુ એકલાનુ કર્તૃત્વ છે એમ પણ આપણે ન કહી શકીએ કેફસમાની ખરાબ હવા કેટી દઈને અને બહારની સારી લઈને જ આપણે જીવીએ છીએ. તે માટે બહાર સરી હવા હોવી જરૂરી છે તે જ પ્રમાણે વિશ્વમા પણ સારા તત્ત્વો હોય તો જ તે આપણામા સાબન થઈ આપણી દ્વારા પ્રગટ થઈ શકે આપણા શરીરમા ચેતન, ચિત્ત, પ્રાણ ને સકલ્પની સ્પષ્ટ દશા કેટલી છે પરતુ તેમનો સચય આપણી પાસે ઘણો અલ્પ છે શરીરને જેમ દરરોજ સાના અનુકૂળ દ્રવ્યોનુ પોષણ

ન મળે તો તે ટકી શકતું નથી, તે જ પ્રમાણે આપણાં ચેતન, ચિત્ત, પ્રાણ વગેરેને પણ બહારથી પોષણ ન મળે તો તેમની સ્થિતિ પણ કાયમ ન રહે. આપણામાં દેખાઈ આવતાં આ બધાં સ્પષ્ટ તત્ત્વો વિશ્વમાં અસ્પષ્ટ દશામાં અપરંપાર હમેશ છે જ. દૃષ્ટિને દેખાતા કે કોઈ પણ ઈન્દ્રિયને ગોચર થતા વ્યક્ત પદાર્થોમાં તે તત્ત્વો અવ્યક્તપણે છે. પદાર્થોમાં કેટલા વિલક્ષણ ગુણધર્મો અવ્યક્તપણે વાસ કરે છે તે વનસ્પતિનો અને ઔષધીનો થોડો અભ્યાસ કરતાં જણાઈ આવે છે. વાયરલેસ, રેડિયો કે ધ્વનિશાસ્ત્ર પરથી હવે આપણી ખાતરી થઈ છે કે, ધ્વનિના તરંગો હજારો માઈલ સુધી દૂર જાય છે અને વીજળીની અને વિશિષ્ટ યંત્રોની મદદથી તે આપણને ગોચર થઈ શકે છે. આ પરથી આપણને ગોચર ન થનારા અવ્યક્ત તરંગોનાં અપાર આંદોલનો પૃથ્વી પર સતત ચાલુ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે જ પ્રમાણે વિશ્વમાં સર્વત્ર પ્રાણતત્ત્વ, મનતત્ત્વ, બુદ્ધિતત્ત્વ, ચેતન, સંકલ્પ, સંસ્કાર, જ્ઞાન, વિચાર — આ બધાંના તરંગોના આંદોલનો પણ સતત ચાલુ છે. એ આંદોલનો સારાં નરસાં બંને પ્રકારનાં છે સૃષ્ટિમાં જેમ સુગંધ અને દુર્ગંધ છે તે જ પ્રમાણે સત્સંકલ્પ અને અસત્સંકલ્પ, સદ્વિચાર અને દુર્વિચાર, સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ, સત્કર્મ અને અસત્કર્મ, એ બધાંનાં આંદોલનો હમેશ ચાલુ છે. વિશ્વમાં જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લયનો ધર્મ હોવાથી તેમાં હમેશ સંક્રમણ ચાલુ જ છે. વિશ્વનો એ જ ધર્મ ચિત્ત અને ચૈતન્યમાં જુદાં જુદાં સત્-અસત્ કર્મો, વિચારો અને સંકલ્પોને રૂપે ગાનવી જગતમાં પ્રગટપણે દેખાઈ આવે છે. વિશ્વમાં સતત થનારાં સંક્રમણોનાં અવ્યક્ત આંદોલનો અને માણસ અને ઇતર ચેતન જગત દ્વારા થતાં જુદાં જુદાં કર્મોનાં, સંકલ્પોનાં, વિચારોનાં અને સંસ્કારોનાં અસંખ્ય આંદોલનો અને એ બધાંના મળીને અનંત પ્રકારના તરંગો વિશ્વમાં સતત ચાલુ જ છે. આવા કલ્પનાતીત અસંખ્ય તરંગોમાંથી દરેક જીવ પોતપોતાની જીવદશા અનુસાર પોતાને અનુકૂળ તરંગો પોતાનામાં ધારણ કરીને પોતાનાં ચિત્ત, ચેતન, પ્રાણ ને સંકલ્પનું પોષણ કરે છે. આ ક્રિયા તેની દ્વારા જ્ઞાન-

પૂર્વક ન થતી હોય તો પણ ઝાડ જેમ પોતાને અનુકૂળ તત્ત્વો સૃષ્ટિમાંથી—માટી, પાણી, હવા વગેરેમાંથી—કુદરતના નિયમ પ્રમાણે ખેંચી લઈને પોતાની વૃદ્ધિ કરે છે, અથવા ગર્ભ જેમ માતાના શરીરમાંથી પોતાને જોઈતાં તત્ત્વો, સંસ્કાર, બીજા ગુણધર્મ અને માનવજાતિનો વારસો અજાણતાં લે છે અને પોતાની વિશેષતા વધારે છે, તે જ પ્રમાણે બીજા જીવો કે માણસ બહારના આંદોલનોમાંથી સજાતીય તરંગો ખેંચી લઈ તે તે તત્ત્વોને આત્મસાત્ કરે છે જુદા જુદા સ્વાદ અને ગુણધર્મવાળી વનસ્પતિ એક જ જમીન અને પાણીમાંથી અનુકૂળ દ્રવ્યો ખેંચી લઈને પોતપોતાના સ્વાદને અને ગુણધર્મને પોષે છે. માણસનાયે પ્રાણ, ચિત્ત, ચેતન, સંકલ્પ, વિચાર વગેરેને પણ જરૂરી અનુરૂપ તત્ત્વો વિશ્વમાં ચાલતાં કલ્પનાતીત આંદોલનો અને તરંગોમાંથી મળે છે આપણે શુદ્ધ-ચિત્ત થવાનો સંકલ્પ કરીએ તો વિશ્વમાં આંદોલન પામતા એ જ જાતના તરંગો આપણા ચિત્ત તરફ વળશે, તે આપણામાં એકરસ થશે અને આપણા મૂળ સંકલ્પમાં બળ પૂરશે. અને આપણા સંકલ્પ, વિચાર, અને હેતુ અશુદ્ધ અને હીન હોય તો વિશ્વના અપવિત્ર તરંગો આપણા ચિત્તને શોધતા આવશે અને આપણામાં ભળી જઈ આપણને વધારે હીન બનાવશે. વિશ્વના આ જ નિયમ અનુસાર આપણા શુદ્ધ અને અશુદ્ધ વિચાર અને સંકલ્પોના તરંગો પણ સતત બહાર ફેલાતા હોય છે અને વિશ્વનાં શુદ્ધ અને અશુદ્ધ આંદોલનોમાં અને તરંગોમાં ઉમેરો કરે છે. આ પરથી વિચાર કરતાં, શુદ્ધ કે અશુદ્ધ વિચાર અને સંકલ્પ ધારણ કરનાર અને કર્મ કરનાર માણસ પોતે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ થતો રહીને વિશ્વમાં પણ તે જ પ્રકારનાં આંદોલનો અને તરંગોની વૃદ્ધિ કરે છે. વિશ્વનો આ નિયમ છે. સૃષ્ટિનો આ ધર્મ છે. પરમેશ્વરનો આ કાયદો છે. આ દૃષ્ટિથી જોતા વિશ્વમાં સદૈવ ચાલતાં આંદોલનોમાંથી જ શુદ્ધ કે અશુદ્ધ તરંગો આપણામાં આવે છે અને ત્યાં અધિક સ્પષ્ટરૂપ ધારણ કરીને આપણી દ્વારા બહાર પડે છે. અત્યારે આ ક્ષણે મારા દ્વારા પ્રગટ થતા આ વિચારો કેવળ મારા જ છે એમ મારાથી કહી શકાય નહીં

અસંખ્ય લોકોના અસ્પષ્ટ સંકલ્પ અને વિચારોના તરંગો વિશ્વનાં આંદોલનોમાંથી કુદરતી રીતે જ મારા સુધી આવીને એ જ કદાચ મારા દ્વારા વધારે સ્પષ્ટપણે બહાર પડતા હશે. પરંતુ આ કાર્ય મારા હૃદયમાં કંઈક શુભેચ્છા હોય તો જ વિશ્વના નિયમ અનુસાર આ રીતે બનવું શક્ય થાય.

સંત તુકારામે કહ્યું છે કે:

आपुलिया बळें नाहीं मी बोलत। सखा॰कृपावंत वाचा त्याची।

काय म्यां पामरें बोलावीं उत्तरें। परि त्या विश्वंभरें बोलविलें॥

(હું મારા પોતાના સામર્થ્યથી બોલતો નથી મારો સખા કૃપાળુ હરિ છે, તેની આ વાણી છે. મારા જેવા પામરે શા બોલ બોલવા? પણ તે વિશ્વંભર પ્રભુએ મારી પાસે બોલ બોલાવ્યા.) આ અનુભવપૂર્ણ ઉદ્ગારમાંથી વિશ્વનો આ જ નિયમ – પરમેશ્વરનો આ જ કાયદો– દેખાઈ આવે છે

વિશ્વના કારભારમાં આપણે કેવળ નિમિત્તમાત્ર હોઈએ તોપણ તે વિશ્વશક્તિમાંથી આપણા ચિત્તચૈતન્યમાં માનવતાનો પ્રારંભ કેટલીક વિશેષ શક્તિઓ આવેલી છે વિવેક, સંકલ્પ, સંયમ, નિગ્રહ એ તે શક્તિઓ છે.

આપણામાં રહેલા 'અહં'ને લીધે તે વિશેષ શક્તિઓનું આપણને ભાન થાય છે. તે શક્તિઓનું પોષણ વિશ્વના એ જ અવ્યક્ત તત્ત્વોમાંથી થતું હોય તોપણ તે શક્તિઓનો આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે આપણે કંઈક અંશે ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. એટલી છૂટ અને સ્વતંત્રતા આપણને વિશ્વશક્તિના કોઈ ચોક્કસ નિયમથી જ મળેલી છે. તેનો ઉપયોગ કરીને આપણે પોતાનું ચિત્ત જો શુદ્ધ રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા રહીએ તો વિશ્વના શુદ્ધ તરંગો આપણા હૃદયમાં દાખલ થાય અને આપણી પાસે સત્કર્મો કરાવવામાં સહાયભૂત થાય વિશ્વની અવસ્થામાં સદૈવ સંક્રમણ અને તેમાંથી જ વિકસન થતાં થતાં આપણને

માનવી સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયુ છે. આ સ્વરૂપ, તે વિશ્વમાંનો કેવળ આવર્ત કે આવિર્ભાવ નથી. તે સ્વરૂપની નિર્મિતિનો કોઈ ચોક્કસ ક્રમ છે. વિશિષ્ટ પરંપરામાથી તે આ સ્થિતિએ આવેલું છે. તેની પાછળ વિશ્વનો કોઈ અટળ નિયમ છે. તેથી આવી રીતે નિર્માણ થયેલા માનવના ચિત્તચૈતન્યમાં કોઈ વિશેષ સામર્થ્ય આવ્યુ છે. અને તે સામર્થ્ય વાપરવાની તેને થોડીક સ્વતંત્રતા છે તે સામર્થ્ય અને તે સ્વતંત્રતા એ વિશ્વવ્યાપારનુ વિશિષ્ટ પરિણામ છે. વિશ્વના ગુણધર્મ-માથી જ તે સામર્થ્યનુ પોષણ થાય છે સંસ્કાર અનુસાર વિચાર પેદા થવાનો સ્પષ્ટ ધર્મ માનવી ચિત્તમા દેખાઈ આવે છે. તેમાના કોઈ વિચારને સકલ્પનુ રૂપ પ્રાપ્ત થતાં તેને દૃઢ ધારણ કરવાની શક્તિ પણ તેમા આવેલી છે. તે શક્તિની સાથે જ વિવેક, સંયમ વગેરે પોતાની બીજી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને માણસે પોતાની માનવતા પોષતા રહેવુ, એ વિશ્વના નિયમ અનુસાર તેને પ્રાપ્ત થયેલો સહજ ધર્મ બનેલો છે. આપણુ ચિત્ત આપણે હંમેશાં સત્સંકલ્પમય રાખીએ અને સત્કર્મરત રહીએ તો વિશ્વના એ જ પ્રકારના શુદ્ધ આંદોલનોના તરંગો ગ્રહણ કરવા માટે તે હંમેશ સહેજે તૈયાર અને લાયક રહેશે. વિશ્વના નિયમ પ્રમાણે તે તેનો ધર્મ થઈ જશે. તે અવસ્થામાં અશુદ્ધ સકલ્પ કે અશુદ્ધ કર્મ આપણા ચિત્તને સ્પર્શ પણ કરી શકશે નહીં. જેમ કસ્તૂરી, કેસર વગેરે પદાર્થો વિશ્વનાં તે તે પરમાણુઓ નિસર્ગનિયમથી ભેગાં થઈને તેનાં અનોખાં ઘન સ્વરૂપો છે, તેજ પ્રમાણે આપણુ ચિત્ત શુદ્ધ રાખવાનો આપણો સંકલ્પ હોય તો આપણી ગ્રહણશીલના અને વિશ્વનાં આંદોલનોનો વ્યાપાર—એ બંનેને લીધે વિશ્વના કેવળ સારા સંકલ્પ અને સત્કર્મના તરંગો આપણા ચિત્તમાં દાખલ થઈ પ્રગટ દશા પામીને આપણામાંથી પણ એ જ જાતના તરંગો બહાર પડ્યા કરશે. સૃષ્ટિમાંનાં અમુક ચોક્કસ સુગંધી તત્ત્વો કસ્તૂરીને રૂપે એકત્ર થાય છે અને તેમાંથી ફરી તે સૃષ્ટિમાં ફેલાતા રહે છે. એવો જ પ્રકાર આપણા શુદ્ધ સંકલ્પથી.

આપણા ચિત્તચૈતન્યનો થશે. માનવી ચિત્તમાં વિશેષપણે રહેલી સંકલ્પશક્તિનો ઉપયોગ માણસ વિવેકપૂર્વક કરે તો તેને લીધે માનવોચિત તત્ત્વો તેનામાં ઊતરતાં રહેશે અને તેમનું શુદ્ધ પ્રગટીકરણ તેની દ્વારા થતું રહેશે. કોઈ પણ પાતળો અને પ્રવાહી પદાર્થ અંદર ખેંચાઈ આવે એવી યોજના પિચકારીમાં હોય છે. પરંતુ તે વડે કયો પ્રવાહી પદાર્થ અંદર ખેંચવાનો છે એ આપણે વિવેકપૂર્વક નક્કી કરવાનું હોય છે. પિચકારીથી સ્વચ્છ કે અસ્વચ્છ બંને જાતનું પાણી ખેંચી શકાય છે અને દુનિયામાં બંને જાતનું પાણી છે. આપણી સંકલ્પશક્તિમાં પિચકારીના જેવો જ સાધારણપણે ગુણધર્મ છે તેથી કેવળ સંકલ્પની દૃઢતા આપણામાં હોય એટલું માનવતાની દૃષ્ટિએ બસ નથી; પણ તે સાથે જ વિશ્વના શુદ્ધ તરંગોને ખેંચવામાં આપણે પોતાની સંકલ્પશક્તિ વાપરવી જોઈએ. આવી રીતે હંમેશા આપણે માનવોચિત ગુણો અપનાવીને પોતાનામાં તેમ જ જગતમાં તેની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. આવો આપણો સંકલ્પ અને હેતુ હોય તો વિશ્વના નિયમો અને ગુણધર્મો આપણને હંમેશ સહાયભૂત થતા રહેશે. આપણે આપણી માનવતા વધારતા રહી ઉન્નતિનો પ્રયત્ન કરતા રહીએ તો જગતમાં એક બાજુથી પ્રત્યક્ષ માનવતા વધતી રહેશે — વિશ્વશક્તિના સુપ્ત ગુણોનું અને ધર્મોનું તે દ્વારા પ્રગટીકરણ થતું રહેશે અને બીજી બાજુથી આપણાં શુદ્ધ સંકલ્પો અને સત્કર્મોને લીધે વિશ્વનાં શુદ્ધ આંદોલનોમાં ઉમેરો થઈને તેને ગતિ મળ્યા કરશે. અને તે બધાંનું પરિણામ આપણા બધા માટે શુભદાયક થશે.

परम शक्ति विषे कृतज्ञता

વિશ્વમાં અશુદ્ધ સંકલ્પ અને અશુદ્ધ કર્મોના તરંગો અને આંદોલનોનું જોર ઘણું છે એમાં શંકા નથી. તેમ છતાં જેને જેને પોતાની માનવતા ભૂષણરૂપ લાગતી હોય, વિશ્વની અનંત ઘડભાંજમાંથી માનવ એક વિશેષ સામર્થ્યશીલ જીવ નિર્માણ થયેલો છે એમ જેને જેને લાગતું હોય, તે દરેક વિશ્વમાં માનવતા વધારવાનો

સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ વિશ્વમાં આપણા એકલાનું એવું જુદું કર્મ નથી. વિશ્વમાં બધાનાં કર્મો, બધાના સંકલ્પો, બધાને-એક-બીજાને-સુખદ કે દુઃખદ, ઉન્નતિકારક કે અવનતિકારક થાય છે. તત્ત્વતઃ કોઈનું જ કર્મ જુદું નથી. વિશ્વશક્તિમાંથી આપણે બધા નિર્માણ થયા છીએ. તેમાંથી જ આપણાં બધાનાં શરીર પળાયપોષાય છે અને વધે છે, અને છેવટે તેમાં જ તે બધાં ભળી જવાનાં છે આપણને બધાને એ જ વિશ્વશક્તિનાં ચેતન, પ્રાણ, ચિત્ત, મન વગેરે સુપ્ત તત્ત્વોમાંથી તે તે તત્ત્વો પૂરાં પાડવામા આવે છે. અને આપણી દ્વારા તેમનું સ્પષ્ટ પ્રગટીકરણ થાય છે. આપણા બધા ગુણધર્મો તે જ વિશ્વશક્તિનાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપો છે. જે વિશ્વમાં છે તે જ આપણામાં પ્રગટપણે દેખાય છે અને આપણામાં જે છે તે બધુ વિશ્વમાં સુપ્ત દશામાં છે. આપણો અને વિશ્વની અનંત શક્તિનો આવો અન્યોન્ય સંબંધ છે. તેમાં માનવની વિશેષતા એટલી જ છે કે વિશ્વના કેટલાક નિયમો જાણવા જેટલી જ્ઞાન-શક્તિ તેનામાં પ્રગટ થયેલી છે. તે પોતાની અપૂર્ણતા વિશ્વશક્તિની આરાધનાથી, શ્રદ્ધાથી, ભક્તિથી અને તેના પરની નિષ્ઠાથી દૂર કરી શકે છે. તે શ્રદ્ધા-ભક્તિનું અને નિષ્ઠાનું સૂત્ર આપણી સંકલ્પશક્તિમાં છે. એ સંકલ્પશક્તિની મદદથી માણસ વિશ્વનાં જરૂરી તત્ત્વો, જરૂરી ગુણધર્મો પોતાનામા લાવી શકે છે એ પણ તેની વિશેષતા છે. આપણને જોઈએ તે બધાં તત્ત્વોનો અપરંપાર સંચય અનંત શક્તિમાં ભરેલો છે. તેમાંથી જ જે જોઈએ તે લઈને આપણે આપણા બધાનાં દુઃખોનો નાશ કરીને બધાની માનવતાની વૃદ્ધિ કરવાની છે. વિશ્વનો ક્રમ અને ધર્મ આપણને અનુકૂળ છે. તે ધર્મની મદદથી આપણા સંકલ્પ અનુસાર એ બધું થવાનું છે. આ બધામાં આપણે નિમિત્તમાત્ર છીએ, એ જ્ઞાન માણસને જ થઈ શકે છે. તેથી એ જ્ઞાન, એ શક્તિ, ભક્તિ, ગુણ, ધર્મ, વગેરેની પ્રાપ્તિ આપણને જેમાંથી થાય છે, અને જેમાંથી આપણા બધાની નિર્મિતિ થઈ છે તે વિશ્વશક્તિ વિષે-પરમશક્તિ વિષે-સતત કૃતજ્ઞ અને ભક્તિવાળા રહેવું, તેના પર નિષ્ઠા રાખવી એ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

એ નિષ્ઠામા કલ્પનાતીત સામર્થ્ય છે. અનંતશક્તિ સાથે સમરસ થઈને તેના ગુણોનુ આપણી દ્વારા પ્રગટીકરણ કરવાનું સામર્થ્ય એ નિષ્ઠામાં જ છે. જે શક્તિમાંથી ચિત્ત અને ચેતન સ્પષ્ટ દશાએ આવીને આજે બધી જળસ્થળ સૃષ્ટિ અસંખ્ય માનવ અને માનવેતર નાનામોટાં પ્રાણીઓથી ભરેલી દેખાય છે અને તે બધાનું ધારણપોષણ થાય છે; જે શક્તિમાથી ચિત્ત અને ચેતન વધારે ને વધારે વિકસિત થતાં થતા માનવ પેદા થયો અને આજની સ્થિતિએ આવી પહોંચ્યો છે; જે બધાની બધી શક્તિઓને પોષનારી અને તેમની નિયામક છે; જે શક્તિને લીધે માનવીના ચિત્તચૈતન્યનો પ્રભાવ વધુ ને વધુ વિશાળ ક્ષેત્ર પર પડતો જાય છે તે શક્તિ જડ છે કે ચેતન ? તેનામાં જ્ઞાન, ગુણ, ભાવ અને કર્તૃત્વ છે કે નહીં ? એ નક્કી કરવું માણસની નમ્રતા, કૃતજ્ઞતા. પ્રેમ, ભક્તિ, નિષ્ઠા વગેરે પર અવલંબે છે. માતૃભક્ત અને પિતૃભક્ત પુત્ર માતાપિતા કરતાં ગમે તેટલો જ્ઞાની અને પુરુષાર્થવાળો થયો હોય તોયે તે તેમની સાથે નમ્ર, કૃતજ્ઞ અને નિષ્ઠાવંત રહે છે, અને એવાને જ આપણે આદરણીય માનીએ છીએ. વિશ્વની અનંત શક્તિ અને આપણી વચ્ચે માતાપિતા અને પુત્રના સંબંધ કરતાં અનંતગણું અંતર છે, કારણ વિશ્વશક્તિ સાથેનો આપણો સંબંધ તેનાં કરતાં અધિક ગાઢ, એકરસ અને જીવનવ્યાપી છે. એવી સ્થિતિમાં તે પરમશક્તિ વિષે—પરમાત્મા વિષે—આપણા હૃદયમાં કૃતજ્ઞતા, નમ્રતા અને પૂજ્યતાના ભાવો રહે તો તેમાં આપણે વિશેષ શું કર્યું ?

૧૪

સામુદાયિક કર્મ અને કર્મફળ

वैयक्तिक मोक्षनी अशक्यता

છેલ્લાં બે પ્રકરણની વ્યક્ત-અવ્યક્ત વિચારસરણી જો વાચકોને ગળે ઊતરી હોય તો તે પરથી તેમના ધ્યાનમાં આવ્યુ હશે કે, આપણે અને વિશ્વ તેમ જ આપણે જે કર્મો, સંકલ્પો, વિચારો કરીએ છીએ તે અને વિશ્વનો કારભાર, ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લય વગેરે એટલુ સેળભેળ અને એકત્ર થયેલુ હોય છે કે તેમાંથી આપણું પોતાનુ એવું કશુ જ જુદું પાડી શકાય તેમ નથી. શરીરથી માંડીને ચૈતન્ય સુધી જે જે કંઈ આપણે પોતાનુ કહીએ છીએ તે બધાની નિર્મિતિ વિશ્વશક્તિમાંથી થાય છે અને તે જ શક્તિની સંપૂર્ણ મદદથી તેનુ પોષણ થાય છે અને તેના ગુણધર્મ અનુસાર તે બધાનો તેમાં જ લય થાય છે. જેને આપણે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય કહીએ છીએ તેનો થોડો વિચાર કરતાં જણાશે કે, ઉત્પત્તિ એટલે કશાકનો પણ લય છે અને લય એટલે બીજા કશાકની પણ ઉત્પત્તિ છે એમ જણાશે; અને ક્ષણે ક્ષણે થતી સંક્રમણ અવસ્થામા સ્થિતિ કોને કહેવી એ એક સવાલ જ છે. બીજ નાશ પામ્યા વગર ઝાડ થતુ નથી. લાકડું બળવા લાગ્યા વગર અગ્નિ પ્રગટ થતો નથી અને તે ઓલવાયા સિવાય કોલસો કે રાખ બનતાં નથી. ખરું જોતા આ વિશ્વમાં કશુ જ નાશ પામતુ નથી; પરંતુ એક જ વસ્તુનાં જુદાં જુદાં રૂપાંતરો માત્ર થાય છે. વિશ્વમાં આ ફેરફાર સતત ચાલુ જ છે. વિશ્વનો આ વ્યવહાર છે. તેમાંથી – તે સંક્રમણ અવસ્થામાંથી – જ માનવ નિર્માણ થયો છે. અજ્ઞાન અવસ્થામાં તે સૃષ્ટિમાંની જ કોઈક શક્તિને દેવતા માનવા લાગ્યો. આગળ જતાં તેને વિષે તેનામાં સદ્ભાવ પેદા થયો. તેમાંથી તેણે ભક્તિ, આત્મજ્ઞાન,

અજ્ઞાન વગેરેની કલ્પના કરીને બંધમોક્ષ નિર્માણ કર્યા. જીવશિવ, આત્માપરમાત્મા બ્રહ્મપરબ્રહ્મ વગેરે વિચારોમાંથી તેણે શાંતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કર્મવાદ, પુનર્જન્મવાદ નિર્માણ કર્યા. લખચોરાશીની કલ્પના કરી. પણ વિશ્વશક્તિ અને માણસ વચ્ચેના વ્યક્ત-અવ્યક્ત સંબંધનો વિચાર કરતાં દરેક માણસના જુદા જુદા કર્મો અને તેનાં ફળ ભોગવવા માટે તેને પુનર્જન્મ મળે એવી યોજના વિશ્વમાં હોય એમ લાગતુ નથી આપણા બધાના અને વિશ્વના કર્મો એટલા બધાં સેળભેળ છે અને એકબીજા સાથે ગૂંચવાયેલાં છે કે તેમાનુ કયું કર્મ આપણું એકલાનું અને તેમાંના કયા કર્મનું કયુ પરિણામ, એનો કોઈ પણ રીતે શોધ કરી શકાય એમ લાગતુ નથી. કોઈ પણ કર્મ કે કાર્ય સ્વતંત્ર, એકલું, કે જુદું હોતુ નથી પણ અનેક નાનામોટાં કારણોનું એટલે કે જુદાં જુદાં કર્મોનું અને ક્રિયાઓનું પરિણામ હોય છે, અને તે કારણો અને કર્મો પણ તેના પહેલાંના અનેક કારણોનાં પરિણામ હોય છે. આવી સ્થિતિમાં કોઈ પણ કર્મ તત્ત્વતઃ કોઈનું એકલાનું હોઈ શકતુ નથી. જેને આપણે આપણું પોતાનું ગણીએ છીએ તે શરીર પણ આપણું એકલાનું નથી તેનું ધારણ, પોષણ, રક્ષણ આપણા એકલાથી થતું શક્ય નથી. સૃષ્ટિ, પ્રાણીઓ તેમ જ અનેક માનવીઓ—આ બધાંનાં કાર્યનો, પરિશ્રમનો, જ્ઞાનનો ને ભાવનાઓનો તેમાં ફાળો છે. અનેક કારણસંયોગોનું મળીને એ કાર્ય બને છે. તે બધા કારણસંયોગો આપણા એકલાના હાથમાં હોતા નથી. આ જ ન્યાયે કર્મનાં ફળ અને કર્મનાં પરિણામોનો તત્ત્વતઃ વિચાર કરતા કોઈ પણ કર્મનાં પરિણામ સૃષ્ટિમાં અનંત પ્રકારે પરંપરાથી ચાલુ જ હોય છે. તે બધાને આપણે કર્મનાં ફળ ગણતા નથી. પરંતુ કર્મનું આપણે જે પરિણામ ઇચ્છીએ છીએ અથવા તેનું તાત્કાલિક સુખદુઃખાત્મક જે પરિણામ આપણા પર થાય છે તેને જ આપણે તેનું ફળ કહીએ છીએ; અથવા વિશેષ તીવ્રપણે અનુભવાતી કોઈ પણ સુખદુઃખાત્મક ઘટના આવી પડતાં, તેના તાત્કાલિક કારણો સમજાતા નથી ત્યારે પૂર્વ કર્મનું કે તેનાથી પણ પહેલાંનાં

પૂર્વજન્મનાં કર્મોનું તે ફળ છે એમ આપણે માનીએ છીએ. પુણ્યનું ફળ સુખ અને પાપનું ફળ દુઃખ, એ ન્યાય આપણે ઠરાવેલો છે; અને તેની અમલબજાવણી આ જન્મમાં ન થઈ શકે તો તેને માટે નવા જન્મની કલ્પના ઉપયોગી નીવડી છે. સામાજિક નીતિના રક્ષકોને પણ સમાજની સુવ્યવસ્થા માટે આ લોકશ્રદ્ધાનો થોડોક ઉપયોગ થતો આવ્યો છે; તેથી તેમણે પણ આ કલ્પનાને અને શ્રદ્ધાને પોષી છે. પણ જગતમાં જુદા જુદા માનવસમૂહની પાપપુણ્યની જુદી જુદી કલ્પનાઓ છે. એવી સ્થિતિમાં પાપપુણ્યના ફળનો ન્યાય તે તે માનવ-સમૂહની કલ્પના કે શ્રદ્ધા પ્રમાણે થાય છે કે તેની પાછળ મનુષ્યમાત્રને લાગુ પડનારો, કર્મફળનો કે સૃષ્ટિનો કોઈ નિશ્ચિત અને અટળ ધર્મ કે ઈશ્વરી કાયદો છે કે કેમ એની શોધ હજુ થઈ નથી તે જ પ્રમાણે મનુષ્યને આ જન્મે ભોગવવા પડતાં સુખદુઃખો પૂર્વજન્મના કયા કર્મનાં પરિણામ છે એ પણ હજુ કોઈ શોધી કાઢી શક્યું નથી. તેમ છતાં આ જન્મનાં કર્મો પછીના જન્મમાં ભોગવવાં પડે છે; અને આપણો આ જન્મ આ પહેલાંનાં જન્મનાં કર્મો પર ચાલે છે, એવી શ્રદ્ધા આપણામાં પેઢી દર પેઢી ચાલતી આવી છે. પરંતુ વિચાર કરતાં લાગે છે કે કર્મ અને તેના ફળ વિષેની આ દૃષ્ટિ ઘણા સંકુચિત સ્વરૂપની છે માનવ-જાતિની વિશાળતાનો, મનુષ્યમનુષ્ય વચ્ચેના અરસપરસ સંકળાયેલા તેમ જ બધાના એકબીજા સાથે સેળભેળ થયેલા ને ગૂંચવાયેલા સંબંધનો અને વાસ્તવિક સ્થિતિનો તેમા વિચાર નથી. આપણા કર્મનું ફળ આપણને મળે છે એ કલ્પનામાં ને શ્રદ્ધામાં 'સ્વ' વિષેની આપણી કલ્પના આપણા દેહને છોડીને જરા પણ વિશાળ દેખાતી નથી. માણસના વ્યાપક મનની, સંબંધની અને વાસ્તવિક સ્થિતિની દૃષ્ટિથી તે માન્ય થઈ શકે તેવી નથી. ખરું જોતાં, કોઈ પણ કર્મ આપણા એકલાનું નથી અને આપણે ઇચ્છેલું પરિણામ કે તેનું તાત્કાલિક થનારું પરિણામ એટલું જ તેનું ફળ પણ નથી. આપણાં બધાનાં કર્મો, સંકલ્પો, ભાવનાઓ, વિકારો વગેરે બધાનાં આંદોલનો વિશ્વમાં અવ્યક્તપણે સતત ચાલુ છે અને આ

આંદોલનોનાં પરિણામ બધા પર થાય છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં, આપણાં કર્મો સામુદાયિક છે અને તેના ફળો કે પરિણામ પણ સામુદાયિક હોઈ તેમની પર પગ વિશ્વમા સતત ચાલુ જ છે. તેથી આપણા એકલાનો જ કર્મક્ષય થાય અને કેવળ એકલાને જ મોક્ષ મળે એવી આશા કરવાને કશો આધાર કે અવકાશ નથી.

સત્કર્મનું ફળ આત્મપ્રસાદને રૂપે — સંતોષને રૂપે — માત્ર જેનુ તેને જ મળે છે. જ્ઞાનની શાંતિ શોધકને અને વિચારકને જ મળે છે. લૌકિક સુખોની બાબતમાં બધાના સારાંનરસાં કર્મોનાં ફળો બધાને જ ભોગવવાં પડે છે એમ જણાય છે. તેમાં દેશ, કાળ વગેરેની મર્યાદા રહેવાની જ. તેમાંયે છેવટે ન્યાય સામુદાયિક જ હોવાનો. સત્કર્મનુ ફળ સંતોષને રૂપે જેનું તેને જ મળે છે એમ લાગે તોય તે બાબતમાં પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં તે સત્કર્મ વિશ્વનાં કેટલાંય અવ્યક્ત આંદોલનો, તરંગો, ઇચ્છાઓ ને સંકલ્પો તે જ પ્રમાણે કેટલાય લોકોના પૂર્વપ્રયત્નો, અનેક માણસો પાસેથી મળેલા સંસ્કાર, પ્રેરણા વગેરેનુ પરિણામ હોય છે. ર્મનું ફળ જેનું તેને જ મળવુ જોઈએ એ ન્યાયદૃષ્ટિ એકાકી હેનારા પ્રાણી પૂરતી ઠીક છે; પરંતુ જે પ્રાણીઓ સમુદાય કરીને રહે ે, જેમનું જીવન સામુદાયિક હોય છે તેમનામા વૈયક્તિક સ્વરૂપનો ન્યાય ાય એવો સંભવ નથી. જે પશુપક્ષીપ્રાણીઓ એકલાં રહે છે ેમનામાં દરેકના પરિશ્રમ પ્રમાણે ખાવાપીવાનુ મળે છે એવો નિયમ ે. પણ માનવી જીવન કેવળ નિસર્ગ પર ચાલેલુ નથી, પણ તેમા ાનવી શક્તિ, બુદ્ધિ, ભાવ, નીતિ એ બધાંનો સમાવેશ છે. આપણા રેક પ્રયત્નમાં આપણી પહેલાંની અનેક પેઢીઓના જ્ઞાનનો અને પુરુષાર્થનો સંબંધ છે. આપણા શરીરમાં આપણા અનેક પૂર્વજોનું લોહી છે. આપણા કર્મમાં અનેક વ્યક્તિઓના, પ્રાણીઓના જ્ઞાનનો ને પરિશ્રમનો સંબંધ છે. ભાવના, પ્રેમ, મૈત્રી વગેરેને લીધે બધાની સાથે આપણા સામાજિક સંબંધો છે. માણસ વગર કુટુંબ નહીં. કુટુંબ વગર ગામ નહીં. ગામ વગર પ્રાંત નહીં. એમ એક કરતા એક ચઢિયાતા અને જુદી જુદી જાતના સંબંધથી આપણે બધા એકબીજા સાથે એકત્ર બંધાયેલા છીએ. માનવ એ સમાજથી વેગળો ન હોવાથી તેનું પોતાનું જુદું એવું મહત્ત્વનું કર્મ નથી તે વિશ્વમાથી પેદા થયો છે અને વિશ્વમાં જ ભળેલો છે. 'અહં'ને લીધે એક વખત તેનામાં નિર્માણ થયેલી જુદાપણાની ભાવનાને તે અનેક રીતે વધારતો અને

દઢ કરતો આવ્યો છે. એ 'અહં'ની શુદ્ધિ કરીને તે પોતા તરફ જુએ, વિશ્વનો બધો કારભાર ઓળખે, તો તે સામુદાયિક ભાન પર આવશે અને વૈયક્તિક 'આત્મત્વ' અને મોક્ષ વગેરે કલ્પનાના બંધનમાંથી છૂટી પોતાની ખરી સ્થિતિ પર આવશે.

कर्मनी परिणाम-परंपरा

કર્મનાં ફળ માટે કે પરિણામ માટે કર્તાએ આવતા જન્મ સુધી રાહ જોવાનું ખરેખર કારણ નથી. કારણકે, કર્મના સંકલ્પની સાથે જ કર્તાના ચિત્ત પર તેનાં પરિણામ શરૂ થયેલાં હોય છે. અને તેના તરંગો પણ ત્યારથી જ વિશ્વમાં પ્રસરવા લાગે છે. કર્મ

ઉત્કટપણે રહેલા હોય, તેના તરંગો અને આંદોલનો મૃત્યુ પછી વિશ્વમાં અધિક તીવ્રપણે ફેલાવાનો કે ચાલુ રહેવાનો સંભવ છે. શરીરની રજેરજ જેમ પંચ મહાભૂતમાં મળી જાય છે તે જ પ્રમાણે આખા જીવન દરમ્યાન તેણે જે સત્ત્વ કે તત્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે વિશ્વમાં રહેલાં સજાતીય સત્ત્વ કે તત્ત્વમાં ભળી જાય છે. વિશ્વના મૂળ આંદોલનોમાં તેને લીધે ઉમેરો થાય છે. સત્પુરુષના મૃત્યુથી વિશ્વના સત્ત્વમાં ઉમેરો થઈ તેના આંદોલનોના તરંગો સાત્ત્વિક વ્યક્તિના હૃદયમાં દાખલ થઈ તેમની સાત્ત્વિકતાની વૃદ્ધિ કરે છે અને તેથી સત્કર્મની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રહે છે. દુષ્ટ માણસના મરણથી તેનામાં રહેલાં તત્ત્વો વિશ્વમાં રહેલા સજાતીય તરંગોમાં ભળી જઈ દુષ્ટ હૃદયોની મારફત પોતાનું કાર્ય કરે છે. આ આંદોલનો પામેલા અનુકૂલ ક્ષેત્રમાં જલદી અસર કરે છે. તેનાં પરિણામ દૂર સુધી થવા માટે લાંબા સમયની જરૂર પડે છે.

વિચારસંશોધનની જરૂર

આપણા સારાનરસા કર્મોનું ફળ આ જન્મે નહીં તો બીજા જન્મમાં પણ સુખદુઃખને રૂપે આપણને જ ભોગવવું પડે છે. આવી જાતની લોકશ્રદ્ધાને લીધે સમાજમાં નીતિના સંસ્કારો કેટલોક સમય રહ્યા અને વધ્યા પણ. આ શ્રદ્ધાની પાછળ ઈશ્વરને ઘેર કે કુદરતમાં ન્યાય છે એવી લોકસમજણ હતી અને તેની કેટલોક સમય સમાજ પર સારી અસર પણ થઈ. પણ તે સ્થિતિ પાછળથી રહી નથી. હવે ફરીથી આ બાબતમાં સંશોધનનો સમય આવ્યો છે. આપણાં કર્મોનું ફળ આપણને પોતાને જ ભોગવવું પડે છે કે નહીં એ વિષે હવે સંદેહ ઉત્પન્ન થયો છે એટલું જ નહીં, પણ પુનર્જન્મ, કર્મવાદ વગેરે બધી માન્યતાઓ ખોટી છે એવું ઘણા લોકોને હવે લાગવા માંડ્યું છે. તેની બહુજનસમાજ પર માઠી અસર શીઘ્ર થવાનો સંભવ છે. એવે સમયે ઈશ્વર, ભક્તિ, પુનર્જન્મ, મોક્ષ વગેરે વિષે લોકોની શ્રદ્ધા નાશ પામે તે પહેલાં જ વિચારી અને જનહિતચિંતક વ્યક્તિઓએ સમાજને યોગ્ય વિચાર આપીને તેનામાં નીતિની અને સદાચારની ભાવનાઓ અંકુર

કરી તે દૃઢ કરવી જોઈએ. નહીં તો પહેલાંની શ્રદ્ધામાંથી છૂટેલો લોકસમાજ નાસ્તિકતામાં દાખલ થઈને સ્વૈરાચારી થવાનો મોટો ભય છે. એમ થાય તે કરતાં ધર્મની ખોટી અને ભ્રામક માન્યતાઓ સારી એમ કેટલાકને લાગે તો તેમાં નવાઈ નહીં.

कर्म अने तेना फळनी विशाळ कल्पना

આપણા કર્મનું ફળ આપણે પોતે તો ભોગવવું જ પડે છે, પણ સાથે સાથે બીજાઓને પણ ભોગવવું જ પડે છે, એ નિયમ પર આપણે હવે વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. માનવી જગતનો ન્યાય સામુદાયિક પદ્ધતિએ ચાલે છે. તેથી આપણાં કર્મોનું ફળ કેવળ આપણને ન મળતાં સમુદાયને મળવાનું છે અને સમુદાયનાં કર્મોનું ફળ પણ સમુદાયની સાથે જ આપણને મળવાનું છે. આપણાં કર્મોનું ફળ આપણે આ જન્મમાં કે પછીના જન્મમાં ભોગવવું પડે છે એ માન્યતામાં આપણાપણાની કલ્પના આ અને બીજા જન્મમાંના 'આપણા' પૂરતી જ એટલે પોતાના જીવ પૂરતી જ છે. એમાં સંકુચિતતા અને અવલોકનશક્તિની અપૂર્ણતા છે એમ લાગે છે. તેથી આ સંકુચિત કલ્પના છોડી દઈને આપણે પોતાપણાની વિશાળ કલ્પના ધારણ કરવી જોઈએ. એમાં માનવતાનો વિકાસ છે. એમાં ન્યાયની વિશાળ ભાવના છે. આપણો આત્મભાવ જેમ જેમ વ્યાપક થતો જશે તેમ તેમ આ ન્યાય આપણને યોગ્ય જણાતા લાગશે. માનવી જીવન, માનવી સંબંધ, માનવી સંકલ્પ અને વિશ્વના વ્યક્ત-અવ્યક્ત વ્યાપાર—એ બધાની દૃષ્ટિથી આ માન્યતા અને આ ન્યાય અધિક ઉદાત્ત, સત્ય અને શ્રદ્ધેય છે. આ ન્યાયનિષ્ઠાથી આપણે વર્તીએ તો આપણામાં અરસપરસ પ્રેમ, વિશ્વાસ અને એકતા વધશે. આપણામાં સમભાવ પેદા થશે અને એકંદરે આપણે બધા માનવતા તરફ પ્રગતિ કરીશું. તે માટે આપણે આપણાં કર્મો અને સંકલ્પોનો વિચાર કરીને તેમાં રહેલી અશુદ્ધતા કાઢી નાખવી જોઈએ. આપણે શુભ સંકલ્પો ધારણ કરીને શુભ કર્મો કરવાં જોઈએ. આપણા

બધાની શુદ્ધિ અને ઉન્નતિ માટે આપણે સત્કર્મરત અને સદ્ગુણી થવું જોઈએ. પોતાનાં સંતાન પર સારા સંસ્કાર પડે અને તેમની ઉન્નતિ થાય તે માટે પ્રેમાળ અને કલ્યાણેચ્છુ માતપિતા જેમ પોતે સંયમી, સદ્ગુણી અને સદાચારી રહે છે તે જ પ્રમાણે આખી માનવજાતિ પર જો આપણો પ્રેમ હોય, બધાં વિષે આપણા મનમાં લાગણી હોય તો સમસ્ત માનવજાતિને માટે ધર્મમાર્ગે સહન કરવામાં આપણને ધન્યતા લાગશે. કેવળ પોતા વિષેની સંકુચિત ભાવનાથી સહન કરવા કરતાં માનવતાની અને એકતાની વિશાળ ભાવનાથી સહન કરવામાં જીવનનું ખરું સાર્થક છે.

૧૫

ધ્યેયનિર્ણય

જીવનનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ?—એ માનવી જીવનનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન છે. માણસના વર્તનનું અને તેના જીવનની નાની મોટી બાબતોનું વલણ, તેમ જ તેનો પુરુષાર્થ અને તેના સામાજિક સંબંધો પણ તેના જીવનના ધ્યેય પર અવલંબે છે. તેથી ધ્યેય નક્કી કરવામાં ભૂલ કે દોષ ન રહેવો જોઈએ.

જેમ જેમ સમય જાય છે, જેમ જેમ જગત વિષેનો આપણો અનુભવ વધતો જાય છે, તેમ તેમ અનેક બાબતોમાં આપણી કલ્પનાઓમાં અને વિચારોમાં ફેરફારો થતા જાય છે. એવી જ રીતે જીવનના ધ્યેયની બાબતમાં પણ યોગ્ય ફેરફાર થવાની જરૂર છે. એ ફેરફાર યોગ્ય સમયે ન થાય તો તેનાં દુઃસહ પરિણામ વ્યક્તિ અને સમાજ બન્નેને ભોગવવાં પડે છે. તેથી જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરતી વખતે માણસે દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ, પોતાની જરૂરિયાતો, પોતાની ભાવનાઓ, પોતાનું મન

કરી તે દૃઢ કરવી જોઈએ નહીં તો પહેલાની શ્રદ્ધામાથી છૂટેલો લોકસમાજ નાસ્તિકતામા દાખલ થઈને સ્વૈરાચારી થવાનો મોટો ભય છે એમ થાય તે કરતા ધર્મની ખોટી અને ભ્રામક માન્યતાઓ સારી એમ કેટલાકને લાગે તો તેમા નવાઈ નહીં.

કર્મ અને તેના ફળની વિશાળ કલ્પના

આપણા કર્મનુ ફળ આપણે પોતે તો ભોગવવુ જ પડે છે, પણ સાથે સાથે બીજાઓને પણ ભોગવવુ જ પડે છે, એ નિયમ પર આપણે હવે વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ માનવી જગતનો ન્યાય સામુદાયિક પદ્ધતિએ ચાલે છે તેથી આપણા કર્મોનુ ફળ કેવળ આપણને ન મળતા સમુદાયને મળવાનુ છે અને સમુદાયના કર્મોનુ ફળ પણ સમુદાયની સાથે જ આપણને મળવાનુ છે આપણા કર્મોનુ ફળ આપણે આ જન્મમા કે પછીના જન્મમા ભોગવવુ પડે છે એ માન્યતામા આપણાપણાની કલ્પના આ અને બીજા જન્મમાના 'આપણા' પૂરતી જ એટલે પોતાના જીવ પૂરતી જ છે એમા સકુચિતતા અને અવલોકનશક્તિની અપૂર્ણતા છે એમ લાગે છે તેથી આ સકુચિત કલ્પના છોડી દઈને આપણે પોતાપણાની વિશાળ કલ્પના ધારણ કરવી જોઈએ એમા માનવતાનો વિકાસ છે એમા ન્યાયની વિશાળ ભાવના છે આપણો આત્મભાન જેમ જેમ વ્યાપક થતો જશે તેમ તેમ આ ન્યાય આપણને યોગ્ય જણાવા લાગશે. માનવી જીવન, માનવી સબધ, માનવી સકલ્પ અને વિશ્વના વ્યક્ત-અવ્યક્ત વ્યાપાર—એ બધાની દૃષ્ટિથી આ માન્યતા અને આ ન્યાય અધિક ઉદાત્ત, સત્ય અને શ્રેય છે આ ન્યાયનિષ્ઠાથી આપણે વર્તીએ તો આપણામાં અરસપરસ પ્રેમ, વિશ્વાસ અને એકતા વધશે આપણામાં સમભાવ પેદા થશે અને એક દરે આપણે બધા માનવના તરફ પ્રગતિ કરીશુ તે માટે આપણે આપણા કર્મો અને સંકલ્પોનો વિચાર કરીને તેમા રહેલી અશુદ્ધતા કાઢી નાખવી જોઈએ આપણે શુભ સકલ્પો ધારણ કરીને શુભ કર્મો કરવા જોઈએ આપણા

બધાની શુદ્ધિ અને ઉન્નતિ માટે આપણે સત્કર્મરત અને સદ્‌ગુણી થવું જોઈએ. પોતાનાં સંતાન પર સારા સંસ્કાર પડે અને તેમની ઉન્નતિ થાય તે માટે પ્રેમાળ અને કલ્યાણેચ્છુ માતપિતા જેમ પોતે સંયમી, સદ્‌ગુણી અને સદાચારી રહે છે તે જ પ્રમાણે આખી માનવજાતિ પર જો આપણો પ્રેમ હોય, બધાં વિષે આપણા મનમાં લાગણી હોય તો સમસ્ત માનવજાતિને માટે ધર્મ્યમાર્ગે સહન કરવામાં આપણને ધન્યતા લાગશે. કેવળ પોતા વિષેની સંકુચિત ભાવનાથી સહન કરવા કરતાં માનવતાની અને એકતાની વિશાળ ભાવનાથી સહન કરવામાં જીવનનું ખરું સાર્થક છે.

૧૫

ધ્યેયનિર્ણય

જીવનનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ?—એ માનવી જીવનનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન છે. માણસના વર્તનનું અને તેના જીવનની નાની મોટી બાબતોનું વલણ, તેમ જ તેનો પુરુષાર્થ અને તેના સામાજિક સંબંધો પણ તેના જીવનના ધ્યેય પર અવલંબે છે. તેથી ધ્યેય નક્કી કરવામાં ભૂલ કે દોષ ન રહેવો જોઈએ.

જેમ જેમ સમય જાય છે, જેમ જેમ જગત વિષેનો આપણો અનુભવ વધતો જાય છે, તેમ તેમ અનેક બાબતોમાં આપણી કલ્પનાઓમાં અને વિચારોમાં ફેરફારો થતા જાય છે. એવી જ રીતે જીવનના ધ્યેયની બાબતમાં પણ યોગ્ય ફેરફાર થવાની જરૂર છે. એ ફેરફાર યોગ્ય સમયે ન થાય તો તેનાં દુ:સહ પરિણામ વ્યક્તિ અને સમાજ બન્નેને ભોગવવાં પડે છે. તેથી જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરતી વખતે માણસે દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ, પોતાની જરૂરિયાતો, પોતાની ભાવનાઓ, પોતાનું મન

અને છેવટે પોતાનું તેમજ માનવજાતિનું સંપૂર્ણ કલ્યાણ — એ બધાંનો જેટલો વ્યાપક, દીર્ઘ અને સૂક્ષ્મ વિચાર કરી શકાય તેટલો કરીને તે નક્કી કરવું જોઈએ.

सुखदु खमाथी छूटवानी कल्पना

સુખ વિષે પ્રીતિ અને દુઃખ વિષે અપ્રીતિ એ ભાવનાઓ માનવજાતિમાં પ્રથમથી તે અત્યાર સુધી એમને એમ ચાલુ છે. માણસને સુખની ઇચ્છા તદ્દન સહજ છે, અને તે ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે તે અનેક સંકટોનો સામનો કરે છે. અત્યંત દુઃખમય સ્થિતિમાં પણ માણસ કોઈ ને કોઈ સુખની આશા પર જ જીવે છે. ચાલુ કે ભવિષ્યના કોઈ પણ સુખ સાથે ચિત્તનો સંબંધ જોડેલો હોય તે વિના માનવી જીવન ચાલવું જ શક્ય નથી. ભવિષ્યના સુખ સાથે ચિત્તનો જોડેલો સંબંધ એટલે જ આશા. માનવી મનનો ક્યાંક અને ક્યારેક સુખની સાથે સંબંધ હોવો જ જોઈએ એ મનનો તે ધર્મ છે. તે ધર્મમાંથી જ સ્વર્ગની, સુખમય પરલોકની અને પુનર્જન્મની કલ્પના નિર્માણ થયેલી છે અને અન્યાય, દુષ્ટતા અને દુરાચરણ કરનારને ક્યારેક પણ સજા થવી જ જોઈએ, એ ન્યાયવૃત્તિમાંથી નરકની કલ્પના નીકળેલી છે. દુઃખનાશ સુખપ્રાપ્તિ વગેરે બાબતો જેમ આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે આ જન્મમાં બનતી નથી, તે જ પ્રમાણે સત્કર્મનાં સારાં અને દુષ્કર્મનાં માઠાં ફળો જગતમાં મળતાં હશે એમ જગતમાં બધે દેખાતું નથી. એ પરથી આ બધી બાબતો વિષે માણસે સ્વર્ગ, પુણ્યલોક, નરક, પુનર્જન્મ વગેરે કલ્પનાઓ દ્વારા પોતાના મનથી વ્યવસ્થા અને ન્યાય નક્કી કરી આપ્યાં છે. આ વ્યવસ્થા કર્યા પછી પણ જ્યારે માણસના ધ્યાનમાં આવ્યું કે જીવમાત્રને સુખદુઃખ લાગેલાં જ છે, ગમે તેવી ઉત્તમ પરિસ્થિતિમાં જન્મ થયો હોય તોય સંપૂર્ણ દુઃખનાશ અને બધી રીતે સુખપ્રાપ્તિ — એવી સ્થિતિ માણસને પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, ત્યારે દુઃખ ન જોઈતું હોય તો સુખ પણ છોડવું જોઈએ. એક ન જોઈતી હોય તો બીજી પ્રિય વસ્તુનોય ત્યાગ કરવો જોઈએ. જન્મ સાથે જ

સુખ અને દુઃખ બન્ને માણસની પાછળ લાગેલા છે, તેથી દુઃખમાંથી છૂટવા માટે સુખ છોડવાને તૈયાર થવા સિવાય બીજો ઉપાય નથી તે બંનેય ટાળવા હોય તો જન્મ જ ટાળવા સિવાય બીજો માર્ગ નથી તે માટે જન્મ ન પામવો એટલે મોક્ષ સાધવો જોઈએ એ વાત માણસના સુજ્ઞ મને સ્વીકારી અને મોક્ષ એ જ જીવનનું ધ્યેય બન્યું માણસનું ધ્યેય આ જ છે અને તે યોગ્ય છે એ સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નમાંથી જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો નિર્માણ થયાં પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિના વાદો તેમાંથી જ નિર્માણ થયા કર્મવાદ તેમાંથી જ નીકળ્યો તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ ત્યાંથી જ આરંભ થયો તે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોના વિચારમાંથી કર્મક્ષય, સંન્યાસ વગેરે બાબતો એક પછી એક નિર્માણ થઈ અને એ રીતે તે ધ્યેય સશાસ્ત્ર ઠર્યું તે પરથી, તેમ જ સંન્યાસી, ત્યાગી અને જ્ઞાની લોકોના સદ્વર્તનને લીધે તથા તેમના સંયમશીલ અને શાંત જીવનને કારણે મોક્ષ વિષે અને તેના સાધનો વિષે સામાન્ય જનતામાં શ્રદ્ધા ફેલાઈ અને પરંપરાથી દૃઢ થઈ

ગૃહસ્થાશ્રમ અને કર્મમાર્ગની અવગણના

જે કાળે સમાજની સદાચારી વ્યક્તિઓએ મોક્ષની કલ્પના કે ધ્યેય સ્વીકાર્યું તે કાળે વ્યક્તિ અને સમાજનું તેથી કંઈક કલ્યાણ સિદ્ધ થયું હશે એમાં શંકા નથી પરંતુ એ કલ્પનાને લીધે આગળ જતાં જ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમ અને તેના કર્તવ્યો વિષે અનાદર થવા લાગ્યો અને કર્મમાર્ગ વિષે સમાજમાં શિથિલતા આવી ત્યારથી આપણી અવનતિની શરૂઆત થઈ હોવી જોઈએ એવું અનુમાન આ વિષે વિચાર કરતાં થાય છે મોક્ષની કલ્પના બહુજનસમાજના મનમાં દૃઢ થયા પછી અને વ્યક્તિ અને સમાજ પર તેના અનિષ્ટ પરિણામ થવા લાગ્યાં પછી ધ્યેય વિષે વિચારી લોકોએ વધારે વિચાર કરવો જોઈતો હતો પરંતુ તે પ્રમાણે તે કાળે બન્યું નહીં તેથી ગૃહસ્થાશ્રમ વિષે ઉત્પન્ન થયેલો અનાદર એવો ને એવો જ કાયમ રહ્યો તે અનિષ્ટમાંથી પ્રજાને બચાવવા

માટે નિષ્કામકર્મયોગનો સિદ્ધાંત અને વિચારસરણી કોઈ મહાત્માએ સમાજ પર ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેનુંય અંતિમ ધ્યેય મોક્ષ જ હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમ વિષે અને કર્મમાર્ગ વિષે આવેલી ઉદાસીનતા તેનાથી ઓછી થઈ નહીં, અને તેનું ગયેલું મહત્ત્વ ફરી આવ્યું નહીં. આજે આપણી રહેણી, કરણી વગેરે સંન્યાસપર નથી છતાં ગૃહસ્થાશ્રમ વિષે આપણા મનમાં ખરો આદર અને સદ્‌ભાવ નથી. આપણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં છીએ છતાં તે દોષમય અને પાપમય છે અને તેવો જ તે હોવાનો એવી આપણા બધાની દૃઢ માન્યતા છે. ગૃહસ્થાશ્રમના સુખની આસક્તિ આપણને છૂટી નથી. તેને અંગેનો આપણો કોઈપણ રસ ઓછો થયો નથી. આપણી આસક્તિથી આપણે પોતાનામાં અને સમાજમાં કેટલાંય દોષ અને દુઃખ વધારતાં હોઈએ છતાં સંસાર દોષરૂપ અને દુઃખરૂપ જ હોવાનો એવી આપણી સમજને લીધે તે વિષે કશું દુઃખ ન માનવાની વૃત્તિ આપણામાં દૃઢ થઈ ગઈ છે. ગૃહસ્થી જીવન આવું જ હોવાનું એમ આપણે માનતા આવ્યા હોવાથી તે વિષે વિચાર કરવાનું આપણને કદી સૂઝતું નથી. એટલી બધી જડતા આપણામાં આવી ગઈ છે. ગૃહસ્થી જીવનમાં પવિત્રતાથી, પ્રામાણિકતાથી, સત્યથી, ઉદારતાથી, સંયમથી, નિઃસ્પૃહતાથી વર્તવાની કલ્પના જ સમાજમાંથી લગભગ નાશ પામી છે. વ્યક્તિગત સ્વાર્થસાધન એ જ સંસારનું ધ્યેય બની ગયું છે. કોઈ દુઃખ, આઘાત કે અપજશને પરિણામે સંસાર વિષે વૈરાગ્ય, ઘૃણા કે કંટાળો આવે તો સંન્યાસ લઈને મોક્ષની પાછળ લાગવું, એવી સમજણ અને મનોવૃત્તિ જનસમાજમાં સાધારણ રીતે હોવાથી આપણે નૈતિક અને ભૌતિક દૃષ્ટિએ ઘણી જ હીન દશાએ આવી પહોંચ્યા છીએ. ભક્તિમાર્ગી સંતોએ સમાજમાં ભક્તિનો પ્રસાર કરીને લોકમાનસ શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેમનું ધ્યેય પણ મોક્ષની માફક ઈશ્વર સાથે તદ્રૂપ થવાનું નિવૃત્તિપરાયણ જ હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમનું ગયેલું પાવિત્ર્ય અને પુરુષાર્થનું બળ તેથી પણ ફરી આવી શક્યું નહીં.

મોક્ષ જેવા વૈયક્તિક ધ્યેયને લીધે સામુદાયિક લાભ અને કલ્યાણ

सामाजिक वृत्तिओनो अभाव

માટે જે સામુદાયિક વિચાર, વૃત્તિઓ અને સદ્‌ગુણોની જરૂર છે તે આપણામાં હજુ આવ્યાં નથી. દરેક જણ પોતપોતાના કર્મ પ્રમાણે સુખદુઃખ ભોગવે છે, આપણે કોઈને સુખી કે દુઃખી કરી શકતા નથી, સુખી કે દુઃખી કરી શકીએ છીએ એ માન્યતામાં ભ્રાંતિ છે, એવી જાતનું શિક્ષણ આપણને કેટલાય વખતથી મળતું આવ્યું છે. એ શિક્ષણ વ્યક્તિગત શ્રેયની દૃષ્ટિથી ગમે તેટલું ઉચ્ચ માનીને આપવામાં આવ્યું હોય તોપણ તે આપણને અત્યંત સ્વાર્થી બનાવવામાં કારણ બન્યું છે. આજના અનર્થોનાં ઘણાં બીજ આ શિક્ષણમાં જ હોવાં જોઈએ એમ લાગે છે. ધન, વિદ્વત્તા, વૈભવ કે બીજી કોઈ પણ વિશેષ પ્રાપ્તિથી પોતે સુખી થવું અને તેવી જ રીતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરીને પોતાનું કલ્યાણ સાધવું — આ બધામાં કોઈ પણ રીતે સામુદાયિક કલ્યાણનો પ્રશ્ન, વિચાર કે હેતુ જણાતો નથી. આ પરથી એમ લાગે છે કે આપણામાં સામાજિક કે સામુદાયિક વૃત્તિનો અભાવ જણાઈ આવવાનાં કારણો આપણા વૈયક્તિક લાભના આ શિક્ષણમાં હશે. આપણા વિચારઆચારમાં વ્યાપકપણું નથી અને બધે જ સંકુચિતતા દેખાઈ આવે છે એનાં બીજાં અનેક કારણો હોય છતાં આ પણ તેનું એક મહત્ત્વનું કારણ છે એમ ખાતરીપૂર્વક લાગે છે.

આનું આપણી આજની વૈયક્તિક, કૌટુંબિક, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય સ્થિતિ પર અનિષ્ટ પરિણામ થયેલું છે એમ વિચાર કરતાં દેખાઈ આવે છે. અથવા એ બધાનું પરિણામ એટલે આપણી આજની સ્થિતિ છે. આપણી ધ્યેય વિષેની કલ્પનામાં સમય પ્રમાણે જે ફેરફાર થવો જોઈતો હતો તે, તે તે સમયે થયો નહીં એ અત્યંત દુઃખની વાત છે. મોક્ષનું ધ્યેય જે કાળે માનવામાં આવ્યું તે કાળે વિચારી મનને તે જ યોગ્ય લાગ્યું હશે તે વખતની વૈયક્તિક અને સામાજિક સ્થિતિ, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક કલ્પના, એ બધામાંથી તે જ જાતની

ધ્યેયની કલ્પના સૂઝે એ સ્વાભાવિક હશે. પરંતુ એ બધી બાબતોમાં કાળાંતરે ફેરફાર થયા છતાં તે જ કલ્પના અને તે જ ધ્યેયને આપણે માનતા રહીએ અને તેના દુષ્પરિણામ સહન કરતા રહીએ તો આજની સ્થિતિમાંથી ઉદ્ધાર થવાની આપણને કદી આશા નથી એમ કહેવું પડે.

સામુદાયિક હિત એ જ ધ્યેય

તેથી આ સ્થિતિ અવનત અને શોચનીય છે એવું આપણને ખરેખર લાગતું હોય તો તે બદલવાનો આપણે નિશ્ચયપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે માટે આપણે ઉદાત્ત અને યોગ્ય એવું ધ્યેય સ્વીકારવું જોઈએ. તે સિવાય છૂટકો નથી. આપણે માણસ છીએ અને માણસ તરીકે આપણે જીવવું હોય તો માનવી સદ્‌ગુણોથી યુક્ત થયા સિવાય તે સિદ્ધ કરવું કદી શક્ય નથી એ વાત પહેલાં આપણા હૃદયમાં પૂર્ણપણે ઠસવી જોઈએ. માણસ એકલું રહેનારું પ્રાણી નથી પણ સમુદાયમાં અને એકબીજાના સાહચર્યમાં રહેનારું છે; તેથી આપણા એક એકના વ્યક્તિગત કલ્યાણની કે હિતની કલ્પના જ આપણે દોષાસ્પદ માનવી જોઈએ. એકલાનું હિત તે ખરેખર હિત જ નથી પણ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ વિષેની ક્ષુદ્ર કે મહાન અભિલાષા જ છે અને તેનાથી આજે નહીં તો કાલે સામુદાયિક દૃષ્ટિએ છેવટે હાનિ થયા સિવાય નહીં રહે એમ આપણે નિશ્ચયપૂર્વક સમજવું જોઈએ. ધન, વિદ્યા, અને સત્તા કોઈ એકના હાથમાં આવી હોય તોપણ તેનો ઉપયોગ બધાના હિત માટે કર્યો હોય તો જ તેનો સદુપયોગ કે ધર્મ્ય ઉપયોગ થયો એમ આપણે સમજવું જોઈએ. આપણે બધી બાજુથી અને બધી દૃષ્ટિએ સામાજિક બન્યા વગર આપણામાં માનવતા નહીં આવે. જેનાથી માનવમાત્રનું કલ્યાણ સિદ્ધ થાય એ જ આપણો ધર્મ છે. માનવમાત્રમાં આપણે પણ આવી જ ગયા. આપણો ધર્મ આપણું અહિત ન કરતાં બધાની સાથે આપણું પણ હિત જ કરશે એવી શ્રદ્ધા આપણામાં હોવી જોઈએ. માનવી સદ્‌ગુણો પર જ માણસનું — આપણા બધાનું — જીવન ચાલી રહ્યું છે. સદ્‌ગુણોની જ્યાં જ્યાં આપણામાં ઊણપ

જણાય, ત્યાં ત્યાં દુઃખનો પ્રસંગ આવે છે; પછી તે સદ્ગુણોની ઊણપ આપણી પોતાની હોય કે બીજાઓની હોય. તે ઊણપથી આપણે કે બીજા કોઈ દુઃખી થવાના જ. માટે આપણે બધા સુખી થઈએ એમ ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણે બધાએ સદ્ગુણી બનવું જ જોઈએ. આ વાત આપણે દૃઢપણે માનવી જોઈએ અને તે દિશામાં આપણો સતત પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. આપણે સમાજના એક ઘટક છીએ અને આપણે બધા મળીને જ સમાજ બનેલો છે. આપણાં એકબીજાનાં સાર્વજનિક વર્તન, ઇચ્છા અને ભાવનાનું પરિણામ આપણા બધા પર થતું જ હોય છે. દરેક વ્યક્તિના દરેક કર્મનું સારું નરસું પરિણામ કેવળ તેને જ જુદું જુદું ભોગવવું પડે છે એવો નિયમ આ જગતમાં નથી. આપણા બધાના કર્મોનું પરિણામ આપણે બધાએ ભોગવવું પડે છે, એવા એકતાના સામાજિક સબંધથી અને ન્યાયથી આપણે બંધાયેલા છીએ. અસ્વચ્છતા, અવ્યવસ્થિતપણું એ દોષ છે અને તેનાં પરિણામ રોગને રૂપે કે અન્ય રીતે બધાને ભોગવવા પડે છે માણસ સમાજ બાંધીને એકત્ર રહે છે એવી સ્થિતિમા આપણે એકલા સ્વચ્છ રહીએ અથવા આપણે આપણા એકલાનું ઘર સ્વચ્છ રાખીએ એટલાથી આપણે રોગથી બચી શકીશું નહીં. આપણે અને આપણું ઘર, તેમ જ બીજા માણસો અને આપણું ગામ, એ બધું સ્વચ્છ ન ન હોય તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થનારા રોગરૂપી અનર્થમાંથી આપણે બચી શકીશું નહી ગામમાં રોગચાળો ફેલાતા તેના દુષ્પરિણામ બધાંને ભોગવવાં પડે છે. આ જેવો નિસર્ગનો નિયમ છે તેવો જ તે માણસના બીજા વ્યવહારમા પણ છે. માણસે થોડો વિચાર કરીને એકબીજા સાથેના માનવી સબંધો, કર્મો અને તેના પરિણામના નિયમો શોધવા જોઈએ; કાર્યકારણભાવ તપાસવા જોઈએ. એમ કરતાં તેની ખાતરી થશે કે આપણે બધા એકબીજાના કર્મથી બંધાયેલા છીએ આજે પણ સમાજમા જે મોટા મોટા ઝઘડા ચાલે છે તે નિર્માણ કરનારા કોણ છે અને તેનાં અતિશય દુઃખદ પરિણામ

કોને ભોગવવાં પડે છે? યુદ્ધો કોણ નિર્માણ કરે છે અને તેમાં પ્રાણ સુદ્ધાં સર્વનાશ કોનો થાય છે? આ બધાનો વિચાર કરતાં કર્મનું પરિણામ જેનું તેને જ ભોગવવું પડે છે એમ નથી પણ એકનું બીજાને, અનેકોને, અથવા બધાંનાં કર્મોનું બધાંને, એ ન્યાયે ભોગવવું પડે છે. જગતમાં આ જ વ્યવસ્થા કે ન્યાય ચાલુ છે. પરંતુ જીવનનું વ્યક્તિગત ધ્યેય એક વાર આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક માન્યું હોવાથી તે છોડીને નવી દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાને આપણે તૈયાર થતા નથી. જગતમાં પ્રત્યક્ષ ચાલતો ન્યાય લક્ષમાં ન લેતાં પૂર્વજન્મપુનર્જન્મની કલ્પનાથી કર્મવાદનો આશ્રય લઈને પોતાની પૂર્વશ્રદ્ધા કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન આપણે કરતા આવ્યા છીએ. પરંતુ વ્યક્તિગત ધ્યેયની કલ્પનાથી આજ સુધી થયેલું અને તે કલ્પનાને લીધે બનેલા આપણા એકાંગી સ્વભાવને લીધે આજે પણ આપણું અને આપણા સમાજનું થતું અહિત ધ્યાનમાં લઈને સમાજ, રાષ્ટ્ર, માનવજાત વગેરે બધાના હિતની દૃષ્ટિથી આપણે આપણા ધ્યેયનો વિચાર કરવાની જરૂર છે એમ લાગે છે.

કોઈ પણ પ્રચલિત ધર્મની યોગ્યતા તેમાં સદ્‌ગુણોને કેટલું મહત્ત્વ અપાયું છે તે પરથી ઠરાવવાની હોય છે. સદ્‌ગુણો સિવાય સદ્‌ગુણસંપન્નતામાં ધર્મ નથી; સદ્‌ગુણો સિવાય માનવતા નથી. ધર્મની આત્મતત્ત્વનો વિશ્વાસ યોગ્યતા પરમેશ્વરને શરણે જવાની તેમાં કહેલી પદ્ધતિ પરથી, તેની આરાધના કરવાના કર્મકાંડ પરથી, તેમાં કરેલી પુણ્યપાપની સૂક્ષ્મ ચિકિત્સા પરથી, મરણોત્તર મળનારી ગતિ વિષેની કલ્પના પરથી અથવા તેની લોકસંખ્યા પરથી ઠરાવવાની હોતી નથી; પરંતુ તેમાં સદ્‌ગુણોનું, સંયમનું અને માનવતાનું કેટલું મહત્ત્વ છે તે પરથી ઠરાવવાની હોય છે. માણસે આખું જીવન પ્રયત્ન કરીને અને સહન કરીને પોતાનું 'આત્મતત્ત્વ' વિકસિત કરવાનું છે અને એ જ મનુષ્યજન્મની પરમ સિદ્ધિ છે. ધારણ કરેલા શરીરમાં જ જે 'આત્મતત્ત્વ' છે એમ માનીને તેનું દરેક રીતે રક્ષણ કરવાનો સ્વભાવ

પ્રાણીમાત્રમાં છે, પરંતુ બધે આત્મભાવ અને સમભાવ જોવો, અનુભવવો તથા તે પ્રમાણે વર્તન કરવું એ ક્યારેક પણ માણસને જ સિદ્ધ થાય એવું છે. જે આચરણથી આ સિદ્ધિ સાધી શકાય તેને જ માનવધર્મ કહી શકાય. માનવધર્મનો આધાર સમતાના વર્તન પર છે જેટલા પ્રમાણમાં આ સમતા આપણા આચરણમાં આવશે તેટલા પ્રમાણમાં આપણામાં માનવતા પ્રગટ થશે અને તેટલા પ્રમાણમાં જ આપણો 'આત્મભાવ' વ્યાપક થશે. આપણી ધર્મબુદ્ધિને પરિણામે આપણું 'આત્મત્વ' માનવજાતિ અને આપણા સહવાસના પ્રાણીઓ સુધી તો વ્યાપક થવું જ જોઈએ એ આત્મત્વ વિશાળ કરવા માટે અને પોતાનામાં સમભાવ કેળવાય તે માટે આપણે સદ્ગુણોનું અનુશીલન કરવું જોઈએ સદ્ગુણો સિવાય સમભાવ આવશે નહીં અને ટકશે પણ નહીં દયા, મૈત્રી, બંધુતા વાત્સલ્ય સત્ય પ્રામાણિકતા, ઉદારતા, ક્ષમા, પરોપકાર, વગેરે સદ્ગુણોથી સમભાવ પેદા થાય છે અને વિકાસ પામે છે સદ્ગુણ સદ્ગુણોને આધારે વધી શકે છે અને ટકી શકે છે, તેથી માણસને અનેક ગુણોનો આશ્રય લેવો પડે છે બધા ગુણોની ઉપાસના વિના માનવતા આવી શકતી નથી દયા મૈત્રી આદિ ગુણો સંયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, નિર્ભયતા, નિઃસ્પૃહતા વગેરે સદ્ગુણો સિવાય રહી શકશે નહીં પ્રેમભાવ સિવાય સદ્ગુણોમાં માધુર્ય આવશે નહીં તેથી બધા સદ્ગુણોને આપણે આપણા હૃદયમાં આશ્રય આપીને તેમનો વિકાસ કરવો જોઈએ

માનવતાનો પ્રારંભ વિવેક અને ચિત્તશુદ્ધિના પ્રયત્નથી થાય છે અને અંત સદ્ગુણોની પરિસીમામાં થાય છે ચિત્તશુદ્ધિ માટે સંયમની જરૂર છે અને સદ્ગુણોની પરિસીમા માટે પુરુષાર્થની જરૂર છે માનવી સદ્ગુણો પૈકી કયા ગુણની ક્યારે, કયા અને કેટલી જરૂર છે તેનો નિર્ણય કરનારા વિવેકની આવશ્યકતા જીવનમાં પ્રારંભથી માંડીને છેવટ સુધી હમેશા જ છે

વિવેક, સંયમ ચિત્તશુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ એ મુખ્ય સાધનો દ્વારા આપણું અને સમાજનું કલ્યાણ સાધીને માનવતાની પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી એ જ માનવી જીવનનું ધ્યેય છે

૧૬

માનવતાની સિદ્ધિની દિશા

પ્રથમ આત્મસંતોષ વિષે થોડુ લખું છું એ ઉપરથી કેવળ નિવૃત્તિપરાયણતાથી મળતો આત્મસંતોષ અને સદ્‌ભાવનાયુક્ત અને યોગ્ય કર્માચરણથી પ્રાપ્ત થનારો સંતોષ એ બે વચ્ચેનો ફરક સ્પષ્ટ થશે

નિવૃત્તિના आत्म-सन्तोषनी स्थिरता विषे शंका

પોતાના અંતરસ્થ રિપુઓને જીતીને તથા વાસનાક્ષય કરીને આત્મસંતોષ સાધવો અને મોક્ષ મેળવવો, એ જ માનવી જીવનનું ધ્યેય છે એમ માનીએ તો નિવૃત્તિ-પરાયણ વિચારસરણી, કર્મત્યાગ અને નિરુપાધિક રહેણી તે માટે યોગ્ય છે. સુખદુઃખો કર્માધીન છે— કર્મનું ફળ જેનું તેણે જ ભોગવવાનું છે — તેમાં કોઈ ઓછુ કે વત્તું કરી શકતુ નથી, એવી દૃઢ શ્રદ્ધાથી પોતાનાં અને બીજાના સુખદુઃખ વિષે ઉદાસીન રહેવાનો પ્રયત્ન મનુષ્ય કરતો રહે, તેમાય વિશેષ ઉપાધિમાં ન પડતાં સહેજે બીજા માટે કંઈ કરી શકાય તો કરવું એવી વૃત્તિ તે રાખી શકે અને જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ વગેરે વિષે લાગતાં ભય અને દુઃખને “હું જ શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય, નિર્વિકલ્પ છું,” એવી આત્મવિષયક ધારણાથી શાંત કરવાનું તેને સિદ્ધ થાય તો તેને આત્મસંતોષ મળી શકશે એમ લાગે છે.

તેમ જ્યાં અંતઃસ્થ રિપુઓનું દમન, વાસનાક્ષય, કર્મ ને સુખદુઃખ વિષેની વિશિષ્ટ પ્રકારની શ્રદ્ધા અને આત્મવિષયક ધારણા વગેરેથી અથવા એવા જ કોઈક અભ્યાસ કે ધારણાથી પ્રાપ્ત થયેલો આત્મસંતોષ હમેશ

ટકી રહેશે કે કેમ એ વિષે મને શંકા લાગે છે. જે માણસમાં શરૂઆતથી ભાવનાશીલતા, ક્રિયાશક્તિ અને પુરુષાર્થ વગેરેની ઊણપ હોય આવી જાતના અભ્યાસથી અને ધારણાથી આત્મસંતોષ જલદી મેળવી શકે ખરો; પરંતુ તેનોય તે સંતોષ હમેશ કાયમ રહેશે કે નહીં એ વિષે શંકા છે. કારણ કે દીર્ઘ પ્રયત્નથી માણસ પોતાના ષડ્રિપુઓને જીતવામાં પૂર્ણ સિદ્ધિ મેળવી શકે, એ વાત આપણે સત્ય માનીએ તો પણ ગમે તેવે પ્રસગે અને ગમે તે પરિસ્થિતિમા ચિત્તમાં શુભ વૃત્તિઓ-નેય ઊઠવા જ ન દેવી અથવા તેમનું જોર થવા ન દેવું, એ વાત માણસ સાધી શકે એ શક્ય લાગતું નથી પોતાના ચિત્તમાં ઊઠનારા વિકારોને શમદમ વગેરેથી શાંત કરવાનુ સામર્થ્ય માણસ પ્રાપ્ત કરે તોય જગત પર રોજ રોજ આવી પડતી અનેક આફતોને–ગેસકાંડ, ભૂકંપ, અગ્નિપ્રલય, મહાયુદ્ધ, દુકાળ, વ્યાધિ, દારિદ્ર્ય જેવી માનવજાતિ પર તૂટી પડનારી આપત્તિઓ ને વિપત્તિઓને–તેમ જ આપણી આજુબાજુ ને આપણી સમક્ષ થનારા અન્યાય, ક્રૂરતા, દુષ્ટતા, જુલમ વગેરે ઘટનાઓને જોતાં છતાં, ચારે તરફની દયાજનક સ્થિતિ દેખાતા છતા, માણસના ચિત્તમાં કોઈ પણ શુભ અને સાત્ત્વિક ભાવના ઉત્પન્ન ન થઈ શકે એવી ચિત્તની અવસ્થા તે સાધી શકે એમ લાગતું નથી. અને તેવી ચિત્તની અવસ્થા થયા વગર તેનો આત્મસંતોષ ટકી રહે એ અશક્ય લાગે છે. એક બાજુથી તે એવી અવસ્થા સાધી શકતો નથી અને બીજી બાજુથી ક્રિયાશીલતા અને પુરુષાર્થનો અભાવ હોય એવી સ્થિતિમા ચિત્તમાં ઊઠનારી સદ્ભાવનાઓને લીધે પેદા થનારા અસંતોષ અને વ્યાકુળતાને કર્મસિદ્ધાંતની (સુખદુ:ખો જેના તેના કર્મોને અધીન છે) વિચારસરણીનો આશ્રય લઈને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન તેને કરવો પડે છે. એટલે આપત્તિને દરેક પ્રસંગે—દયા, ન્યાય, અન્યાયનો પ્રતિકાર વગેરે શુભ અને સાત્ત્વિક ભાવનાઓ ચિત્તમાં ઊઠવાના દરેક પ્રસંગે—ચિત્તની સંતોષસ્થિતિ જાળવવા માટે કર્તૃત્વને અભાવે કોઈ પણ વિચારસરણીથી ચિત્તને જડ કરવાના પ્રયત્ન સિવાય તેની પાસે બીજો કોઈ ઈલાજ હોતો નથી.

निवृत्तिमार्गी लोकोने अुचित कर्माचरण द्वारा मेळवेलो संतोष

પરંતુ આવી રીતે પોતાના મનને જડ કરવાનો માણસ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તોય તેથી તે કાયમનું જડ બને એ સંભવિત લાગતું નથી. કારણ કે મનુષ્યપ્રાણી આવી જાતની જડતા અને અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરતાં કરતાં આજની માનવતા સુધી, ચેતનતા સુધી, આવી પહોંચ્યું છે. એ માનવતા અને ચેતનતા જેમનામાં ભરપૂર હતાં અને તેને લીધે જેમનામાં ભાવનાશીલતા, ક્રિયાશક્તિ અને પુરુષાર્થનો અભાવ નહોતો એવી વ્યક્તિઓએ સંન્યાસ કે ભક્તિમાર્ગનો અંગીકાર કરીને નિવૃત્તિપરાયણ જીવન સ્વીકાર્યા પછી પણ બહારથી નિવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કરતા છતાં કેટલીયે પ્રવૃત્તિ કરી છે. સંસારને માયા સમજીને, તેને ત્યાજ્ય માનીને, અથવા મૃગજળ કહીને પણ પોતાના સંપ્રદાયના નવા સંસાર આ મૃગજળમાં જ તેમણે ઊભા કર્યા. સારાંશ, બાહ્યતઃ તેઓ ગમે તે પ્રતિપાદન કરતા હતા તોય તેમનામાં રહેલી ભાવનાશીલતા અને પુરુષાર્થે પોતપોતાના માર્ગો કાઢ્યા. આ દૃષ્ટિથી તેમના જીવનનો વિચાર કરતાં કેવળ કોઈ ખાસ પ્રકારની ધારણાથી, અથવા કોઈ નિવૃત્તિપરાયણ વિચારસરણીથી, તેમણે આત્મસંતોષ મેળવ્યો અને ટકાવ્યો એમ નહીં, પણ પોતાની ભાવનાશીલતા, ક્રિયાશક્તિ અને પુરુષાર્થને યોગ્ય કર્માચરણમાં વાળીને અને તેમનો વિકાસ કરીને જ તેમણે તે મેળવ્યો અને તેને લીધે જ તેમનો તે સંતોષ ટકી રહ્યો એમ તેમના ચરિત્ર પરથી જણાઈ આવે છે.

પોતાનો આત્મસંતોષ ટકાવવો તેને કઠણ થશે. લાંબા વખતની નિરુપાધિક રહેણીને લીધે, કર્મશિથિલતાને લીધે અને ધારણાના વિશેષ પ્રકારના અભ્યાસને લીધે તે વિકલાંગ માણસના જેવો થયો હશે, એટલે સદ્ભાવના જાગ્રત થયેલી હોવા છતાં તેને કાર્યમાં પરિણત કરવાની તેની શક્તિ લુપ્ત થઈ હશે તો તેવી સ્થિતિમાં તેનો સંતોષ ટકી રહેવો લગભગ અશક્ય છે. પરંતુ સદ્ભાવનાની સાથે જ જેની કર્તૃત્વશક્તિ પણ જાગ્રત થઈ ઊઠશે તે ગમે તેવી સ્થિતિમાંથી પોતાનો માર્ગ કાઢ્યા વગર નહીં રહે. જે શ્રેયાર્થી હશે અને જીવનનું સાચું ધ્યેય લક્ષમાં આવતાં તે જ પ્રાપ્ત કરી લેવાની જેનામાં ઉત્કટ ઇચ્છા હશે તે કદાચ કોઈ કારણને લીધે ધ્યેય સુધી પહોંચી ન શકે તોય જેટલે સુધી તે પોતાના પ્રયત્નથી પહોંચી શકે તેટલાથી જ તેને જે સંતોષ થશે તે સંતોષ તેના પહેલા આત્મસંતોષ કરતાં ચોક્કસ વધારે સાચો અને ટકાઉ હશે.

કર્મરત રહેવા વિષે શંકા

વિચારી માણસના મનમાં આવા બીજા પણ કેટલાક પ્રશ્નો અને શંકાઓ અવારનવાર ઊઠે છે. પરદુઃખે દુઃખી થઈને સતત કર્મરત રહેનારા માણસોની પણ જગતમાંની મહાન પ્રવૃત્તિઓ અને કાર્યોના પસારાથી તેઓ પોતે તેમ જ જગત સુખી ન થતાં દુઃખી થયેલા અનેક વાર જોવામાં આવે છે. તો પછી કેવળ પરદુઃખભંજની વૃત્તિથી પ્રવૃત્તિપરાયણ થવા કરતાં નિવૃત્તિપરાયણતાથી સ્વસંતોષ સાધવો એને જ જીવનનું ધ્યેય માનીએ તો શી હરકત છે? તે જ પ્રમાણે જગતના દુઃખનો નાશ કરવા માટે અને તેને સુધારવા માટે અનેક વ્યક્તિઓએ ભયંકર કષ્ટો અને યાતનાઓ સહન કરી, પ્રસંગ પડ્યે પોતાના પ્રાણ પણ અર્પણ કર્યા, તોય જગતનું દુઃખ હજુ જેવું ને તેવું જ છે અને જગત હજુ પહેલાના જેવું જ અણસુધરેલું છે એમ લાગે છે તો પછી કર્મરત થવાથી પણ લાભ શો?

ગમા ઉપરાંત પ્રવૃત્તિનું પરિણામ

આવી જાતના પ્રશ્નો અને શંકાઓ વિચારી માણુસના મનમાં ઊઠે એ સ્વાભાવિક છે. પણ કેવળ પરદુઃખભંજની વૃત્તિની પાછળ પડવાથી તે પોતે અથવા જગત સુખી જ થશે એમ માનવું બરોબર નથી. તે વૃત્તિની સાથે વિવેક, તારતમ્ય, ઔચિત્ય, યોજકતા વગેરે આવશ્યક સદ્‌ગુણો માણુસમાં હોવા જોઈએ. પણ તે તેનામાં ન હોય, આવશ્યક સદ્‌ગુણોનો અને કર્તૃત્વશક્તિનો સહયોગ ન હોય, પોતાની પાત્રતા કરતાં—શક્તિ કરતાં—કાર્યનો વધારે વિસ્તાર કર્યો હોય, કાર્યમાં કે યોજનામાં ક્યાંય દોષ હોય, અથવા પરદુઃખભંજની વૃત્તિનું કેવળ વ્યસન અથવા તૃષ્ણા જ માણુસમાં હોય, તો તે વૃત્તિથી કોઈ સુખી ન થતાં તે પોતે અને બીજાઓ દુઃખી થવાનો જ સંભવ છે. પાત્રતા ન હોય છતા કેવળ ધનતૃષ્ણાથી વધારેલો વેપારનો પસારો જેમ કર્તાને અથવા તેના વારસોને દેવાળું કાઢવાનું કારણ બને, તેવું જ પરદુઃખભંજની વૃત્તિની કેવળ તૃષ્ણાથી થવાનો સંભવ હોય છે. કેવળ કોઈ એક જ શુભવૃત્તિનું વ્યસન કેમ ન હોય, એ અથવા તે વૃત્તિની અતિશયતા કદી પણ કોઈને કલ્યાણુપ્રદ થાય એ સંભવિત નથી. અતિશયતા તેમ જ નિવૃત્તિપરાયણુતાની કેવળ નિરુપાધિકતા એ બન્ને ટાળીને માણુસે પોતાના કલ્યાણુનો માર્ગ કાઢવો જોઈએ. સદ્‌ગુણોનું સામંજસ્ય, તેમનો યથાયોગ્ય સુમેળ સાધતાં ન આવડે તો સદ્‌ગુણોનો પ્રભાવ નષ્ટ થાય છે; એટલું જ નહીં પણ તે સદ્‌ગુણો જ કોઈ વખતે પોતાના અને બીજાઓના નાશનું કારણ બને છે. આવી રીતે સદ્‌ગુણો જો દુર્ગુણોનું પરિણામ લાવે તો તેમને સદ્‌ગુણ પણ શી રીતે કહેવા?

चैतन्यनुं शुद्ध प्रगटीकरण

માણુસનું ધ્યેય કોઈ પણ માર્ગે આત્મસંતોષ પ્રાપ્ત કરવો એ છે કે પોતાની જડતાનો નાશ કરી પોતે મનની સદ્‌ગુણોથી યુક્ત થવું એ છે? ધ્યેયની ભિન્નતા પ્રમાણે સાધનમાં, માર્ગમાં અને વિચારસરણીમાંય ભિન્નતા રહેશે. પોતાનામાં રહેલી જડતાનો

નાશ કરીને પોતાનામાં સર્વ પ્રકારે સાત્ત્વિકતા લાવવી એ ધ્યેય માનીએ તો આપણે શરીર, બુદ્ધિ અને મનને ક્રિયાશીલ બનાવવાં જોઈએ. ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતા આવેગોથી ક્રિયાશીલતા પેદા થાય છે. ચિત્તમાં શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બંને પ્રકારના આવેગો ઊઠે છે. તે પૈકી અશુદ્ધ આવેગોનો નિગ્રહ કરીને તથા તેમને ક્ષીણ કરીને શુદ્ધ આવેગોને માણસે ગતિ અને પોષણ આપવાં જોઈએ સદ્ભાવના અને સદ્ગુણ શુદ્ધ આવેગોના લક્ષણ છે. એ સદ્ભાવનાઓ અને સદ્ગુણોને ઉચિત કાર્યમાં પરિણત કરવાથી, જોડવાથી, તેમની ગતિ અને શક્તિ વધે છે. આવી રીતે તેમની ગતિ, શક્તિ અને તે સાથે જ શુદ્ધિ વધતી રહે તો આપણી જડતાનો નાશ થાય છે. શરીર, બુદ્ધિ અને મનમાં ક્યાંયે જડતાનો અંશ રહ્યો હોય ત્યા સુધી આપણા વિકાસ માટે અવકાશ છે; આપણને આગળ વધવા માટે, ઉન્નત થવા માટે, ત્યાં સુધી માર્ગ છે. આવી રીતે આપણામા રહેલી જડતાનો જ્યારે સંપૂર્ણપણે નાશ થશે ત્યારે આપણા શરીર, બુદ્ધિ અને મન ત્રણેય દ્વારા આપણામા રહેલી સાત્ત્વિકતા અને ચેતનતા જ પ્રગટ થતી રહેશે. બધાં અંગોથી, બધી બાજુએથી ચેતનસ્વરૂપ થવાનો આ જ યોગ્ય માર્ગ નથી કે? અને એ માર્ગ જો માણસને જડે અને સિદ્ધ થાય તો "હું જ નિત્ય, નિર્વિકલ્પ, ચેતન સ્વરૂપ આત્મા છું" એમ રટણ કરવાની અને એવી ભાવનાને અભ્યાસથી દૃઢ કરતા રહેવાની કશી જરૂર છે ખરી? અને આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા પહેલાંની જે આત્મસંતુષ્ટ સ્થિતિમાં જડતા રહી શકે છે અને સહન થઈ શકે છે તેને પૂર્ણ ચેતન સ્થિતિ કહી શકાય ખરી?

માનવી ધ્યેયનો બીજી એક દૃષ્ટિથી વિચાર કરી શકાય.

विशालता तरफ प्रयाण

માણસના સંબંધો જેમ જેમ વિશાળ અને વ્યાપક થતા જાય તેમ તેમ તેમનામા સદ્ભાવનાઓ, સદ્ગુણો અને પુરુષાર્થની અનેક રીતે વિશાળતા અને વ્યાપકતા આવવાની જરૂર હોય છે. તે તેમ ન

આવે તો માનવી જીવન પૂર્ણ થઈ શકે નહીં. જે કાળે માણસના સંબંધો સંકુચિત ક્ષેત્રમાં જ સમાયેલા હશે, તે વખતે સદ્ગુણો અને પુરુષાર્થને વિશાળ થવાનો અવકાશ જ નહીં હોય. એવે વખતે માણસની ધર્મકલ્પનાનું સ્વરૂપ પણ સંકુચિત જ હશે. એ સંકુચિત ધર્મકલ્પનાથી તેનું અને તેના સમાજનું કામ તે વખતે ચાલી શકતું હશે; પણ મિત્ર કે શત્રુને નાતે માણસનો સંબંધ પહેલાંના કરતાં વધારે વ્યાપક માનવજાતિ સાથે અનેક પ્રકારે આવવા લાગ્યા પછી ભાવના, સદ્ગુણ, ધર્મ, કર્તવ્ય વગેરે વિષેની તેની પહેલાંની સમજણમાં પરિવર્તન થઈને બધામાં વિશાળતા અને વ્યાપકતા આવ્યા સિવાય ચાલશે નહીં. માણસના ધર્મની અને કર્તવ્યની મર્યાદા જગત સાથેના તેના સંબંધ અનુસાર વ્યાપક અને વિશાળ સહેજે માનવી રહી. પરંતુ જે સમાજ આ વાત જાણતો નથી અથવા જાણવા છતાં આ વાત તરફ ધ્યાન આપતો નથી અને પોતાના વધતા જતા સંબંધોને ખ્યાલમાં રાખી પોતાની ધર્મકલ્પનામાં અને પોતાના સ્વભાવમાં ફેરફાર કરતો નથી તે સમાજ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે દીન, લાચાર અને આત્મવિશ્વાસહીન બને છે. સંકુચિતપણું ન છોડવાને લીધે તેને અનેક બાજુએથી દુઃખ અને અપમાન સહન કરવાં પડે છે અને માનવતાની દૃષ્ટિથી વ્યક્તિ અને સમાજ બને એકંદરે અધોગતિ તરફ જાય છે.

ભારતવર્ષની પ્રજાની પડતીની શરૂઆત થઈ ત્યારથી તેનો ઇતિહાસ જોઈશું તો આ જ વસ્તુ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવશે. જેમ જેમ આપણો જુદા જુદા માનવસમૂહો સાથે સંબંધ થતો ગયો તેમ તેમ આપણી પડતી જ થતી ગયાનું ઇતિહાસ પરથી દેખાઈ આવે છે. નહીં તો લોકસંખ્યાની આટલી વિપુલતા અને ધાન્યપોષણ માટે જોઈતી વસ્તુઓની આટલી સમૃદ્ધિ હોવા છતાં આવડા મોટા રાષ્ટ્રની આવી હીનદીન અવસ્થા શાથી થઈ હશે? એનો વિચાર કરતાં લાગે છે કે સંકુચિત પરિસ્થિતિમાંથી વ્યાપક પરિસ્થિતિ સાથે આપણો સંબંધ થયા પછી

જે વ્યાપકતા આપણે કેળવવી જોઈતી હતી તે ન કેળવવાનું જ આ બધું પરિણામ હોવું જોઈએ.

હવે સંકુચિતતામાંથી નીકળીને વ્યાપકતા કેળવવાથી માણસ એકદમ સુખી જ થઈ શકશે એમ ખાતરીથી કહી શકાય નહીં. માનવજાતિ ક્યારેયે દુઃખમુક્ત થઈ પૂર્ણ સુખી થઈ શકશે કે નહીં, અથવા કદી થવી શક્ય હોય તો તે કયા ઉપાયથી થઈ શકશે એ કહેવું ઘણું કઠણ છે. તેમ છતાં એટલી વાત આપણે સ્પષ્ટપણે સમજી શકીએ છીએ કે હીન, દીન અને લાચાર અવસ્થાના સુખદુઃખ કરતા માનવતાની વિશાળતા તરફ જતાં પ્રાપ્ત થનારાં સુખદુઃખમા કંઈક વિશેષતા છે જે સ્થિતિનાં દુઃખોમાં દીનતા, વિહ્વળતા, ઉદ્વેગ અને પશ્ચાત્તાપ હોય તે સ્થિતિ કરતાં જે સ્થિતિમા દુઃખની સાથે જ મનની દૃઢતા અને નિશ્ચય પણ કાયમ હોય, જ્યા દુઃખમાં પણ ઉદ્વેગ અને પશ્ચાતાપ ન હોય, અને જેમા નિષ્ઠા, આત્મવિશ્વાસ અને ધન્યતા દુ ખમાયે મનુષ્યને છોડતાં ન હોય તે સ્થિતિ દુઃખ વગરની ન હોય તોપણ પહેલી કરતાં નિઃસંશય ગૌરવાસ્પદ નથી શું ? તે જ પ્રમાણે જે સ્થિતિના સુખમા લોલુપતા કે ઉન્માદ ન હોય અને જેમાં સ્વાર્થ, તૃષ્ણા, મોહ અથવા બીજો કોઈ પણ હીન પ્રકાર ન હોય, તેમ જ સુખમાયે જ્યા ધર્મનિષ્ઠા છોડવી પડતી ન હોય તે સ્થિતિ પૂર્ણ સુખમય ન હોય તોયે તેમાય કાંઈક વિશેષતા નથી શું ? જો માણસજાતિને ક્યારેય પણ શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને સુખમય જીવન પ્રાપ્ત થવાનું હોય તો શું આ જ માર્ગથી પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ નથી શું ? જગતની સ્થિતિ પહેલાં હતી તેવી જ હજુ પણ છે એમ લાગતું હોય અથવા તેના દુઃખનો નાશ થઈ સુખની વૃદ્ધિ થયેલી સ્થૂળપણે જણાઈ આવતી ન હોય તોયે આ સ્થિતિમા પણ ક્યાક ક્યાક માનવતાનો યોગ્ય રીતે વિકાસ થઈ રહ્યો છે એ જ તેની વિશેષતા છે. પ્રત્યેક જમાનામાં તે કાળની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે આવા પ્રકારની વિશેષતા જોવામાં આવી છે માણસને માનવી જીવન હજુ પૂર્ણપણે સાધ્ય થયું નથી એ વાત ખરી છે; છતા તે સિદ્ધ કરવાનો તેનો પ્રયત્ન ચાલુ છે.

મહાનતા તરફ ગતિ

માનવી જીવનના વિકાસક્રમનો બીજો એક પ્રકાર આપણા ધ્યાનમાં આવે તો માણસનું ધ્યેય નક્કી કરવામાં આપણને મદદ મળી શકશે એમ લાગે છે. દરેક જીવમાં 'પોતાપણા'નું એક ભાન હોય છે. મનુષ્યમાં તે વધારે સ્પષ્ટપણે રહેલું દેખાઈ આવે છે તે ભાન સાથે જ મનુષ્યમાં એક પ્રકારની સત્તા-વૃત્તિ છે જ. એ 'આત્મભાન' અને એ 'સત્તાવૃત્તિ'ની વૃદ્ધિ કરવાની સ્વાભાવિક પ્રેરણા મનુષ્યમાત્રમાં છે. આત્મભાન વિનાનો માણસ જેમ કોઈ મળી આવતો નથી તેમ જ આ પ્રેરણામાંથીયે છૂટેલો કોઈ દેખાતો નથી. પોતાનું અલ્પત્વ છોડીને મહાનપણું પ્રાપ્ત કરવું એ આ સત્તાવૃત્તિનું લક્ષણ છે. પોતાની પાત્રતા, સામર્થ્ય અને સ્વભાવ મુજબ સાત્ત્વિક અથવા રાજસ ઉપાયો વડે દરેક માણસ મહાનતા પ્રાપ્ત કરવા પાછળ પડેલો જ છે. સ્ત્રી, પુત્ર, કુટુંબ, પરિવાર, રાજ્ય, ધન, માન, ઐશ્વર્ય વગેરેની પ્રાપ્તિ દ્વારા માણસ પોતાની 'સત્તા' અને 'આત્મતા' વધારીને મહાન થવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. તે જ મહાનતા કોઈ સેવાની, કોઈ ઈશ્વરભક્તિની અને કોઈ જ્ઞાનની સાધનાથી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કોઈ પોતાના સામર્થ્ય દ્વારા બાહ્ય જગતને પોતાના કાબૂમાં લાવીને પોતાની 'આત્મતા' વધારીને મહાન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તો કોઈ જગતના મૂળભૂત તત્ત્વ સાથે—આદિ તત્ત્વ સાથે—તદ્રૂપ થઈને મહાન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. નાના બાળકથી માંડીને મહાપુરુષ સુધી અને રંકથી માંડીને રાજા સુધી બધા અલ્પતાનો ત્યાગ કરીને મહાનતાની જ ઇચ્છા કરે છે. માણસની ગતિ સ્વાભાવિક રીતે તે જ દિશામાં દેખાય છે. "ल्हानपण देगा देवा । मुगी साखरेचा रवा ॥" (હે ભગવાન, તું મને નાનપણ આપ; કારણ સાકરનો ગાંગડો કીડીને જ મળે છે) એમ સંત તુકારામે કહ્યું છે, તેમાં નાનપણની—અલ્પત્વની—માગણી કરેલી છે એમ ઉપર ઉપરથી જોતાં લાગે છે, તો પણ તેમની ખરી દૃષ્ટિ નાનપણ પર નહીં પણ નમ્રતા દ્વારા પ્રાપ્ત થનારા સાકરના ગાંગડાના લાભ પર એટલે કે મહાનતાની પ્રાપ્તિ પર હતી એમ ચોખ્ખો વિચાર

કરતા જણાય છે. ભક્તિ દ્વારા ઈશ્વર સાથે તદ્રૂપ થવું શું કે જ્ઞાન દ્વારા વિશ્વ સાથે સમરસ થવાનો પ્રયત્ન કરવો શું બંનેમાં મહાનતાની પ્રાપ્તિની જ કલ્પના છે સાત્ત્વિક કે રાજસ ઉપાયો વડે માણસ જેટલે સુધી પોતાની સત્તાવૃત્તિ પોતાનું આત્મત્વ, સક્રિયપણે અને પ્રત્યક્ષ વધારી શકે છે, તેટલે સુધી વધારીને આગળનો હેતુ પાર પાડવા માટે કલ્પના, ભાવના કે ધારણાનો આશ્રય લઈને પોતાના મનનું સમાધાન કરવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે માણસના સદ્‌ગુણો અને પુરુષાર્થ મર્યાદિત હોવાથી સક્રિયપણે આખા વિશ્વ સાથે સમરસ થવું તેને માટે શક્ય ન હોવાથી ' સર્વ ચરાચરનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ હું જ છું," એવી ધારણાથી અને ચિંતનથી માણસ પોતાનું સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અપરંપાર આત્મતા અને મહાનતાની પ્રાપ્તિના આ કાલ્પનિક પ્રકારો છે આ બધા પરથી આપણે એટલું સ્પષ્ટપણે સમજી શકીએ કે અલ્પતા કોઈથી પણ સહન થતી નથી પ્રત્યક્ષ સાધી ન શકાય તો કલ્પનાથી પણ માણસને મહાનતા મેળવ્યાનું સમાધાન જ જોઈતું હોય છે

સદ્‌ગુણો દ્વારા જગત સાથે સમરસતા

આ બધા પ્રકારોમાં કેવળ રાજસ ઉપાય અને કલ્પનાજન્ય ધારણા ને ભાવનાનો ભાગ છોડી દઈએ તો બાકી રહેતી પ્રત્યક્ષ સાત્ત્વિક ભાવના અને કર્તૃત્વ વડે મનુષ્યનો આત્મીયભાવ જેટલો સક્રિય દેખાતો હોય તેટલી જ તેની પ્રગતિ થઈ છે એમ કહી શકાય તેટલી જ ખરી મહાનતા તેનામાં છે એમ સિદ્ધ થશે રાજસ વૃત્તિના પ્રભાવથી જ જે સત્તા કે જે મહાનતા વધેલી હોય છે તેનાથી વ્યક્તિ અને સમાજ બેમાંથી કોઈનુંય કલ્યાણ થવું સંભવિત નથી જે સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે દુષ્ટ મનોવૃત્તિઓનો અને સાધનોનો આશરો લેવો પડે છે અને જેના મૂળમાં કેવળ ઐહિક સ્વાર્થ સિવાય બીજો હેતુ નથી તેવા પ્રકારની સત્તાને બહારના વિરોધનો હંમેશા ભય હોય છે અને તે કદી પણ કાયમ ટકી શકતી નથી પરંતુ દયા, ક્ષમા, બંધુતા વાત્સલ્ય મિત્રતા ઉદારતા, સત્ય પ્રામાણિકતા, સમતા વગેરે

સદ્‌ભાવનાઓના પ્રત્યક્ષ આચરણથી જે સત્તા અને આત્મતા વધેલી હોય છે તે સત્તા વ્યક્તિ અને જગતને કલ્યાણપ્રદ હોઈને તેને વિરોધનો ભય કદી પણ હોતો નથી. આખું જગત પોતાનામા રહેલી સત્તાવૃત્તિનો વિકાસ કરીને પોતાની મહાનતા આવી રીતે સાધે તો તેથી જગતમા સંઘર્ષ થવાનુ કારણ નથી તે મહાનતા અશાશ્વત નહીં પણ શાશ્વત હશે જગત સાથે સક્રિયપણે સમરસ થવાનો આ જ કલ્યાણપ્રદ માર્ગ નથી શું? અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિએ પોતાની જડતાને દૂર કરીને બધા અંગોથી, બધી બાજુએથી કર્મો દ્વારા હંમેશા શુદ્ધ ચેતનપણે પ્રગટ થયા કરવાનુ છે અને સક્રિયપણે જગત સાથે એકરૂપતા, સમરસતા સાધવાની છે, એને જ માનવી જીવનનું ધ્યેય અને સાધ્ય કેમ ન માનીએ?

(એક સાધકને લખેલો જવાબ ૧૯૪૨)

૧૭

સંતસજ્જનોના ઉપકાર

દરેક વિવેકી અને શ્રેયાર્થી માણસ પોતાની સાથે જ બીજાની માનવતાનો વિકાસ સાધે છે. પણ સંતસજ્જનોએ

सततसज्जनोनो प्रयत्न અત્યંત કષ્ટ વેઠીને અને પ્રસંગ પડ્યે પોતાના પ્રાણ આપીનેય માનવતાની વૃદ્ધિ કરી છે. આવા સંતસજ્જનોના માનવજાતિ પર અપાર ઉપકાર છે. માણસની પશુતા, જડતા, અજ્ઞાન, ક્રૂરતા, વગેરે અજ્ઞાન દુર્ગુણો દૂર કરી તેનામાં માનવતા જાગ્રત કરવા માટે તેમણે આખું જીવન પ્રયત્નો કર્યા છે. આપણામાના

લૌકિક ભેદો ભૂલી જઈ, ઊંચનીચપણાનો ભાવ છોડી દઈ, ધન, વિદ્યા, બળ અથવા જાતિ વિષેનો ક્ષુદ્ર અહંકાર તેમ જ માન, પ્રતિષ્ઠા વગેરેનો મોહ ટાળીને બધાએ એક બીજા સાથે પ્રેમથી, સરળતાથી અને સમતાથી વર્તવું, આપસમાં કલહ, મત્સર કે વેર કરવું નહીં, એવો ઉપદેશ તેમણે માનવજાતિને વખતોવખત આપ્યો છે. એ ઉપદેશ બધાના હૃદયમાં ઠસે તે માટે કેટલાક સંતોએ આપણા બધામાં એક જ 'આત્મતત્ત્વ' વિલસે છે એમ કહ્યું, તો કેટલાકે આપણે બધા એક જ પરમેશ્વરનાં બાળકો છીએ એમ આપણને સમજાવ્યું. કેટલાકે આપણે બધા એકબીજાના ભાઈભાઈ છીએ એમ કહ્યું, તો કેટલાકે ઘટઘટમાં એક જ 'રામ' રમે છે એવો ઉપદેશ આપણને આપ્યો. એ બધાનો સાર એ જ હતો અને છે કે, આપણા બધાની માનવતા જાગ્રત થાય, વૃદ્ધિંગત થાય, આપણે બધા નિર્દોષ થઈએ અને આપણા બધામાં સમભાવ પેદા થાય. આ સમભાવ જ માનવજાતિની ખરી સિદ્ધિ છે એવી તેમની ખાતરી હતી. એટલા માટે પોતાના મનની પવિત્રતા તેમણે સાધી. પોતાનામાં સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કરી અને આખી માનવ-જાતિને પોતાના જેવી બનાવવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો.

દ્વૈતબુદ્ધિ દૂર કરીને સમતા સાધવી એ જ માનવજીવનની અંતિમ સિદ્ધિ હોય તોય તે સાધવા માટે દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ અનુસાર આચાર, વ્યવહાર, અરસપરસ વર્તવાના નિયમો વગેરે સાધનોમાં ફેરફાર કરવા પડે છે. એ વાત જાણીને સંતસજ્જનો તેવો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે. સમાજની સુસ્થિતિ માટે એક વાર કરેલી વ્યવસ્થામાં લાંબા વખત પછી કાયમના વર્ણો કે વર્ગભેદ પડે છે અને પરિણામે સત્તા અને સંપત્તિ કેટલાક વિશેષ વર્ગોના હાથમાં જાય છે. એ સત્તા ને સંપત્તિને લીધે થનારા અનર્થોમાંથી સમાજને બચાવીને તેને માનવતા તરફ વાળવા માટે તેમને પોતપોતાના જમાનામાં ઘણું સહન કરવું પડ્યું છે. એ બધાની પાછળ માનવજાતિની ક્ષુદ્રતા અને હીનતાનો નાશ થાય અને તે પોતાની અંતિમ સિદ્ધિ સાધે એ જ તેમનો ઉદ્દેશ હતો. તે સાધવા માટે તેમણે

કોઈ વાર ભક્તિને તો કોઈવાર જ્ઞાનને, કોઈ વાર યોગને તો કોઈ વાર કર્મને મહત્ત્વ આપીને ભાવ, જ્ઞાન, ધારણા અને કર્મકૌશલ દ્વારા માણસમા પવિત્રતા અને સદ્ગુણોનો વિકાસ કર્યો. નીતિ, સદાચાર, શીલ, ચારિત્ર્ય એ જ જીવનને શોભાવનારી સાચી સપત્તિ છે એ વાત દરેક માનવીના હૃદય પર ઠસાવવાને તેમણે પોતાનાથી બનતુ કર્યું. પોતાના માધુર્ય અને વૈરાગ્ય વડે, તેમ જ ભક્તિભાવ અને પ્રેમાળપણા વડે જગતની કટુતા અને સતાપ, સ્વાર્થ અને કપટ ઓછા કરવામા તેમણે પોતાનુ જીવન ખર્ચી નાખ્યુ. પોતાની શાતિથી અને સૌજન્યથી તેમણે જગતના ત્રિવિધ તાપ હળવા કર્યા. ભોગવશ અને ભોગલુબ્ધ જગતને તેમણે સયમના પાઠ આપ્યા. વિલાસમાથી કાઢીને તેને તેમણે વૈરાગ્ય તરફ વાળ્યુ મોહમાથી કર્તવ્ય પર આણ્યુ પાપીઓને તેમણે પુણ્યવાન બનાવ્યા. પતિતોને પાવન બનાવ્યા. પોતે માનવી બનીને જગતને તેમણે માનવતા શીખવી. આજે દુનિયામા જે થોડીઘણી માણસાઈ દેખાય છે, જે સદ્ગુણો જોવા મળે છે, તે બધુ તેમના જ પુરુષાર્થનુ ફળ છે એક સજ્જનના બાદ કરીએ તો ધન, બળ, વિદ્યા, સત્તા, ઐશ્વર્ય કે બીજી કોઈ પણ સિદ્ધિમા માણસની પશુતા, અજ્ઞાન, મોહ, જડતા વગેરે દુર્ગુણોનો નાશ કરવાનુ સામર્થ્ય નથી સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અહિસા વગેરે મહાવ્રતનો ધારણ કરવાનુ સામર્થ્ય સજ્જનના સિવાય બીજા કશામાય નથી, એ વાત તેમણે આપણે ગળે ઉતારી, એટલા માટે આપણે બધા તેમના પરમ ઋણી છીએ. આવા સંતસજ્જનોનો જન્મ થયો ન હોત તો આપણી સ્થિતિ હજીએ હિંસ્ર પ્રાણીઓના જેવી જ હોત કે કેમ એવી શકા મનમા ઊઠે છે સત કબીરે આ પરથી જ કહ્યુ હોવુ જોઈએ કે, વૃક્ષબિમ્બ સતસજ્જનો પેદા ન થયા હોત તો 'जल मरता समार' સસારના લોકો તાપત્રયથી બળીને મરી ગયા હોત. આજે પણ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમા અને માર્ગમા પગ મૂકવા માટે અને આપણા તાપત્રયને ઓછા કરવા માટે તેમના ગ્રંથો અને વચનો સિવાય આપણી પાસે બીજો આધાર નથી

संतोनी उन्नतिनो क्रम अने विवेक

આવા સજ્જનોનો સહવાસ જેમને મળ્યો હોય અને મળતો હોય તેઓ ધન્ય છે. ભારતવર્ષમાં અનેક સંતસજ્જનો થઈ ગયા છે. એ બાબતમાં આપણે ભાગ્યશાળી છીએ. તેમના ગ્રંથોમાંનાં તેમના સ્વાનુભવનાં વચનો, તેમના ઉદ્ગારો એ સાધકની મહામૂલી સંપત્તિ છે. દેશ, કાળ, આપણી આજની પરિસ્થિતિ, આપણા આદર્શો અને આપણી મુશ્કેલીઓ – એ બધાનો વિચાર કરીને આપણે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એ બધાં વચનો એકસરખાં મહત્ત્વનાં નથી હોતાં. એક જ સર્વશ્રેષ્ઠ ભૂમિકા પરથી તે ઉચ્ચારેલા નથી હોતાં; અથવા એક જ સ્થિતિના અનુભવમાંથી નીકળેલા સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત પણ તે નથી હોતા. સંત સજ્જનો પણ જુદીજુદી અવસ્થાઓમાંથી, જુદાજુદા અનુભવોમાંથી બોધ લેતાં લેતાં, જીવનને યોગ્ય વલણ આપતાં આપતાં માનવતાના વિકાસ સુધી જઈ પહોંચેલા હોય છે. તેમનાં વચનોમાંનાં કેટલાંક તેમની સાધક દશાની શરૂઆતનાં હોય છે. તે વખતે અનુભવ કરતાં કલ્પના, ભાવના, કે શ્રદ્ધાનો જ પ્રભાવ મોટે ભાગે તેમના ચિત્ત પર વધારે હોય છે. અને તેથી તે સમયનાં તેમનાં વચનોમાં એ જ વસ્તુઓ વિશેષ જણાઈ આવે છે. એ વખતે વૈરાગ્ય, દુનિયાનો કંટાળો, આપણું કોઈ નથી એવી ભાવના, ક્રિયાકાંડ, મનની વ્યાકુળ અવસ્થા, સાધનની બાબતમાં કટ્ટરપણું, એકાંતપ્રિયતા, વગેરે પર ભાર હોય છે અને ચિત્તમાં જ્ઞાન કરતાં અજ્ઞાનનો જ ભાગ વધારે હોય છે. ત્યાર પછીના મધ્યકાળમાં કલ્પના, ભાવના વગેરેનો વેગ મંદ પડે છે. વિવેક અને જ્ઞાન તરફ ચિત્ત વળે છે. તે વિશે બુદ્ધિ પેદા થાય છે. શોધક વૃત્તિ આવે છે. સત્યઅસત્યનો નિર્ણય કરનારી બુદ્ધિ જાગ્રત થાય છે. સંયમ સધાવા લાગે છે. ચંચલતા ઓછી થાય છે. કંઈક સ્થિરતા આવે છે. જગત તરફ જોવાની દૃષ્ટિ બદલાય છે. તેના દુઃખનો, તેની વિપરીત પરિસ્થિતિનો, કોઈ ઉપાય મળે તો સારું, એમ લાગવા માંડે છે. લોકો વિશેનો કંટાળો ઓછો થાય છે. કોઈ પણ જ્ઞાન ભૂમિકા દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે. અને પછી ઉત્કટના

કાળમાં મન સ્થિર અને શાંત થાય છે. યોગ્ય વિવેક સૂઝે છે. કલ્પનાઓ લુપ્ત થાય છે ભાવનાઓ વિવેકને અનુસરીને ચાલે છે. શ્રદ્ધામાં રહેલાં અજ્ઞાન અને ભોળપણુ નાશ પામે છે. સંદેહ ઓછો થાય છે. જગત વિષે આત્મીયતા લાગવા માંડે છે. ક્રિયાકાંડનો અંત આવે છે. વૈરાગ્યની અતિશયતા અને કટ્ટરપણું જઈને સંયમમાં સહજતા આવે છે. ઉગ્રતા નષ્ટ થાય છે. કરુણા આવે છે. वसुधैव कुटुम्बकम् ની વ્યાપકતા આવે છે. સમતા સ્થિર થાય છે અને આ બધા દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુ જે માનવતા તે પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાંથી અને અવસ્થાઓમાંથી પસાર થતાં થતાં સંતોની ઉન્નતિ થયેલી હોય છે. તેથી તેમનાં બધાં જ વચનો પ્રમાણુ કે સિદ્ધાંતરૂપ ન માનતાં આપણા સાધ્ય અને સાધનની દૃષ્ટિથી ઉપયોગી થાય એવાં વચનો તેમાંથી આપણે વિવેકપૂર્વક શોધી કાઢવાં જોઈએ. એવી રીતે આપણે જો ન કરી શકીએ તો તેમના અનુભવનો અને જ્ઞાનનો આપણને સાચો ઉપયોગ ન થતાં ક્યારેક ક્યારેક તેમના અજ્ઞાનને જ જ્ઞાન સમજીને તેમાં જ કદાચ આપણે સમાધાન માનીને રહીએ. એટલા માટે વિવેક જાગ્રત કરીને, બુદ્ધિ કુશાગ્ર કરીને, તેમનાં વચનોનો આપણા કલ્યાણ માટે આપણે ઉપયોગ કરતાં આવડવું જોઈએ. આપણને પોતાને તેમ જ અખિલ માનવજાતિને ચાલુ પરિસ્થિતિમાંથી એક આદર્શ તરફ પહોંચવા માટે આજે ક્યા સાધનની જરૂર છે તે આપણને નક્કી કરતાં આવડવું જોઈએ. ભાવભક્તિથી કેવળ ગ્રંથોનુ પ્રામાણ્ય કે ચાલતી આવેલી પરંપરા માનીને આપણું નહીં ચાલે. બધા જ સંત-સજ્જનોએ પોતપોતાના સમયની પરિસ્થિતિમાંથી વિવેકપૂર્વક પોતાનો માર્ગ કાઢ્યો છે. તેથી તેમણે વિવેક અને વિચારનો મહિમા ગાયો છે. विवेकासहित वैराग्याचे बळ (વિવેક સાથે વૈરાગ્યનું બળ) પોતાને પ્રાપ્ત થાય એવી ઇચ્છા કરીને मार्गित विचारें आयुष्या या (આ જિંદગી વિચાર વડે પૂરી કરીએ) એવો નિશ્ચય અંતે તુકારામે કર્યો હતો. અને न पराची चाली करावा विचार (બીજાને વળગી ન રહેતાં વિચાર કરવો જોઈએ) એવો ઉપદેશ તેમણે

લોકોને પણ કરતા સમર્થ રામદાસે પણ વિવેકને જ જીવનનો સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણ માન્યો છે સર્વેન્દ્રિયા આણી। વિવેક કરી રાવણી (તેની બધી ઇન્દ્રિયોને ત્યા વિવેક કામ કરે છે), એવી સ્થિતિ પૂર્ણ સત્ત્વગુણી પુરુષની હોય છે એમ સત જ્ઞાનેશ્વર કહે છે સત તેથ વિવેક (સત ત્યા વિવેક) એવો સત અને વિવેકનો સબધ તેઓ દર્શાવે છે આ પરથી આપણે પણ વિવેકને જીવનનો પ્રધાન ગુણ માનીને આખા જીવનમા તેનો ઉપયોગ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ

તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ અને મોક્ષની બાબતમા આપણી અને કોઈ સતની માન્યતામા ફરક હોય તોય તેથી તેમને વિષેનો આપણા મનનો આદર જરાય ઓછો થવાનુ કારણ નથી નીતિ, સદાચાર, ચારિત્ર્ય, શીલ, પવિત્રતા વગેરેના જેઓ ઉપાસક હોય છે, સત્ય વિષે જેમને જિજ્ઞાસા હોય છે લોકહિતની જેમને લાગણી હોય છે, ભૂતમાત્ર વિષે જેમના મનમા ભારે કરુણા હોય છે, જેમના હૃદયમા આપપરભાવ નથી હોતો, જેમના અતરમા ઈશ્વર વિષે અપાર નિષ્ઠા હોય છે, એવા વૈરાગ્યશીલ સતસજ્જનો ક્યારે પણ બધાને પરમ વદ્ય જ છે પોતપોતાના સમયમા તેમને ઉપલબ્ધ થયેલા સાધનો દ્વારા બની શકે તેટલુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તે તેમણે નિસ્વાર્થપણે બધાને આપ્યુ આવુ મહાન કાર્ય કરતા હોવા છતાય सकळांच्या पाया माझे दंडवत। आपुलाले चित्त शुद्ध करा એમ આપણી જ તેઓ નમ્રતાથી વિનવણી કરે છે આ પ્રમાણે નિરહકારપણે માનવજાતિની સેવા કરતી વખતે તેમણે દ્રવ્ય, માન, કીર્તિ પ્રતિષ્ઠા, કશાનીયે અપેક્ષા રાખી નહીં. પોતાના સુખની પરવા કરી નહીં દુખને ગણકાર્યું નહીં લોકલાજ માની નહીં પોતના જ્ઞાનનો ડોળ કર્યો નહીં ગુરુપણાનો દભ કર્યો નહીં પરમાત્માનુ સ્મરણ કરીને તેમણે લોકસેવા કરી અને કરેલી સેવા તે પરમેશ્વરને જ અર્પણ કરી. ગરીબાઈ, અપમાન, વિડબના, ભૂખતરસ, હાડમારી મરણ—બધુ તેમણે પોતાના અને માનવજાતિના કલ્યાણ માટે સહન કર્યું તેમણે આવી રીતે સહન ન કર્યું હોત,

તેમના ચરિત્રો કે વચનોની આપણને માહિતી ન હોત તો સંકટને વખતે ધૈર્ય અને શીલથી વર્તવા માટે આપણને કયો આધાર હતો. અને હવે પછીયે છે? આવી રીતે વિચાર કરતાં આપણા પર અને માનવજાતિ પર તેમણે કરેલા અનંત ઉપકાર મનમાં આવે છે અને કૃતજ્ઞતાથી ગળગળા થઈ જવાય છે અને સંત તુકારામની પેઠે આપણા હૃદયમાંથી પણ આ જ ઉદ્‌ગાર બહાર પડે છે:

> काय द्यावें त्यांसी व्हावें उतराई।
> ठेविता हा पायीं जीव थोडा ॥

તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થવા તેમને શું આપવું? આ જીવ તેમના ચરણમાં અર્પણ કરીએ તોપ એ ઓછું જ છે.

ખંડ ૨ : સાધનવિચાર

(ચિત્તનો અભ્યાસ)

૧

ધ્યાનાભ્યાસનું માર્ગદર્શન – ૧

માનવી ચિત્ત એક ભારે અદ્દભુત વસ્તુ છે તેમાં કેટલી શક્તિ સુપ્ત રહેલી છે તેનો હજી કોઈનેયે પૂરો શોધ લાગ્યો નથી. જીવનમા સુખદુખો, લાભહાનિ, ઉન્નતિઅવનતિ, સદ્દગુણદુર્ગુણ વગેરે બધાનો સંબધ ચિત્ત સાથે છે. તે ચિત્તને જો આપણે બધી બાજુએથી સારું બનાવી શકીએ, તેને જો સર્વ સદ્દગુણોનો ભંડાર કરી શકીએ તો જીવનના બધા પ્રશ્નો ઊકલી જશે અને તે કૃતાર્થ થતા વાર નહીં લાગે. તે માટે આપણે પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરવુ જોઈએ, શુદ્ધ કરવુ જોઈએ. તેને દૃઢ અને બળવાન બનાવવું જોઈએ.

अंतःकरणनु स्वरूप अने कार्य

અહીં ચિત્ત, બુદ્ધિ અને મન એ શબ્દો વિષે અને તેમના કાર્યો વિષે થોડું સ્પષ્ટીકરણ કરી લઈએ. કેમ કે આ વિષયનુ નિરૂપણ કરવામા આ શબ્દો વારંવાર વાપરવા પડશે આ ત્રણ નામ પરથી આ ત્રણ જુદી જુદી સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો છે એમ સમજવાનું નથી કાર્ય કરવાનાં તે સાધનો હોવાથી તેને 'કરણ' કહે છે. વાસ્તવિકપણે આ 'કરણ' એક જ હોઈ તેની જુદી જુદી કાર્યશક્તિ પરથી તેને જુદે જુદે નામે ઓળખવામા આવે છે. જાગૃતિમા આ કરણ સતત કાર્યરત હોય છે. સ્વપ્નમાં એનું કામ અડધુપડધુ ચાલુ હોય છે. સુષુપ્તિમા એટલે કે ગાઢ નિદ્રામાં એનુ કાર્ય બંધ હોય છે આમ જાગૃતિ અને સ્વપ્ન એ બે અવસ્થાઓમાં તે કદી પણ કાર્યરહિત હોતું નથી. સવારમાં જાગૃતિની પહેલી ક્ષણથી તેના કાર્યની સ્પષ્ટપણે શરૂઆત થાય

છે, અને ગાઢ ઊંઘ આવે ત્યાં સુધી તે કાર્ય ચાલુ હોય છે. આ 'કરણ' બહાર દેખાતું નથી, તેથી તેને અંતઃકરણ કહે છે. કોઈ પણ વિચારનો આરંભ, અસ્પષ્ટ સ્ફુરણ, સ્મૃતિ, તર્ક, કલ્પના, અનુમાન સંકલ્પ, અવલોકન, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, તારતમ્ય, વિવેક, યોજના, સમયસૂચકતા, પ્રસંગાવધાન, જ્ઞાન; કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે વિકારો ચિંતા, ભય, શોક, દુઃખ, વગેરે પ્રકારો; તે જ પ્રમાણે પ્રેમ, વાત્સલ્ય દયા, ઉદારતા વગેરે ભાવો—એ બધાં તે એક જ કરણનાં કાર્યો છે. આ પૈકી કેટલાંક કાર્યો તેની મારફત ચાલુ હોય ત્યારે તેને આપણે ચિત્ત કહીએ છીએ, કેટલાંક કાર્યોને વખતે બુદ્ધિ કહીએ છીએ, તો વળી કેટલાંક કાર્યોને પ્રસંગે તેને જ મન તરીકે ઓળખીએ છીએ. વાસ્તવિકપણે તે બધાં કાર્યો કરનારું કરણ એક જ છે. તે એક જ કરણમાં જુદી જુદી કાર્યશક્તિઓ છે. તે શક્તિઓનું આ કરણ દ્વારા સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થનારું જે પહેલું સ્વરૂપ અથવા સ્ફુરણ તેને આપણે સામાન્ય રીતે વૃત્તિને નામે ઓળખીએ છીએ. જાગૃતિમાં આવી અનેક વૃત્તિઓનો સંમિશ્ર પ્રવાહ એકસરખો ચાલુ જ હોય છે. પ્રાકૃતિક ધર્મ, પોતાના સંસ્કાર અને પૂર્વજીવનને અનુસરીને એ પ્રવાહ ચાલતો હોય છે. તે ક્યારેક આપણા વ્યવહારનાં કાર્યોને અનુસરીને ચાલે છે, તો ક્યારેક તે પ્રવાહની વૃત્તિઓ આપણા વ્યવહારને વળણ આપે છે. આ વિષય ધ્યાનમાં આવવા માટે આ બાબતમાં આટલું આપણને સમજાય

બધાને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય એમ આપણે ઈચ્છતા હોઈએ તો આપણે પોતાની વૃત્તિઓનો પ્રવાહ શુદ્ધ કરવો જોઇએ. તે પ્રવાહને શુદ્ધ ન કરતાં દુઃખ ટાળવાના અને સુખ મેળવવાના આપણે એકલા અથવા બધા મળીને ગમે તેટલા ઉપાય કરીએ તોય તેનો કશો ઉપયોગ થવાનો નથી એમ આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં ખાતરીપૂર્વક લાગે છે.

આપણું તેમ જ બીજાઓનું સુખ કેવળ બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે એમ કહેવું જેમ ભૂલભરેલું છે, તેમ જ બાહ્ય પરિસ્થિતિ સાથે તેનો બિલકુલ સંબંધ નથી એમ કહેવું પણ ભૂલ-ભરેલું છે. જે પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ રસાનુભવ કેવળ આપણી રસનેન્દ્રિય પર આધાર રાખતો નથી, તે જ પ્રમાણે કેવળ બાહ્ય વસ્તુ પર પણ તેનો આધાર નથી; પરંતુ આપણી રસનેન્દ્રિયની શુદ્ધિ અને તીક્ષ્ણતા તેમ જ પદાર્થની શુદ્ધિ અને સ્વાદિષ્ટપણુ એ બંને પર તેનો આધાર હોય છે. આ પરથી આપણે આપણાં તેમ જ બીજાઓનાં સુખદુઃખનો વિચાર કરતી વખતે કેવળ બાહ્ય પરિસ્થિતિનો વિચાર ન કરતાં પોતાની અને બીજાઓની પણ વૃત્તિઓનો વિચાર કરવો જોઈએ. દુઃખને સમયે કે સુખને પ્રતિબંધ કરનારો પ્રસંગ આવે ત્યારે આપણે બાહ્ય પરિસ્થિતિનો જ ઘણુ કરીને વિચાર કરીએ છીએ. બહુ થાય તો બીજાઓના દોષોનોય તે વખતે વિચાર કરીએ છીએ. પરંતુ આપણી પોતાની કઈ વૃત્તિને લીધે દુઃખનો આ પ્રસંગ આવી પડ્યો છે, કયા સદ્ગુણના અભાવને લીધે આપણને આ દુઃખ થાય છે અથવા આપણા સુખમાં અંતરાય ઊભો થયો છે અથવા કઈ સદ્‌વૃત્તિ ધારણ કરવાથી આ બધાં દુઃખોનું નિવારણ થઈ શકે તેમ છે એનો આપણે ભાગ્યે જ વિચાર કરીએ છીએ. બાહ્ય વસ્તુઓ અને બીજાઓની મનોવૃત્તિઓ અને સ્વભાવ આપણી સુખસગવડને હંમેશ અનુકૂળ રહે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ, તેવો પ્રયત્ન પણ આપણે કરીએ છીએ; પણ અંતર્મુખ થઈને આપણા પોતાનામાં જ રહેલાં દુઃખનાં કારણો આપણે કદી શોધીને જોતા નથી. બહાર દોડનારી વૃત્તિઓના પ્રવાહમાં જ

આપણુ મન હમેશ મગ્ન હોય છે. તેમાય દુઃખ, શોક, ભય, ચિંતા, ઉદ્વેગ વગેરેને પ્રસંગે તો આપણી વૃત્તિઓ ક્ષુબ્ધ થાય છે અને તેથી તે પ્રવાહને વેગ મળે છે. એવે વખતે ચિત્તને પ્રવાહમાથી કાઢીને બધી પરિસ્થિતિનો, પોતાની મનોવૃત્તિઓનો, તેમજ ઇચ્છાઓનો અવિમપણે, સ્થિરપણે, શાંતપણે વિચાર કરવાનુ આપણે માટે ભારે મુશ્કેલ બને છે. વૃત્તિઓનો પ્રવાહ આપણી ઇચ્છાઓ અનુસાર દોડે છે. ઇચ્છાઓ આપણી ઇન્દ્રિયોમાં રહેલા રમો અનસાર ચાલે છે. આવી સ્થિતિમા

બાધક કે પ્રતિબંધક બાબતો આપણા તરફથી કદી થશે નહીં. આપણી અને બીજાઓની ઉન્નતિને સાધક અને પોષક વિચારો અને ઉપાયો તે વખતે આપણને સૂઝશે. ચિત્તની આવી સ્વાધીનતા જીવનની ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી ઘણી જ મહત્ત્વની છે. પરંતુ દુઃખમુક્ત થવા માટે અથવા સુખમય શાંતિ મેળવવા માટે સંયમ, ચિત્તની સ્વાધીનતા વગેરે શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવાનું ઘણે ભાગે કોઈનાય ધ્યાનમાં આવતું નથી. કદાચ કોઈના ધ્યાનમાં આવો વિચાર આવે તોય તેને બીજા તરફથી પુષ્ટિ કે માર્ગદર્શન મળતું નથી. આવી સ્થિતિમાં કોઈ પોતાની બુદ્ધિથી ઓછોવત્તો પ્રયત્ન કરે તોપણ તે પ્રયત્ન પૂરતો થતો નથી. તેથી આપણા અંતરના પૂર્વસંસ્કારોના અને બાહ્ય પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિના બળ સામે આપણું કશું ચાલતું નથી એવો તેને અનુભવ થતાં તે, તે બાજુનો પ્રયત્ન છોડી દે છે અને પહેલાંના જ વિકારવશ માર્ગમાં પડી જઈ પહેલાંની જેમ જીવન જેમ તેમ ગુજારવા માંડે છે પરંતુ જેના ચિત્તમાં પોતાના શ્રેય વિષે પ્રબળ ઇચ્છા અને દૃઢ સંકલ્પ ભરેલાં હોય તેણે ગમે તેવાં સંકટો અને મુશ્કેલીઓ આવે તોય ચિત્તસ્વાધીનતાનો પ્રયત્ન કદી ન છોડવો જોઈએ. પરમાત્મા પર તેમ જ પોતાના શુદ્ધ સંકલ્પ પર નિષ્ઠા રાખીને પોતાનામાં જે જ્ઞાન હોય તેની મદદથી તેણે પોતાના માર્ગમાં સ્થિર અને દૃઢ રહેવું જોઈએ, પોતાનો અભ્યાસ સતત ચીવટથી ચાલુ રાખવો જોઈએ અને તે માટે પ્રયત્નની પરાકાષ્ઠા કરવી જોઈએ.

ચિત્તસ્વાધીનતા માટે અભ્યાસની જરૂર

આપણું ચિત્ત સ્થિર, દૃઢ અને પવિત્ર થાય તો તેમાં રહેલી સુપ્ત શક્તિઓ આપોઆપ જાગ્રત થાય છે. તે શક્તિઓની મદદથી શ્રેયાર્થી સાધકને આગળના માર્ગનું જ્ઞાન થાય છે. જ્ઞાનની સાથે ધૈર્ય અને ધૈર્યની સાથે શાંતિ અને પ્રસન્નતા તેને મળવા માંડે છે. તે સ્થિતિમાં કોઈ પણ ભૌતિક સુખથી લુબ્ધ થઈને તે તેને આધીન થતો નથી; અથવા કોઈ પણ દુઃખથી ઉદ્વેગ પામીને હારતો નથી. શારીરિક દુઃખનાં પરિણામ તેના શરીર પર થોડાંઘણાં દેખાય તોપણ

તેથી તેના ચિત્તમાં દીનતા આવતી નથી અથવા તેના ચિત્તની સ્થિરતાનો ભંગ થતો નથી દરેક પ્રયત્નશીલ માણસ ચિત્તની આવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકે, પણ આપણે એ વાત મન પર જ લેતા નથી ચિત્ત સ્વાધીન રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો, તે માટેનો અભ્યાસ કરવો એ સાધુસંતોનું કે યોગી મહાત્માઓનું કામ છે એવી આપણી ખોટી માન્યતા છે. જગતમાં અન્નપચનની જરૂર અમુક માણસોને જ છે અથવા તેમને જ તે બાબત સિદ્ધ થઈ શકે અને બાકીનાઓને તેની કશી જરૂર નથી કે તેમને એ બાબત સિદ્ધ થવી શક્ય નથી, એવું કદી કહી શકાય ખરું ? અન્ન ખાનાર દરેક માણસને તેના પચનની અને શરીર ધારણ કરનાર દરેકને પોતાનું શરીર સારું રાખવાની જેમ જરૂર છે તેવી જ રીતે દરેક માણસને પોતાનું ચિત્ત શુદ્ધ રાખવાની પણ આવશ્યકતા છે. જેના ચિત્તમાં કામ, ક્રોધ અને લોભ પેદા થઈ શકે છે, જેના ચિત્તમાં આશા, તૃષ્ણા અને વાસનાનું બળ ચાલે છે, જેના ચિત્તમાં અનેક મલિન વૃત્તિઓ ઊઠે છે અને તેને કુમાર્ગે લઈ જઈ શકે છે તે દરેકને–પછી તે સાધુ, સંત, યોગી, મહાત્મા હોય કે સાધારણ માણસ હોય,–પોતાના ચિત્તને સ્વાધીન, શુદ્ધ અને દૃઢ રાખતા આવડે એ જરૂરનું છે સાધુસંતો ચિત્ત સ્વાધીન રાખીને શાંતિ પ્રાપ્ત કરે અને બીજા લોકો પોતાની મલિન વૃત્તિઓને કારણે પોતાના તેમજ બીજાઓના જીવનનો નાશ કરે એવી ઈશ્વરી આજ્ઞા, યોજના કે ઇચ્છા નથી, એ વાત દૃઢપણે સમજીને આપણે દરેકે પોતાનું શરીર નીરોગી તેમ જ ચિત્ત દૃઢ અને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ચિત્તની મલિનતા, પંગુતા, પરાધીનતા, અસ્થિરતા અને સદ્‌ગુણોની બાબતમાં આપણી ઊણપ–આ બધા દોષો આપણી માનવતાને શોભે તેવા નથી તે દોષો બદલ આપણને શરમ આવવી જોઈએ, અને તેમને નાબૂદ કરવાનો આપણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ તે માટે યોગ્ય અભ્યાસ કરવો જોઈએ, અને તે અભ્યાસની મદદથી આપણે તે માર્ગમાં ખાતરીપૂર્વક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીશું એવો આત્મવિશ્વાસ આપણે રાખવો જોઈએ

આ અભ્યાસ પ્રત્યક્ષ શરૂ કરતા પહેલા માણસે અંતર્મુખ થઈને આત્મપરીક્ષણની ટેવ પાડવી જોઈએ. પોતાનું
અભ્યાસની પૂર્વ તૈયારી અંતર્બાહ્ય જીવન તેણે તપાસી જોવું જોઈએ. તેમાં ચિત્તને સ્વાભાવિક રીતે અસ્થિર, ચંચલ અને મલિન કરનારી અંતર્બાહ્ય બાબતો કઈ છે, તેના કારણો કયા કયા છે તે તેણે પ્રથમ શોધી કાઢવું જોઈએ. પોતાનો વ્યવહાર તપાસવો જોઈએ. તે કારણો અને વ્યવહારમા દેખાતી અયોગ્ય બાબતો તેણે પ્રથમથી જ છોડી દેવી જોઈએ અસત્ય, અપ્રામાણિકતા, દુષ્ટતા, કપટ, દંભ એ બધાનો સંબંધ છોડી દેવો જોઈએ વ્યસનો, ખોટી ટેવો, આળસ, જડતા, કુમિત્ર તેમ જ સમય બગાડનારી અને ફરી ફરી લાલચમાં ફસાવનારી બાબતો એ બધાંનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. મોહ ઓછો ન કરી શકાય તોય તે વધે એમ ન કરવું જોઈએ. સદ્વ્યવહારથી આજીવિકા ચલાવીને પોતા પરની જવાબદારીઓ અદા કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શરીર, કપડા, પોતાની વપરાશની વસ્તુઓ, પોતાની જગા વગેરે સ્વચ્છ રાખવાનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. બોલવામાં વિવેક રાખવો, સત્ય અને પરિમિતતા રાખવી. વાણી મધુર રાખવી. અતિ વાચાળતા, કર્કશતા, તેમ જ અમર્યાદ, કઠોર, તીવ્ર, આક્રોશયુક્ત, અસત્ય, અવિવેકી, નિષ્કારણ અને અપ્રિય ભાષણ—વાણીના આ બધા દોષો કાઢી નાખવા. ખાનપાન શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને પૌષ્ટિક રાખવું; તેમાં પણ પરિમિતતા રાખવી ઉગ્ર અને તીવ્ર સ્વાદવાળું અને માદક ખાનપાન ન કરવું હમેશ થોડી ભૂખ રહે તેમ ખાવુ. ખાઉધરા ન થવુ. ભોજન કરતી વખતે અને પછી પણ પ્રસન્ન રહેવું. સંતાપમાં, ઉદ્વેગમાં તેમ જ ક્ષુબ્ધ અને અપ્રસન્ન સ્થિતિમાં અન્નગ્રહણ ન કરવું. તે જ પ્રમાણે બધુ ચિત્ત ખોરાકમાં જ રાખીને અથવા અસંતુષ્ટપણે તેની ચર્ચા કે ચિકિત્સા કરીને ભોજન ન કરવું. આહારની શુદ્ધિ પર શરીર, પ્રાણ અને ચિત્તની શુદ્ધિનો આધાર છે. અન્નની શુદ્ધિ અને તેમાંના આપણા સંકલ્પ અનુસાર શરીરમાં રસો નિર્માણ થાય છે;

તેથી અમૃતતુલ્ય પ્રાણદાયી સાત્ત્વિક પરિણામ નીપજે એવા સંકલ્પો આપણે ભોજન વખતે સેવવા જોઈએ. આપણે પરિશ્રમ કરતા રહેવું. સેવા અથવા કોઈ પણ સત્કર્મ કરવાની બાબતમાં આળસ કે શરમ ન રાખવી. નિંદા અને કુસંગ ટાળવાં. સારુ વાચન, મનન અને ચિંતન રાખવું. સૌથી મહત્ત્વની બાબત એ કે સત્સંગ રાખવો. સત્સંગનો અર્થ કોઈ મહાન સાધુનો સંગ એવો નથી. જેની સોબતમાં આપણું મન પવિત્ર રહે, અને પવિત્રતાની આપણી ઇચ્છા અને રુચિ વધતાં રહે તે સત્સંગ. એ કાર્ય વાચનથી થાય, મનનથી થાય, તેમ જ રોજનું નિત્યકર્મ સદ્‌ભાવનાથી અને કર્તવ્યબુદ્ધિથી કરતા રહીએ તો તેથી પણ થાય. આપણો બંધુ, પુત્ર, મિત્ર, પડોશી, નોકર, માબાપ, બહેન, પત્ની વગેરેમાંથી જેની સોબતમાં આપણું ચિત્ત નિર્મળ રહે અને તેની નિર્મળતા વધતી રહે તેને સત્સંગ કહેવાને હરકત નથી; અને સાધુ-મહાત્માઓની સોબતમાં પણ જો આપણામાં મોહ અને ચંચળતા વધતાં હોય તો તે સંગ આપણે આપણા પૂરતો તો વર્જ્ય માનવો. નિયમિત અને વ્યવસ્થિત થવું. દયા, સ્નેહ, સરલતા, સત્ય, ઉદારતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, સંયમ અને ઉચિતતા આપણા વર્તનમાં સ્વાભાવિકપણે જ દેખાવાં જોઈએ. આપણું શરીર, આપણી કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, અને મન, એ બધાના ચોવીસે કલાકના વ્યાપાર તરફ આપણું સાવધાનપણે લક્ષ હોવું જોઈએ. તેમની અયોગ્ય ક્રિયાને દૃઢતાપૂર્વક રોકવી જોઈએ. આપણા વિચાર અને આચારમાં મેળ રાખવો જોઈએ. સવારમાં વહેલા ઊઠીને શુચિર્ભૂત થઈને ભાવપૂર્વક પ્રાર્થના કે સ્તોત્ર બોલવાની ટેવ રાખવી. અને ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની બાબત એ કે આપણા હૃદયમાં સતત વિવેક જાગ્રત રાખવો.

આવી જાતની ટેવ પાડવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવા પ્રયત્નથી આપણી ચિત્તવૃત્તિમાં ઝાઝો ફેર ન પડે તોપણ અયોગ્ય વર્તનનો બળપૂર્વક ત્યાગ અને આગ્રહપૂર્વક સારું વર્તન, એટલું તો આપણે ચોક્કસ સાધી શકીશું. આપણે આપણા શ્રેયની ઇચ્છા રાખતા હોઈએ

તો આપણને આમાં ચમત્કાર જેવું કશું નહીં લાગે આ સમય દરમ્યાન ચિત્ત સ્વાધીન થયેલું ન હોવાથી કેટલીક બાબતોમાં આગ્રહ રાખવો પડશે. પણ તેથી આપણા પૂર્વસંસ્કારોમાં અને ચિત્તમાં ધીરે ધીરે ફેરફાર થતો જશે. કેટલાંક અનિષ્ટોમાંથી આપણે સહેજે બચી જઈશું અને કેટલાંક ઇષ્ટ પરિણામો પણ જીવન પર થયેલાં દેખાઈ આવશે અને તેને લીધે આપણને આ માર્ગનો રસ લાગશે. આપણા શુભ સંકલ્પમાં તેથી બળ આવશે. ખોટી ટેવો, વ્યસનો, ખોટા ખર્ચો, વગેરે અયોગ્ય બાબતો જીવનમાંથી નાશ પામવા માંડશે. એટલે જીવન સારા માર્ગે અને કાર્યમાં પસાર થવા માંડશે. પોતાનો વખત નકામો બગાડનારા માણસો આપણાથી દૂર થશે. કુમિત્રો આપણને આપોઆપ છોડી દેશે. દોષો નીકળી જશે. આપણો રસ્તો સાફ થશે. સન્મિત્રો મળવા લાગશે. ભલા લોકો આપણને શોધતા આવશે આ વખતે આપણું અંતર, બાહ્ય કર્મના જેટલું શુદ્ધ થયેલું ન હોય તોપણ તે શુદ્ધ થાય એવી આપણી ઇચ્છા અને પ્રયત્ન ચાલુ રહેશે.

અને સાધેસાંધામાં ભેગો થયેલો મળ ત્યાંથી ખસવા માંડે છે ને આખરે દૂર થાય છે. શરીરમાં સ્ફૂર્તિ અને ઉત્સાહ વધવા લાગે છે. નિત્ય નવું ચૈતન્ય સંચરતું માલૂમ પડે છે. એકંદરે આસન અને પ્રાણાયામથી શરીરની નીરોગિતા અને શુદ્ધિમાં ઘણી મદદ મળે છે.

અભ્યાસ માટે સ્થાન અને સમય

આ અભ્યાસની પાછળ થોડાક દિવસ સ્વતંત્રપણે આપવા જેવી જેની પરિસ્થિતિ હોય તેણે દૂર એકાંતમાં શાંત જગ્યાએ જઈને આ અભ્યાસ કરવો. એવી સ્થિતિ ન હોય તેણે, હોય તે પરિસ્થિતિમાં સૌથી શાંત જગ્યાએ તે કરવો. પ્રાતઃકાળ પહેલાંનો સમય આ અભ્યાસ માટે સૌથી વધારે અનુકૂળ છે. રાતની વિશ્રાંતિથી બધો થાક ઊતરી જઈ શરીર અને મન સ્વસ્થ થયેલાં હોય છે. તે વખતે પ્રવૃત્તિની શરૂઆત થએલી ન હોવાથી તેમાં ચંચલતા આવેલી હોતી નથી. પ્રવૃત્તિ પર ચડ્યા પછી ચિત્ત સહેજે રજોગુણી થાય છે. તેથી વિશ્રાંતિ પૂરી મળેલી હોવાને લીધે જડતા અને તમમાંથી નીકળેલા ચિત્તને તે રજોગુણી થાય તે પહેલાં જ સત્ત્વગુણી વિચાર પર, અભ્યાસ પર, ચડાવવામાં આવે અને પોતાનામાં રહેલા શુદ્ધ રજનો એ કામમાં આપણે ઉપયોગ કરી લઈએ તો તે વખતે આપણા પ્રયત્નમાં જલદી યશ અને સિદ્ધિ મળી શકે. આ અભ્યાસ આપણે નદીકાંઠે, જલાશય પાસે કે પર્વત, ડુંગર, કે ટેકરી જેવી ઊંચી જગ્યાએ એકાંતમાં કરવાનો ક્રમ રાખીએ તો સૃષ્ટિની અનુકૂળતાનો અનુભવ અને લાભ આપણને સહેજે વધારે મળશે. આખી સૃષ્ટિ અંધારામાંથી તેજમાં આવી રહી છે; ઝાડ, પાન, ફૂલ, બધાં પોતપોતાની દશે પ્રફુલ્લિત થઈ રહ્યાં છે; દશે દિશા તેજથી ભરાઈ રહી છે; પશુ-પક્ષી, જીવજંતુ જાગૃતિને માર્ગે છે. એવે વખતે જે કોઈ સંકલ્પ કરીએ તે સહેજે ચિત્ત પર દૃઢપણે ઠસી જાય છે. જેમ જેમ આ સમય વહી જાય છે તેમ તેમ સૃષ્ટિમાં ગડભડ શરૂ થાય છે. સૂર્ય પ્રદીપ્ત થાય છે. આપણું ચિત્ત પણ પ્રવૃત્તિમય બનીને ચંચલ થતું

જાય છે. એટલા માટે બધી રીતે યોગ્ય અને અનુકૂળ એવા પ્રાતઃકાલે સ્નાનાદિ કરી શુચિર્ભૂત થઈને પૂર્વાભિમુખ કે ઉત્તરાભિમુખ બેસીને રોજ નિયમિતપણે આસનપ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો

૨

ધ્યાનાભ્યાસનું માર્ગદર્શન-૨

એકાગ્રતા માટે અંતર્બાહ્ય પ્રતીક

આસનના અભ્યાસથી આસનની સ્થિરતા અને પ્રાણાયામથી પ્રાણની શુદ્ધિ કંઈક પ્રમાણમા સિદ્ધ થયા પછી સાધકે ધ્યાનાભ્યાસની શરૂઆત કરવી. જરાય અસ્વસ્થતા ન લાગતા જે આસન પર પોતે કેટલોક સમય બેસી શકે તે આસન સાધકે અભ્યાસ માટે પસદ કરવુ. તે પર સહજપણે ટટાર બેસીને પરમાત્માનુ ચિંતન કરીને પોતાના ધ્યેયનુ અને સત્સકલ્પનુ સ્મરણ કરવુ અને ચિત્તને સહેજે આકર્ષક લાગે એવે સ્થાને તેને એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. એકાગ્ર કરવા માટે બાહ્ય સાધનની કે વસ્તુની જેટલી ઓછી જરૂર રખાય તેટલી અભ્યાસમા જલદી સિદ્ધિ મળી શકે છે નાસિકાગ્ર, હૃદયનો મધ્યભાગ, ભ્રૂમધ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, પ્રણવ નામજપ, એ પૈકી કોઈ પર પણ ચિત્તની ધારણા કરી શકાય તો સારુ આમાથી કોઈ પર પણ ચિત્ત સ્થિર ન થઈ શકતુ હોય તો દિશા, તારો, અગ્નિ, દીપક, નીલવર્ણ ગોળ આકૃતિ,—એ પૈકી ગમે તે પર, સધાય તે પર, ચિત્ત સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ પણ ન બની શકે તો દિવ્ય ગુણોવાળા પુરુષની મૂર્તિનુ અતરમા ચિંતન કરવુ. તે પણ ન

કરી શકાય તો તેનું ચિત્ર તૈયાર કરીને તે સામે રાખી તેના ભ્રૂમધ્ય પર પોતાની દૃષ્ટિ સ્થિર કરવી ત્યાય ચિત્ત ન ચોંટે તો ધ્યાનાભ્યાસ માટે અત્યારે આપણી પાત્રતા નથી એમ સમજીને સાધકે સત્સંગ વધારવો, સત્પુરુષોના ચરિત્રો વાચવા, તેમના ગુણોનો વિચાર કરવો, એ ગુણોનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, પ્રગટ નામજપ કરવો પ્રાર્થના અને સ્તવન વડે ચિત્તની શુદ્ધિ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો પરંતુ શ્રેયનો માર્ગ છોડીને અવિવેકી બનવું નહીં આ જાતનું પોતાને યોગ્ય સાધન કરતા કરતા ચિત્તમા એકાગ્રતા સાધવાની શક્તિ આવશે ઉદાત્તતા અને ઉદારતાથી કર્તવ્યો કરતા કરતા પણ માણસના ચિત્તનું ચાચલ્ય ઓછુ થાય છે અને તેની સુપ્ત શક્તિઓ જાગ્રત થાય છે અને વખત જતા તે અભ્યાસ માટે લાયક બને છે

સાક્ષીવૃત્તિની આવશ્યકતા

ચિત્તને એકાગ્ર કરવાની આપણને ટેવ ન હોવાથી તે શરૂઆતમા પ્રથમ સ્થિર નહીં થાય જે વસ્તુ સંકલ્પ વિચાર કે ગુણ પર આપણે ધારણા કરી હોય ત્યાંથી ચિત્ત ફરી ફરીને ચળશે તે વખતે તેને નામ પર સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો ત્યાય સ્થિર ન થાય તો મનમા ને મનમા સ્તવન કે સ્તોત્ર બોલવ માંડવું અને તેના અર્થમા કે ભાવમા તેને તન્મય કરવાનો પ્રયત્ન કરવો આ પ્રયત્નથી પણ ચિત્ત એકવિધ ન થાય અને તે ફરી ફરીને સંકલ્પ વિકલ્પ પર ચડતુ હોય તો તેને એકવિધ કરવાનો આગ્રહ તે વખત પૂરતો છોડી દેવો પરંતુ સાધકે પોતાની સ્થૂળ બેઠક એટલે કે પોતાનું આસન અને પોતાનો સંકલ્પ છોડવા નહીં ચિત્ત જેમ તરંગાકાર થાય તેમ તેને થવા દેવું. પણ તેજ વખતે તે દરેક તરંગને ઓળખનારી એક જાગ્રત અને સાક્ષીવૃત્તિ નિર્માણ કરવી ચિત્તના દરેક તરંગ પર, ચિત્તની ગતિ પર, તે સાક્ષીવૃત્તિનો પહેરો રહે એટલી તે વૃત્તિ જાગ્રત હોવી જોઈએ કોઈ કોઈ વાર આ સાક્ષીવૃત્તિ તરંગની મગ્નતામા સરી જાય કે ડૂબી જાય તોય આપણે મૂકી

સંકલ્પ તે વૃત્તિને ફરી ફરી જાગ્રત કરશે. તે સાક્ષીવૃત્તિથી બધા તરંગોનું નિરીક્ષણ કરવું. આ રીતે ચિત્તની પ્રવાહિત શક્તિની વહેંચણી થઈને જેમ જેમ સાક્ષીવૃત્તિની જાગૃતિનું અખંડિતપણું રહેવા માંડશે અને જેમ જેમ ચિત્ત તે વૃત્તિથી જ ભરાતું જશે તેમ તેમ સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક તરંગોનું જોર મંદ પડશે, અને ક્ષીણ થતાં થતાં છેવટે આપોઆપ બંધ પડશે. તે બંધ પડતાં જ સાધકે ફરી પોતાના ચિત્તને મૂળ ધારણા પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

ચિત્તશક્તિની જાગૃતિ

ચિત્તને હમેશ કોઈ ને કોઈ રસ જોઈતો હોય છે. તે રસ મળે નહીં ત્યાં સુધી જેમાંથી રસ મળે એવા વિષયને તે શોધ્યા કરે છે. એ અવસ્થામાં તે સહેજે ચંચલ છે એમ લાગે છે. પોતાને જોઈતો રસ અને વિષય મળતાં જ તે સહેજે ત્યાં તન્મય થાય છે. આ તેનો ધર્મ ધ્યાનમાં લઈને આપણે તેને સારા વિષય તરફ વાળવું જોઈએ અને ત્યાં એકાગ્ર કરવું જોઈએ. ચિત્તની એકાગ્રતામાં મહાન શક્તિ ભરેલી છે. જ્ઞાનની પાછળ એકાગ્રતાથી પડવાથી જ દુનિયામાં મહાન શોધો થઈ છે અને થાય છે. આપણે પણ શુદ્ધ ધારણા પર ચિત્તને કેંદ્રિત કરી શકીએ તો આપણામાં મહાન શક્તિ જાગ્રત થશે. સૂર્યનાં કિરણોને વિશિષ્ટ કાચની મદદથી એક જગાએ કેંદ્રિત કરવાથી એ જ કિરણોમાં બાળવાની શક્તિ પેદા થાય છે. પાણીનો ધોધ સતત એક સરખી વિશિષ્ટ ઊંચાઈ પરથી વિશિષ્ટ ગતિ અને પ્રમાણમાં પડતો રહે એવી યોજના કર્યાથી તેમાંથી પ્રચંડ શક્તિ પેદા થાય છે. સુથારનું ગિરમીટ લાકડા પર એક જ ઠેકાણે ફેરવ્યા કરવાથી લાકડામાં આરપાર કાણું પડે છે. એવી જ રીતે ચિત્તશક્તિને વિષયાકાર થઈને બહાર પડવા ન દેતાં એક જ શુભ સંકલ્પ પર કેંદ્રિત કરવાથી તેમાંથી મહાન શક્તિ નિર્માણ થાય છે. સંકલ્પની દૃઢતા, વૃત્તિને કેંદ્રિત કરવા માટે જોઈતી તીવ્રતા અને સાતત્ય, વૃત્તિને બહાર ફેલાઈ જવા ન દેવાથી એટલે કે ચિત્તશક્તિનો અપવ્યય ન થવા દેવાથી આપણી અંતરશક્તિનો થયેલો સંચય, વગેરે

અનેક કારણોને લીધે આપણા પ્રયત્નમાં આપણને સિદ્ધિ મળે છે. તેથી સાધકે આ બધી બાબતો ધ્યાનમાં લઈને અભ્યાસમાં ચીવટ રાખવી.

વ્યાકુળતા અને તેનું શમન

સાધકમાં શ્રેય વિષે કેવળ ઉત્કંઠા હોય પણ તેના પ્રમાણમાં અભ્યાસનું બળ ઓછું હોય તો તેનામાં કેવળ વ્યાકુળતા વધવા લાગશે. ઉત્કંઠાના પ્રમાણમાં અભ્યાસ અને માર્ગ-દર્શન ન મળવાથી વિલક્ષણ વ્યાકુળતા વધ્યાના આપણા સંતોના અનેક દાખલાઓ ઉપલબ્ધ છે. આ માર્ગમાં ઉત્કંઠા જોઈએ, તીવ્ર ઇચ્છા જોઈએ, પણ ખોટી વ્યાકુળતાની તેમાં જરૂર નથી. યોગ્ય માર્ગ મળે તો પ્રયત્નમાં ક્રમશઃ યશ મળે છે અને તેને લીધે ધીરેધીરે ઉત્કંઠાનું શમન થતું જ રહે છે. તે યશની સાથે જ સાધકનો આત્મવિશ્વાસ વધતો જાય છે. સાધન પરની શ્રદ્ધા દૃઢ થાય છે અને વધતી જાય છે. તેથી સાધકે પોતાના ચિત્તનું, વર્તનનું તેમ જ અભ્યાસમાં થતા શા શા વ્યત્યય અને અનુભવો થાય છે, તેનું હમેશા નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. યશ ન મળતો હોય અને કેવળ ઉત્કંઠા વધતી હોય તો પોતાને યોગ્ય સાધન મળ્યું નથી અથવા ચાલુ સાધનનો પ્રયોગ કરી શકવા જેવી પોતાની પરિસ્થિતિ અને અંતરની સાત્ત્વિકતા નથી એમ તેણે સમજવું. અને યશ ન મળતાં ઉત્કંઠા ઓછી થતી જતી હોય તો શ્રેય વિષેની પોતાની ઇચ્છા ઓસરતી હોવી જોઈએ અને પોતાના ચિત્તને અંદરથી બીજા કશાનું આકર્ષણ હોવું જોઈએ એમ સમજવું. આ રીતે સાધકે વખતોવખત પોતાના ચિત્તને તપાસી જોવું. અભ્યાસમાં ગતિ ન થતા કેવળ વ્યાકુળતા જ વધતી હોય તો વિવેકથી તેને ઓછી કરીને અભ્યાસમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવો. સત્સંગ રાખવો. મનને શાંત કરવું થોડો સમય વિશ્રાંતિ લઈને ફરી અભ્યાસમાં લાગવું. ચિત્તના પૂર્વ સંસ્કારોને કારણે અથવા તેની અશુદ્ધિને કારણે અભ્યાસનું બળ ઓછું પડતું હોય તો તે વખતે પ્રાર્થનાનો ક્રમ રાખવો. હૃદયપૂર્વક કરેલી પ્રાર્થનામાં ઘણું સામર્થ્ય છે. પ્રાર્થનાના તીવ્ર સંકલ્પથી અશુભ સંસ્કારોનું બળ ઓછું થશે શુભ સંસ્કારો જાગ્રત થશે. તે દૃઢ થશે

જ્ઞાનનો ઉદય થશે. સદ્‌ગુણોમાં પ્રગતિ થશે. આવી રીતે આપણો હેતુ સિદ્ધ કરવામાં તે વખતની પ્રાર્થના ને સ્તવન આપણને સહાયભૂત થશે.

આ પ્રયત્નથી આપણા ચિત્તમાં બળ આવ્યા પછી ફરી આપણે ધારણા સિદ્ધ કરવા પાછળ લાગી જવું. તેમાંથી વૃત્તિ અભ્યાસનાં વિઘ્નો ચળતી હોય તો ચિત્ત કયા કયાં જાય છે, શેમાં રમે છે, કયા વિષયમાં અજાણતાં તન્મય થાય છે, તેમાંથી ક્યારે, કેવી રીતે બહાર નીકળે છે, એ બધાની સાધકે તપાસ કરવી. તેનાં કારણો શોધવાં. કારણો મળ્યા પછી તે સ્થિતિમાંથી છૂટવા માટે પોતાના જીવનવ્યવહારમાં ફેરફાર કરવો જરૂરી અને શક્ય હોય તો તે કરી જોવો. કોઈની સોબતથી ચિત્તમા વિક્ષેપ થતો હોય તો એ સોબત ટાળવી. અભ્યાસને વખતે કઈ ઇન્દ્રિયોના કયા રસો આડે આવે છે, કયા સંસ્કારો, કલ્પનાઓ કે ભાવનાઓ વિઘ્નરૂપ થાય છે તેની તેણે તપાસ કરવી અને તેમને વિવેકથી દૂર કરવાં. જીવનસિદ્ધિના માર્ગમાં એ રસો કેટલા વિઘાતક થાય છે તેનો વારંવાર વિચાર કરવો. મન નિર્મળ કરવું.

પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તિ

આપણને પોતાની અશુદ્ધ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને શુભ સંકલ્પ ધારણ કરતાં અને ત્યાં જ ચિત્તની બધી શક્તિઓ કેંદ્રિત કરતાં આવડવું જોઈએ. તે કેંદ્રિત થયા પછી તે સંકલ્પને મુખ્ય રાખીને તેને અંગેના વિચારોની સ્ફુરણા થવા માંડશે તે સંકલ્પનો, ગુણોનો અને વિચારોનો પોતાની અને માનવ જીવનની ઉન્નતિની સાથે કેવો કેવો અને કેટલા પ્રકારે સંબંધ પહોંચે છે તે આપણા લક્ષમાં આવવા માંડશે. માનવી ગુણધર્મ, સસ્કાર અને સ્વભાવ પર આપણે ધારણ કરેલા સંકલ્પનું કેવું પરિણામ થશે તેની યથાર્થ કલ્પના આપણને સૂઝી આવે તો અભ્યાસથી આપણી પ્રજ્ઞા શુદ્ધ થઈ રહી છે એમ સમજવું. પરંતુ તેને અભ્યાસની પૂર્ણતા ન સમજતાં પ્રજ્ઞાને રૂપે અભ્યાસનું ફળ આપણને મળી રહ્યું છે એટલું જ તે પરથી આપણે સમજવું.

વિક્ષેપોની ચડતી-ઊતરતી ગતિ

અભ્યાસમા ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી આપણામાં કોઈ પણ અશુભ સ્મૃતિ ધ્યાનસમયે નહી ઊઠે એવી ખાતરી સાધકે ન રાખવી અને એવી સ્મૃતિ ઊઠે તો તેથી ગભરાવું નહીં કે નિરાશ થવું નહીં અથવા તેમા જ રમ્યા કરીને મગ્ન થવું નહીં આવે વખતે સાવધતા ન છોડતાં તે સ્મૃતિને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. તેમ ન કરી શકાય તો તે સ્મૃતિની ગતિ કઈ બાજુએ છે તે જાણવું. તે સ્મૃતિ અંતરમાંથી ઊઠી છે કે કોઈ બાહ્ય નિમિત્તથી ઊઠી છે તે તપાસવું. એ સ્મૃતિ વૃત્તિનું રૂપ ધારણ કરે છે કે કેમ તે જોવું. તેમાંથી પણ સાવધપણે અભ્યાસ પર આવવાનો પ્રયત્ન કરવો. તે પણ ન કરી શકાય તો ચિત્તનો પ્રવાહ કેવા કેવા રંગો ધારણ કરે છે તેના પર નજર રાખવી. આપણી સાવધતા વિશેષ હોય અને સંકલ્પ પર આવવાની ચીવટ હોય તો ચિત્ત તે પ્રવાહમાંથી છૂટીને ફરી અભ્યાસ પર આવશે. એવે વખતે ચિત્તમાં ઊઠનારી અશુભ સ્મૃતિની ગતિ, તેની ચંચલતા, વધતા પ્રમાણમાં છે કે ઊતરતા પ્રમાણમાં છે એ

સાધકે તપાસી જોવું. ચિત્તમાં ઊઠતી સ્મૃતિનું વૃત્તિમાં સ્પષ્ટપણે થતું રૂપાંતર; પછી તેની ક્ષણિકતા કે દીર્ઘતા; તેની મંદતા કે તીવ્રતા; તેમાંથી ઊઠતા બીજા સંકલ્પવિકલ્પ; ત્યાર પછી તેમાંથી જ એક એકથી વધારે અશુદ્ધ વૃત્તિઓનો ચિત્તમાં થનારો ઉદ્ભવ; તેને લીધે થનારી વ્યાકુળતા; તે વ્યાકુળતા પરથી સ્થૂળ વિષયો તરફ ચિત્તને થતું ઓછુંવત્તું આકર્ષણ; અને છેવટે એ બધામાંથી ચિત્તને અભ્યાસ પર લાવવા માટે કરવો પડતો ઓછોવત્તો પ્રયાસ—એ બધા પરથી આપણા ચિત્તની અવસ્થા કેવા પ્રકારની છે અને વૃત્તિઓનું જોર વધી રહ્યું છે કે ઓસરી રહ્યું છે, તે સાધક ઓળખી શકે છે. અશુદ્ધ વૃત્તિઓની વધતી જતી તીવ્રતા, કે વિવિધતા, તેજ પ્રમાણે તેમની સાથે થતી ચિત્તની તદાકારતા અને સ્થૂળ વિષયો તરફનું આકર્ષણ, એ બધા પરથી વૃત્તિઓની ગતિ વધવા તરફ છે અને અભ્યાસને પ્રતિબંધક છે એમ જાણવું. અને સ્મૃતિરૂપે વૃત્તિ જાગ્રત થયા પછી ચિત્ત તેમાં જ રમ્યા ન કરે, તેના પ્રવાહમાં ન તણાય અને જલદી સાવધ થઈ પોતાના સાધનમાં લાગી જાય તો અશુદ્ધ વૃત્તિઓ ક્ષીણ થવાના, અસ્ત પામવાના, માર્ગ પર છે એમ સમજવું. એ જ અભ્યાસથી તે વધુ ને વધુ ક્ષીણ થતી જશે એવો વિશ્વાસ તેણે રાખવો. અભ્યાસકાળમાં ધારણ કરેલા સંકલ્પ સિવાય બીજી સારી નરસી બંને પ્રકારની વૃત્તિઓ કે સંસ્કારો ચિત્તમાં જાગ્રત થયા કરે . પણ અભ્યાસની દૃષ્ટિથી તે બંને બાધક જ હોય છે. ધારણ કરેલા ંકલ્પ સિવાય અથવા તે સંકલ્પમાં દૃઢતા આવી શકે એવા બીજા ઈ સંકલ્પ કે વૃત્તિ સિવાય બીજી કોઈ પણ સારી કે નરસી વૃત્તિની સંસ્કારની જાગૃતિ અભ્યાસને સહાયક થઈ શકતી નથી. તેથી ાનાનામાં કઈ વૃત્તિઓ ઊઠે છે તે સાધકે ઓળખવું જોઈએ. ધ્યેયને ર્વે ઉત્કંઠા, તેને માટે યોગ્ય સાધનમાર્ગ, અભ્યાસ વિષે અનન્ય પ્રયત્નશીલતા અને સાવધતા વગેરે બાબતો જે પ્રમાણમાં સાધકમાં હશે તે માણમાં તેને વહેલો કે મોડો પોતાના પ્રયત્નમાં યશ મળે છે.

સાધકને બહારની બાબતો કરતાં અભ્યાસમા તેના પોતાના પૂર્વ સંસ્કારો અને ટેવો જ વધારે બાધક થાય છે.

ધ્યેય વિષે જાગૃતિ ધારણ કરેલા સંકલ્પ પર સ્થિર ન રહેતા ચિત્ત ત્યાંથી અજાણતા ગમે ત્યારે ફંટાઈ જઈ એક વિચાર પરથી બીજા પર ને બીજા પરથી ત્રીજા પર, એવી રીતે વિસંગતપણે જતાં જતાં ક્યાંક હમેશની ટેવના કોઈક પણ રસાનુભવની સ્મૃતિમા રમમાણ થાય છે અને ત્યાં જ લીન થઈ શાંત થાય છે. તે તેમાંથી થોડુક બહાર નીકળ્યા પછી સાધક સાવધ થાય છે. તે ફરી પોતાના ચિત્તને પહેલી ધારણા પર કેન્દ્રિત કરવાના પ્રયત્નમાં લાગે છે. આવો પ્રકાર ઘણી વાર થતાં તેમાંથી જ એકાગ્રતા સધાય છે અને તે દીર્ઘકાળ ટકે છે. આવી રીતે પ્રયત્ન કરતાં કરતાં સાધકને યશ મળવા લાગે છે અભ્યાસમાં થોડી ગતિ થવા લાગ્યા પછી તે રોજ કર્યા વગર તેને ચેન પડતુ નથી. એટલો તેને તેમાં આગળ જતાં આનંદ થવા માંડે છે. આ સ્થિતિ પણ વિક્ષેપરહિત હોતી નથી. નિદ્રા ને તંદ્રા દૂર કરીને, પૂર્વસંસ્કારોનું બળ ઓછું કરતો કરતો ને ચંચળતા કાઢી નાખતો નાખતો સાધક આગળ જાય તોપણ તેના ચિત્તમાં કોઈ વખતે પૂર્વસ્મૃતિ કે સંસ્કારો જાગ્રત થાય છે. અભ્યાસમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી આ કરીશું ને તે કરીશુ, એવા જાત જાતના સંકલ્પવિકલ્પો ચિત્તમાં ઊઠવા માંડે છે. તે અભ્યાસમાં ચચલતા લાવે છે. તેમને પણ હઠાવીને સાધક આગળ વધે છે. ધ્યાનમા સ્થિરતા આવે છે. જાગૃતિ આવે છે. પ્રજ્ઞા પ્રખર થાય છે. સ્ફૂર્તિ ને પ્રસન્નતા લાગવા માંડે છે. ઇન્દ્રિયોની સૂક્ષ્મ શક્તિઓ જાગ્રત થવા માંડે છે. મેરુદંડ (કરોડ)માંથી પ્રવાહ અને સ્ફુરણ ચાલુ છે એમ લાગવા માંડે છે નાડી-સ્ફુરણ, મંદ શ્વાસોચ્છ્વાસ, પ્રકાશ, ધ્વનિ, સ્પર્શ વગેરેના જાતજાતના, પહેલા કદી ન થયેલા, સૂક્ષ્મ અને સુખદ અનુભવો થવા માંડે છે. વાણીમાં સ્ફૂર્તિ અને તેજસ્વિતા આવે છે શરીર હલકું લાગવા માંડે છે. આવી રીતે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શુદ્ધિ અને તીક્ષ્ણતાને લીધે પાંચે વિષયોના

જુદી જુદી જાતના સૂક્ષ્મ અનુભવો સાધકને થવા લાગે છે. આ અનુભવો પરથી આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો શુદ્ધ અને તીક્ષ્ણ થઈ છે અને તેમની વધતી જતી બધી શક્તિઓનો ઉપયોગ આ જ અભ્યાસમા કર્યા કરીને આપણે આગળ જવાનુ છે એમ સાધકે સમજવું જોઈએ અને અભ્યાસને વિષે વિશ્વાસ રાખીને તેને વધારે વેગ આપવો જોઈએ. તેમ સમજવાને બદલે એ અલ્પ અનુભવ અને શક્તિના મોહમા જો સાધક પડે અને તેમા રમમાણ થાય તો તે અભ્યાસમાં આગળ વધી શકશે નહીં. એ સ્થિતિમાં તેના શબ્દમા માધુર્ય આવીને થોડી શબ્દસિદ્ધિ પણ તેને પ્રાપ્ત થાય. નેત્રમા તેજ આવીને તેનો પ્રભાવ પણ પડવા માડે. કદાચ શક્તિસંચરણ પણ તેને સિદ્ધ થાય. પણ આ પૈકી કશામાય તેનુ સાચું કલ્યાણ નથી. અભ્યાસની દૃષ્ટિથી આ બધા વિક્ષેપો છે. એ શક્તિઓનો ઉપયોગ પોતાના પછીના અભ્યાસમા કરવો એ જ સાધકનુ કામ છે. તે માટે તેણે સતત જાગ્રત રહીને કોઈ પણ જાતના મોહમાં ન ફસાવુ જોઈએ. વિક્ષેપોને ઓળખીને તેણે તેમને કોઈ પણ સંજોગોમાં ટાળવા જ જોઈએ. તેમાં તન્મય થવામાં કે તે દ્વારા પ્રતિષ્ઠા મેળવવામા આપણું કલ્યાણ નથી એમ સમજીને એવે વખતે સાધકે સંકલ્પસિદ્ધિ, ચિત્તશુદ્ધિ અને સાત્વિકતા પર જ પોતાનું લક્ષ સ્થિર રાખવુ જોઈએ, અને બાકીની બાબતો વિષે વૈરાગ્યવૃત્તિ રાખવી જોઈએ. ધ્યાનાભ્યાસમા જે સાત્વિકતા લાગે તે પૈકી જેટલી પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમા ટકે તેટલી જ ખરી સાત્વિકતા છે એમ તેણે સમજવું જોઈએ; અને તે સાત્વિકતાનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરતી વખતે ધ્વનિ, પ્રકાશ વગેરે સૂક્ષ્મ ચિહ્નોનો અનુભવ ન થાય તો તે વિષે સાધકે ચિંતા કરવાનુ કારણ નથી. કેમ કે તે ચિહ્નો એ ખરી સાત્વિકતા નથી, પણ પોતાની જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સૂક્ષ્મ શક્તિઓનાં અને તેમની તીક્ષ્ણતાનાં લક્ષણો છે. તે સાત્વિકતાનાં લક્ષણો નથી તેમ જ એવી જાતની તીક્ષ્ણતા સાધવી એ તેનું ધ્યેય નથી. દિવ્ય કે અદ્ભુત લાગતા કોઈ પણ કેવળ અનુભવને કે શક્તિને મહત્ત્વ ન આપતાં તેની સાથે સાથે આપણા અશુદ્ધ સંસ્કારોનું જોર

ઓછું થઈ આપણી સાત્ત્વિકતા વધે છે કે નહીં તે જ તેણે જોવું જોઈએ. આપણી ધારણાનો હેતુ એ છે. આપણો શુદ્ધ સંકલ્પ વ્યવહારમાં પણ જાગ્રત રહી શકે છે કે નહીં અને આપણી સ્વપ્નદશા પણ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ થતી જાય છે કે નહીં તે તરફ તેણે ધ્યાન આપવું જોઈએ. આ અભ્યાસમાં સાધન અને સાધ્ય બંને તરફ સતત ધ્યાન આપવું પડે છે. ધ્યાન કરતાં કરતાં સાધકના ચિત્તની સ્થિતિ નિત્ય બદલાતી જાય છે. તે વખતે તેની જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં મૂળ કરણ પર, તેનાં ગોલકો પર સૂક્ષ્મ પરિણામો થાય છે. એને લીધે પૂર્વે જેની કલ્પના પણ ન હોય એવા અનુભવો થવા માંડે છે. તેમાંની કોઈક અદ્ભુતતાને લીધે સાધકનું ચિત્ત તેમાં જ રમમાણ થવા લાગે છે. એ જ દિશામાં શક્તિનો વિકાસ સાધવાને સંકલ્પ ધારણ કરીએ તો જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સૂક્ષ્મતા અને શક્તિ વધારી શકાય છે. ધ્યેયનું વિસ્મરણ થાય અથવા તે પર દૃઢ રહી ન શકાય તો સાધક એવા આકર્ષણમાં ફસાય છે. જિજ્ઞાસાને લીધે પણ કેટલાક એ દિશામાં જાય છે. પરંતુ આ અભ્યાસ ચિત્તની સ્વાધીનતા માટે છે અને સ્વાધીનતા માનવતાની પૂર્ણતા માટે છે એ વાત જે સ્પષ્ટ સમજ્યો હોય અને સમજીને જેને એનું કદી વિસ્મરણ થતું નથી તે કોઈ પણ આકર્ષણમાં કદી ફસાશે નહીં.

તે પરિણત થવાથી તેમને જ આધારે બીજી ભાવનાઓનો પણ ઉદય થશે અને એ ભાવનાઓ પણ કર્મમા પરિણત થવા માડશે આવી રીતે સદ્‌ભાવના, સત્કર્મ અને સદ્‌ગુણ વડે આપણુ જીવન ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ થતુ જશે આપણા જીવનના બધા વ્યવહારોની શુદ્ધિ થશે અને તે બધાનુ પરિણામ શાતિને રૂપે આપણને પ્રાપ્ત થશે આ સ્થિતિ સિદ્ધ કરવા માટે સાધકે ધ્યાનના અભ્યાસની સાથે જ પોતાનુ વર્તન અને જીવન વધારે ને વધારે શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ સત્કર્માચરણ આપણો સ્વભાવ બનવો જોઈએ આવી જાતના પ્રયત્નથી આપણી અશુદ્ધ વૃત્તિઓનો સપૂર્ણ નાશ થશે કે નહીં તે આપણે આજે ખાતરીપૂર્વક ન કહી શકતા હોઈએ તોપણ એટલુ તો આપણે ચોક્કસ કહી શકીએ કે, આ પ્રયત્નથી આપણી અશુદ્ધ વૃત્તિઓ એટલી ક્ષીણ થશે કે તે આપણને કોઈ પણ અયોગ્ય માર્ગ તરફ કદી પણ ઘસડી જઈ શકશે નહીં અથવા તેમની કશી પણ માઠી અસર આપણા પર થશે નહીં. આટલી વાત આ જીવનમા આપણે સાધી શકીએ તો બસ છે આપણામા રહેલી અશુદ્ધિ નાશ પામે બધી વૃત્તિઓને આપણે ઓળખી શકીએ, તેમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો ક્રમ આપણે સમજતા થઈએ, આપણુ ચિત્ત આપણા કાબૂમા આવી જાય અને હમેશ કાબૂમા રહે, સદ્‌ભાવનાઓ જાગ્રત થાય, તેમનો વિકાસ થાય અને આપણે તેમને સત્કર્મમા પરિણત કરી શકીએ, અને આવી રીતે ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્‌ગુણો સાથે પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ આપણામા થાય તો જીવનમા બીજુ કશુ સાધવાનુ રહે નહીં. બધા અભ્યાસનો સાર આ જ છે

અભ્યાસની સિદ્ધિ

અભ્યાસ કરનાર સાધકમા અનેક પ્રકારના ગુણોની જરૂર હોય છે. તેનામા તારતમ્ય, પ્રસગ ઓળખીને વર્તવુ અને કોઈ પણ પ્રસગમાથી યોગ્ય માર્ગ શોધી કાઢવો, એ ગુણો ની અત્યત જરૂર છે. તેનુ ચિત્ત સ્વાધીન રહેવા માટે એકાગ્રતા, શુદ્ધતા, દૃઢતા, કોમળતા અને સ્થિરતા, એ ચિત્તની અવસ્થાઓ તેને સિદ્ધ થવી જોઈએ. તે સિદ્ધ કરવા માટે

ચિત્તવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, પૃથક્કરણ, કેન્દ્રીકરણ, જુદે જુદે ઠેકાણે સંયોજન અને એમાંથી કઈ બાબતની ક્યારે કેટલી જરૂર છે તે તેને ઓળખતાં આવડવું જોઈએ. ઓળખ્યા પછી તે પ્રમાણે કરવાનું સધાવું જોઈએ. ચિંતન, મનન, નિદિધ્યાસન, અનુસંધાન અને અનુશીલન— એમાંની દરેક બાબત આવશ્યકતા મુજબ તેને કરતાં આવડવી જોઈએ. વૃત્તિને દૃઢપણે ક્યારે ધારણ કરવી, તેને ક્યારે છોડવી, એક વૃત્તિમાંથી ચિત્તને બીજી શ્રેષ્ઠ વૃત્તિ પર કેવી રીતે ચડાવવું, સંકલ્પને દૃઢ કેમ કરવો, તેને બીજા સંકલ્પમાં વિલીન કેમ કરવો વગેરે બધી બાબતો સિદ્ધ કરવા માટે સાધકને ઉપર જણાવેલા ગુણોની ઘણી જરૂર છે.

અને કર્મમાં, પોતાનું ચિત્ત સ્વાધીન રાખવાનો આપણો અભ્યાસ હોવો જોઈએ.

દરરોજના જીવનમાં જ જે ચિત્તની શુદ્ધિ, તેની સ્વાધીનતા, તેમ જ સદ્ભાવનાઓનો અને સદ્ગુણોનો વિકાસ સાધી શકતો હોય તેને આસનસ્થ થઈને ચિત્તને કોઈ એક શુભ સંકલ્પ પર ખાસ કેંદ્રિત કરવાની જરૂર નથી સાત્ત્વિકતાથી નિરહંકારપણે, પોતાના માનવી કર્તવ્યો જે સહજપણે કરી શકતો હોય અથવા કર્તવ્યકર્મો કરતા કરતા આ સ્થિતિએ પહોચવાની જેને પોતા વિષે ખાતરી હોય તેને આને માટે આવી જાતના ખાસ અભ્યાસની જરૂર નથી ચિત્તની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કર્યા વગર માનવતા સાધ્ય ન થઈ શકે, એ વાત માત્ર તેને પૂરેપૂરી સમજાયેલી હોવી જોઈએ અમુક એક વિશિષ્ટ પ્રકારના સાધનનો આગ્રહ ન રાખતાં સાધ્ય વિષે અને સાધનની નૈતિકતા અને સરળતા વિષે આગ્રહ હોવો જોઈએ દરરોજના ચાલુ વ્યવસાયવાળા જીવનમા જ કોઈ પણ વિશિષ્ટ સાધન કર્યા વિના પણ પોતાના માનવી કર્તવ્યો પવિત્રતાથી, સરળપણે અને નિરહંકારતાથી જે પાર પાડી શકતા હોય તેઓ નિ:સંશય ધન્ય છે

૩

લય અવસ્થાનું શોધન

પાછલા પ્રકરણમાં માનવતાની દૃષ્ટિથી ચિત્તસ્વાધીનતાની કેટલી જરૂર છે એ બતાવ્યું છે. આવી સ્વાધીનતા મનુષ્યે

અલિપ્ત સ્થિતિ

ખાસ અભ્યાસ કરીને અથવા હમેશના જીવનમાં જ અસત વિવેકથી અને સાવધપણે વર્તીને પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ તે પ્રાપ્ત કર્યા વગર માનવી જીવન ઉન્નત થાય એ શક્ય નથી, એ વાત આપણે ચોક્કસ સમજી રાખવી જોઈએ. ચિત્ત હમેશ સ્વાધીન રહે તે માટે એકાગ્રતા, સ્થિરતા, દૃઢતા અને શુદ્ધતા એ ચાર મુખ્ય સિદ્ધિઓની આવશ્યકતા છે. પાછલા પ્રકરણમાં સૂચવેલા અભ્યાસથી આપણે તે સાધી શકીએ તો તે દ્વારા ચિત્તને સ્વાધીન રાખવાની શક્તિ આપણામાં આવે. જરૂર પડે ત્યારે ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરવાનું અને

છે. અર્થાત્ તે વિવેકયુક્ત હોય છે. ચંચલતાને યોગ્ય વખતે રોકીને ચિત્તને યોગ્ય ઠેકાણે વાળવાનો ભાવ પણ આ વૃત્તિમાં હોય છે. આવી રીતે અનેક મહત્ત્વની વૃત્તિઓ મળીને તે એક વૃત્તિ બનેલી હોય છે. તે વૃત્તિનું આ અભ્યાસમાં વારંવાર કામ પડવાથી તે દૃઢ થાય છે. તે બધી વૃત્તિઓને, બધા ગુણોને, બધાં કર્મોને, બધા વ્યવહારોને તેમ જ ચિત્તના બધા ફેરફારોને જાણે છે, પણ પોતે કશાયમાં રમમાણ થતી નથી, ક્યાંય તન્મય થતી નથી તે તદ્રૂપતાને ઓળખે છે પણ પોતે તદ્રૂપ થઈને રહેતી નથી. બધાંને ઓળખીને અને પારખીને બધાંથી અલિપ્તપણે, સાવધપણે સતત કાર્ય કરનારી તે વૃત્તિ છે. જેમ જેમ તે જાગ્રત, સ્થિર, અને સૂક્ષ્મ થતી જશે તેમ તેમ તેના નિરીક્ષણ-પરીક્ષણમાંથી, તેના પૃથક્કરણમાંથી કોઈ પણ વૃત્તિનો એક અંશ પણ છૂટશે નહીં. અને એટલું કર્યા પછી પણ તે બધાંથી અલિપ્ત રહેશે. તે સાધકને કોઈ પણ કર્મમાં ભાન ભૂલવા ન દેતાં તેને યોગ્ય મર્યાદામાં રાખીને સુખદુઃખ, આશાતૃષ્ણા અને રાગદ્વેષથી અલિપ્ત રાખશે. જીવનના દરેક કર્મમાં તે તેની સાથે રહીને તેને ધર્મમાર્ગમાં સ્થિર રાખશે. આ રીતે અભ્યાસકાળે અને વ્યવહારસમયે તે હમેશ તેના ચિત્તમાં હશે, અને વખત જતાં તેનો સ્વભાવ બની જશે.

આવી રીતનો અભ્યાસ કર્યા વિના પણ વિવેકી, સાવધ અને સંયમી માણસ કેવળ વ્યવહારમાં વર્તીને પણ આ પ્રકારની અલિપ્ત અને જાગ્રત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. નિત્ય આસનસ્થ થઈ અભ્યાસ કરનારાને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે એવું નથી. જેનો ચિત્તશુદ્ધિ અને સદ્વર્તન પર ભાર છે, જે કોઈ પણ કાર્યના હેતુનો અને પરિણામનો દીર્ઘ દૃષ્ટિથી અને બધી બાજુથી વિચાર કર્યા વગર તેને શરૂ કરતો નથી, જે દક્ષતાથી, તત્પરતાથી અને જ્ઞાનપૂર્વક કાર્ય કરતાં અને કાર્યને અંતે લાભહાનિ પૈકી કોઈ પણ પરિણામ આવતાં પોતાનું સાવધપણું ગુમાવતો નથી, અને વ્યવસ્થિતપણે કર્મમાં રહીને જે નિરહંકારપણે વર્તન કરે છે તેને પણ અલિપ્તતાની આ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એ

ભૂમિકા પ્રાપ્ત થયા વગર સાવધપણે, ઉદારતાથી, દક્ષતાથી અને વિવેકપૂર્વક કોઈ પણ વર્તી ન શકે. સંયમી જીવન સિવાય તે પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. કર્મેન્દ્રિયોના, જ્ઞાનેન્દ્રિયોના, કે ચિત્તના કોઈ પણ સારાનરસા વેગમાં તન્મય થઈને તેમાં જ તણાઈ જનારને આ અવસ્થા સાધ્ય ન થઈ શકે. બધી સદ્ભાવનાઓનો અને સદ્ગુણોનો યોગ્ય મેળ સાધીને તે અવસ્થા જાગ્રત રાખવી પડે છે. જીવનની દૃષ્ટિથી આ અત્યંત મહત્ત્વની અવસ્થા છે.

પરંતુ કોઈ સાધકને ચિત્તની નિર્વિકલ્પ અવસ્થા સુધી પહોચીને તેની બધી અવસ્થાઓનો શોધ લેવો હોય તો તેને

નિર્વિકલ્પ અવસ્થા

ચિત્તસ્થિરતાનો અભ્યાસ વધારવો જોઈએ. તેથી ચિત્તની સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ અવસ્થાઓનું તેને જ્ઞાન થશે. ચિત્ત સ્થિર કરવાનું સાધકને સિદ્ધ થાય તો તે અવસ્થાને જાણનારી એક વૃત્તિ તે વખતે પ્રયત્નથી તે જાગ્રત કરી શકશે. ઉપર વર્ણવેલી અલિપ્ત સ્થિતિનો કેવળ સાક્ષિત્વનો જ ભાગ એ વૃત્તિમાં રહેશે તે લગભગ તટસ્થ અવસ્થા જ હશે. એ જ વૃત્તિનું અનુસંધાન સતત રાખવામાં આવે તો તે એક સ્વતંત્ર વૃત્તિ તરીકે દૃઢ થઈ શકે છે. તેને જ કોઈ સાક્ષી અવસ્થા કહે છે. પણ સાધકને એથી આગળ જવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે ચિત્તના બધા સંકલ્પો, બધા વિચારો છોડી દેવા જોઈએ. અને ચિત્તને નિઃસંકલ્પ અને નિર્વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ચિત્તમાં ઊઠતા કોઈ પણ સંકલ્પ કે વિચાર પર ચિત્તને કેન્દ્રિત કે સ્થિર ન કરતાં જે સંકલ્પ કે જે વિચાર આવે તેનું કેવળ સાક્ષિત્વ સાધવાનો અને તેને દૃઢ કરવાનો તેણે પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વખત જતાં સંકલ્પોને અને વિચારોને ચિત્તમાંથી ગતિ કે પ્રેરણા મળવાનું બંધ થતાં તે ધીરે ધીરે મંદ થતા જશે અને આગળ જતાં આપોઆપ બંધ પડશે અને કેવળ સાક્ષિત્વનો ભાવ માત્ર રહેશે. આવી સ્થિતિમાં ચિત્ત કોઈ પણ પાછલા સંકલ્પને સ્પર્શ કરતું નથી અને આગળ પણ કોઈ સંકલ્પને ધારણ કરી શકતું નથી કે તેના પર કોઈ પણ સ્પન્દ ઊઠતો

નથી. કોઈ પણ સંકલ્પને કે વિચારને ચિત્ત ધારણ કરી શકતું નથી એમ થયા પછી સાક્ષી વૃત્તિને કોઈ કાર્ય ન રહેવાથી સાક્ષિત્વનો ભાવ પણ ચિત્તમાં રહેશે નહીં. કોઈ પણ વૃત્તિ ઊઠતી નથી એટલે-સાક્ષિત્વ પણ રહેતુ નથી. આ જ ચિત્તની લયાવસ્થા. આ સ્થિતિ સાધવામાં સાધકનો જે મૂળ હેતુ કે સંકલ્પ હોય તે પ્રમાણે તે આ અવસ્થાને મહત્ત્વ અને નામ આપશે. ચિત્ત સંકલ્પવિકલ્પરહિત થાય, તેના પર કોઈ પણ સંકલ્પ ઊઠે નહીં, એટલો જ જેનો હેતુ હોય તે આ સ્થિતિને નિર્વિકલ્પ અવસ્થા કહેશે. ઈશ્વરનું ચિંતન કરતાં કરતાં જેના ચિત્તનો લય થયો હશે તે આ જ સ્થિતિને તદ્રૂપતા કહેશે. અને ચિત્તનો લય થયા પછી તે સ્થિતિમા દ્વૈતનું ભાન નષ્ટ થયેલુ હોવાથી તેને જ કોઈ અદ્વૈતાનુભવ કહેશે. આ રીતે કોઈ પણ સાધનથી ચિત્તને પ્રાપ્ત થયેલી લયાવસ્થા મૂળ હેતુ, સંકલ્પ અને વિચારસરણી અનુસાર જુદી જુદી અવસ્થા તરીકે જુદે જુદે નામે ઓળખાય છે. પણ આ બધામાં સાચી વાત એટલી જ કે એ સ્થિતિમાં ચિત્ત નિર્વ્યાપાર-થયેલુ હોય છે, અને આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવામાં બધાની એક જ એટલી મોક્ષની અભિલાષા હોય છે.

ઉપર જે ચિત્તલયનો ક્રમ બતાવ્યો છે તે ચિત્તના સંકલ્પવિકલ્પ બંધ પાડવાના અભ્યાસનો છે. ઈશ્વરચિંતન કરતાં કરતાં જેમના ચિત્તનો લય થાય છે અથવા દ્વૈતના ભાનનો લોપ કરીને જેઓ અદ્વૈતાનુભવ માટે ચિત્તનો લય સાધે છે તે દરેકની વિચારસરણીમા, ધારણામાં, સંકલ્પમાં અને હેતુમાં થોડોઘણો ફરક હોવાથી તેમના અભ્યાસક્રમમાં એટલા પ્રમાણમાં ફરક હોય છે. પરંતુ છેવટની બાબત જે લયાવસ્થા તે બધાની એક જ હોય છે. એ લયાવસ્થા કોઈએ એકેએક વૃત્તિના કે સંકલ્પના ચિત્ત પરના સ્પન્દો શાન્ત પાડતાં પાડતા અને કોઈ પણ નવા સંકલ્પને કે વિચારને ધારણ ન કરતાં ચિત્તને નિર્વિચાર કરીને સાધેલી હોય છે; તો કોઈએ ભાવપૂર્ણતાથી કોઈ એક જ પવિત્ર સંકલ્પ પર ચિત્તને ચગાવીને તેને પૂર્ણ ઉત્તેજિત

કરવાથી તેની પ્રતિક્રિયા રૂપે તે નિર્માણ થયેલી હોય છે. પણ એ બધાનો અંત ચિત્તની લયાવસ્થામાં થાય છે એ વાત ખરી. અને તે સાધ્યા પછી આપણો હેતુ પાર પડ્યો એમ દરેક માર્ગનો સાધક માને છે.

साक्षित्व अने ते परथी मानेली आत्मस्थितिनुं शोधन

આ પ્રકરણમાં જ અલિપ્ત અવસ્થાનો કેવળ સાક્ષિત્વનો ભાવ લઈને તે જ વૃત્તિને દૃઢ કરવા વિષેનો ઉલ્લેખ આવેલો છે. કેટલાક સાધકો એ જ સ્થિતિને મહત્ત્વ આપે છે અને તેનું અનુસંધાન રાખીને તે જ વૃત્તિ બધો વખત ટકાવી રાખવા ઇચ્છે છે. આવી જાતના સાધકો ‘હું કોણ?’નો

પોતે જ બનાવેલી તે વૃત્તિના કે નિશ્ચયના આપણે કર્તા છીએ. તેને જ 'આત્મા' માનવો એમાં ભ્રાંતિ છે. જે સાધકો આવી રીતે વિચાર કરે છે તેઓ આ ભ્રાંતિમાંથી છૂટી જાય છે. જેઓ પ્રથમથી જ વિવેકથી આ સ્થિતિને ઓળખે છે તે ભ્રાંતિમા પડતા જ નથી. પરંતુ એવાય કેટલાક સાધકો હોય છે કે જેમને પોતાના જીવનભરના તપનું અને પરિશ્રમનું એ જ સર્વસ્વ ફળ લાગે છે. તેને લીધે અથવા તો ગ્રંથપ્રામાણ્ય, ગ્રંથોનાં વચનોની ખોટી સમજણ, પોતાનો વૈરાગ્ય, નિરુપાધિકતા અને શાંતિ વગેરે કારણોને લીધે પોતાની માની લીધેલી 'આત્મસ્થિતિ' ને તપાસી જોવાનું તેમને સૂઝતું નથી કેટલાક વેદાંતીઓ આ અવસ્થાને ઉન્મન સ્થિતિની પહેલાંની સાક્ષી કે તુર્યાવસ્થા કહે છે.

નિર્વિકલ્પ અવસ્થાનું શોધન અને માનવતાની સિદ્ધિ

૫.૭૫ કહેલી ચિત્તની લયાવસ્થા પણ માનવતાની પરિસીમા નથી, એ આપણે લક્ષમાં લેવું જોઈએ. સવિકલ્પ, નિર્વિકલ્પ, બધી અવસ્થાઓ ઓળખનારા સાધકે તે અવસ્થાઓનો જીવનમા જરૂર એવી ચિત્તસ્વાધીનતા માટે અને અલિપ્તતા માટે કેટલો ઉપયોગ થઈ શકે, એનો વિચાર કરીને તેનું મહત્ત્વ

પામતો નથી, તે જ પ્રમાણે ચિત્તના લયની બાબતમાં પણ સમજવું જોઈએ. ચિત્તનો થોડા વખત માટે લય કરી શકાય, પણ તેનો સ્વાભાવિક ધર્મ નષ્ટ કરી શકાશે નહીં. તેથી ચિત્તની કોઈ પણ અવસ્થાને શાશ્વત ન માનવી; અને ચિત્તની અવસ્થાને જ 'આત્મસ્થિતિ' સમજવાના ભ્રમમાં ન પડવું. કોઈ પણ અવસ્થાના આગ્રહમાં પડ્યા વિના ચિત્ત-સ્વાધીનતા સાધીને ચિત્તવૃત્તિઓના પ્રવાહને જ આપણે શુદ્ધ કરવો જોઈએ. કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા નિત્ય અને સતત થતાં કર્મોની શુદ્ધિ સાધવાનો આગ્રહ આપણે રાખવો જોઈએ. અને એવી જાતના આગ્રહપૂર્વકના દૃઢ પ્રયત્નમાં આપણી બધી વૃત્તિઓની અને આપણા નિત્યના વ્યવહારની શુદ્ધિ આપણે સાધી શકીએ અને તેને અનુરૂપ આપણો સહજ સ્વભાવ બને તો એ જ આપણી સહજ અને કાયમની સ્થિતિ રહી શકશે. હંમેશની આ જ પ્રકારની જીવનપદ્ધતિથી તેમાં કશી મુશ્કેલી નહીં રહે અને લાગશે પણ નહીં. આવી રીતે ચિત્તની સ્વાધીનતાથી તેની શુદ્ધિ અને પુરુષાર્થયુક્ત જીવનવ્યવહાર આપણે સાધી શકીશું. માનવતાની આ જ સિદ્ધિ છે.

ન ફરતાં, અનેક શક્તિઓ અને સદ્‌ગુણોથી સંપન્ન થઈને તેમનો જીવનભર વિવેક અને જ્ઞાનપૂર્વક, સદ્‌હેતુથી જાગ્રતપણે સદુપયોગ કરવો પડે છે. એમાંજ જીવનની શુદ્ધિ અને સિદ્ધિ છે. એમાંજ માનવતા છે.

× ×

ते अवस्थामा चैतन्यनो विशेषपणे बोध थाय छे अथवा ते अवस्थामाज तेनी प्रतीति थई शके छे एम कहेवु के समजवु ए ते अवस्थाना शोधननी अने विवेकनी दृष्टिथी बराबर लागतु नथी आपणे पोतेज चैतन्य होवा छता ते अवस्थामाये आपणो ज आपणने बोध केवी रीते थवानो ? अथवा चैतन्यनो भिन्नपणे बोध थवाने आपणामाज बोध लेनारो वळी बीजो ते वखते कोण निर्माण थवानो ? आपणो ज आपणने बोध, दर्शन के साक्षात्कार थाय ए संभवनीय नथी एवो ज्ञानी पुरुषे पोतानो छेवटनो अभिप्राय आप्यो छे

आपणचि आपणपासीं, नेणता देशोदेशीं।
आपणपें गिवसी। हे कीरु होये ॥ अनुभवामृत ३-२१

आपणे पोते ज 'आपणे' होवा छता तेम न समजीने पोताने शोधवा माटे देशपरदेश फरता रहीए तो आपणे पोते पोताने प्राप्त थईए शु ? एम संत ज्ञानेश्वर पूछे छे तेओ पोते योगमार्गना सिद्ध होवा छता ते विषे आखरे अभिप्राय आपे छे –

प्रत्याहारादि खार्गी। योगें आग टेक्लि योगीं।
तो जाला जिये मार्गी दिहाचा चादु॥ अनु ९-२६

प्रत्याहारनो मार्ग एटले योगमार्ग चिन्मात्रनु ज्ञान करी आपवानी बाबतमा दिवसना चद्रमा प्रमाणे छे अर्थात् ते दृष्टिथी निरुपयोगी छे. जे पोते ज चिन्मात्र छे, जे स्वसंवेद्य तत्त्व छे तेने बतावनानु कया साधनथी अने कोने बताववानु ? ते बधी इन्द्रियो द्वारा हमेश प्रकाशमान थाय छे

सर्वांगें देखणा रवी। परि जैमें घडे केवी।
जे उदोअस्तुचि चवी स्वय घेपे॥ अनु ७-१९५

स्वयसिद्ध सदैव प्रकाशमान अने बधाने प्रकाश आपनार सूर्य पोताना उदयअस्तनो अनुभव कदी लई शके के ?

साठीं तिशा दिवसा। मार्जी अवादा होय अैसा।
जे सूर्यासीचि सूर्य जैसा। डोळा दावी॥ अनु ६-७૬

વર્ષના ત્રણુમો સાઠ દિવસમા એક પણ દિવસ એવો છે શુ કે તે દિવસે સૂર્ય સૂર્યને જોશે કે બતાવશે? આ પ્રમાણે અનેક જ્ઞાની પુરુષોનો આ વિષેનો પોતાનો છેવટનો અભિપ્રાય છે ચિન્માત્રની પ્રેરણાથી બધા કાર્યો ચાલેના છે અને તેને જાણનારુ કોઈ જુદુ તત્ત્વ નથી શરીર અને વિશ્વના રૂપે તે હમેશ પ્રકાશમાન છે એ તેમનો છેવટનો સિદ્ધાન્ત છે

આ બધા પરથી આપણી ખાતરી થવી જોઈએ અને તે સાથે જ આપણે દૃઢતાપૂર્વક સમજવુ જોઈએ કે વિશ્વશક્તિમાથી આટની પ્રગટ દશાએ આવેના ચૈતન્યનુ-ચિન્માત્રનુ વધારે વધારે શુદ્ધ અને સ્પષ્ટપણે પ્રગટીકરણ થતુ રહેવા માટે માનવધર્મની આવશ્યક્તા છે કેવળ ચિન્માત્રના બોધ માટે કોઈ પણ સાધન છેવટ સુધી ઉપયોગી થઈ શકતુ નથી. સાધનોનો ઉપયોગ ચિત્તશુદ્ધિ બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા, પ્રગલ્ભના અને તીક્ષ્ણતા વગેરે વધારવા માટે થઈ શકે છે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી બાહ્યત જડ દેખાતા અને જણાતા શરીર અને વિશ્વમા સર્વત્ર ચૈતન્ય તત્ત્વ કેવી રીતે ભરેલુ છે એટલુ જ નહીં પણ એક જ ચેતન તત્ત્વ પર વિશ્વનો પસારો કેવી રીતે પ્રતીત થાય છે અને તેમાથી જ સાક્ષાત્ ચૈતન્ય ક્રમશ કેવી રીતે પ્રગટ થતુ આ યુ છે તેનુ આપણને જ્ઞાન થાય છે તેજ પ્રમાણે માણસને પ્રાપ્ત થયેલી સકલ્પ શક્તિની મદદથી તે જ પ્રગટીકરણ ક્રમથી પણ કઈક વિશિષ્ટ ગતિ અને નિયમથી કેવી રીતે વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ દશા પામે છે તે પણ આપણે સમજી શકીએ છીએ આ બધુ બરાબર સમજને જે 'અહ' ને લીધે આ દ્વૈત આપણને ભાસે છે તેની દૃઢતા ઓછી થાય અને વિશ્વ સાથે તેની સમરસતા કેવળ માનવા પૂરતી ન થતા તે આપણા પોતાના રોજના પ્રત્યક્ષ આચરણમા આવતા જેટલી સાધી શકાય તે માટે ચિત્તશુદ્ધિની અને સદ્ગુણોની જરૂર છે ચિત્તશુદ્ધિ માટે યમનિયમ.

વિવેક અને સંયમશીલતાની જરૂર છે. માનવજન્મમાં આ જ વાત સાધવાની છે તે સાધવા માટે જે જે સાધનોની જરૂર છે તે બધાનો માનવધર્મમા સમાવેશ થાય છે. આ દૃષ્ટિથી જોતા સાધ્ય અને સાધન એ બંનેમાય માનવતાનુ દર્શન આપણને થતુ રહેવુ જોઈએ ભક્તિ-માર્ગના જુદા જુદા પ્રકારો, યોગ અને જ્ઞાનમાર્ગની જુદી જુદી પ્રક્રિયાઓ અને વિચારપ્રણાલીઓ, કર્મયોગનુ બધું રહસ્ય અને કૌશલ (योग कर्मसु कौशलम्) — એ બધાની મદદથી આપણે માનવતા તરફ પ્રયાણ કરતા રહેવુ જોઈએ. તે પ્રયત્નમાં જ ચૈતન્યનું વધારે ને વધારે શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ પ્રગટીકરણ થતુ રહેશે. કેવળ લયાવસ્થા સાધવાથી કે તેને વધારે સમય લંબાવવાથી ચિન્માત્રનો વિશેષ બોધ થશે નહીં કે માનવતાનું ધ્યેય સિદ્ધ થશે નહીં. માનવતાની વૃદ્ધિમાં જ ચિન્માત્રનું વધારે ને વધારે પ્રગટીકરણ થતુ રહ્યુ છે એવો આપણને અનુભવ થાય છે. આપણી ઇન્દ્રિયો દ્વારા સંકલ્પપૂર્વક થતાં રહેતાં કર્મોમાથી તેનો જ પ્રકાશ બહાર પડે છે. આ માર્ગે આપણે આ પ્રમાણે જ આગળ વધતા રહીએ તો આપણાં શરીર, બુદ્ધિ અને મનમા ક્યાંયે જડતા, અજ્ઞાન કે મલિનતા રહેશે નહીં પછી આ બધામા ચિન્માત્ર જ પરમ શુદ્ધપણે પ્રકાશે છે એવો આપણને સતત અનુભવ થશે માનવજન્મ આ શુદ્ધ બોધ માટે છે, આ સાક્ષાત્ અનુભવ માટે છે

ચિત્તના અભ્યાસથી તેની જુદી જુદી ભૂમિકાઓનુ, અવસ્થાઓનુ, તેમ જ વૃત્તિના સ્પંદથી માંડીને તેની તીવ્રતા, તેની પરંપરા, તેનુ કર્મમા થનારું પર્યવસાન કે તેનો લય વગેરે બધા ભેદો અને તેના આદિ‌નો અને તે બધાની શાંતિ સુધીનુ આપણને જ્ઞાન થશે તેમાથી જ અભ્યાસદ્વારા આપણે ચિત્તની સ્વાધીનતા સિદ્ધ કરી હોય તો વિશ્વ-શક્તિમાથી સાક્ષાત્ ચૈતન્ય સુધી આવેલુ અને પછી ક્રમશ માનવરૂપે સ્પષ્ટ દશા પામેલુ તે જ પ્રગટીકરણ વધારે ને વધારે શુદ્ધ કરવામા તે સ્વાધીનતાનો આપણે ઉપયોગ કરતા રહીશુ. આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા લય કે સમાધિ અવસ્થા કરતા તે અવસ્થાના અનુભવનો અને તે

પ્રાપ્ત કરવામા મળેલી શક્તિનો માનવતાના માર્ગમાં ઉપયોગ કરતા રહેવું એ અવસ્થા શ્રેષ્ઠ છે. અભ્યાસદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી સ્વાધીનતા અને જ્ઞાનથી પોતાના 'અહં'ની શુદ્ધિ કરવાનું આપણને સિદ્ધ થાય તો આપણો અને વિશ્વશક્તિનો ભેદ નાશ પામશે. એટલે કરીને પણ વિશ્વના અનંત ભેદો કાયમ જ રહેશે. કારણ આ ભેદો જ વિશ્વના બાહ્ય રૂપ અને લક્ષણ છે. તે કાયમ રહે તોપણ તેમા જ સ્વાર્થ, અજ્ઞાન, લાલસા, મહત્ત્વાકાક્ષા, મદ, મત્સર, અહંકાર, પ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિનો નિરંકુશ લોભ વગેરેને લીધે જે ઉચ્ચનીચતાના અનેક ભાવો અને ભેદો માણસે નિર્માણ કર્યા છે, અને જે આજના અનર્થોનું સર્વાંશે કારણ છે તેનો નાશ કરવા માટે જોઈતી સમરસતા, તેટલોય સમભાવ આપણામાં અને વિશ્વમા આપણે સાધવો જોઈએ તેમાં જ માનવતા છે. ભક્તિનું અંતિમ, જ્ઞાનની અને પરમાત્માને સમર્પણ થવાની પરિસીમા, યોગની સિદ્ધિ અને કર્મનું સાફલ્ય–બધુ કંઈ આ સમભાવમા જ છે. પરમાત્મશક્તિ પર નિષ્ઠા રાખીને જે નિશ્ચયપૂર્વક આ ધ્યેયની પાછળ લાગશે તેને આ માર્ગમા યશ મળશે એ વિષે શંકા નથી.

४

ધ્યાનાભ્યાસ વિષે કેટલીક સૂચનાઓ

ધ્યાનમાર્ગે ચિત્તસ્વાધીનતાનો અભ્યાસ કરનારને કેટલીક સૂચનાઓ આપવાની જરૂર છે. આ અભ્યાસ બહુ કઠણ નથી તેમ જ સાવ સહેલોય નથી. એમાં પહેલી વસ્તુ એ છે કે, સાધકને અભ્યાસ વિષે યોગ્ય અને સ્પષ્ટ સમજણ હોવી જોઈએ. ત્યાર પછી અભ્યાસ વિષે નિશ્ચય જોઈએ. અભ્યાસનો ખરો હેતુ સતત ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. ધ્યાન સધાવા માંડે એટલે જ્ઞાનતંતુઓમાં આવતી સૂક્ષ્મતાને લીધે કેટલાક રસાનુભવો આવવા લાગ્યા પછી સાધક તેમાં જ રમમાણ થવાનો સંભવ હોય છે. કોઈક વાર ભૂલભરેલા અભ્યાસને પરિણામે જ્ઞાનતંતુઓમાં થનારી વિકૃતિથી પણ કેટલાક વિલક્ષણ આભાસો સાધકને તે કાળે થવા માંડે છે. એવે વખતે સાધક જો સાવધ હોય તો સારું; નહીં તો, આભાસોની વિલક્ષણતાથી ચકિત થઈને ભૂલભરેલા અભ્યાસને તે એમ ને એમ ચાલુ રાખે છે. તેમાંની ભૂલ તેના ધ્યાનમાં જલદી આવી શકતી નથી પણ જેમ જેમ તે એ ભૂલભરેલા અભ્યાસમાં આગળ વધે છે તેમ તેમ તેને વિપરીત આભાસો થવા લાગે છે. તે પરથી તેને પોતાના ભૂલભરેલા અભ્યાસ વિષે ખાતરી થાય છે. પણ ત્યાં સુધી દરરોજ થતા આભાસોની તેને ટેવ પડી જાય છે અને તેથી ચિત્તને ખોટું વલણ પડી જવાનોય સંભવ હોય છે. એવી સ્થિતિમાં અભ્યાસનું પડેલું વલણ અને ચિત્ત પર થયેલા સંસ્કારો તે ઝટ બદલી શકતો નથી. આવી સ્થિતિમાં તેના મગજમાં કાયમની વિકૃતિ થવાનોય ભય હોય છે. ગાંડપણ આવ્યા છતાં અસ્ખલિતપણે વેદાંત બોલનારાઓ આવી જ કોઈ સ્થિતિમાંથી નિર્માણ થાય છે. તેથી

केटलीक मुश्केलीओ अने मार्गदर्शकनी जरूर

જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સૂક્ષ્મતા વધવા માંડે એટલે એ વિકાસની સાથે સાથે તેમની શુદ્ધિ પણ થાય છે કે નહીં એ સાધકે જાણવું જોઈએ. પોતાને થતા સૂક્ષ્મ અનુભવો ધ્યેયની દૃષ્ટિથી ઉપયોગી થવા જેવા છે કે નહીં તે તેણે વખતોવખત સાવધપણે તપાસવું જોઈએ. ધ્યાન સાધ્ય થયા પછી તેમાંથી પણ અનેક ફાંટા ફૂટે છે તે પૈકી કયો માર્ગ પોતાની જીવનસિદ્ધિ માટે ઉપયોગી છે એ સાધક એકદમ નક્કી કરી શકતો નથી એવે વખતે જો આ માર્ગનો જ્ઞાતા મળે તો તેની એકાદ સૂચનાથી તે માર્ગનું જ્ઞાન થાય છે અને તે નિઃશંકપણે તે માર્ગે ઉત્સાહથી અને પૂર્ણ ગતિથી આગળ જઈ શકે છે તે માટે શરૂઆતમાં કેટલીક વખત સાધકને માર્ગદર્શકની જરૂર હોય છે. તે યોગ્ય વખતે મળી જાય તો સાધકનો વખત અને પરિશ્રમ બચી જાય છે. તે ખોટે માર્ગે જતો નથી; અથવા વચલા જ કોઈ પણ અનુભવમાં રમી જઈને ત્યાં જ તે ગૂંચવાઈ રહેતો નથી. સાધકના સંસ્કાર, તેની સંયમની પાત્રતા, તેની નિગ્રહશક્તિ, તેની ચંચલતા કે નિશ્ચલતા, તેની પરિસ્થિતિ – એ બધાનો વિચાર કરી માર્ગદર્શક તેને શરૂઆતમાં જ યોગ્ય સૂચનાઓ આપી શકે છે. અભ્યાસની શરૂઆત કરતાં પહેલાં પણ ચિત્તની ખાસ લાયકાત પ્રાપ્ત થાય તે માટે તે તેને ઉપાય બતાવી શકે છે. બાદ અભ્યાસ શરૂ કર્યા પછી ચિત્તને એકજ કેન્દ્રમાં લાવવા માટે ચંચળપણે બધે ફંટાઈ જતી ચિત્તવૃત્તિને કેમ રોકવી, તે બધામાંથી ચિત્તને છોડાવીને ધારેલા સંકલ્પમાં એકવિધતા, દૃઢતા અને સ્થિરતા આવે તે માટે પ્રસંગોપાત્ત કેવા કેવા ઉપાયો યોજવા, તેનું અનુભવાત્મક જ્ઞાન માર્ગદર્શક તરફથી મળતું રહે તો સાધકનો પુષ્કળ પરિશ્રમ બચી જાય છે. તે એકસરખી ગતિથી નિઃશંકપણે અભ્યાસમાં આગળ વધી શકે છે અને શીઘ્રતાથી પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરી શકે છે. આ માર્ગમાં માર્ગદર્શકનું આટલું જ મહત્ત્વ છે.

मार्गदर्शक अने साधकनी पात्रता

આપણા સમાજમાં લાંબા વખતથી આવા માર્ગદર્શકને 'ગુરુ' તરીકે ઘણું મહત્ત્વ આપેલું છે. તેમાં આપણા હંમેશના સ્વભાવ પ્રમાણે આપણે તેને "गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णु गुरुर्देवो महेश्वरः।" વગેરે વગેરે અતિશયતાએ લઈ જઈ પહોંચાડ્યો છે. આમ કરવાની ખરેખર કશી જરૂર નથી. માર્ગદર્શકમાં જ્ઞાન, સાધકના હિતની ચિંતા, યોજકતા વગેરે હોય; પોતે કાંઈ વિશેષ સત્કૃત્ય અથવા પરોપકાર કરી રહ્યો છે અથવા પોતે ઘણો શ્રેષ્ઠ છે એવા પ્રકારની ભાવના ન હોય, અને સાધકમાં અભ્યાસની ચીવટ, ધૈર્ય, બૌદ્ધિક તેજસ્વિતા, દૃઢતા, શારીરિક પાત્રતા, વિશ્વાસ, કૃતજ્ઞતા, નિશ્ચલતા, સંયમશીલતા વગેરે ગુણો હોય; તે જ પ્રમાણે ઉતાવળાપણું, ક્યારે એકવાર અભ્યાસ પૂરો કરી તેમાંથી છૂટા થઈએ એવી અધીરાઈ, ચંચળતા વગેરે દોષો ન હોય તો આ અભ્યાસ સ્થિરપણે ચાલુ રહે અને સાધક પોતાનું ધ્યેય નિર્વિઘ્નપણે પ્રાપ્ત કરી શકે. માર્ગદર્શકને અભાવે આમાં ઘણો ત્રાસ થઈ દિશાભૂલ થવાનો સંભવ હોય છે. તે જ પ્રમાણે પાત્રતા ન હોવા છતાં કોઈ અભ્યાસ કરવા લાગે તો તેમાંય નિષ્ફળતા મળવાની ખાતરી હોય છે. એમાં નિષ્ફળ થયેલો સાધક પાછળથી દંભી થવાનો સંભવ હોય છે

આવી જાતનું કોઈ અનિષ્ટ ન બને તે માટે સાધકે પહેલેથી પોતાનું મન તપાસી જોવું. પોતાનો જીવનહેતુ શો છે તે બરાબર જાણી લેવો. ચાલુ જીવનમાં કશી વિશેષતા લાગતી નથી અથવા કોઈ મહત્ત્વ આપતું નથી એટલા માટે, અથવા ધાર્મિક બાજુથી કોઈ માન્યતા કે પ્રતિષ્ઠા મળે એ આશાથી કે મહત્ત્વાકાંક્ષાથી અથવા કશો કામધંધો નથી એટલા માટે, અથવા આ અભ્યાસની મદદથી બીજી કોઈ બાબતમાં પોતાની છાપ કે પ્રભાવ બીજા પર પાડી શકાય એટલા માટે પોતે આ અભ્યાસની પાછળ લાગે છે કે કેમ તેનો સાધકે વિચાર કરવો જોઈએ. અથવા કોઈ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતે આ અભ્યાસમાં પડે છે કે કેમ તે તેણે તપાસવું જોઈએ. પોતાની શુદ્ધિ, ચિત્તની સ્વાધીનતા અને સ્થિરતા જ

અભ્યાસ કરીને પ્રાપ્ત કરવી છે, સદ્‌ગુણોનો વિકાસ કરવો છે, એવી પોતાના હેતુ વિષે જેની ખાતરી હોય તેણે જ આ માર્ગે લાગવું. ભોગ કરતાં સંયમ તરફ જેનું સ્વાભાવિક વલણ હોય; સાદાઈ જેને સ્વાભાવિકપણે જ પ્રિય હોય; પરિશ્રમની જેને હોંશ હોય; બાહ્ય રસો વિષે જેને સહેજે અનિચ્છા હોય; અંતર્મુખતા તરફ જેને આકર્ષણ હોય; આત્મપરીક્ષણ, વિવેક, સાવધતા, તારતમ્ય જેની હમેશની ટેવો બની હોય; જેનામાં કૃતજ્ઞતા, આસ્તિકતા, પ્રેમાળપણું, ઉદારતા, મૈત્રી, કરુણા એ સદ્‌ગુણો પ્રધાનપણે હોય; જે પહેલેથી જ સ્વાવલંબી હોય; જે બીજાના સુખમાં સુખ અને દુઃખમાં દુઃખ માનનારો અને નિઃસ્વાર્થી હોય; સેવાપરાયણતા એ જેનો સ્વભાવ હોય, સ્વાધીનતામાં જેને સમાધાન હોય એવા સાધકને યોગ્ય માર્ગદર્શકનો લાભ મળે તો તેના માર્ગમાં તેને સિદ્ધિ મળતાં ઝાઝો વખત લાગતો નથી. દરેક વિદ્યામાં કે કલામાં જેમ માર્ગદર્શકની જરૂર હોય છે તે જ પ્રમાણે આ અભ્યાસમાં પણ હોય છે. આના કરતાં વધારે અને ખોટું મહત્ત્વ આ અભ્યાસના માર્ગદર્શકે માનવું ન જોઈએ. અને જેને અભ્યાસનું અને તે સાથે જ જીવનનું ખરું રહસ્ય સમજાયું હશે તે કદાપિ તેમ માનશે પણ નહીં. સાધકે પણ પોતાની કૃતજ્ઞતાને ખુશામતનું રૂપ કદી આપવું નહીં. સેવાવૃત્તિનું ગુલામીમાં પર્યવસાન થવા દેવું નહીં. સ્વાધીનતામાંથી પરાવલંબી બનવું નહીં

ચિત્તનો અભ્યાસ ઘણે અંશે સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં કંઈક ગૂઢતા અને ગહનતા સહેજે આવે છે. પરંતુ તેમાં જાણી જોઈને તેનો ભાસ કરાવવાનું કારણ નથી. અભ્યાસના બળથી અથવા પરંપરાને કારણે કોઈ સાધકમાં કેટલીક વિશેષ શક્તિઓ આવે છે પણ ખરી. એવા પ્રકારની શક્તિ જેમનામાં આવી હોય છે તેઓ બીજાઓની કંઈક પ્રમાણમાં અભ્યાસમાં ગતિ કરાવી શકે છે. તેમને અનુસરનારાઓ ઝાઝો અભ્યાસ કર્યા વિના પણ આસન, પ્રાણાયામ, બંધ વગેરે આપમેળે સાધી શકે છે, નાદશ્રવણ, નાડીસ્ફુરણ, કરોડ રજ્જુમાંથી વેગ ચાલુ થવો, શરીરમાં જુદે

જુદે સ્થાને કોઈ વિશેષ સંવેદના કે ભાન થવું, અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવોમાંથી કેટલાંક લક્ષણો દેખાવાં, કોક વાર મૂર્છા આવવી વગેરે પ્રકારો તેમને જણાવા લાગે છે. આ પ્રકારના માર્ગદર્શક કોઈ શબ્દથી, કોઈ સ્પર્શથી, કોઈ સંકેતથી સાધકને આ સ્થિતિમાં પહોંચાડી દે છે. પરંતુ સાધક પોતે પ્રયત્નશીલ અને ધ્યેય વિષે દૃઢ હોય અને તેની આગળ જવાની ગતિ કાયમ રહે તો જ જીવનની દૃષ્ટિથી આ બધી વસ્તુઓના ઇષ્ટ પરિણામ થાય છે. નહીં તો થોડા દિવસ સુધી આ પ્રકારો ચાલે છે અને પછી બંધ થાય છે અને જીવનની દૃષ્ટિથી તેમનો કશો ઉપયોગ રહેતો નથી.

अभ्यासमां प्रगतिनी निशानी

અભ્યાસમાં પોતાની પ્રગતિ થાય છે કે નહીં તે સાધક પોતે જ જાણી શકે છે. અભ્યાસ શરૂ કરતાં પહેલાં સાધકે જે વ્રતો અને નિયમો લીધા હોય અને અભ્યાસમાં પણ જે ચાલુ હોય તેમાં મુખ્ય તત્ત્વો સંયમ અને સ્વાધીનતા જ હોવાં જોઈએ. બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ સાધક જાણતો હોવાનો જ, એ બાબતમાં ખાસ વધારે ભાર દઈને કશું કહેવાની કે સૂચનાની જરૂર નથી. પણ આ બધામાં આપણી ઉન્નતિની ખરી નિશાની એ છે કે, કોઈ પણ વ્રત, કોઈ પણ નિયમ કે સંયમનું કઠણપણું અભ્યાસની સાથે સાથે આપોઆપ ઓછું થતું થતું જોઈએ. તો જ આપણો અભ્યાસ બરાબર ચાલે છે અને આપણે ઉન્નતિ તરફ જઈએ છીએ એમ સમજવું. વ્રતનું વ્રતપણું, નિયમનું કડકપણું અને સંયમનો નિગ્રહ સહેજે લોપ પામીને આ બધી વસ્તુઓ આપણું સહજ જીવન બની જવી જોઈએ અને અભ્યાસ પછી આખા જીવન દરમ્યાન તે આપણા જીવનમાં ઊતરી જવી જોઈએ. સાધકના જે નિયમો હોય તે સિદ્ધનો સ્વભાવ અથવા સિદ્ધનું જે વર્તન તે સાધકનો ધર્મ છે. એકને જે પ્રયત્નપૂર્વક આચરવું પડે છે તે બીજાનું સહજ જીવન થયેલું હોય છે. પણ એક વાર સ્વીકારેલું વ્રત, લીધેલો નિયમ પાળેલો સંયમ—એમાંથી પાછાં પગલું કદાપિ ન પડવું જોઈએ

આ બાબતમાં સાધકની ગતિ આગળ ને આગળ જઈને બધા સદ્‌ગુણોનું સ્વાધીનતામાં, સંતોષમાં, પ્રસન્નતામાં અને કૃતકૃત્યતામાં પર્યવસાન થવું જોઇએ. આ બધી બાબતો સાધકે શરૂઆતથી ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. તો જ અભ્યાસમાં અને અભ્યાસ પછી જીવનમાં કદી પણ ભ્રમ અથવા ગેરસમજ થવાની તેને ધાસ્તી નહીં રહે.

परमात्माना चिंतननी आवश्यकता

અભ્યાસ વિષેની આ સૂચનાઓ અને તેમના અંતિમ લક્ષ્ય વિષેના આ ઉલ્લેખ પરથી કોઈએ નિરાશ થવાનું અથવા કોઇને પોતે આને માટે અપાત્ર છે એમ લાગવાનું કારણ નથી જે કોઈ પોતાની શક્તિ અનુસાર આ બાબતમાં જેટલો પ્રયત્ન કરશે તેને તે પ્રમાણમાં લાભ થયા વગર રહેશે નહીં. ચિત્ત જે પ્રમાણમાં સ્વાધીન થશે તે પ્રમાણમાં માણસ સુખી થશે એ ચોક્કસ છે. તેથી દરેક માણસે દિવસના શાંત અને અનુકૂળ સમયે રોજ અંતર્મુખ થઇને ચિત્તને સ્થિર અને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણામાં સંધ્યા, પ્રાણાયામ, પૂજન, નામસ્મરણ વગેરેની પ્રથા છે તેનો હેતુ આ જ છે. કોઈ પણ ઉપાયે માણસે પોતાનું ચિત્ત સ્થિર અને શુદ્ધ કરવું જરૂરી છે. આખો દિવસ કામ કરીને માણસનું શરીર અને મન થાકી જાય છે. બંનેને વિશ્રાંતિની જરૂર હોય છે. રોજ ઊંઘમાં તેમને વિશ્રાંતિ મળે છે. પણ તે પૂરતી હોતી નથી. આજકાલ લોહીનું દબાણ વધી જવાથી અથવા હૃદયની ક્રિયા બંધ પડવાથી અચાનક મરણ નીપજવાના ઘણા દાખલાઓ બને છે. તેમનાં કારણોનો વિચાર કરતાં લાગે છે કે દ્રવ્યલોભ, સ્વાર્થ, સુખોપભોગ, મહત્ત્વાકાંક્ષા અને જીવનકલહમાં માણસની શક્તિ આજે એટલી બધી ખર્ચાય છે કે તે રોજ ને રોજ પુરાતી નથી. અનેક કારણોને લીધે જ્ઞાનતંતુઓ પર પડનારી તાણ ઓછી થવા માટે કશો ઉપાય કરવામાં આવતો નથી. ઇશ્વર પર નિષ્ઠા ન હોવાથી અને બધી ચિંતા ને બધા કર્તૃત્વનો ભાર માણસ પોતા પર જ લેતો હોવાથી તે તેને એક સરખો અસહ્ય થયેલો હોય છે. રબરમાં સ્થિતિસ્થાપકતાનો

ગુણ છે. પણ એ જ રબર જો સતત તાણેલું રાખીએ તો તેનો એ ગુણ નાશ પામે છે. પણ તેને થોડો વખત તાણ આપી થોડો વખત તદ્દન તાણરહિત રાખવામાં આવે તો તેનો તે ગુણ લાંબો વખત ટકી શકે છે. આપણા જ્ઞાનતંતુઓની પણ કંઈક અંશે એવી જ સ્થિતિ છે. દિવસનો કેટલોક વખત તેમને તાણ પડ્યા કરે તોય રોજ નિયમિતપણે તે પરની તાણ સદંતર દૂર કરવાનું જો માણસ સાધી શકે તો ઉપર જણાવેલા અકસ્માતના પ્રસંગો ઓછા થવાનો સંભવ છે. દરેક ધર્મમાં પરમાત્માનું ચિંતન કરવા વિષે, તેને સર્વભાવે શરણ જવા વિષે, પોતાના કર્તૃત્વનો અને ચિંતાનો ભાર નિરહંકારપણે છોડી દઈ બધું કર્તૃત્વ તેને જ સોંપી દેવા વિષે આજ્ઞા અને ઉપદેશ કરેલો છે. પ્રાર્થના, સંધ્યા, ધ્યાન, ચિંતન અને નમાજ માટે રોજના કેટલાક ચોક્કસ સમયો નક્કી કરી આપેલા છે. દરરોજ એટલો વખત પણ જો માણસ પોતાનો અહંકાર અને સ્વાર્થ છોડી દઈને સ્થિર ચિત્તે પરમેશ્વરનું ચિંતન કરે, બધો ભાર તેના પર નાખી પોતે તેમાંથી છૂટે, અને લોભ, ઉપભોગ ને ચિંતા તેટલા વખત પૂરતી પણ જો છોડી દે, તો તેના જ્ઞાનતંતુઓની શક્તિ થોડી ઘણીય ટકી રહેશે. પરંતુ એવો કશો ઉપાય ન કરતાં આજના જેવી સતત તાણ પડ્યા કરવાની સ્થિતિ જો ચાલુ રહે તો માણસ તે બાજુથી પણ વધારે દુર્દૈવી બનતો જશે. તેથી દરેક માણસે ચિંતન, ધ્યાન વગેરેનો નિત્ય અભ્યાસ રાખીને પોતાનું ચિત્ત થોડું પણ સ્વાધીન રાખવાનો, પોતાના જ્ઞાનતંતુઓને વિશ્રાંતિ આપવાનો અને રોજ નવી શક્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન જરૂર ચાલુ રાખવો જોઈએ. તેમાં તેનું ચોક્કસ કલ્યાણ છે.

૫

રૂપધ્યાનની મીમાંસા

प्रश्न—જેના મન પર કોઇ સાકાર દૈવતની ભક્તિનો પૂર્વસંસ્કાર નથી, અથવા પહેલાં હતો ત્યાંથી શ્રદ્ધા ઊડી ગઇ છે, પણ જેને રૂપધ્યાનની આવશ્યકતા લાગે છે અને ત્યાં ભક્તિથી મન ચોંટે તો સારું એમ પણ લાગે છે, તેણે કયું અથવા કઇ રીતે દૈવત પસંદ કરવું?

उत्तर—જેના પર સાકાર દૈવત વિષેની શ્રદ્ધાનો પૂર્વસંસ્કાર નથી, તેણે સાકાર ધ્યાનના પ્રયત્નમાં ખાસ પડવાનું પ્રયોજન નથી. તે જ પ્રમાણે જેની સાકાર દૈવત પરની શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ છે, તેણે પણ ફરીથી તેવી શ્રદ્ધા નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઇએ.

सत्योपासनामां साकार परनी श्रद्धानी मर्यादा

દેવના સાકાર સ્વરૂપ વિષે શ્રદ્ધા હોય તો અમુક હદ સુધી ધ્યાનના અભ્યાસમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. સાકાર ભક્તિમાર્ગી સાધકનું ધ્યેય પોતાના ઇષ્ટદેવનું દર્શન હોય છે. તેથી તે પ્રથમથી જ સ્વાભાવિકપણે બાહ્ય ધ્યાનાભ્યાસથી મૂર્તિનું રૂપ ચિત્તમાં ઠસાવવાનો અને તેમાં તન્મય થવાનો તથા રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અભ્યાસમાં ગતિ થવા માંડે એટલે તે એજ મૂર્તિના અંતર્ધ્યાન પર આવે છે. અંતર્ધ્યાનમાંય પ્રથમ સ્થૂળ રૂપને ધારણ કરી રહેલો સાધક ધીમે ધીમે સૂક્ષ્મ રૂપ પર અને તેમાંથી આગળ ક્રમશઃ ભાવ, ગુણ, ધર્મ, પ્રસન્નતા પર આવે છે અને તેમાંથી છેવટે કેવળ શાશ્વત ચૈતન્ય તરફ પોતાના અભ્યાસ વડે જાય છે. અભ્યાસની સાથે જ તેના મનમાં તાત્વિક વિચારણા ચાલુ હોય, અનુભવોનું પરીક્ષણ ચાલુ હોય, તો સાધકની વૃત્તિ સાકારમાંથી ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે. પૂર્વકલ્પનાઓ નષ્ટ થતા થતાં તેની સાથે જ તે વિષેની શ્રદ્ધા પણ વિલય પામે છે.

કેટલાક સાધકો બુદ્ધિ કુશાગ્ર હોવા છતાં, અને વિવેક સૂઝતો હોવા છતાં કેવળ પરંપરા ન તૂટે તેમ જ ચાલતી આવેલી શ્રદ્ધા ન ડગે એટલા માટે સત્ય જ્ઞાનની સામે ન ટકનારી એ શ્રદ્ધાને પણ ચિત્તમાં જાણી-બૂઝીને દૃઢ રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ આવી સ્થિતિમાંય પોતાના અનુભવોની અને પ્રતીતિઓની પહેલાં કરતાં વધારે કસીને પરીક્ષા કરવાનું તેઓ સાધી શકે, પોતે પ્રયત્નપૂર્વક જે શ્રદ્ધાને જાળવી રહ્યા છે તેના ગર્ભમાં કેટલીયે કલ્પનાઓ ભરી છે એ વધતા જતા વિવેકના પ્રખર તેજમાં તેમને દેખાઈ આવે, અને કેવળ સત્યની જ શોધ અને તેની જ ઉપાસના કરવાનું અને તે માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાનું ધૈર્ય તેમનામાં આવે, તો તેમની પણ સાકાર પરની શ્રદ્ધા ઊડી ગયા વિના રહેતી નથી. તેથી જેમને અગાઉથી જ સાકાર દૈવત વિષે શ્રદ્ધાનો સંસ્કાર નથી, અથવા જેમની તે પરની શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ છે, તેમણે એવી જાતની શ્રદ્ધા નિર્માણ કરવાના પ્રયત્નમાં પડવાની જરૂર નથી.

સોબત, સતત ચિંતન વગેરે અનેક સાધનોથી આખી જિંદગી એ જ ભક્તિભાવનું પોષણ થતુ આવ્યાથી પ્રેમ અને આનંદનો જે અનુભવ શ્રદ્ધાયુક્ત ચિત્તને થાય છે, તેવો અનુભવ બુદ્ધિવાદથી શ્રદ્ધા ઊડી ગયા પછી આવી શકતો નથી. કોઈ વસ્તુ કલ્પિત કે મિથ્યા છે એમ સમજ્યા પછી તેથી થતો આનંદ સ્વાભાવિક રીતે જ ઊડી જાય છે. તેમ છતા પ્રેમ અને આનંદની ઇચ્છા અને તેમનો ઉપભોગ લેતા રહેવાની મનને પડેલી ટેવ કેવળ બૌદ્ધિક વાદથી કે જ્ઞાનથી નાશ પામતી નથી. એવી સ્થિતિમાં સાધકને પ્રેમ અને આનંદ વિના જીવનમા નીરસતા લાગવા માંડે છે. કેવળ બુદ્ધિથી સમજાયેલા સત્યના સ્વરૂપનો કે જ્ઞાનનો આનંદ સાધક લઈ શકતો ન હોવાથી તેના ચિત્તમા ફરી ફરી પૂર્વસંસ્કારના પ્રેમ અને આનંદની ઇચ્છા પેદા થાય છે. આવી સ્થિતિમાં પૂર્વશ્રદ્ધા ઊડી ગયા બાદ પણ ફરી ક્યાંક ભક્તિ ચોંટે એવી ઇચ્છા સાધકને થવાનો સંભવ હોય છે. આવાં જ કોઈ કારણોથી જેની સાકાર પરની શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ છે એવો સાધક, જેના ઉપદેશથી તે શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ હોય તેને, એટલે પોતે માનેલા ગુરુને જ સર્વસ્વ સમજી, તેને જ પ્રત્યક્ષ સાકાર દૈવત માની તેનાથી પોતાની ભાવનાઓની તૃપ્તિ શોધવા માડે છે, અને તેમાથી પ્રેમ અને આનંદ મેળવવા માંડે છે. આવી જાતના થોડાક સાધકો, અથવા થોડાક સુધરેલા જેવા લાગતા ભાવિકો ભેગા મળે એટલે તેમાંથી જ સંપ્રદાય નિર્માણ થાય છે. શરીર બધી રીતે સારું અને ખોડખામી વગરનુ હોવા છતા, સ્વાધીન હોવા છતાં, પોતાનુ મનુષ્યપણું જાળવીને માણસે જીવનવ્યવહાર કરવા માટે જે જાતના ઉપચારોની કે પૂજનઅર્ચન કરાવવાની તેને જરૂર નથી એવી જાતના પૂજનઅર્ચન વગેરે ઉપચારો વડે ગુરુની સેવા કરવાની તે સાધકો પ્રથા પાડે છે. તેમાથી પ્રેમ, આનંદ, ભાવતૃપ્તિ વગેરે મેળવવા માંડે છે અને ગુરુનો દેહાંત થયા પછી તે જ ભાવતૃપ્તિના સાધન અને અધિષ્ઠાન તરીકે તેની મૂર્તિ, પાદુકાઓ કે સમાધિ સ્થાપીને કે બાંધીને લોકો એ જ ઉપચારો શરૂ કરે છે અને તેમાથી પ્રેમ અને આનંદ

મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ આ બધી વસ્તુઓ તેમની પ્રગતિને બાધક થઈ બેસે છે. અગાઉ છોડી દીધેલા સાકારનો તેઓ ફરી જુદી રીતે અંગીકાર કરે છે. છોડી દીધેલા ઉપચારો અને ક્રિયાકાંડ ફરી ચાલુ કરે છે. ભક્તો તથા અનુયાયીઓ જેટલે અંશે વ્યવહારકુશળ હોય, તેટલા પ્રમાણમાં તે સંપ્રદાયનો પ્રસાર થાય છે. પરંતુ તેથી સાધકોનું, અનુયાયીઓનું કે સમાજનું કશું કલ્યાણ થતું નથી. જૂના ચાલતા આવેલા અનેક દૈવતોમાં વધુ એકનો કેવળ ઉમેરો થાય છે, સમાજમાં એક નવા સંપ્રદાયનો વધારો થાય છે. નિરાકાર ભક્તિમાર્ગમાં ગુરુ પોતે જ સાકાર દૈવત બની જાય છે; અને તેની પછી તેની પ્રતિમાઓ તથા તેની વાપરેલી વસ્તુઓને દૈવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પૂજાવા માંડે છે

આ પરથી વિચાર કરતાં જણાય છે કે, જ્યાં સુધી સત્ય જ્ઞાન થયું કે પચ્યું નથી ત્યાં સુધી વ્યક્તિ શું કે સમાજ શું, પહેલું બાહ્ય નિમિત્ત તે બદલે તોય બીજું સ્વીકારીને તે ફરીને પહેલાંની જ મનોદશામાં પાછો આવી પડે છે, અને એના એ જ વૈયક્તિક અને કાલ્પનિક આનંદના ક્ષેત્રમાં તે રમ્યા કરે છે. આ બધા પ્રકારોમાં કેવળ બાહ્ય નિમિત્ત પૂરતો જ ફેરફાર થાય છે. પરંતુ તેથી વ્યક્તિ કે સમાજ એ પૈકી કોઈનીયે પ્રગતિ થઈ શકતી નથી

એકવિધ વૃત્તિ માટે પ્રતિક

પણ આ જાતના સાધકો તથા આ જાતની શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિ છોડી દઈએ તોય જે સાધકો એકદમ સૂક્ષ્મ અંતર્ધ્યાન પર જઈ શકતા નથી અને કોઈ પણ ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય બાહ્ય વસ્તુની ધારણા વિના ચિત્તને એકવિધ કરી શકતા નથી તેમને માટે પ્રથમ બાહ્ય ત્રાટક — જેમ કે નીલવર્ણ ગોળ આકૃતિ, દીવાની જ્યોત, અગ્નિ, તારો, આકાશ અથવા નાસાગ્ર દૃષ્ટિ વગેરે સાધનો ઉપયોગી થઈ શકે છે. નામજપ, પ્રણવ અને શ્વાસોચ્છ્વાસનો પણ એકવિધતા માટે ઉપયોગ થઈ શકે છે. અભ્યાસથી એક વાર એકાગ્રતા સિદ્ધ થવા માંડ્યા પછી બાહ્ય સાધન બદલવામાં આવે તોય એકાગ્રતા સાધવામાં મુશ્કેલી આવતી નથી

સાધન જેટલું સૂક્ષ્મ લેવાય તેટલો સાધક જલદી સિદ્ધિની દિશામાં જાય છે. પ્રથમ સ્થૂળ સાધન લીધું હોય તોય જેમ જેમ વૃત્તિ એકનિષ્ઠ થતી જાય છે, તેમ તેમ તેમાં સ્થિરતા અને સૂક્ષ્મતા આવતી જાય છે. વૃત્તિની સૂક્ષ્મતામાં બાહ્ય સ્થૂળ વિષયો ટકી શકતા નથી. તે આપોઆપ એટલે વિશેષ પ્રયત્ન વિના ખરી પડે છે. સૂક્ષ્મ વૃત્તિમાં ધ્યાનનો વિષય પણ સૂક્ષ્મ જ થઈ જાય છે. તેથી અભ્યાસનો પ્રારંભ ગમે તે રીતે થયો હોય તોપણ સાધકને આગળ જતાં વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મતામાં જવાનું ક્રમપ્રાપ્ત જ છે.

શુદ્ધ સત્ત્વગુણનો ઉદય

ધ્યાનાભ્યાસ માટે આપણને સાકારની આવશ્યકતા એટલા જ માટે જણાય છે કે તેવા પ્રકારના સંસ્કારમાં આપણે ઉછર્યા છીએ. એક દૈવત છોડીએ તોય બીજું કોઈ પણ દૈવત હોય તો સારું, એમ આપણને લાગે છે; અને તેથી જ પસંદગીનો પ્રશ્ન ઊઠે છે. પણ મને લાગે છે કે, દૈવતને વિષે આપણામાં વસતો ભક્તિભાવ સામાન્ય રીતે પરંપરામાંથી આપણામાં ઊતરી આવેલો છે. આપણને જે ગુણો પ્રિય લાગે છે, જે કેટલેક અંશે આપણામાં હોય છે, તે ગુણોનો ઉત્કર્ષ જેમનામાં થયો હતો એમ આપણે માનીએ છીએ તેવી વિભૂતિઓના ચિંતનથી, મનનથી અને તેમના ચરિત્રનો વિચાર કરવાથી આપણી ઉન્નતિ શીઘ્ર ગતિથી થઈ શકે છે. સદ્‌ગુણસંપન્ન વિભૂતિઓના ચિંતનના અભ્યાસની સાથે ગુણગ્રહણનો પણ આપણો પ્રયત્ન હોય તો જ તે અભ્યાસ યોગ્ય રીતે ચાલે છે એમ કહી શકાય. તેવા અભ્યાસમાં જ શુદ્ધ સત્ત્વગુણનો ઉદય અને ઉત્કર્ષ થઈ શકે છે. પણ આવી પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરનારા સાધકો જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે. દૈવત વિષેની આપણી શ્રદ્ધા પરંપરા અનુસાર જ ચાલતી આવી છે. જન્મથી અથવા તેનીયે પૂર્વેથી આપણને જે જાતના સંસ્કાર મળે છે, તે પ્રમાણે જ આપણે આ બાબતમાં ઘણુંખરું ચાલતા હોઈએ છીએ. પરંપરામાંથી બહાર નીકળી વિવેકથી પોતાનો માર્ગ કાઢનારા વિરલ હોય છે. બહુજનસમાજ પરંપરાગત શ્રદ્ધા અનુસાર જ ચાલતો હોય છે.

અત્યારે આપણે અભ્યાસી સાધક વિષે વિચાર કરતા હોવાથી બહુજનસમાજનો વિચાર બાજુએ રાખીએ કોઈ

ધ્યેય समजी लेवानी जरूर

પણ ભ્રમમાં કે ખોટી કલ્પનામાં ન પડતાં અભ્યાસનો અને સાધનાનો પોતાનો માર્ગ ક્રમશઃ નિર્વિઘ્નપણે પાર પડે એમ જે ઇચ્છતો હોય, આ માર્ગમાં પોતાનો સમય અને શક્તિ નકામી બરબાદ ન થાય અને બધી શક્તિ યોગ્ય રીતે કામમાં આવે એવી જેની ઇચ્છા હોય, તેણે જીવનનું ખરું ધ્યેય શું છે અને તે સિદ્ધ કરવા માટે કેવાં સાધનોની, કેટલી અને કઈ રીતની જરૂર છે, તે પહેલાં બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. ઈશ્વર-પરમેશ્વર, આત્મા-પરમાત્મા, જીવ-શિવ, સાકાર-નિરાકાર, સગુણ-નિર્ગુણ, બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ, અવતાર, ચમત્કાર, ભક્તિ, મુક્તિ, જ્ઞાન, યોગ, કર્મ, ધર્મ, નીતિ, કર્તવ્ય, લોક, પરલોક વગેરે વિષયોનું શક્ય તેટલું વ્યવસ્થિત બૌદ્ધિક જ્ઞાન તેણે પ્રથમ મેળવી લેવું જોઈએ. સૌથી મહત્ત્વની વાત એ કે, તેણે પોતાની વિવેકશક્તિ વધારવી અને પછી બધામાંથી વિવેકથી પોતાનો માર્ગ કાઢવો. યોગ્ય વિવેકદૃષ્ટિ આવતાં તેની માન્યતાઓમાં, ભક્તિમાં, સંસ્કારોમાં, જ્ઞાનમાં, પરંપરામાં, સાધનમાં જે કંઈ ભ્રમાત્મક હશે, કાલ્પનિક હશે, જીવનના ધ્યેય સાથે જેનો કશો સંબંધ નથી એવું જે જે કંઈ હશે, તે તે બધું નાશ પામશે. તેનો માર્ગ સ્પષ્ટ થશે. પોતાનો માર્ગ કષ્ટપ્રદ હોય તોય તે વિષે ચિંતા ન હોવી જોઈએ પણ તે ભ્રમયુક્ત ન હોવો જોઈએ. ધ્યેય આકર્ષક ન હોય તોયે હરકત નહીં, પણ તે કાલ્પનિક ન હોવું જોઈએ. તેથી આ બધી વસ્તુઓ સમજાય ને ગળે ઊતરે તે માટે સાધકે પહેલેથી જ વિવેકી બનવું જોઈએ. ભ્રમ પેદા થાય તેવું સાધન તેણે લેવું ન જોઈએ. પોતે જે સાધનનું આચરણ કરતો હોય તે અને તેનાં થનારાં પરિણામો જીવનમાં હંમેશ ઉપયોગી થાય અને જીવનનો હેતુ સિદ્ધ કરવામાં અત્યંત જરૂરી અને મદદગાર થાય એવાં હોવાં જોઈએ, એવો સાધકનો તે બાબતમાં આગ્રહ હોવો જોઈએ.

૬

એકવિધ વૃત્તિનું પ્રયોજન

પ્રશ્ન—કોઈ હેતુને સિદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશથી—દા. ત. કોઈ યંત્ર કે ઔષધિના આવિષ્કાર માટે—એક માણસ તે કાર્યમાં નિમગ્ન થાય; રાતદહાડો તેની પાછળ મંડ્યો રહે, તેના જ વિચાર કરે, તેના જ પ્રયોગો કરે; તે સિવાય એને બીજું કશું સૂઝે નહીં; તેમાં ખાવાપીવાનું અને ઊંઘ પણ ક્યારેક ભૂલી જાય. આવી એકાગ્રતા અને આસનબદ્ધ થઈને એકાદ ધ્યેયની ધારણા કરી તે પર એકાગ્ર થવાનો ધ્યાનાભ્યાસ, એ બેમાં ફેર શો અને તે દરેકનું મહત્ત્વ શું?

એકવિધ વૃત્તિનો હેતુ

ઉત્તર—ચિત્તવૃત્તિને કેવળ એકવિધ કરતાં આવડવું, એટલું જ આપણું ધ્યેય હોય, તો તમારો પ્રશ્ન સંભવે ખરો. પણ જ્યાં દરેક વસ્તુનો જીવનની શુદ્ધિની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનો હોય, ત્યાં કેવળ એકવિધતાને મહત્ત્વ આપ્યે ન ચાલે. ચિત્તને એકવિધ કરવાની પાછળ શોધકનો અથવા સાધકનો હેતુ શો છે, તે મુખ્ય અને મહત્ત્વની વાત છે. હેતુની શુદ્ધિઅશુદ્ધિ, પરાર્થ કે સ્વાર્થ, તે હેતુ સિદ્ધ થવાથી પોતા પર તેમ જ સમાજ પર થનારા સારાંમાઠાં પરિણામ, હેતુશુદ્ધિ માટે ઉપયોગમાં કે આચારમાં આણેલાં સાધનોની શુદ્ધિઅશુદ્ધિ, વગેરે બાબતો પરથી આવી જાતના પ્રયત્નનું અથવા અભ્યાસનું જીવનની દૃષ્ટિથી શું મહત્ત્વ છે, તે નક્કી કરવાનું હોય છે. ભૌતિક શોધોની પાછળ પડેલો માણસ કેટલોક સમય ભૂખ, તરસ, ઊંઘ વગેરે ભૂલી જાય છે, એમાં તેની કશી વિશેષતા નથી. વિશેષતા હોય તો એ શોધોની પાછળ કોઈનું દુઃખ દૂર કરવાનો હેતુ હોય તો તે હેતુની. તેથી શોધની પાછળ કોઈ દુઃખનિવારણનો

હેતુ છે કે સ્વાર્થનો છે તે જોવું જોઈએ. બીજાનાં દુઃખ, અજ્ઞાન, અગવડ વગેરે કમી કરવાના હેતુથી જ કોઈ માણસ કોઈ શોધની પાછળ પડ્યો હોય અને તે પ્રયત્નમાં એકવિધ થવાથી ભૂખ ને તરસ તે ભૂલી જાય, તો એટલી સાત્ત્વિકતાનો લાભ તેને જીવનની દૃષ્ટિથી થયો અને બીજાનાં દુઃખ, અજ્ઞાન, અગવડ વગેરે કંઈક ઓછાં થયાં એમ કહી શકાય. તેથી કેવળ તદાકારતા, તન્મયતા કે એકવિધતા મહત્ત્વની નથી. કોઈ પણ વિષયની પાછળ માણસ અત્યંત ઉત્કંઠાથી પડે છે, ત્યારે કેટલોક કાળ તેનામાં આપોઆપ તન્મયતા આવે છે. ચિત્ત કોઈ પણ વિષય તરફ અતિશય ખેંચાય છે ત્યારે હમેશાં સ્વાભાવિકપણે ઇંદ્રિયો દ્વારા વિખેરાઈ જતી આપણી બધી શક્તિ એક જ વૃત્તિમાં કેંદ્રિત થઈને કેટલોક વખત ઇષ્ટ વિષય સાથે તદાકાર થાય છે. માછલી પકડવા માટે બગલાને, ઉંદર પકડવા માટે બિલાડીને, અથવા એવા જ પ્રયત્નમાં પડેલાં બીજાં પ્રાણીઓને પોતપોતાના પ્રયત્નમાં કેટલાય વખત સુધી એકાગ્ર થવું પડે છે. જંગલમાં શિકારની પાછળ પડેલો શિકારી તરસ, ભૂખ, ઊંઘ, રસ્તો, દિશા, સમય, વગેરે બધું ભૂલી જાય છે. બધી ઇંદ્રિયોના સ્વાભાવિક ધર્મોનો–શ્વાસોચ્છ્વાસનોયે–તેને ક્યારેક કંઈક અંશે નિરોધ કરવો પડે છે. એટલો તે પોતાના વિષય સાથે તન્મય થઈ જાય છે. ગાનતાન, મોજશોખ વગેરેમાંય માણસને કેટલીય બાબતોનું વિસ્મરણ થાય છે અને તેમાં જ તેને તન્મયતા પ્રાપ્ત થાય છે.

આવી જ રીતે ભૌતિક શોધોની પાછળ પડેલો માણસ કેટલોક વખત તન્મય થઈ જતો હોય, તોય તેમાં જ તન્મય થઈ રહેવું એ તેનો હેતુ હોતો નથી. પરંતુ 'શોધ' એ જ તેટલા વખત પૂરતો તેનો હેતુ હોય છે. તે હેતુ સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નમાં વચ્ચે વચ્ચે થતી તન્મયતા તે શોધને માર્ગે આપોઆપ આવતી અવસ્થા છે. ઉપરાંત, શોધ એ મુખ્ય બાબત તે પ્રયત્નમાં ઉપર ઉપરથી જણાતી હોય તોય તે શોધની પાછળ તેનો પોતાનો જે અંગત હેતુ હોય, એ જ તે બધા પ્રયત્નો પાછળનો તેનો ખરો હેતુ અને એ જ તેની ખરી સિદ્ધિ છે

એમ સમજવું યોગ્ય થશે. તે શોધ દ્વારા જગતનું દુઃખ કંઈક કમી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, અથવા જ્ઞાન, ધન, માન, કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા, એ પૈકી જે કોઈ તેનો મુખ્ય હેતુ હોય, તે પર તે શોધકની નૈતિક પાત્રતાનો આધાર રહેશે કેવળ તન્મયતા કે એકાગ્રતા સાધ્ય નથી. કારણ એકવિધ વૃત્તિ તો નિત્યનાં અનેક કર્મોમા અને ધધાઓમા સુદ્ધા માણસને કરવી પડે છે. એ દરેક કર્મોમા કરવી પડતી એકાગ્રતા માણસને કલ્યાણને માર્ગે જ લઈ જાય છે એવો નિયમ નથી. તેથી એકવિધતાની પાછળ મૂળભૂત હેતુ શો છે, તે જોવુ જોઈએ આપણો હેતુ આપણને પોતાને તેમ જ સમાજને કલ્યાણને માર્ગે લઈ જવામા સહાયભૂત થવો જોઈએ તે જ પ્રમાણે આપણા હેતુ માટે જે સાધનો ને વિચારસરણીનો આપણે ઉપયોગ કરીએ તેનાં આપણા પોતાના પર અને સમાજ પર શુભ પરિણામ થશે એવી આપણી ખાતરી હોવી જોઈએ.

જીવનવ્યાપી લાભ

ધ્યાનધારણાના અભ્યાસમા એકાગ્રતા અને તન્મયતાનુ મહત્ત્વ વિશેષ છે તેમ છતા તેમા પણ તે અભ્યાસની પાછળ સાધકનો હેતુ શો છે તે જોવુ જરૂરનુ છે. ગીતામા યજ્ઞ, દાન, તપ, કર્મ ઇત્યાદિના સાત્ત્વિક, રાજસ, અને તામસ ભેદો કહ્યા છે તે આ બાબતમા વિચાર કરવા જેવા છે લૌકિક શોધની પાછળ પડવામા થોડો વખત એકવિધ વૃત્તિ થાય તેથે શું, અથવા આસનબદ્ધ થઈ માણસ એકાગ્રતા સિદ્ધ કરે તેથે શુ, બંનેની પાછળ જીવનનો હેતુ શો છે, તે જોયા સિવાય તે બાબતોની શ્રેષ્ઠતા કે કનિષ્ઠતા ઠરાવી શકાશે નહીં ધ્યાનધારણામાય જો કોઈ વૈષયિક સકામતા જ સાધકના મનમા હોય, ધન, માન, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, કે બીજો કોઈ વ્યક્તિગત ઐહિક હેતુ હોય, તો તે ધ્યાનધારણાની કિંમત જીવનશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી ઊંચી કક્ષાની ન ઠરે જીવનશુદ્ધિ માટે કરવા પડતા ધ્યાનધારણામા એકાગ્રતા, તન્મયતા કે એકવિધતાનુ જે મહત્ત્વ છે તે ચંચળપણે બધી બાજુએ ફેલાઈ જઈને બહુશાખામય બનેલી ચિત્તવૃત્તિઓનું એકીકરણ કરી, તેને એક પ[illegible] કેન્દ્રિત કરવાના અભ્યાસ

માટે છે આવા અભ્યાસમા જે પવિત્ર સકલ્પબળ નિર્માણ થાય છે તે સાધકના બધા વિચાર, આચાર અને એકદરે આખા જીવન પર પવિત્રતાના સસ્કાર પાડે છે અને સમગ્ર જીવનને પવિત્ર તથા ઉન્નત બનાવે છે કોઈક પવિત્ર સકલ્પ પર ચિત્તને એકાગ્ર કરવુ, સ્થિર કરવુ એટલી જ વાત આમા ઉપર ઉપરથી જણાતી હોય, તોપણ તેના ચિત્તના વિકાસની દૃષ્ટિથી અનેક કલ્યાણકારી પરિણામ સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે સ્થિરતા, દઢતા, નિશ્ચળતા, તેજસ્વિતા, અશુદ્ધ વૃત્તિઓનો ક્ષય, શુદ્ધ વૃત્તિઓનો ઉદય અને ઉત્કર્ષ, શારીરિક નિર્ભયતા, બૌદ્ધિક કુશાગ્રતા, વિવેક, સદ્ગુણોની રુચિ, માનસિક પવિત્રતા, સયમ, ધૈર્ય, નિરહકારતા વગેરે લાભો આ અભ્યાસ દ્વારા સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે અને આ લાભો કેવળ અભ્યાસકાળ પૂરતા જ નહી પણ આખા જીવન પર્યંત ટકનારા છે જીવનશુદ્ધિના હેતુથી કરવા પડતા ધ્યાનધારણાની શરૂઆત જ યમનિયમ અને સદાચારના પાલનથી થાય છે જીવનશુદ્ધિના પ્રયત્નમા સદાચારને જેટલુ મહત્ત્વ છે તેટલુ ભૌતિક શોધના માર્ગમા છે જ એ વિષે ખાતરી નથી ભૌતિક શોધની તીવ્ર જિજ્ઞાસાના અને ઉત્કટતાના કાળમા શોધકમા આપોઆપ જે સયમ આવતો હોય તે ખરો પણ તે સયમ આખી જિંદગી સુધી ટકી રહેવો જોઈએ, એવી ઇચ્છા તેના મનમા હોવાનુ કારણ દેખાતુ નથી જીવનશુદ્ધિના માર્ગમા જે સાધનોનુ અવલબન કરવામા આવે છે, તે સાધનોથી નિર્માણ થનારા સદ્ગુણો પોતાનો સ્વભાવ બની જાય એવી સાધકની ઇચ્છા હોય છે. ભૌતિક શોધની પાછળ પડેલા અભ્યાસીને જેમ તેના શોધના વિષયની સાથે સાથે એ વિષય સાથે સબધ ધરાવનારા બીજા વિષયોનુ, વસ્તુઓનુ, દ્રવ્યોનુ, તેમના અણુપરમાણુઓના ગુણધર્મોનુ, તથા તેમની શક્તિનુ જ્ઞાન થાય છે, તેવી જ રીતે જીવનશુદ્ધિના હેતુથી એકવિધતાનો અભ્યાસ કરનાર સાધકને પણ ચિત્તના જ્ઞાનની સાથે જ અનેક સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર વૃત્તિઓનુ તથા ઇન્દ્રિયોના દરેક ગુણધર્મનુ જ્ઞાન થાય છે. શોધન, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, આકલન વગેરે જ્ઞાનના અનેક અંગો તેનામા

વિકાસ પામે છે. પોતાની વૃત્તિઓ, ઇચ્છાઓ ને વાસનાઓને રોકવાની શક્તિ વધે છે. માનવી જીવનની શુદ્ધિની તથા વિકાસની દૃષ્ટિથી આ બાબતો અને આ લાભો અત્યંત મહત્ત્વના છે. આ અભ્યાસમાં ઔષધિ જેવી કોઈ બાહ્ય શોધ કરવાની નથી હોતી, પણ પોતાની જ શુદ્ધિ સાધવાની હોય છે. કોઈ પણ વિકટ પ્રસંગે પોતાનું ચિત્ત વિચલિત ન થાય, એવી રીતે સાધકે તેને ઘડવાનું હોય છે. રાગ, દ્વેષ, ભય, અને ક્રોધથી પોતે હંમેશ અલિપ્ત રહી શકે એવી અલિપ્તતા સાધકે પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે. યમનિયમના પાલનથી પવિત્ર અને સદ્‌ગુણસંપન્ન થતા ચિત્તને, ધ્યાનધારણાના અભ્યાસથી તથા આત્મનિરીક્ષણથી અને પરીક્ષણથી વધારે ને વધારે પવિત્ર, દૃઢ, સયમી અને જ્ઞાનસંપન્ન કરીને પોતાની જીવનશુદ્ધિ સાધવાનો આ પ્રયોગ અથવા પ્રયત્ન હોય છે. કોઈ પણ બાહ્ય પ્રયોગ કરતી વખતે તેમાં થતી એકવિધ વૃત્તિની અથવા તે પ્રયોગની સફળતાથી જે વ્યક્તિગત કે સામાજિક લાભ થવાનો સંભવ હોય તેની તુલના જીવનશુદ્ધિ માટેના પ્રયત્નમાં થતી એકવિધતાની અને તેથી થતા એકંદર લાભની સાથે થઈ શકે નહીં મૂળથી જ બંનેના હેતુમાં ઘણું અંતર હોય છે. બાહ્ય શોધની પાછળ દુનિયાને દુઃખમુક્ત કરવાનો જ કેવળ હેતુ હોય તો તેટલો સાત્ત્વિકતાનો લાભ અભ્યાસીને થયા વિના નહીં રહે અને જીવનશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી એ જ વસ્તુ વધારે મહત્ત્વની ગણવી જોઈએ.

આ બધા લખાણનો અર્થ એ નથી કે માનવી જીવન માટે લૌકિક શોધની કશી ઉપયોગિતા કે જરૂર નથી. મનુષ્યના દુઃખો, યાતનાઓ, કષ્ટો, મુશ્કેલીઓ, અજ્ઞાન, અગવડો વગેરે જેથી ઘટાડી શકાય એવી શોધો અને ઉપાયોની મનુષ્યજાતિને ચોક્કસ જરૂર છે. પરંતુ તેથીયે વધારે માણસને માનવતાની જરૂર છે. તે માનવતા સદ્‌ગુણો સિવાય સાધ્ય ન થઈ શકે. ત્યાગ અને સંયમ વિના સદ્‌ગુણોની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી. દૃઢતા અને નિગ્રહશક્તિ વિના સંયમ ટકી શકતો નથી. શુદ્ધ સંકલ્પબળ વિના દૃઢતા અને નિગ્રહ આવી શકતાં નથી અભ્યાસ વિના સંકલ્પબળ વધારવાનો

બીજો માર્ગ નથી. અભ્યાસ માટે એકવિધતાનુ મહત્ત્વ છે. અભ્યાસથી ચિત્ત સ્થિર થઈ શકે છે, દૃઢ થઈ શકે છે, શુદ્ધ થઈ શકે છે. અભ્યાસથી જ પ્રજ્ઞા અને શુદ્ધ વિવેક જાગ્રત થાય છે, ચિત્ત વધારે ને વધારે શાંત થાય છે. આ પ્રકારના બધા લાભો અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તેથી જીવનશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી આવી જાતના અભ્યાસનું મહત્વ છે, કેવળ એકવિધતાનું મહત્ત્વ નથી. જીવનશુદ્ધિના માર્ગમાં તે જેટલી સહાયરૂપ થઈ શકે તેટલુ જ તેનું મહત્ત્વ છે. કારણ જીવનશુદ્ધિના પ્રયત્નથી જ માનવજાતિને સાચી માનવતાની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે.

૭

ચિત્તશોધન અને આત્મસત્તાની પ્રભા*

તા. ૧૫ મીના કાગળમાં તમે 'ઉન્મન' શબ્દ વાપર્યો છે. નિદ્રાવસ્થામા કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મનના વ્યાપારો બંધ પડેલા હોય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં મન કંઈક કાર્ય કરતુ હોય છે. સ્વપ્ન,'એટલે નિદ્રામાં બાધા. બાધારહિત ગાઢ નિદ્રામા બધા વ્યાપાર બંધ હોય છે શરીરની અંદરની નસર્ગિક ક્રિયાઓ જ એકલી તે વખતે ચાલે છે. માણસે વિકસાવેલા શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક, બધા વ્યાપારો તે વખતે લય પામેલા હોય છે. મનુષ્યનો 'અહં' તે વખતે સુપ્ત થયેલો હોય છે. જાગૃતિમાં આના જેવી સ્થિતિ અભ્યાસથી થોડા વખત માટે સિદ્ધ કરી શકીએ તોપણ તે સહજ અવસ્થા ન થઈ શકે. અને

* આ અને આ પછીના ચાર પત્રો ચિત્તનો અભ્યાસ કરનાર એક સાધકને લખેલા છે.

પ્રવૃત્તિમા તો તે સ્થિતિ ટકવી અશક્ય લાગે છે કોઈ ગૂઢ વિષયના વિચારમા મગ્ન હોઈએ ત્યારે પણ ચિત્તનો વ્યાપાર બંધ પડતો નથી. તે વખતે ચિત્ત કેવળ એકલક્ષી થયેલુ હોય છે એટલુ જ. પ્રવૃત્તિમા તો ઉચિતઅનુચિતનો તેમ જ યોગ્યઅયોગ્યનો વિચાર હમેશ કરવો પડે છે. કર્મના હેતુ અને તેના અનેકવિધ પરિણામોનો નિશ્ચય કરીને અને અંદાજ બાંધીને મનમા જે નિર્ણય નક્કી થાય તે પ્રમાણે કર્મ કે કર્મના વલણમા વખતોવખત ફેરફાર પણ કરવો પડે છે. આપણી તારતમ્યબુદ્ધિ સતત જાગ્રત અને પ્રખર રાખવી પડે છે એટલે પ્રવૃત્તિમા ઉન્મન અવસ્થા જેવી અવસ્થા રાખવી શક્ય નથી

તમારા બીજા કાગળમા તમે 'ઉન્મન' વિષેની કલ્પના છોડી દીધેલી જણાય છે. ગાઢ નિદ્રામા પણ ચિત્તનો લય થયો હોય તે વખતે સંકલ્પ ધારણ કરવાનો ધર્મ ચિત્તમા છે જાગૃતિની બધી કર્તૃત્વશક્તિ નિદ્રાકાળે સુપ્ત થઈ ગયેલી હોય છે. એ અવસ્થામા પણ અમુક વખતે ઊઠવાનો સંકલ્પ પ્રધાનપણે અને બધાની મોખરે ચિત્તમા હોય છે. ચિત્તની બધી વૃત્તિઓનો લય થઈ કેવળ તે સંકલ્પનું જ સૂક્ષ્મરૂપે અસ્તિત્વ હોય છે તેમાથી જ મુકરર કરેલે વખતે જાગૃતિ આવે છે.

મનુષ્યે પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓનુ શોધન કરીને તેની સાથે જ પોતાના ચિત્તનો વિકાસ કરવાનો છે એક જ શુભ વિચાર પર સ્થિર થવાનો અભ્યાસ કરતા ચિત્તની અનેક વૃત્તિઓનુ દર્શન થાય છે, અને તેમના મૂળ કારણોની શોધ માણસ કરી શકે છે તેમાની શુભઅશુભનુ વર્ગીકરણ કરીને અશુભનો લય અને શુભની વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકાય છે. આ અભ્યાસ કરતા કરતા ક્યારેક વૃત્તિશોધનમા સર્વ વૃત્તિઓનો નિરાસ થતા થતા ચિત્તનો લય થશે અથવા બધાને તપાસી જેનારી અને બધાને જાણનારી એવી એક જ વૃત્તિ બાકી રહેશે. તે વૃત્તિ બધાની સાક્ષીરૂપે રહેશે ' પછી વૃત્તિના નવા નવા અને જુદા જુદા પ્રકારો જાણવાના બાકી ન રહેવાથી તે વખતે ચિત્તની જ્ઞાનશક્તિનું કાર્ય અત્યત સૂક્ષ્મ થયેલુ હશે તે વખતે સાક્ષીપણુ પણ લોપ પામશે

અને કેવળ જાગૃતિ જ એકલી રહેશે એ જાગૃતિમા અનાસક્તતા અને સ્વાધીનતા એ મહાન ગુણો હશે

ચિત્તશોધન કરતા કરતા આ અવસ્થા સુધી જવાનો સાધક ફરી ફરીને પ્રયત્ન કરે તો શરૂઆતથી માંડીને છેવટ સુધીની બધી ચિત્તવૃત્તિઓ તે ઓળખતો થશે ચિત્તની આવી રીતે ફરી ફરીને તપાસ અને શોધન થવાથી તેને એ વિષયમા કશુ ગૂઢ અને અજ્ઞાત રહેશે નહીં સારાનરસા વિષે, ઉન્નતિઅવનતિ વિષે તેનુ મન શકાવાળુ રહેશે નહીં ચિત્તવૃત્તિઓનો ક્રમ સમજાઈને છેવટની અલિપ્તતા સાધ્ય થયા પછી તેનો ઉપયોગ તે જીવનના કાર્યોમા કરી શકશે ચિત્તની સ્થિરતા, શુદ્ધતા, અનિપ્તતા અને સદ્ગુણોનો ઉત્કર્ષ—આ બધા વડે જ માનવી જીવન સફળ થાય છે જ્ઞાનને લીધે આવતી નિશકતા અને સદ્ગુણોને લીધે આવતો આત્મવિશ્વાસ એ માનવી જીવનની સર્વશ્રેષ્ઠ સપત્તિ છે

અભ્યાસમા ચિત્ત શુભ સકલ્પમા તન્મય થયા પછી ક્યારેક ક્યારેક આનદ અને પ્રસન્નતાનો લાભ સાધકને સહેજે થશે આ આનદ અને પ્રસન્નતાના અનુભવથી તેના ચિત્તને પ્રવૃત્તિમાર્ગમા સહેજે ક્ષોભ કે ઉદ્વેગ થઈ શકતો નહીં કર્મયોગનુ આચરણ કરતા રહીને માણસે આ જ સાધવાનુ છે આનદ અને પ્રસન્નતાનો લાભ સાધક લે, પણ તેમા જ રમમાણ રહેવાની ઇચ્છા તેણે ન કરવી એ આનદ, પછીના અભ્યાસમા અને જીવનભર ચાલનારા કર્મયોગમા તેને ઉત્સાહ આપનારો થવો જોઈએ

અભ્યાસ કરતી વખતે જ્યાથી સકલ્પ ઊઠે છે તે સ્થાનને ઓળખવુ તે સ્થાનને ઓળખીને સકલ્પના સાક્ષી થવુ પછી તે દશાને પણ છોડી દઈને કેવળ 'પોતાપણા'નુ, અહ'નુ, સ્ફુરણ ક્યાથી નીકળે છે તે શોધવુ જેને લયાવસ્થાનો અનુભવ લેવો હોય તેણે તે 'અહ'નોયે લય કરવો આ બધી સ્થિતિઓનો ફરી ફરીને અનુભવ લીધા પછી આપણા અને આપણી ચિત્તવૃત્તિઓના પરસ્પર સબધ વિષે ભ્રમ રહેતો નથી આ સ્થિતિ કાયમની રહે તે માટે ચિત્તશુદ્ધિની

અતિશય આવશ્યકતા છે. તે શુદ્ધિ પર જ આપણી અલિપ્ત દશા ટકી રહેવાની છે. આ સ્થિતિ સાધીને તે દૃઢ થયા પછી જીવનમાં પ્રાપ્ત થતા સારાનરસા પ્રસંગોનાં પરિણામો ચિત્ત પર તીવ્રપણે થઈ શકતાં નથી. જીવનમાં વિલક્ષણ હર્ષ અથવા ક્ષોભનો કદી અનુભવ થતો નથી.

આ અભ્યાસ તમે ચીવટથી પાર પાડો. અભ્યાસમાં દર્શન દેનારી અને લય પામનારી બધી વૃત્તિઓને સારી પેઠે તપાસો. તે સાથે જ સદ્ગુણોની વૃદ્ધિનો પ્રયત્ન ઉલ્લસિત અને આનંદિત મનથી કરો. સદ્ગુણસંપાદન આપણા પર કોઈએ લાદેલી વસ્તુ કે વેઠ નથી પણ એ જ આત્મસત્તાની સાચી પ્રભા છે. સદ્ગુણો દ્વારા આપણું આત્મતત્ત્વ શુદ્ધપણે પ્રગટ થાય છે.

(પત્ર, ૧-૪-'૪૦)

૮

ચિત્તના અભ્યાસનો હેતુ

સાક્ષી અને ઉન્મન એ બે અવસ્થાઓની બાબતમાં મેં પાછલા પત્રમાં લખ્યું છે. તે પરથી તમારી જે સમજ થઈ છે તે બરાબર છે. એ બે અવસ્થાઓ જુદી જુદી છે. એકમાં વૃત્તિનો સ્પષ્ટપણે અને અનુસ્યૂતપણે વ્યાપાર ચાલુ હોય છે; અને બીજીમાં વૃત્તિઓનો સંપૂર્ણ લય થયેલો હોવાથી કોઈ પણ વૃત્તિ બાકી હોતી નથી. ચિત્ત નિસ્તરંગ હોય છે.

અભ્યાસ કરતાં કરતાં પ્રાપ્ત થયેલી ઉન્મન અથવા લયાવસ્થા લંબાવ્યા કરવી એ આપણા અભ્યાસનો હેતુ નથી એ વાત તમે સારી રીતે સમજ્યા છો એમ મને લાગે છે. સાક્ષી અને ઉન્મન

અવસ્થાઓ અભ્યાસ કરતી વખતે એકબીજાની વિરોધી નથી હોતી; પરંતુ એકની પછી બીજી એવો તેમનો ક્રમ છે. એક સ્થિતિમાં અનેકવિધ વૃત્તિઓનો લય થતાં થતાં છેવટે બધાને જાણનારી એક વૃત્તિ બાકી રહે છે. પછી તેનો પણ લય કરવાનો અભ્યાસ કરવાથી તેનોય લય થઈ શકે છે. આ પૈકી કોઈ પણ અવસ્થા લાંબો વખત ટકાવી રાખવી હોય તો તે પરસ્પર વિરોધી થવાનો સંભવ છે.

અભ્યાસનો હેતુ તમારા ધ્યાનમાં આવ્યો છે એમ લાગે છે, છતાં એ બાબતમાં વધારે સ્પષ્ટતા કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. વૃત્તિશોધનની આપણને ખાસ જરૂર છે. આપણી કઈ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો, કઈ દૃઢ કરવી અને કઈ વધારવી તે સમજવા માટે આપણને બધી વૃત્તિઓનું જ્ઞાન થવાની જરૂર છે. કયા દોષોને લીધે અને કયા ગુણોના અભાવને લીધે આપણી ગતિ કુંઠિત થઈ છે તે સમજવા માટે આપણી વૃત્તિઓનું શોધન અને પૃથક્કરણ થવું જરૂરી છે. કેટલાક દોષો આપણે જાણીએ છીએ. કેટલાકનું આપણને જ્ઞાન નથી હોતું. ગુણોની બાબતમાંય એમ જ હોય છે. જે દોષનું આપણને ભાન કે જ્ઞાન હોય છે તે પણ કેવળ એકલો હોતો નથી, પણ બીજા અનેક દોષોનું સામટું પરિણામ હોય છે; અથવા અનેક નાના નાના દોષોનું મળીને સ્પષ્ટતાને પામેલું રૂપ હોય છે. તે મિશ્રિત દોષોમાંથી એક એક દોષ જો આપણે કાઢી નાખી શકીએ તો મોટા દોષનું અસ્તિત્વ જ રહેશે નહીં. અનેક તંતુઓની બનેલી એક દોરીમાંથી એક એક તંતુ કાઢી નાખીએ તો છેવટે દોરીનો નાશ કરવાનો જુદો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. એ જ નિયમ દોષોને પણ લાગુ પડે છે, એમ સમજીને એવા પ્રયત્ન માટે પ્રથમ આપણી સ્થૂળસૂક્ષ્મ, સારીનરસી બધી વૃત્તિઓનું જ્ઞાન આપણને હોવું જરૂરી છે. વૃત્તિ અંતર્મુખ કરીને ચિત્તનું શોધન અને વૃત્તિઓનો અભ્યાસ કર્યા વિના આપણી પોતાની વૃત્તિઓનો આપણને પૂરેપૂરો ગોધ લાગતો નથી.

સદોષ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને તેમનું કારણ બનનારી બીજી

અનેક વૃત્તિઓનો ક્ષય કરવા માટે અને સદ્‌વૃત્તિઓનો વિકાસ કરવા માટે ચિત્તના અભ્યાસની જરૂર છે. ચિત્તનો કેવળ લય સાધવાથી આ અભ્યાસ પૂરો થતો નથી; કારણ કે કેવળ લય એ ગુણવિકાસની વિરોધી અવસ્થા છે. તેથી અશુભ વૃત્તિઓનો નિરોધ અને લય કરીને શુભ વૃત્તિઓનો વિકાસ સાધતાં આવડવું જોઈએ. વિકાસ માટે વૃત્તિશોધનની અને શુભ વૃત્તિઓના સંવર્ધનની જરૂર છે. શુભ વૃત્તિ કે શુભ સંકલ્પને આચરણમાં મૂકવા માટે યોગ્ય કર્મક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. તે પરથી ગુણોનું સંવર્ધન ખરેખર કેટલું થઈ શકે છે તે આપણને અનુભવથી સમજાય છે. એવા અનેક પ્રકારના અનુભવોના નિરીક્ષણ પરથી વૃત્તિશોધનનો અને સદ્‌ગુણવિકાસનો અભ્યાસ અને માર્ગ આપણે આગળ ચલાવવો જોઈએ. આ રીતે આખી જિંદગી પ્રયત્ન કરતા રહીને જે જે ગુણોની આપણે પોતા પૂરતી પરિસીમા સાધી શકીશું અને જે ગુણો આપણામાં પૂર્ણત્વ પામશે તે ગુણોનું કાર્ય આપણે હાથે સહેજે થતું રહેશે. તે ગુણોની બાબતમાં આપણામાં સાક્ષીભાવ રહેશે. ગુણોમાં તન્મય ન થતાં, ગુણોના વેગમાં તણાઈ ન જતાં, જે કાર્ય માટે જેટલા પ્રમાણમાં જે ગુણોની જરૂર હશે તે પ્રમાણમાં તેમનો ઉપયોગ કરીને અલિપ્તપણે આપણે કર્મ કરતાં રહીશું. કર્મો કરતાં છતાં જે અલિપ્તતા રહેવી જોઈએ તે આપણને સાધ્ય થાય તો જ રાગદ્વેષના વેગમાં ફસાયા વિના આપણી દ્વારા નિર્દોષપણે કર્તવ્યકર્મો થતાં રહેશે. ગુણોના વિકાસ વગર કર્મમાં સહજપણું નહીં આવે; સહજપણા વગર અલિપ્તતા નહીં સધાય; ચિત્તના અભ્યાસ વગર વૃત્તિઓની શોધ નહીં લાગે અને તે પર કાબૂ નહીં મેળવી શકાય. આ બધી બાબતો જીવનમાં આવે તે માટે આ બધો પ્રયત્ન કરવાનો છે. વૃત્તિઓનો લય અથવા તેનાં પહેલાંની સાક્ષી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી એ આ અભ્યાસનો હેતુ નથી. જે પ્રમાણમાં આપણામાં ગુણોની ઊણપ રહેશે તે પ્રમાણમાં કર્મક્ષેત્રમાં આપણી સ્થિતિ વખત આવ્યે ચંચલ, અસ્થિર અને અનિશ્ચિત રહેશે. દોષ-નિવારણ, ગુણસંપાદન, ગુણોને સહજ સ્થિતિએ લઈ જવા, એ સહજ

સ્થિતિમાં જ અલિપ્તતા અને કર્મનો ધર્મયુક્ત ઉદાત્તભાવ સાધવો વગેરે બધી બાબતો અભ્યાસથી જ સિદ્ધ થઈ શકે. નિર્દોષ કર્મમાં કર્મકૌશલ્યનો અંતર્ભાવ છે જ.

(પત્ર, તા ૬-૫-'૪૦)

૯

ચિત્તની અવસ્થાઓનું પરીક્ષણ

દરેક માણસના ચિત્તની સંકલ્પ ધારણ કરી રાખવાની શક્તિ મર્યાદિત હોય છે. ચિત્ત એ મર્યાદાએ પહોંચ્યા પછી વધારે વખત સંકલ્પ ધારણ કરી શકતું નથી. એવી સ્થિતિમાં સંકલ્પ આપોઆપ મંદ પડે છે અને પછી ચિત્તમાં જ વિલીન થાય છે. સંકલ્પ ધારણ કરવો, તે છૂટી જવો અને સંકલ્પરહિત રહેવું એ બધી ચિત્તની જ અવસ્થાઓ છે. ચિત્ત જ્યારે સંકલ્પ ધારણ કરી શકતુ ન હોય ત્યારે એ સ્થિતિમાં તેમાં કેવળ જાગૃતિ જ માત્ર રહી શકે છે. માણસે જાણીબૂજીને અને જ્ઞાનપૂર્વક સંકલ્પ ધારણ કરેલો હોય છે. એ તેની ધારણા છૂટી જાય તોય જાગ્રત ચિત્તમાં સ્વાભાવિકપણે જ્ઞાનપ્રવાહ સૂક્ષ્મપણે ચાલુ હોય છે નિદ્રામાં આ બધી વાતો નથી હોતી. તેનું કારણ એક તો તે પ્રાકૃતિક સુપ્તાવસ્થા છે; અને તે અવસ્થા આપણે બુદ્ધિપૂર્વક બનાવેલી ન હોવાથી તેની પાછળ આપણો કોઈ પણ જ્ઞાનપૂર્વકનો સંકલ્પ હોતો નથી અને એવી રીતે તે ધારણ કરી શકાતો પણ નથી. તેથી અવસ્થાનું જ્ઞાતાપણું તે સમયે સ્ફુરતું નથી. ચિત્ત એ વખતે મૂઢ દશામાં હોય છે. પરંતુ જે અવસ્થા સાધક જાણીબૂજીને પ્રયત્નપૂર્વક બનાવતો હોય છે તે સાધતી વખતે તેમ જ તે સિદ્ધ થયા પછી

ધારણાશક્તિની મર્યાદા આવી જાય છે અને ધારણા મંદ પડી જઈ સંકલ્પ વિલીન થયા પછી પણ એકંદર બધી અવસ્થાઓમાં તેનું ચિત્ત જાગ્રત હોય છે. એક અવસ્થા છૂટી જઈને બીજી ધારણ કરવાના સંધિકાળમા પણ તેનું ચિત્ત જાગ્રત રહી શકે છે. એટલે પહેલેથી છેવટ સુધી તેની જાગૃતિ કાયમ હોય છે

આ પરથી તમે વિચાર કરીને જુઓ. કોઈ પણ સંકલ્પનો અને સંકલ્પરહિત અવસ્થાનો જ્ઞાતા કોણ છે? સંકલ્પનો પ્રારંભ ક્યાંથી થાય છે? મૂળ સ્ફુરણ ક્યાંથી નીકળે છે? અને ફરીને તે સંકલ્પ ક્યાં વિલીન થાય છે? ચિત્ત તરંગાકાર થઈને, તે તરંગો સ્પષ્ટ દશામાં આવીને, પછી વૃત્તિઓને રૂપે તેમનો પ્રવાહ વહેવા માંડીને છેવટે તે બધા ક્યાં લય પામે છે? આ બધી અવસ્થાઓનું અધિષ્ઠાન કોના પર છે? તેની તમે શોધ કરો.

આ પત્રમાં તમે લખેલી સ્થિતિ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ સારી છે. તમે લખ્યું છે કે, "સંકલ્પનો અભ્યાસ ચાલતો હોય ત્યારે આગળ જતાં તે સ્થિર થઈ જાય છે અને આપોઆપ બંધ થાય છે અને ચિત્તની સાથે તેની થયેલી તદ્રૂપતા તૂટી જાય છે, અને કેવળ સ્તબ્ધતા જણાય છે. એમાં જાગૃતિ અને સ્મૃતિ હોવાથી સ્થિરતા લાગે છે."

અનુભવામૃતના ૩, ૪ અને ૫ પ્રકરણો તેના અર્થ, આશય અને અનુભવ સાથે બની શકે તેટલા સમરસ થઈને વાંચજો. તે પરથી જે બોધ થાય તેનો વિચાર કરશો. તમારો હાલનો અનુભવ તે સાથે સરખાવી જોજો

(પત્ર, ૧-૮-'૪૦)

પછી કેવળ અલગવૃત્તિ જ રહે છે સકલ્પ સપૂર્ણ શાત થયા પછી તેને ઓળખનારી અલગવૃત્તિનુ કામ ન રહેવાથી તેનો પણ લય થાય છે અને પછી બીજો સકલ્પ કે વૃત્તિ ન ઊઠે તો ચિત્તમા કેવળ જાગૃતિ જ રહે છે

આ બધા ચિત્તવૃત્તિના જ પ્રકારો છે વૃત્તિ નિર્માણ થાય છે, તે કેટલોક વખત પ્રવાહની જેમ વહે છે, દઢ થાય છે અને પછી તેમાથી જ અલગવૃત્તિ નિર્માણ થાય છે અભ્યાસ એવો ને એવો જ આગળ ચાલુ રહે તો તે વૃત્તિનો પણ લય થાય છે અને કેવળ જાગૃતિ રહે છે. અભ્યાસ ન હોય તો એકમાથી બીજી અને બીજીમાથી ત્રીજી એમ વૃત્તિઓનો પ્રવાહ સતત ચાલુ જ રહે છે. એવી સ્થિતિમા જ્યારે કોઈ પણ વૃત્તિ સ્પષ્ટપણે હોતી નથી ત્યારે અમનસ્કતા એટલે કે એક પ્રકારની જડતા જ હોય છે. અભ્યાસી માણસના ચિત્તમા વૃત્તિનો લય થયા પછી જાગૃતિ રહે છે.

સકલ્પ સકલ્પને જોઈ શકતો નથી એક જ દઢ વૃત્તિમાથી કે સકલ્પમાથી નીકળેલો ચિત્તશક્તિનો અશ સકલ્પને ઓળખી શકે છે સકલ્પ અને તેને જાણનારી અલગવૃત્તિ એ એક જ ચિત્તશક્તિમાથી ચાલતા બે કાર્યો છે. તે વખતે એક જ શક્તિ બે જુદા જુદા કાર્યમા વહેચાયેલી હોય છે

(પત્ર, ૧-૫-'૪૩)

1

૧૧

જ્ઞાનમય જાગ્રત અવસ્થા

પાછલા પત્રમાં જે લખ્યુ છે તેનું જ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આ પત્રમાં કરું છુ.

અભ્યાસ કરવા માટે પ્રથમ શરૂઆતમાં સાધક કોઈ પણ એક શુભ સંકલ્પ અથવા એકાદ આન્તર અગર બાહ્ય લક્ષ્ય પસંદ કરે છે, અને ચિત્તવૃત્તિનો પ્રવાહ તેના પર લાવવાનો અને ત્યા જ સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ચિત્તની સકલ્પવિકલ્પાત્મક ચંચલતા આ પ્રયત્નની આડે આવે છે, તેથી ચિત્તવૃત્તિને એક ઠેકાણે કેંદ્રિત કરવા માટે ચિત્તનું બધુ બળ તેને એકત્રિત કરવુ પડે છે તેને એકત્રિત કરીને એક જ ઠેકાણે તેનો ઉપયોગ કરવા માટે તેને દૃઢતા અને નિગ્રહ સાધવો પડે છે. હાથમા પકડી રાખેલી કોઈ વસ્તુ છૂટી ન જાય તે માટે જેમ હાથનું બધુ બળ વસ્તુ પકડી રાખનાર સ્નાયુઓમાં લાવવું પડે છે, ત્યાં જ તેને સ્થિર રાખવુ પડે છે અને તે માટે તે સ્નાયુમાં દૃઢતા લાવવી પડે છે, તેવી જ દૃઢતા ચિત્તને એક ઠેકાણે કેન્દ્રિત કરતી વખતે જે ઠેકાણે એ ક્રિયા ચાલે છે ત્યાંના જ્ઞાનતંતુઓમાં સાધકને લાવવી પડે છે. ચિત્તવૃત્તિને ત્યાંથી ફંટાવા ન દેવી અને ધારણ કરેલા સંકલ્પ કે લક્ષ્ય પર તેને સ્થિર રાખવી—આ બે બાબતો અભ્યાસની શરૂઆતમાં તો દૃઢતા સિવાય તે સાધી શકતો નથી. આગળ જતાં ટેવ પડ્યા પછી દૃઢતાની જરૂર રહેતી નથી. ધારણા સિદ્ધ થયા બાદ એક તો તે પહેલો સંકલ્પ જે પ્રકારનો હોય તે પ્રકારના વિચારો તેમાથી સ્ફુરવા માડે છે, અને તે જ અભ્યાસમાથી પછી બધા વિચારોનો ક્રમ ગોઠવાવા માંડે છે. પણ એમ ન થતાં જો ચિત્તવૃત્તિ સંકલ્પ પર જ સ્થિર થઇ જાય તો, પછી સ્થિરતાની મર્યાદા પૂરી થતાં ધારણા મંદ પડવા લાગે છે તે મંદ પડવા

લાગ્યા પછી પણ આ બધા પ્રકારોને જાણનારી એક વૃત્તિ જાગ્રત રાખવી પડે છે. તે વૃત્તિ ધારણાને, તેના પરિણામને, જાણે છે. તે પ્રથમ કેવળ સાક્ષીપણે હોય તો પણ તેમાંથી જ અવલોકન, શોધન, પરીક્ષણ, એ વૃત્તિઓ નિર્માણ કરવાથી પહેલા સંકલ્પની દૃઢતા ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે. પછી સાક્ષીપણું જઈને શોધન, પરીક્ષણ પણ લુપ્ત થાય છે. તે વેળા પહેલા સંકલ્પમાથી બાકી રહેલો છેવટનો અંશ પણ વિલીન થાય છે.

તે વખતે સંકલ્પ અસ્ત પામે, સાક્ષીપણું નાશ પામે, તોપણ શોધન અને અનુભવમાંથી નવી પ્રાપ્ત થયેલી જ્ઞાન સાથેની જાગૃતિ બાકી રહે છે. પ્રસન્નતા આવે છે. શુભ સંકલ્પની ધારણાથી ને દૃઢતાથી ચિત્ત એક પછી એક ઉચ્ચ અવસ્થામાં જતાં જતાં તેમાં સ્થિરતા આવે છે અને હવે અશુભ કે શુભ એમાંથી કશાયને ન પકડતાં કેવળ પોતાની જ સ્થિતિમાં જ્ઞાનમય જાગૃતિમાં રહે છે. આગળના જ્ઞાનની સ્ફુરણા થવા માટે આ અવસ્થાની પણ દૃઢતાની અને સ્થિરતાની જરૂર છે. તે વધારે સમય સ્થિર રહી શકે તો જ પછીના જ્ઞાનનો ઉદય થઈ શકે છે. તે અવસ્થા વધારે વખત ટકી રહે તેનો આધાર સાધકની ચિત્તશુદ્ધિ પર, સંકલ્પવિકલ્પાત્મક ચંચલતા તેના ચિત્તમાંથી જે પ્રમાણમાં નાશ પામી હોય તે પર, તેમ જ અભ્યાસ કરતી વખતે તેના જ્ઞાનતંતુઓ પર જે પ્રમાણમાં તાણ પડી હોય તે પર હોય છે. ઉપરાંત, અભ્યાસ કરતાં કરતાં સાધકનું ચિત્ત સહેજે કે પ્રયાસથી એક અવસ્થામાંથી બીજીમાં અને બીજીમાંથી ત્રીજીમાં ક્રમશઃ જેમ ગયું હોય તે પર પણ આ બાબત આધાર રાખે છે. શુભ સંકલ્પની ધારણા સાધતી વખતે જ્ઞાનતંતુઓ પર વિશેષ તાણ પડી હોય તો સંકલ્પ પરની ધારણા મંદ પડવા માંડતાં જ ચિત્ત સાક્ષી અવસ્થા પર જવાને બદલે તેનો તંદ્રામાં લય થવાનો સંભવ હોય છે. અને ધારણા સહેજે સિદ્ધ થઈ હોય તો તેમાંથી જ આગળ જતા 'જાગૃતિ' એ અવસ્થા સાધી શકાય છે.

એ જ પત્રમાં તમે પૂછ્યુ છે કે, "આમાં ત્રણ સ્થિતિ છે:– સકલ્પ, તેની સાક્ષીવૃત્તિ અને સાક્ષીનો લય આમાંથી કઈ સ્થિતિ પર ભાર દઈને અભ્યાસ કરવો?"

શુભ સંકલ્પ પર એકાગ્ર થવામાં આપણો જે હેતુ હોય તે પર આ પ્રશ્નના જવાબનો આધાર છે. કેવળ એકાગ્રતા સિદ્ધ કરવાનો હેતુ હોય તો ચિત્તની ચંચલતા દૂર કરીને તેને એક જ સંકલ્પની ધારણામાં થોડો વખત પણ નિમગ્ન કરવા પર ભાર આપવો જોઈએ. શુભ સંકલ્પની ધારણાથી ચિત્તની શુદ્ધિ સાધીને તે શુભ સંકલ્પનું વધારે સ્પષ્ટ દર્શન થવા માટે અથવા તેને સહાયરૂપ થનારા બીજા શુભપ્રદ વિચારોની સ્ફુરણા થાય તે માટે આપણી ધારણા ચાલુ હોય તો તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા પર ભાર મૂકવો જોઈએ. ધારણાની મર્યાદા પૂરી થયા બાદ થોડા વખત પછી તેમાંથી જ બીજી વિચારધારા કે સંકલ્પ ઊઠવાના વચલા કાળમાં સાવધપણે સાક્ષીવૃત્તિ સાધી શકાય છે. તે સાધવાનું આપણું ધ્યેય હોય તો તે પર ભાર મૂકવો યોગ્ય થશે. પરંતુ તે લાંબો વખત ટકનારી વૃત્તિ ન હોવાથી તેમાંથી જ કાં તો અન્ય સંકલ્પો ઊઠવા માંડશે અથવા સંકલ્પ ધારણ કરવાની ચિત્તની શક્તિ કુંઠિત થઈ હોય તો સાક્ષીવૃત્તિનું પર્યવસાન લયાવસ્થામાં થશે પરંતુ સાક્ષીમાંથી શોધન, પરીક્ષણ વગેરે અને તેમાથી વળી આગળ જાગૃતિ સાધવા જેટલુ બળ અને એટલી પ્રખરતા આપણા ચિત્તમાં હોય અને એ જાતનો આપણો હેતુ હોય તો સાક્ષી અવસ્થામાંથી ચિત્ત લયાવસ્થા તરફ ન જતાં જાગૃતિ તરફ જશે. કેવળ સાક્ષીવૃત્તિ કરતાં શોધન અને પરીક્ષણવૃત્તિનું મહત્ત્વ ઘણુ છે; કારણ કે તેમની સૂક્ષ્મતા અને પ્રખરતા પર જાગૃતિની શુદ્ધિનો, સ્થિરતાનો અને ટકાઉપણાનો આધાર છે. એ જાગૃતિ સાધવી એને આ અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ માનવો યોગ્ય થશે એમ મને લાગે છે. જીવનના બધા વ્યવહારોમાં આ જ જાગૃતિ હંમેશ ઉપયોગી થાય તેવી છે. આ જાગૃતિ જેટલા પ્રમાણમાં સધાશે તેટલા પ્રમાણમાં અવિપ્લ-દશા સિદ્ધ થશે. આ અભ્યાસમાં તમે કયો ઉદ્દેશ મુખ્ય રાખ્યો છે

અને તેમાંથી તમે શું નિર્માણ કરવા ઇચ્છો છો તે પર આ પ્રશ્નના જવાબનો આધાર છે. હું આ બાબતમાં એમ સમજું છું કે, ચિત્તની અશુદ્ધતા દૂર કરીને તેની શુદ્ધતા અને સ્થિરતા સાધવી, એકાગ્રતા સાધવી, તે એકાગ્રતામાંથી વધારે ને વધારે શુભ સંકલ્પનું દર્શન થતુ રહેવું, શુદ્ધ સંકલ્પની અને તેના આનુષંગિક બીજા પણ અનેક શુદ્ધ વિચારોની તેમાથી જ સ્ફુરણા થવી, એકાગ્રતાની સિદ્ધિથી ચિત્ત શુભ સંકલ્પમાં નિમગ્ન થઈ તેમાથી સાક્ષી અવસ્થાની આગળ જઈને બધી સ્થિતિઓનું શોધનપરીક્ષણ સાધીને છેવટે આ બધા પ્રકારોમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી ચિત્તની જાગ્રત અવસ્થા બધો વખત રાખતાં આવડવી એ જ આ અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ હોવો જોઈએ. અભ્યાસની દરેક આવૃત્તિમાં ચિત્ત આ બધી અવસ્થાઓનો વધારે ને વધારે ગાઢપણે, સ્થિરપણે, સૂક્ષ્મપણે અને જાગ્રતપણે અનુભવ લેવા માંડે એટલે પોતાનો અભ્યાસ યોગ્ય રીતે ચાલે છે એમ સાધકે સમજવું ચિત્તની દ્વારા ચૈતન્ય કેટલું શુદ્ધપણે, સૂક્ષ્મપણે, સ્થિરપણે અને વિવિધ રીતે સ્ફુરે છે, વહાણની ગડી જેમ ઊકલી શકે છે તેમ પાછી બેસી પણ શકે છે, તે પ્રમાણે એકમાંથી બીજી અને તેમાથી ત્રીજી એમ એક પછી એક થતી અવસ્થાઓનું પ્રગટીકરણ અને ફરી બધી અવસ્થાઓનો ચિત્તમા થનારો લય, આ બધો ક્રમ સાવધપણે જાણવો અને આ બધા અનુભવોમાથી જાગૃતિ, અલિપ્તતા અને ચિત્તની સ્વાધીનતા સાધવી, એ દૃષ્ટિથી આ અભ્યાસનું મહત્ત્વ છે. આ બધી વસ્તુઓ સિદ્ધ થયા પછી એક બાજુએથી જીવનવ્યવહારના આપણા બધા ચિત્તવ્યાપારો પર આપણો કાબૂ આવવો જોઈએ અને બીજી બાજુથી સદ્ગુણોનો ઉત્કર્ષ કરતાં કરતા આપણી આ જ ચિત્તશક્તિનો બુદ્ધિ અને શરીરની મદદથી આપણે વિકાસ કરતા રહેવુ જોઈએ.

ઉપર લખ્યું છે તે પરથી તમારા પ્રશ્નોના જવાબ તમે તારવી શકશો. અભ્યાસ ચાલુ રાખશો તો તેમાં મળતા અનુભવ પરથી આ બધી વસ્તુઓ સહેજે સમજાવા માંડશે. જીવનનો હેતુ તમારા ધ્યાનમાં

આવ્યો હોય તો તેને સહાયરૂપ વસ્તુઓ આ અભ્યાસમાં કઈ છે તે પણ તમારા ધ્યાનમાં આવશે જ. અને તેમને જ તમે મહત્ત્વ આપજો. થોડી ભૂલચૂક થાય તો તે બદલ ચિંતા કરવાનું કારણ નથી. અનુભવ, શોધકપણું, જ્ઞાન, જાગૃતિ, સદ્‌ગુણો વિષે રુચિ, તેની પ્રાપ્તિ માટે જોઈતો પુરુષાર્થ અને આ બધાનો જીવન સાર્થક કરવા માટે જોઈતો સુમેળ વગેરે બાબતો જેથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તે જ ખરો અભ્યાસ છે. એ વાત સાધકે સતત પોતાની નજર સામે રાખવી જોઈએ.

(પત્ર, ૮-૫-’૪૩)

૧૨

મનઃશક્તિની શોધ

मानसिक शक्ति साथे ज शुद्धिनो आग्रह

માનવી મનમાં પુષ્કળ સામર્થ્ય સુપ્તપણે પડેલું છે. માણસ જે કર્મો કરે છે તે કર્મો દ્વારા થનારું ગુણઅવગુણોનું પ્રગટીકરણ એ સામર્થ્યનું દ્યોતક છે. પ્રેમ, દયા, ઉદારતા એ આપણી માનસિક શુદ્ધ શક્તિનાં અને દુષ્ટતા, કઠોરતા, હિંસા એ આપણી અશુદ્ધ શક્તિનાં લક્ષણો છે. શક્તિ અને શુદ્ધિ વચ્ચે મોટું અંતર છે. શુદ્ધિ હોય ત્યાં શક્તિ હોવાની જ; પણ શક્તિ હોય ત્યાં શુદ્ધિ હશે જ એમ ન કહી શકાય. તેથી માણસની કેવળ માનસિક શક્તિની વૃદ્ધિ થવાથી તેની માનવતા વધતી નથી, પણ શક્તિની સાથે શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય તો જ માનવતાની વૃદ્ધિ થાય છે. ગીતામાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ તપના ત્રણ પ્રકારો કહ્યા છે. કોઈ પણ ઉદ્દેશથી માણસ

સહન કરે છે, ત્યાગ કરે છે. એ સહન કરવાને તપ કહીએં તો તેટલાથી તે તપ સાત્ત્વિક ઠરતું નથી. કોઈ પણ કાર્ય કે તેનાં પરિણામની પાછળનો ઉદ્દેશ સાત્ત્વિક હોવો જોઈએ. તેને લઈને આપણામાં ને દુનિયામાં સાત્ત્વિકતા વધવી જોઈએ. અને આ બધી વસ્તુઓ સિદ્ધ કરવાનાં સાધનો પણ સાત્ત્વિક હોવાં જોઈએ તો જ તે કાર્ય માટે કરેલા પ્રયત્ન, વેઠેલા કષ્ટ અને આચરેલાં તપ સાત્ત્વિક ગણી શકાય. સંયમ, ધૈર્ય, સાહસ, નિર્ભયતા એ ગુણો માનસિક શક્તિ વગર પ્રાપ્ત થતા નથી. પરંતુ સંયમ, ધૈર્ય વગેરે ગુણોનો ઉપયોગ માણસ દુષ્ટ કાર્યમાં પણ કરી શકે છે; તેથી તે ગુણોને તે પ્રસંગે અવગુણ સમજીને તે શક્તિમાં શુદ્ધિ નથી એમ કહેવું પડે છે. માનસિક શક્તિ વિના સંયમ સિદ્ધ થતો નથી. ક્ષમાશીલ અને કપટી બંનેને ક્રોધનો સંયમ કરવો પડે છે. અને બંનેને તેટલા વખત પૂરતો તે સિદ્ધ પણ થાય છે. પરંતુ ક્ષમાશીલ માણસ સંયમ વડે નિર્વૈર અને શાંત થાય છે, જ્યારે કપટી માણસ સંયમ વડે વેર લેવાની રાહ જોયા કરે છે એ પરથી સંયમની માનસિક શક્તિ એકને ઉન્નતિએ તો બીજાને અધોગતિએ લઈ જવામાં કારણ બને છે. તેથી શક્તિની સાથે શુદ્ધિનો પણ આગ્રહ માણસમાં હોવો જોઈએ.

મન શક્તિ જાગ્રત કરવાનુ સંકલ્પનુ સામર્થ્ય

માનવી મનની મહાશક્તિ જાગ્રત કરવાનું સામર્થ્ય દૃઢ સંકલ્પમાં જેટલું છે તેટલું બીજા કશામાંયે નથી. ગુણ કે અવગુણની વૃદ્ધિ એ જાતના દૃઢ સંકલ્પ વિના થઈ શકતી નથી. મનની સર્વ શક્તિનું રહસ્ય આ સંકલ્પમાં છે. માણસની ઇચ્છા જ્યારે એક સંકલ્પમાં આવીને બેસે છે અને ચિત્તની બધી શક્તિઓને ભેગી કરીને એક સ્થાને જ્યારે સંકલ્પનું કેન્દ્રીકરણ થાય છે ત્યારે તેમાં વિશેષ સામર્થ્ય પેદા થાય છે. બધી ઇન્દ્રિયો દ્વારા બહાર પડનારી અને આપણી સુપ્ત શક્તિને જાગ્રત કરવાથી નિર્માણ થનારી — એમ બંને શક્તિઓને માણસ જો એક જ જગ્યાએ એકાગ્ર, સ્થિર અને દૃઢ કરી શકે તો તેમાંથી જુદી જુદી શક્તિનાં રૂપો પ્રગટ થઈ શકે છે. આ બાબતમાં

બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્ન કરવામા આવે અથવા માણુસને હાથે એ જ ક્રિયાઓ અજાણુતા સહેજે થઈ જાય તોય તેમનુ એક જ પરિણામ આવે છે જેમ આપણે એક લાકડાને બીજા સાથે ઇરાદાપૂર્વક ઘસીએ તોય અગ્નિ પ્રગટ થાય છે તેમ કુદરતી રીતે પવનને જોરે બે લાકડા કે ઝાડ એકબીજા સાથે ઘસાયા કરે તોપણુ તેમાથી અગ્નિ જ પ્રગટ થાય છે દૂધ આપણે જાણી જોઈને વલોવીએ તોય તેમાથી માખણુ નીકળે છે, અને કોઈ કારણુથી દૂધનુ વાસણુ કે બાટલી સતત હાલતી રહે તો તેમાથી પણુ માખણુ જ નીકળે છે પાણીના પ્રવાહમા કોઈ ચોક્કસ ગતિ વેગ કે દાબ આપણે બુદ્ધિપૂર્વક નિર્માણુ કરીએ અથવા કુદરતી રીતે જ તેમા એ વસ્તુઓ દાખલ થાય તોય તેમાથી શક્તિ નિર્માણુ થવાનીજ એવો જ પ્રકાર મન શક્તિની બાબતમા છે ક્યારેક કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની મનની સ્થિતિમા મોમાથી નીકળેલા ઉદ્ગારોને મત્રનુ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે ક્યારેક કોઈ ચોક્કસ શબ્દ વિધિ કે તત્રમા ત સામર્થ્ય નિર્માણુ કરવુ પડે છે. એ પરથી વિચાર કરતા કોઈપણુ સ્થિતિમા નીપજેલા પરિણામ માટે માણુસના મનની શક્તિ જ કારણુ છે એમા શકા નથી

ઠેઠ પ્રાથમિક કાળથી માણુસ પોતાનામા રહેલી હરકોઈ શક્તિ વડે પોતાનુ રક્ષણુ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો આવ્યો છે સૃષ્ટિના સ્થૂલ અને આજે પણુ ધીમે ધીમે કરતા ભયકર રીતે વધેલી તેની સૂક્ષ્મ તત્ત્વોના ધર્મો ભૌતિક, બૌદ્ધિક આર્થિક અને સામુદાયિક શક્તિઓ વડે પણુ તે એ જ વસ્તુ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ કાર્ય માટે જે વખતે માણુસ પાસે આજના જેવા જાતજાતના સાધનો નહોતા તે વખતે તે સ્વાભાવિકપણે જ માનસિક શક્તિ વધારવા તરફ વળ્યો હશે, અથવા આકસ્મિક રીતે તેની માનસિક શક્તિ ઉત્તેજિત થઈ હશે એ પૈકી પ્રથમ શુ થયુ હશે તેની યથાર્થ કલ્પના આજે આપણે કરી શકતા નથી મોટે ભાગે ક્ષુબ્ધ અને ઉત્તેજિત અવસ્થામાં માણુસની બધી શક્તિ શરીર અને બુદ્ધિ દ્વારા કર્મના રૂપે બહાર પડવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને જ્યારે તેમની દ્વારા બહાર પડવાનો તેને

માર્ગ મળતો નથી ત્યારે તે શક્તિ મનમાં એકત્રિત થઈને ત્યાં જ જુદા જુદા વિચારોમાં, ભાવનાઓમાં અને વિકારોમાં અવ્યવસ્થિતપણે સંચાર કરતી ને ફરતી રહે છે. એજ શક્તિ જો એવે વખતે એક જ સંકલ્પમાં અચાનક કેન્દ્રિત થાય તો તે વખતે માણસના મોંમાંથી નીકળતા શબ્દોમાં, તેને હાથે થતી સાધારણ ક્રિયાઓમાં તે શક્તિનું સામર્થ્ય પ્રગટ થઈ શકે છે. તે શબ્દનું કે ક્રિયાનું બાહ્ય સ્થૂળ સૃષ્ટિ પર, પોતા પર કે બીજી વ્યક્તિ પર સંકલ્પાનુસાર મર્યાદિત પ્રમાણમાં સારું કે નરસું પરિણામ તત્કાળ અથવા કાળાંતરે થાય છે. આ નિસર્ગનો ધર્મ છે. સૃષ્ટિનાં સ્થૂળ તત્ત્વોનું જેમ આપણા શરીર પર પરિણામ થાય છે તેવી જ રીતે સૃષ્ટિનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું આપણાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વો પર પરિણામ થાય છે. સૃષ્ટિમાં મનતત્ત્વ, બુદ્ધિતત્ત્વ, પ્રાણતત્ત્વ વગેરે બધાં તત્ત્વો છે. તે તત્ત્વો મનુષ્યનાં તે તે તત્ત્વો જેટલાં પ્રગટ કે સ્પષ્ટ નથી પણ સુપ્ત છે. આપણામાં રહેલા તે તે તત્ત્વોની સાથે સંબંધ આવ્યા પછી જ તે સુપ્ત તત્ત્વોની પ્રગટ દશા શરૂ થાય છે. અનાજમાંય બધાં તત્ત્વો સુપ્ત દશામાં છે તે માણસના કે બીજા કોઈ પ્રાણીના પેટમાં ગયા પછી તેમાં રહેલા સુપ્ત તત્ત્વો તે તે શરીરનાં તત્ત્વોને રૂપે સ્પષ્ટ દશામાં આવે છે. અનાજની જેમ સૃષ્ટિમાં પણ બધે બધાં તત્ત્વો સુપ્તરૂપે ભરેલા છે. એ જ તત્ત્વોમાંથી આપણે આપણી આવશ્યકતા અને શક્તિ અનુસાર જ્ઞાત કે અજ્ઞાતપણે અનેક તત્ત્વો સતત લઈએ છીએ, અને તેમને આત્મસાત કરીએ છીએ. આપણા-માંથી પણ એ જ તત્ત્વો અન્યરૂપે બહાર પડે છે અને સૃષ્ટિમાં ભળી જાય છે. આવી રીતે આપણી અને સૃષ્ટિની વચ્ચે અરસપરસ વ્યવહાર સતત ચાલુ છે. આપણામાં અને બીજાઓમાં પ્રગટ દશામાં આવેલાં તત્ત્વોને — બન્નેને જોડનારાં સુપ્ત તત્ત્વો અવ્યક્તપણે સૃષ્ટિમાં પ્રસરેલાં છે; અને તેમની દ્વારા આપણે અને બીજા જીવો, બધા એકબીજાની સાથે જોડાયેલા છીએ. અને આ સાધન કે વાહન દ્વારા આપણાં અને તેમનાં તત્ત્વોનાં એકબીજાનાં ચિત્ત, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ

અને શરીર પર પરિણામો નીપજે એવા સૃષ્ટિમા જ ધર્મો છે. સૃષ્ટિના નાનામોટા કાર્યો, આ નિયમો અનુસાર ચાલ્યાં કરે છે તેમાના કેટલાક આપણને જ્ઞાત છે, તો કેટલાંક અજ્ઞાત છે આપણને તે જ્ઞાત હોય કે ન હોય, પણ સૃષ્ટિમાંના તે ધર્મો કાયમ છે. તે આપણને જ્ઞાત નથી હોતાં છતા તે આપણે જાણીએ છીએ એમ આપણને લાગે છે. હુ આ લખુ છું એવા જ સૃષ્ટિના અને આપણા પરસ્પર ધર્મો કે કાર્યકારણસંબંધો હોય કે ન પણ હોય. માણસનુ કામ એ છે કે તેણે પોતાના જ્ઞાનનો અહંકાર અને આગ્રહ ન રાખતાં સત્ય ધર્મો શોધીને તેમને માનવજાતિની ઉન્નતિ માટે અનુકૂળ કરી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મન્તતન્ત્રની ઉત્પત્તિ

કાર્યનું જ્ઞાન એ ખરું જ્ઞાન નથી, પણ તેનાં કારણો જાણવાં એ ખરું જ્ઞાન છે. માણસમાત્રની બુદ્ધિનું વલણ ઓછાવત્તા પ્રમાણમા સ્વાભાવિકપણે એ તરફ જ છે. તેમ છતાં તેની જડતા, અલ્પસંતોષ અને અહંકારને લીધે તે સાવ મર્યાદિત અને કુંઠિત પણ થાય છે. મનની કોઈ વિશેષ સ્થિતિમા કરેલા સંકલ્પનુ એટલે કે મનની શક્તિનું પરિણામ દુનિયા પર તેમ જ પોતા પર થાય છે એમ અગાઉ કહ્યું જ છે. એવી જાતનો અનુભવ માણસને થયા પછી પણ પોતાની સંકલ્પ-શક્તિનો પ્રભાવ તે જાણતો ન હોવાથી તે પરિણામનું કર્તૃત્વ જેને તે પોતાનો શ્રદ્ધાસ્પદ અને સામર્થ્યવાન દેવતા માને તેની સાથે, ભૂત-પિશાચની સાથે અથવા પિતરોની સાથે, ગમેતેમ પણ બીજા કોઈ સાથે જોડી દે છે. ક્ષુબ્ધ અને ઉત્તેજિત થયેલા મનની શક્તિ એક જ સંકલ્પમાં કુદરતી રીતે એકત્રિત અને કેંદ્રિત થાય છે ત્યારે તેને તેના દેવતાનું અને તેની અગાધ શક્તિનું સ્મરણ થાય એ સ્વાભાવિક છે. અને તેના પરિણામનું કર્તૃત્વ તે પોતાના આરાધ્યમાં સહેજે આરોપે છે. ચમત્કારમય અનુભવથી તેની શ્રદ્ધા બમણી થાય છે અને સંકટ કે મુશ્કેલીને પ્રસંગે કશો રસ્તો દેખાતો

ન હોય ત્યારે તે તેનું જ સ્મરણ કરે છે, અને તેની કૃપા યાચે છે. એક વખતના મનઃશક્તિના અચાનક એકીકરણથી જે કાર્ય થયું તે દરેક વખતે થાય છે જ એમ કહેવાય નહીં, અને ન થાય તો પણ ભાવિક પોતાની શ્રદ્ધા ઊઠતો નથી. દેવતા પરની આવી જાતની શ્રદ્ધા ઉત્તાન બને છે ત્યારે કોઈની જાગૃતિ લુપ્ત થાય છે, અને તે અવસ્થામાં દેવતા સાથે એકરૂપ થવાને કારણે જગતના મનતત્ત્વ સાથે સહેજે સમરસ થવાને લીધે હંમેશની મનઃસ્થિતિમાં ન સમજાનારી કેટલીક વસ્તુઓનું જ્ઞાન તેને થાય છે; અને તે તેના મુખમાંથી બહાર પડવા માંડે છે. આવી વ્યક્તિ સમાજમાં દેવતાના 'ભગત' તરીકે ખ્યાતિ પામે છે, અને કોઈનાય દુઃખમાં કે સંકટમાં શું કરવાથી દેવતા સંતુષ્ટ થઈને દુઃખનુ કે સંકટનુ નિવારણ કરશે તે સમજી લેવા માટે એ ભગતને પ્રશ્નો પૂછવાની પ્રથા પડે છે. 'ભગત' અજાગ્રત કે અર્ધજાગ્રત અવસ્થામાં તેના જવાબો આપે છે. દેવતા તેના શરીરમાં સંચરે છે કે તેને મોઢે જવાબ આપે છે એમ લોકો માને છે. મનની આવી ઉત્તાન કે ઉત્તેજિત અવસ્થામાં જગતના મનતત્ત્વ સાથે તદ્રૂપ થયા પછી સંકટનિવારણ માટે અથવા ઉદ્દેશસિદ્ધિ માટે જે શબ્દો કે શબ્દરચના મોંમાંથી બહાર પડે છે તેને મંત્રનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે; જે ઉપાય સૂચવવામાં આવે છે તેમાંથી તંત્ર પેદા થાય છે; અને તે વખતના વિધિમાં પવિત્રતા આવે છે. ને તેમાં કોઈક વિશિષ્ટ અને અદ્ભુત સામર્થ્ય છે એવી લોકશ્રદ્ધા પેદા થાય છે.

વિશ્વશક્તિ સાથે તાદાત્મ્ય થતાં પ્રાપ્ત થનારી શક્તિ

૬૯ સંકલ્પમાં એકત્રિત અથવા કેંદ્રિત થયેલી મનની શક્તિમાંથી અથવા મનનો ચાલુ પ્રવાહ બંધ પડી જતાં સૃષ્ટિના મનતત્ત્વ સાથે એકરૂપ થયા પછીની સ્ફુરણામાંથી દિવ્ય માનેલી બધી શક્તિઓની ઉત્પત્તિ છે. આ શક્તિઓનું મૂળ પોતાનામાં જ છે એવું ન સમજાયાથી માણસ આ જ નિસર્ગધર્મને દેવતા-ઓની આરાધના વડે પોતાના કાબૂમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

તેમની આરાધના માટે તે તેમનું સ્તવન કરવા લાગ્યો. તે માટે તેણે વિધિવિધાન તૈયાર કર્યાં. તે સ્તવન અને વિધિવિધાન પરની શ્રદ્ધાને કારણે તેમાં સહેજે પવિત્રતા દાખલ થઈ, અને એ જ પ્રથા આગળ ચાલુ રહી. સૃષ્ટિ વિષે વધતા જતા જ્ઞાનને લીધે તેમા ફરક પણ પડતો ગયો. માણુસની શ્રદ્ધા ભૂત, પિશાચ, પિતરો અને દેવતાઓ પરથી આગળ જતાં ઈશ્વર સુધી આવી. પરંતુ પોતાની મન શક્તિનું સામર્થ્ય તેના ધ્યાનમાં ન આવવાથી એ સામર્થ્ય વડે થતાં કાર્યોના કર્તાપણાનુ તે હંમેશ બીજી કોઈ પણ દિવ્ય શક્તિમાં આરોપણુ કરતો આવ્યો છે. મનની ઉત્તેજિત અવસ્થામાં આકસ્મિકપણે થયેલા મન શક્તિના નૈસર્ગિક કેન્દ્રિકરણમાથી વીજળીની જેમ એક અદ્ભુત શક્તિ નિર્માણ થાય છે, એ જાણુતો ન હોવાથી તેની દ્વારા થતા કાર્યનું કર્તાપણુ બીજી કોઈ દિવ્ય શક્તિમાં માણસે આરોપ્યુ, તેમ છતા નૈસર્ગિક કેન્દ્રિકરણ પરથી તે ચિત્તને કોઈ પણ વિવક્ષિત સંકલ્પ પર દૃઢ અને કેન્દ્રિત કરતાં શીખ્યો. અને તે પરથી દેવતાની આરાધના જે હેતુથી આપણે કરીએ તે હેતુ આ ઉપાય વડે સિદ્ધ થાય છે એ વસ્તુ તે સમજ્યો. સૃષ્ટ–કુદરતી ધર્મ પરથી જ માણુસે પોતાનું જ્ઞાન વધાર્યું છે. વરસાદને લીધે ચોમેર ફેલાતા જંગલો પરથી જ તે ખેતી કરતાં શીખ્યો. કુદરતી રીતે થતાં કાર્યો પરથી જ તેવાં કાર્યો યોજનાપૂર્વક અને ખાસ હેતુથી કરવાનું જ્ઞાન તેનામાં સ્ફુર્યું. તે જ પ્રમાણે મન શક્તિના આકસ્મિક કેન્દ્રીકરણ પરથી પોતાના સંકલ્પમાં દૃઢતા, તીવ્રતા, એકાગ્રતા વગેરે લાવીને એવી જાતની મનઃસ્થિતિ બનાવવાનું તેને સૂઝયું, અને તે, તે પ્રયત્નમાં લાગ્યો. એક જ સંકલ્પના સતત અનુસંધાનથી ચાલુ મનનો છેવટે લય કરી વિશ્વના મનતત્ત્વ સાથે સમરસ થવાથી વિશ્વમાં રહેલી વસ્તુઓના ગુણધર્મોનું જ્ઞાન પોતાનામાં સ્ફુરી શકે, પ્રગટ થઈ શકે, એવી શક્તિ તેણે પેદા કરી. ચાલુ ચિત્તપ્રવાહનો લય કર્યા પછી મૂળ સંકલ્પની દૃઢતા, તીવ્રતા અને વિશ્વના અનંત જ્ઞાનમાંથી પોતાના સંકલ્પની પૂર્તિ માટે જોઈતુ જ્ઞાન પોતાનામાં સ્ફુરણુ થવાની અને તે ધારણુ કરવાની

પોતાની પાત્રતા, એ બધાં પર પોતાના સંકલ્પની સિદ્ધિનો આધાર છે, એ પણ તેણે જોયું. અને તે મુજબ કોઈ કોઈએ પ્રયત્નો પણ કર્યા. આવા પ્રયત્નોમાંથી જે સ્ફુરણા માણસને થાય છે તે તેની હંમેશની વિચારશક્તિની અને મન શક્તિની બહારની હોય છે. તે તેની કલ્પનાની પેલે પારની હોય છે. પોતાની અંતઃશક્તિ અને વિશ્વશક્તિ, એ બેની સમરસતામાંથી તે નિર્માણ થયેલી હોય છે. આવા જ કોઈ પ્રકારને યોગીઓ અંતર્નાદ કહે છે અને ભક્તો ઈશ્વરી આદેશ સમજે છે.

આવી જાતના પ્રયત્નોમાથી જ મંત્ર અને તત્સમ વિદ્યાઓનો જન્મ થયેલો છે. તત્ત્વજ્ઞાની લોકોએ વિશ્વના સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની શોધો પણ આ જ જાતના પ્રયત્નો દ્વારા કરી હશે. તે જ પ્રમાણે આયુર્વેદની પહેલાંના ઔષધિવિદ્યાના શોધકો પણ આવી જ જાતના પ્રયત્નશીલ લોકો હશે. યોગમાર્ગમાં ઘણા આગળ વધેલા સિદ્ધો જ આવા પ્રકારની શોધો કરી શકે છે. તેમનો પ્રયત્ન કેવળ ચિત્તલયનો નહીં પણ ત્યાર પછીની મહાજાગૃતિનો હોવો જોઈએ. આ બધાની પાછળ ચિત્તના ધર્મો ઓળખીને કરેલા પ્રયત્નો છે. તેની પાછળ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો આધાર છે. પ્રયત્ન, અનુભવ અને નિરીક્ષણની મદદથી આ વિદ્યાઓનો, શાસ્ત્રોનો અને જ્ઞાનનો વિકાસ કરવાને હજુ ઘણો અવકાશ છે. આ માર્ગમાં તીવ્ર વ્યાકુળતા, હેતુ વિષે તીવ્રતા, સંકલ્પની દૃઢતા, ચીવટ, પ્રયત્નનું સાતત્ય અને સિદ્ધિ મળતાં ગમે તેટલો વિલંબ થાય તોય કદીયે ચલિત ન થનારી ધીરજ, દૃઢ ઈશ્વરનિષ્ઠા વગેરે અનેક ગુણોની જરૂર છે. ઉતાવળાપણું, અલ્પસંતોષીપણું, અવિશ્વાસ અને ચંચલતા આમાં ન ચાલે.

સાત્ત્વિક મંત્રવિદ્યા આ વિદ્યાના હેતુ અને સાધનની શુદ્ધિઅશુદ્ધિ પરથી તેના ત્રણ ભેદ પડે છે. જે હેતુનો માનવજાતિના દુઃખ-નિવારણ સાથે વ્યાપક અને નિઃસ્વાર્થ સબંધ હોય અને જેનુ સાધન પવિત્ર અને કોઈને પણ દુઃખ આપનારું ન હોય તે હેતુ અને સાધન સાત્ત્વિક મનાય છે; જેમાં

વ્યક્તિગત માન, પ્રતિષ્ઠા, સુખ, સામર્થ્ય વગેરે મેળવવાનો હેતુ હોય તે રાજસ, અને જેમા બીજાનો નાશ કરીને કોઈ પણ લૌકિક પ્રાપ્તિનો હેતુ હોઈ જેનું સાધન પણ હિંસામય, ભયાનક, સામાન્ય નીતિધર્મને માન્ય ન હોય એવુ, અમગળ અને અનેક રીતે અપવિત્ર હોય તે તામસ પ્રકાર કહેવાય. આ ત્રણ પ્રકારો માનવજાતિમા પુરાતન કાળથી ચાલતા આવ્યા છે. એમાના સાત્ત્વિક પ્રકારનો જ વિચાર અહીં પ્રસ્તુત હોવાથી બીજા બે પ્રકારોની ચર્ચા કરવાનુ કારણ નથી. માનવજાતિના કલ્યાણના હેતુથી તપસ્વી બ્રાહ્મણોએ આ બાબતમા પૂર્વે પ્રયત્ન કર્યો હતો

-ઈશ્વરભક્ત કે સાધુ પુરુષોની હયાતીમાં તેમને વિષે લોકોમાં ચમત્કારોની અફવાઓ હમેશ ચાલતી હોય છે. तेमना मरण पछी पण चमत्कार चालु होवा विषे लोकवायकाओ चाल्या करे छे जेना

चमत्कार विरुद्ध मनःशक्ति

કાર્ય-કારણભાવ ધ્યાનમાં આવતા નથી એવી બધી દષ્ટિ બાબતોનું કર્તૃત્વ ભાવિક લોકો ભક્તના કે સાધુના દિવ્ય સામર્થ્યમાં આરોપે છે. તે બધાને એ ચમત્કારો સમજે છે. સાધુ ત્યાં ચમત્કાર હોવો જ જોઈએ એવી લોકોની માન્યતા પરંપરાથી ચાલતી આવી છે. પરંતુ તપાસ કરતાં આ બધા પ્રકારોમાં અજ્ઞાન, ભોળપણ અને ભ્રમ જ દેખાઈ આવે છે. તેમાં પણ સાચે જ ચમત્કાર જેવી લાગતી કોઈ વાત સાધુના જીવનમાં બની આવી હોય તો તે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની મનની સ્થિતિમાં બનેલી આકસ્મિક ઘટના માનવી જોઈએ. તે તેની કાયમની મનઃશક્તિ અથવા હમેશની સ્વાધીન કર્તૃત્વશક્તિ કદી હોઈ શકે નહીં. મનની પવિત્રતા અને સ્થિર સ્થિતિમાં પોતાને વિષે કે બીજાને વિષે ચિત્તમાં ઊઠેલો કોઈ સંકલ્પ, કોઈ વિચાર, કોક વખત સહેજે સિદ્ધ થાય છે. અથવા અનુકૂળ સંજોગોમાં સૃષ્ટિના ધર્મ અનુસાર ભવિષ્યમાં બનનારી કોઈ બાબતની સ્ફુરણા કે કલ્પના મનની પવિત્ર સ્થિતિમાં તદ્દન સ્વાભાવિકપણે ચિત્તમાં ઊઠે છે અને વાણી દ્વારા બોલી બતાવવામાં આવે છે, અને પાછળથી તેમ જ બને છે. આવી જાતની ઘટના સાધુ મનાતી વ્યક્તિ દ્વારા થાય એટલે આપણે તેને ચમત્કાર કહીએ છીએ. પરંતુ સર્વસામાન્ય વ્યાવહારિક માણસની બાબતમાં પણ આવા અનુભવો થાય છે. પણ સાધુની માફક આપણે તેમની તરફ અદ્ભુતતા, દિવ્યતા કે ચમત્કારની દૃષ્ટિથી કદી જોતા નથી. સાધુનો એકાદ શબ્દ કે આશીર્વાદ સાચો નીવડે એટલે આપણે તેને ચમત્કાર સમજી તે પરથી તેની વિષેની શ્રદ્ધા અને પૂજ્યભાવ જન્મ ભર પોષ્યા કરીએ છીએ; પરંતુ બીજી કેટલીયે વાર તેના શબ્દો અને આશીર્વાદ નિષ્ફળ નીવડેલા હોય છે તેમની ગણતરી આપણે કદી કરતા નથી. એક વાર કોઈ

વ્યક્તિગત માન, પ્રતિષ્ઠા, સુખ, સામર્થ્ય વગેરે મેળવવાનો હેતુ હોય તે રાજસ; અને જેમાં બીજાનો નાશ કરીને કોઈ પણ લૌકિક પ્રાપ્તિનો હેતુ હોઈ જેનું સાધન પણ હિંસામય, ભયાનક, સામાન્ય નીતિધર્મને માન્ય ન હોય એવું, અમંગળ અને અનેક રીતે અપવિત્ર હોય તે તામસ પ્રકાર કહેવાય. આ ત્રણ પ્રકારો માનવજાતિમાં પુરાતન કાળથી ચાલતા આવ્યા છે. એમાંના સાત્ત્વિક પ્રકારનો જ વિચાર અહીં પ્રસ્તુત હોવાથી બીજા બે પ્રકારોની ચર્ચા કરવાનું કારણ નથી. માનવજાતિના કલ્યાણના હેતુથી તપસ્વી બ્રાહ્મણોએ આ બાબતમાં પૂર્વે પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેમાંથી જ કેટલાક મંત્રોને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી; અને તે પછી વૈદિક મંત્રો વિશે લોકોમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ અને તે હજુ સુધી ચાલતી આવી છે. મધ્યયુગના જમાનામાં મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોરખનાથ જેવા સિદ્ધ પુરુષોએ આ વિષયમાં અનેક શોધો કરી. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં પણ આ વિદ્યાના ઉપાસકો થઈ ગયા છે. યહૂદી, પારસી, ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામ ધર્મમાં પણ આ વિદ્યાનો વિકાસ થયેલો છે અર્ધજંગલી જાતિના ધર્મોથી માંડીને સુધરેલા ધર્મોવાળા લોકોમાં આ વિદ્યાનો પ્રચાર ઓછાવધતા પ્રમાણમાં થતો આવ્યો છે. હાલમાં આ વિદ્યા ઘણુંખરું લુપ્ત થઈ છે અને પૂર્વજોની તે વિદ્યાની સિદ્ધિ અને

માનવી જીવનના હિતની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં ચમત્કાર એ ભ્રમ અને ભોળપણુ વધારનાર છે. તેથી કોઈ પણ જાતનું કલ્યાણ થતું નથી. પરંતુ સાત્ત્વિક મંત્રવિદ્યા માણસને અત્યંત ઉપયોગી વિદ્યા હોઈ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો વિકાસ કરનારી છે. આજના ભૌતિક જ્ઞાન વડે અને વિજ્ઞાન વડે જેમ સૃષ્ટિના સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક ગુણધર્મોની અને શક્તિઓની શોધ થાય છે તેજ પ્રમાણે માનવી ચિત્ત અને માનવી મનના સામર્થ્યની શાસ્ત્રીય રીતે શોધ થતી જાય અને માનવીજીવનને અનેક રીતે દુઃખ-મુક્ત અને સુખમય કરવા તરફ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો માણસનું આજનું જીવન અને જીવનપદ્ધતિ ખાતરીથી પલટાઈ જશે. ભૌતિક શાસ્ત્રોના જ્ઞાનનો આજે જેવો અમર્યાદ દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે તેવોજ માનસિક શક્તિનો પણ દુરુપયોગ થવાનો સંભવ છે, એ ભય ધ્યાનમાં લઈને આપણે આ માર્ગના સાત્ત્વિક પ્રયત્નોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. તે માટે ભોળપણુ અને નાસ્તિકતા બને ટાળીને, શોધક અને ચિકિત્સક પદ્ધતિથી સૃષ્ટિમાંના અનેકવિધ ધર્મોનો અને માનવી ચિત્તશક્તિનો આપણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. કોઈ પણ સાધુના ચમત્કારથી એકદમ આશ્ચર્યચકિત થઈને ભાવિક ન બનતાં તેમાં કંઈ સત્ય છે કે ભ્રમ છે, કાકતાલીય ન્યાય છે કે કંઈક છેતરપિંડી છે, હાથચાલાકી છે કે આજુબાજુના લોકોનું કોઈ કારસ્થાન છે, વગેરે બધી બાબતોની આપણે તપાસ કરવી જોઈએ. સાધુની કોઈ વિલક્ષણ અને અનર્ઘ્ય શક્તિ વડે ચમત્કાર રૂપે કોઈનું દુઃખ દૂર થયું હોય, કોઈનો રોગ મટી ગયો હોય, કોઈને માટે તેણે પાણીનું દૂધ કરી આપ્યુ હોય અને એવી શક્તિઓ સાધુમાં ખરેખર જ હોય તો સાધુત્વનો મુખ્ય ગુણ દયા તેનામાં હોવો જ જોઈએ. તો એવી સ્થિતિમાં તેની મારફતે સમાજનાં દુઃખો અને રોગોનુ નિવારણ કરાવવાનો પ્રયત્ન આપણે કરવો જોઈએ. ગરીબગુરબાંને તેમ જ તેમનાં બાળકોને રોજ દૂધ મળે એવી વ્યવસ્થા આપણે તેની પાસે કરાવવી જોઈએ. એવુ કશુ કરવા તે સાધુ

ચમત્કાર વિષે શાસ્ત્રીય વિચાર

તૈયાર ન હોય તો તેનામાં એ જાતની માનસિક શક્તિ નથી અને તેને હાથે આ શાસ્ત્રનો વિકાસ થવાનો નથી, એમ આપણે સમજી લેવું જોઈએ ચમત્કારોની બાબતમાં આપણે શાસ્ત્રીય રીતે વિચાર અને શોધ કરતા નથી તેથી તે વિષે અંધશ્રદ્ધા અને ભોળપણું વધ્યાં છે, અને તેમાંથી જ આગળ વધીને દંભ અને છેતરપિંડી સુધી વાત જઈ પહોંચી છે. તેમાં રહેલી અંધશ્રદ્ધાની પાછળ ભય અને લાલચ હોય છે અને તેમાંથી જ ખુશામત અને ગુલામી વૃત્તિ પેદા થાય છે એમાં માનવજાતિનું કલ્યાણ નથી

આપણને વિદ્યા, શાસ્ત્ર અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિની અને તે દ્વારા કલ્યાણપ્રદ માર્ગની જરૂર છે વિદ્યા, શાસ્ત્ર ને શાસ્ત્રીય સંશોધનની જ્ઞાનની મદદથી આપણે સૃષ્ટિમાં રહેલા ગુણ, ધર્મ અને શક્તિઓ જાણી શકીએ છીએ આપણા પોતાનામાં રહેલી શક્તિઓ આપણે ઓળખવા લાગીએ છીએ અને સદ્ગુણોની મદદથી આપણે બધાના કલ્યાણ માટે તે બધાનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ આ વિદ્યા જાણનારાઓમાં પણ બે ત્રણ મહત્ત્વના પ્રકાર છે નિસર્ગના ગુણ, ધર્મ, તેની શક્તિઓ, તે જ પ્રમાણે ચિત્ત, મન, પ્રાણ અને ચેતનની શક્તિઓનાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપો, તે શક્તિઓની જાગૃતિ અને વિકાસ વગેરે જાણીને તેમની દ્વારા અંતર્બાહ્ય ઇચ્છિત પરિણામો ઉપજાવવાનું જેને સધાય છે અને અંતર્બાહ્ય જ્ઞાનના આધારે યોજના ઘડીને સંકલ્પિત હેતુની કે કાર્યની સિદ્ધિ જે સાધી શકે છે તે આ વિદ્યાનો સિદ્ધ ગણાય છે તે જ આ વિદ્યાનો ઉપાસક છે તે જ ખરો શોધક અને શાસ્ત્રજ્ઞ છે બીજો, આવા શોધક પાસેથી એ વિદ્યાના થોડાક વિધિનિષેધો, થોડીક ક્રિયાપ્રક્રિયાઓ અને થોડાક કાર્યકારણભાવ સમજી લઈને તે વિદ્યાનો ઉપયોગ કરનારો તે એ વિદ્યા અંશતઃ જાણે છે અને ત્રીજો, કોઈ નિશ્ચિત વિધિથી તેનો કેવળ ઉપયોગ કરનારો આ ત્રણમાં પરસ્પર ઘણુંજ અંતર છે મૂળ શોધક સાથે બીજા એની બરોબરી કદી પણ થઈ

શકે નહીં. જેમ રેડિયોનો અથવા કોઈ યંત્રનો મૂળ શોધક કે આવિષ્કારક એ એક; બીજો તેની પાસેથી થોડુંક જ્ઞાન લઈ તે મુજબ યંત્ર બનાવનારો; અને ત્રીજો તેની કોઈ અમુક કળ કે સ્વિચ ફેરવીને તેને ચાલુ કે બંધ કરનારો – એટલે આવી રીતે તેનો કેવળ ઉપયોગ કરનારો. એવો જ પ્રકાર મંત્ર કે મનઃશક્તિની બાબતમાં છે.

આજે પણ કેટલાક રોગો પર અને ઝેરી પ્રાણીના ઝેર પર મંત્રોપચાર કરનારા ક્યાંક મળી આવે છે. પરંતુ તેઓ તે વિદ્યાના સિદ્ધો નથી. તે કેવળ કળ કે સ્વિચ ફેરવીને યંત્ર ચાલુ કે બંધ કરનારા જેવા છે. તેમનામાં શોધકપણું પણ જોવા મળતું નથી. દીવાસળી કેમ બનાવવામાં આવે છે તેનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં તે સળગાવી શકાય છે. યંત્રની રચનાનું જ્ઞાન ન હોય તોય તે ચલાવી શકાય છે. એવો જ પ્રકાર આજના મંત્રોપચારની બાબતમાં દેખાય છે. તેથી જે કેવળ મંત્ર જાણે છે તે મંત્રજ્ઞ કે શાસ્ત્રજ્ઞ નથી. તે પ્રયોગ કરી શકે છે, પણ તેના કાર્યકારણભાવનું જ્ઞાન તેને નથી હોતું. જે અંતર્બાહ્ય શક્તિનાં મૂળતત્ત્વો જાણે છે અને તેમની વૃદ્ધિ કરીને જે તેમના યોગ્ય મેળથી ઇષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે જ સિદ્ધ અને મંત્રજ્ઞ છે. તે મંત્ર નિર્માણ કરી શકે છે. સિદ્ધ થવાને માટે મનઃશક્તિ અને સંકલ્પશક્તિ વધારવી પડે છે. તેના ગુણધર્મો અનુભવસિદ્ધ કરવા પડે છે. સૃષ્ટિમાં રહેલી સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શક્તિઓ અને તત્ત્વો જાણીને, તેમના ગુણ-ધર્મો ઓળખીને, તેમનો એકબીજા સાથે મેળ બેસાડીને અને તેમને અનુકૂળ કરી લઈને, મન અને સૃષ્ટિ એ બંને શક્તિઓની સહાયથી ઇચ્છિત સંકલ્પ અને કાર્ય પાર પાડવા માટે સંયોજકશક્તિ પોતાનામાં કેળવવી પડે છે. તેને માટે તપશ્ચર્યાની જરૂર પડે છે. જીવનનો અત્યંત મહત્ત્વનો અને ઉત્સાહનો કાળ તેની પાછળ આપવો પડે છે. આ બધી વસ્તુઓ ઉપરાંત સંકલ્પસિદ્ધિ માટે જોઈતી તીવ્રતા, પ્રખરતા વગેરે અનેક ગુણો માણસમાં હોવાની જરૂર પડે છે. આ બધી વસ્તુઓ જાણીને આપણે ચમત્કાર, સિદ્ધિ અને બીજી આ જાતની વિદ્યાઓનો વિચાર

કરવો જોઈએ આમા કઈ શક્તિ કામ કરે છે અને તેનો માનવજાતિના કલ્યાણ માટે કેટલો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે તે જોવુ જોઈએ કેવળ પોતાની કોઈ વ્યક્તિગત અને તેટલા વખત પૂરતી જરૂરિયાત અકસ્માત્ પૂરી થાય એટલા પરથી ચમત્કારની કલ્પનાથી આશ્ચર્યચકિત થઈને આપણે આખી જિંદગી કોઈને વિષે શ્રદ્ધાળુ બનીએ તે ચાલશે નહીં, તેથી માનવજાતિનુ કલ્યાણ નથી માનવજાતિના હિત માટે અનેક શક્તિઓની અને શાસ્ત્રોની આવશ્યકતા છે. તેથી માનવી મનની કોઈક વિશેષ શક્તિથી માનવજાતિનુ કંઈક હિત સિદ્ધ થઈ શકે કે નહીં અને શક્ય હોય તો તે શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ અને સાધન શા, એ શોધી કાઢવુ એ આપણુ કામ છે હિપ્નોટિઝમ, મેસ્મેરિઝમ વગેરે ઇચ્છાશક્તિના પ્રયોગો આજે કેટલાક લોકો કરે છે. તેમા સત્યઅસત્ય કેટલુ છે અને તે વિદ્યાના માનવી મન પર સારાનરસા શા પરિણામ થાય છે તે આપણે જાણી લેવા જોઈએ કેટલાક યૌગિક પંથોમા શક્તિપાત અથવા શક્તિસચરણવિદ્યાથી ગુરુ શિષ્યનો માર્ગ અને અભ્યાસ સહેલો બનાવે છે તેમા પણ મન શક્તિનો કેટલો સબંધ છે અને શિષ્યની પ્રગતિ માટે તેનો કેટલો ઉપયોગ થઈ શકે છે, તેમ જ તે શક્તિનો ઉપયોગ કેવળ આ જ ક્ષેત્રમા થઈ શકે છે કે જીવનના બીજા ક્ષેત્રોમા પણ તે વિદ્યાના સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરીને માનવજાતિના દુખો ઓછા કરી શકાય, તેનુ પણ જ્ઞાન આપણે મેળવવુ જોઈએ યોગની અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓનો અને ઉપસિદ્ધિઓનો માનવી પ્રગતિમા કશો ઉપયોગ થઈ શકે કે નહીં તે પણ તપાસવુ જોઈએ છાયાસાધન, અગ્નિસાધન વગેરે સાધનો વડે મનની શક્તિ વધારીને, આધ્યાત્મિક માર્ગમા તેનો ઉપયોગ કરીને પોતાની ઉન્નતિ સાધનારા પથો આપણા દેશમા છે તેમાય ખરેખર કેટલુ તથ્ય છે તેની પણ તપાસ કરવી જોઈએ સાપ વીંછી કે બીજા ઝેરી પ્રાણીઓનુ ઝેર મત્રથી ઉતારવાના તેમ જ શીત, પિત્ત અને વાત પર મત્રનો ઉપચાર કરવાના પ્રકારો આપણા દેશમા ક્યાક ક્યાક પ્રચલિત છે, તેમા પણ સત્ય કેટલુ છે તે શોધી

કાઢવું જોઈએ. સારાંશ, આ એકંદર બધા પ્રકારોમાં મનની શક્તિનો શો સંબંધ છે અને તેમાં કાર્યકારણસંબંધ શા છે તેનુ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી સંશોધન થવાની જરૂર છે.

સંશોધનનું ફળ

આ બધાનુ સત્ય જ્ઞાન થયા વગર તેમ જ તેને શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ મળ્યા વગર આ વિષયમાં એક બાજુથી અંધવિશ્વાસ અને બીજી બાજુથી નાસ્તિકતા જેવી પરસ્પરવિરોધી વસ્તુઓ પેદા થયેલી છે તે દૂર નહીં થાય. એ બંને વસ્તુઓ જીવનના ઉત્કર્ષની અને ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી બાધક છે. કોઈ પણ વિષયના સત્ય અને યથાર્થ જ્ઞાનથી, તે જ્ઞાનના સામર્થ્યથી અને યોગ્ય પ્રસંગે તેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાથી માનવી જીવન ઉત્કર્ષ અને ઉન્નતિ તરફ પ્રગતિ કરે છે. માનવી મનનુ સામર્થ્ય કેવી રીતે જાગ્રત અને વૃદ્ધિંગત કરવું અને જેમ આપણે શરીર ને બુદ્ધિની શક્તિનો ઉપયોગ કરીને આપણું જીવન સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેમ તે સામર્થ્યનો પણ જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ઉપયોગ કરીને આપણું જીવન નિર્દોષ, દુઃખરહિત અને સુખમય કેવી રીતે બનાવવું, એ જ આને અંગે સવાલ છે. સદ્‌ગુણોને રૂપે આપણામાં વિકાસ પામેલી માનસિક શક્તિ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં આપણને ઉપયોગી થાય છે એમાં શંકા નથી પરંતુ આ સિવાય બીજી રીતે મનની શક્તિ વિકસાવીને તે બધી શક્તિ જો શુદ્ધ સંકલ્પમાં કેંદ્રિત કરી શકાય અને તે સંકલ્પની દૃઢતા, તીવ્રતા અને એકાગ્રતા વધારીને વિશ્વશક્તિની સાથે, પરમાત્માની સાથે, સમરસ થવાનું જો માણસ સિદ્ધ કરી શકે તો તેનામાં કંઈક વિશેષ શક્તિ સંચરવા માંડે છે અને તે શક્તિની મદદથી કેટલીક મુશ્કેલ બાબતો પણ સહેજે સિદ્ધ થઈ શકે છે. આમાં કશી અદ્‌ભુતતા નથી. એમાં ચમત્કાર નથી. અનેક કુદરતી ધર્મો પ્રમાણે માનવી મનનો પણ એ એક ધર્મ છે. વિદ્યુત વગેરે સૃષ્ટિના ધર્મો જેમ અમુક સંયોગોમાં પ્રગટ થાય છે, તે જ પ્રમાણે માનવી મનનો આ ધર્મ પણ યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં યોગ્ય પ્રયત્નથી પ્રગટ થાય છે. આપણે અભ્યાસી,

પ્રયત્નશીલ અને નિષ્ઠાવાન બનીએ તો ચમત્કારના ભ્રમથી અથવા ખરેખર બનેલા ચમત્કારથી આશ્ચર્યચકિત ન થતાં, ભોળી શ્રદ્ધાથી ભાવનાવશ ન બનતાં, તેના કાર્યકારણભાવની શોધ કરીને, સૃષ્ટિના અને મનઃશક્તિના ગુણધર્મો ઓળખીને તેમનું સશાસ્ત્ર જ્ઞાન આપણે મેળવીએ, અને તેનો માનવી જીવનમાં ઉપયોગ કરતા રહીએ. તેમ થાય તો તેમાંની વિશેષતા અને તે સાથે જ લોકોની ભોળી શ્રદ્ધા નાશ પામશે અને આપણું જીવન સહેજે સમૃદ્ધ થશે.

ઈશ્વરનિષ્ઠાની આવશ્યકતા અને તેનું સામર્થ્ય

માનવજાતિની સર્વાંગી ઉન્નતિ વિષે તાલાવેલી, જ્ઞાન વિષે અભિરુચિ, પ્રાણીમાત્ર વિષે પ્રેમ, દુખિયાને વિષે કરુણા, પવિત્રતા, સંયમ અને સદ્‌ગુણો તરફ સ્વાભાવિક વલણ, પોતે કષ્ટ વેઠીને બીજાઓને સુખી જોવાની ઈચ્છા, જીવન-સિદ્ધિ વિષે મહત્ત્વાકાંક્ષા, પ્રયત્નના સાતત્ય માટે જરૂરી ચીવટ, શોધકપણું, ધૈર્ય, ગાંભીર્ય વગેરે અનેક પ્રકારની પાત્રતા જેનામાં હોય તેને માટે ઉપર જણાવેલી સિદ્ધિ મુશ્કેલ નથી અને સૌથી મહત્ત્વનો ગુણ તે ઈશ્વરનિષ્ઠા છે. તે જેનામાં હશે તેને કશું જ મુશ્કેલ નથી. કોઈ પણ સિદ્ધિ આપણે સંકલ્પશક્તિથી સિદ્ધ કરી શકતા હોઈએ તોપણ, સર્વ શક્તિનો અને સર્વ સામર્થ્યનો અનંત ભંડાર જે પરમાત્મા તેની પાસેથી જ આપણામાં કોઈ પણ શક્તિ સંચરે છે અને આવિર્ભાવ પામે છે. તેના પરની નિષ્ઠા વિના આપણે તે અનંત શક્તિમાંથી આપણા પોતાનામાં કોઈ પણ વિશિષ્ટ શક્તિ લાવી શકતા નથી, તેમ જ ધારણ પણ કરી શકતા નથી. એટલા માટે પોતાનો ક્ષુદ્ર અહંકાર ફેંકી દઈને, પોતાપણું ભૂલી જઈને નમ્રતા, અનન્યતા અને એકનિષ્ઠાથી આપણે વિશ્વશક્તિ સાથે સમરસ થઈ શકીએ તો તેમાંથી જ આગળ ઉપર પ્રાપ્ત થનારી મહાજાગૃતિમાં આપણામાં સંકલ્પિત જ્ઞાનની અને શક્તિની સ્ફુરણા અને સંચાર થયા વિના રહેશે નહીં. જીવનની બધી સિદ્ધિઓનું મૂળ આમાં જ છે.

ખંડ ૧ : ધર્મ્ય વ્યવહાર

૧

વિદ્યાર્થીદશાનું મહત્ત્વ

મારા બાળમિત્રો,

सस्कार ग्रहण करवानो समय

તમને ઉપદેશના ચાર બોલ કહેવાને પ્રસંગે મને ઘણો આનંદ થાય છે. તમે વિદ્યાર્થી છો. આખા જીવનમાં આ કાળ ખૂબ આનંદનો અને સુખનો માનવામાં આવે છે. માણસ મોટો થયા પછી દુનિયાદારીની અનેક આપત્તિઓ અને મુશ્કેલીઓથી ત્રાસે છે, ત્યારે તેને પોતાની વિદ્યાર્થીદશા યાદ આવે છે, અને તે વખતે આપણે કેટલા સુખી અને આનંદી હતા એમ તેને થાય છે. એનુ કારણ એટલું જ કે એ વખતે તેના પર કોઈ પણ સાંસારિક જવાબદારી હોતી નથી. પરંતુ જીવનના હિતની દૃષ્ટિથી એકંદરે વિચાર કરતાં આ અવસ્થા અત્યંત મહત્ત્વની છે. આ જ કાળમાં જે સંસ્કાર અને જે ટેવો પડે છે તે આખી જિંદગી માણસમાં ટકી રહે છે. તેથી આ કાળ મને કેવળ આનંદ અને નિશ્ચિંતતાનો ન લાગતાં જીવનમાં જરૂરી એવાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની, ઉચ્ચ સંસ્કાર મેળવવાની અને સારી ટેવો પાડવાની દૃષ્ટિથી ઘણો મહત્ત્વનો લાગે છે. આ જ કાળમાં તમે જો જીવનનું મહત્ત્વ સમજો તો આજની તમારી ચાલુ વિદ્યાર્થીદશામાં જ તમે પોતાના ભવિષ્યના જીવનનો પાયો નાખી શકશો આજે જો તમને સારા સંસ્કારો મળે, તમને સારું શિક્ષણ મળે અને તેને અનુરૂપ તમારા સંકલ્પો હવે પછી પણ ટકી રહે તો તમારું આખું જીવન ઉજ્જવળ થયા વગર રહેશે નહીં. પણ એવી જાતની દીક્ષા મેળવવાની

વ્યવસ્થા આજે સમાજમાં ક્યાંય નથી. આજે તમે એવી સ્થિતિમાં છો કે જો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, સારા સંસ્કારો તમારા મનમાં દૃઢ કરવામાં આવે, તો તમારામાંથી જ અલૌકિક માણસો નિર્માણ કરી શકાય. આ દૃષ્ટિથી જીવનનો વિચાર કરતાં અત્યારનો તમારો કાળ ઘણો મહત્ત્વનો માનવો જોઈએ એમાં શંકા નથી.

શ્રેષ્ઠ પુરુષોના ચરિત્રોમાંથી બોધ

દુનિયામાં સદાચારી અને દુરાચારી, સત્કર્મરત અને હંમેશાં દુષ્ટ કાર્યમાં મગ્ન, પરોપકારી અને બીજાનું સર્વસ્વ હરણ કરનારા, દયાળુ અને ઘાતકી, પવિત્ર અને વ્યસની, સંયમી અને સ્વેચ્છાચારી, ઉદાર અને કૃપણ, ધર્મનિષ્ઠ અને સ્વચ્છંદી, સેવાપરાયણ અને સ્વાર્થી, એવા પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવના માણસો જોવામાં આવે છે. તે બધાનું જીવન તપાસતાં જણાય છે કે, સારાનરસા સંસ્કાર તેમના બચપણથી જ તેમને મળ્યા હતા. કૃતજ્ઞતા, દયા, સત્યવચન, પ્રામાણિકતા, ઉદ્યોગપ્રિયતા, નિયમિતતા, મહેનત કરવાની ટેવ, નિરલસતા, આજ્ઞાધારકતા, માતૃપિતૃભાવ, બંધુભગિનીભાવ, પોતાના પડોશી વિષે સખ્યભાવ, મિત્રતા, સહકારવૃત્તિ, બીજાને ઉપયોગી થવાની હોંશ, અને વ્યસન, દુરાચરણ, સ્વાર્થ, અન્યાય, અસ્વચ્છતા, કઠોરતા, કપટ, કૃપણતા ઇત્યાદિ દુર્ગુણો વિષે અણગમો કે નિષેધવૃત્તિ વગેરે બધા સુસંસ્કારો નાનપણથી મળેલા હોય તો જ તે હૃદયમાં દૃઢ થાય છે અને યોગ્ય વખતે વૃદ્ધિ પામે છે. ધર્મનિષ્ઠા, અને ઈશ્વરનિષ્ઠા, દેશપ્રેમ અને સજ્જનો વિષે સદ્ભાવ, સદ્ગ્રંથો વિષે રુચિ અને પરોપકારની હોંશ, પોતાના કરતાં નાનાઓ માટે સ્નેહ અને મમતા અને વડીલો વિષે આદર અને પૂજ્યભાવ, દુર્બળ, પંગુ અને માંદા વિષે સહાનુભૂતિ અને કરુણા, નિર્ભયતા અને સાહસમાં આનંદ વગેરે અનેક સદ્ગુણોના સંસ્કારો આ ઉંમરમાં જ મળે તો તે જેટલા ઊંડે ઊતરશે તેટલા પછીની ઉંમરમાં ઊતરશે નહીં. જગતના મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો પરથી આ જ વાત આપણને જણાઈ આવે છે. શ્રી રામચંદ્ર અને શ્રી કૃષ્ણ, સિદ્ધાર્થ ગૌતમ અને વર્ધમાન

મહાવીર, સૉક્રેટીસ અને ઈશુ ખ્રિસ્ત, જ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથ, શંકરાચાર્ય અને વિદ્યારણ્ય, વૉશિંગ્ટન અને ગૅરિબાલ્ડી, રાણા પ્રતાપ અને અને શિવાજી મહારાજ, સંત તુકારામ અને સમર્થ રામદાસ, માધવરાવ પેશવા અને રામશાસ્ત્રી, આ બધાનાં તેમ જ અર્વાચીન કાળના શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચતાં આ જ વાત પુરવાર થાય છે. એ બધા પુરુષોને નાનપણમાં જ ઉન્નત અને ઉદાત્ત સંસ્કારો મળ્યા હતા. અનુકૂળ અને કંઈક પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ તે સંસ્કારોનું પોષણ થતાં થતાં તે દૃઢ થયા, અને યોગ્ય વખતે તેમના સદ્‌ગુણો પ્રગટ થતા રહ્યા, અને તેથી છેવટે તેઓ ધન્ય થયા. આ બધા પરથી એ જ સ્પષ્ટ થાય છે કે, વિદ્યાર્થીદશા એ જીવનની ઘણી જ મહત્ત્વની અવસ્થા છે. તે અવસ્થાનું મહત્ત્વ આપણે પ્રાચીન કાળમાં જાણતા હતા. તે કાળે આપણને આ ઉંમરમાં ઉત્તમોત્તમ સંસ્કારો મળે એવી સગવડ હતી. એ જાતની દીક્ષા દરેક વિદ્યાર્થીને આપવામાં આવતી. બ્રહ્મચર્યની દીક્ષાને વિદ્યાર્થીદશાની શરૂઆત માનવામાં આવતી. જીવન કેવળ પોતાના શારીરિક સુખ માટે નથી પણ તે બધા માટે અને ધર્મ માટે છે એ મહાન સંસ્કાર નાનપણથી જ વિદ્યાર્થીના હૃદય પર ઠસાવવામાં આવતો. આપણે કમનસીબે એ શિક્ષણપ્રણાલી, એ દીક્ષાપરંપરા લુપ્ત થયા પછી સમય અનુસાર જરૂરી ફેરફાર કરીને તે ચાલુ રાખવાની યોજના મોટા પ્રમાણ પર કોઈ કરી શક્યું નહીં; અને બાળપણ તથા વિદ્યાર્થીદશા એ ધર્મ, શીલ, ચારિત્ર્ય, નીતિ વગેરેથી સંપન્ન થવાની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વનાં છે, જીવનવિષયક મહાવ્રતની દીક્ષા લઈને જીવનનો મહાન હેતુ પાર પાડવા માટે જોઈતા સદ્‌ગુણોના સંસ્કાર મેળવવાનો તે પુણ્યકાળ છે, એ ભાવના આપણામાં ફરી નિર્માણ થઈ નહીં.

પણ વિદ્યાર્થીઓ, તમે ઇતિહાસ જાણતા હો તો તમને જણાયું જ હશે કે, આ બધાનાં કેવાં અનિષ્ટ પરિણામ આપણે બધાને કેટલાંય વરસોથી ભોગવવાં પડે છે. આનું તમને દુઃખ અને શરમ હોય, આ

સ્થિતિમાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર થાય એવી તમારી ઇચ્છા હોય, તો તમારે જાગ્રત થઈને આ સ્થિતિ બદલવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને પોતાની વિદ્યાર્થીદશા સફળ કરવાની પાછળ તમારે લાગવું જોઈએ ઉત્તમોત્તમ સંસ્કાર મળવાની સગવડ તમને આજે ક્યાંય ન દેખાતી હોય તોયે તમે મહાન પુરુષોના ચરિત્રો તથા સારા ગ્રંથો વાંચો, તે બધાનું મનન કરો, અને તે પરથી યોગ્ય બોધ ગ્રહણ કરો. આપણુને સારું શિક્ષણ અને સંસ્કાર આપનારું કોઈ નથી એમ માની નિરાશ થઈને બેસી ન રહો. સારા થવાની તમને ઇચ્છા હોય તો તમે પોતે જ ઉત્સાહપૂર્વક સારા સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરવા મંડી પડો. તમારા અંતરમાં જો સદિચ્છા પ્રગટે તો ચાલુ સ્થિતિમાંથી પણ તમને રસ્તો મળશે તમારી ઇચ્છા દૃઢ હશે, તમારો સંકલ્પ પ્રબળ હશે, તો પરમાત્મા તમારો માર્ગદર્શક બનશે તમારા માર્ગમાં નડતા અંતરાયો દૂર કરવાનું સામર્થ્ય તે તમને આપશે. પરંતુ તે માટે તમારે પોતાના પ્રયત્નની પરાકાષ્ઠા કરવી જોઈએ. તમારે આ બાબતમાં કદી પણ આળસ કે કંટાળો ન કરતાં હમેશ ઉત્સાહી અને પ્રયત્ન-શીલ રહેવું જોઈએ

सारानरसा सस्कारोना परिणाम

સર્વોત્કૃષ્ટ સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરવાનો તમારે માટે આ જ કાળ છે અને ખરાબ ટેવો પાડીને જીવનને કુમાર્ગે ચઢાવવાનોય આ જ કાળ છે. કઈ વાતનું શું પરિણામ આવશે એ સમજવાની શક્તિ આજે તમારામાં નથી અને કોઈ પણ બાબતના પરિણામનો દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરવા જેટલી સૂક્ષ્મતા અને પ્રગલ્ભતા પણ આજે તમારી બુદ્ધિમાં આવેલી નથી. તમે પોતે આજે સારા-નરસાનો વિચાર કરી શકો તેમ નથી તેથી જે વસ્તુઓ મહાપુરુષોએ માન્ય કરેલી છે, સંત સજ્જનોએ જે વસ્તુઓને મહત્ત્વની ગણી છે તેને જ તમે અપનાવો. સજ્જનોને તમે તમારા જીવનના માર્ગદર્શક બનાવો. તેથી તમારામાં સંયમ અને પુરુષાર્થ બને આવશે. વખત

જતાં તમારી ઉંમર અને અનુભવ વધ્યા પછી તમારામાં વિવેકની વૃદ્ધિ થશે. તે વિવેક જ આગળ જતાં તમને સારાનરસાના નિર્ણયમાં સહાયભૂત થશે. તમારો આત્મવિશ્વાસ વધશે. પછી પોતાના માર્ગમાં તમારે કોઈને પૂછવાપણુ નહી રહે. પણ ત્યાં સુધી તમે કોઈ વિવેકી અને સુજ્ઞ માણસની સલાહથી વર્તો તેમાં તમારું કલ્યાણ છે. સારા થવાની તમારી ઉત્કટ ઇચ્છા હોય તો આજે પણ તમને જે જ્ઞાન છે તેને આચરણમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરો ખરાબ શું છે તેનો પણ તમને ખ્યાલ છે; તેનો દૃઢતાથી ત્યાગ કરો. પોતાનુ જીવન ઉન્નત અને ઉદાત્ત થાય એવી મહત્ત્વાકાંક્ષા તમારામા હોય તો આજથી એ માર્ગે ચાલો.

निश्चय, निर्दोषता अने सौंदर्य

કાયા, વાચા અને મનથી નિર્દોષ રહેવાનો તમારે આજથી જ નિશ્ચય કરવો જોઈએ; કારણ આજની તમારી નિર્દોષ અવસ્થામાં જ તમે પવિત્ર નિશ્ચય કરી શકો છો. એક વાર તમે નિશ્ચય કરો એટલે પછી કોઈ પણ સ્થિતિમાં તે પાર પાડવાની શક્તિ તમારામાં જાગ્રત થયા વગર રહેશે નહીં. પણ નિશ્ચયને અંગે ત્રણ મહત્ત્વની બાબતો તમારે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. આ બાબતમા તમારે હંમેશ પ્રામાણિક, પ્રયત્નશીલ અને સાવધ રહેવું જોઈએ. આ ત્રણમાંથી એક પણ બાબત તરફ તમે દુર્લક્ષ કરશો તો તમારો નિશ્ચય પાર નહીં પડે. નિશ્ચયને દૃઢ અને મજબૂત બનાવવો કે કમજોર બનાવવો તે તમારા હાથમાં છે. દૃઢ નિશ્ચય વડે નિર્દોષતા સિદ્ધ કરવી એ તમારું પહેલુ કામ છે. તે સાધ્યા પછી પણ કાયાવાચામન દ્વારા પ્રગટ થતા અનેક સદ્ગુણો સંપાદન કરવાનો તમારો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ તમારું શરીર મજબૂત અને ચપળ થાય તે માટે તમારે પરિશ્રમ અથવા વ્યાયામ કરવો જોઈએ દરરોજ પરિશ્રમ કે વ્યાયામ કર્યા વગર આપણને જમવાનો અધિકાર નથી એમ તમારે સમજવુ જોઈએ. કોઈ પણ વ્યસનનો જરા સરખો ચેપ તમારે પોતાને કદી ન લાગવા દેવો જોઈએ. આખી જિંદગી વ્યસનથી મુક્ત રહેવુ હોય તો તે વિષે તમારા ચિત્તમાં તીવ્ર

નિષેધની ભાવના સતત જાગ્રત રહેવા દો. તે ભાવના તમને એ બાબતમાં શુદ્ધ રાખશે. તમારું જીવન બધી બાજુથી ઉદાત્ત થાય એમ તમે ઇચ્છતા હો તો અનેક સદ્‌ગુણો તમારે પોતાનામાં કેળવવા જોઈશે અને પોતાના જીવનને સર્વાંગ સુંદર અને નિર્દોષ બનાવવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો પોતાની કાયિક, વાચિક અને માનસિક દરેક ક્રિયા પર તમારે લક્ષ આપવું પડશે. દરેક જાતની ખામી તમારે ભરી કાઢવી પડશે. તે બાબતમાં આળસ કે દુર્લક્ષ કર્યે નહીં ચાલે. તમારા કાંડામાં ને બાહુમાં એકેક મણ વજન સહેજે ઊંચકવા જેટલી શક્તિ લાવવી શક્ય હોવા છતાં તે મેળવવાની બાબતમાં તમે પ્રયત્નશીલ નહીં હો તો તમને શક્તિ કરતાં અશક્તિ પ્રિય છે અથવા શક્તિ પ્રિય હોવા છતાં તે મેળવવાની બાબતમાં તમે આળસુ છો, એ બેમાંથી કોઈ પણ એક વાત સાચી ઠરશે. તમારા હાથપગમાં, અંગેઅંગમાં શક્તિનો સતત સંચાર ચાલુ રહે એવી તમારી ઇચ્છા હોય તો તમારે તમારા બધા અવયવોને યોગ્ય તાલીમ આપવી જોઈએ. તમારા નાનામોટા દરેક અવયવમાં પ્રસંગ આવ્યે જોઈતી કાર્યક્ષમતા દેખાવી જોઈએ. તમારા કોઈ પણ અવયવને તમારે ખરાબ ટેવ ન પાડવી જોઈએ. તે વિના નિર્દોષતા સિદ્ધ નહીં થાય. શરીર નીરોગી, સુદૃઢ, પ્રમાણસરનું, ચપળ અને સ્ફૂર્તિલું રાખો એટલે તેમાં જ બધું શારીરિક સૌંદર્ય ભરાઈ રહેશે. તમારા શરીરમાં શુદ્ધ લોહી ફરવા દો એટલે તમારા શરીર પર કાન્તિ ઝળકશે. આમાં જ ખરું સૌંદર્ય અને પૌરુષ છે.

વાચાશુદ્ધિ અને ક્રિયાશુદ્ધિ અંગે સાવધપણું

તમારે પોતાની વાણી હંમેશાં પવિત્ર રાખવી જોઈએ. તમારા મોઢામાંથી કદી પણ અભદ્ર, હલકા કે ગલીચ શબ્દો ન નીકળવા જોઈએ. નિંદા, કપટ, દ્વેષ, અસત્ય, અપ્રામાણિકતા, છેતરપિંડી, એ બધા દોષો તમારી વાણીમાં કદી ન આવવા જોઈએ. તેમાં મૃદુતા, મધુરતા અને સત્યતા સહેજે હોવી જોઈએ. દુખિયાનાં દુઃખ હલકાં કરવાની તેમ જ સંકટમાં સપડાયેલાઓને તથા ભય

પામેલાઓને હિંમત આપવાની શક્તિ તમારા શબ્દમાં હોવી જોઈએ. તમારા શબ્દોમાંથી નિરાધારને આધાર, વિચારહીનોને વિચાર અને અજ્ઞાનીને જ્ઞાન મળવું જોઈએ. અને ઉદ્દામ, ઘાતકી અને દુરાચારી લોકોને ડર લાગે અને તેઓ પસ્તાવો કરવા પ્રેરાય એવુ સામર્થ્ય પણ તમારા શબ્દમાં હોવું જોઈએ. જીવન કેવળ મૃદુતાથી ચાલતું નથી, તેથી પ્રસંગે માણસમાં સખતાઈ,' ટેકીલાપણુ અને ન્યાયની કઠોરતા પણ હોવી જોઈએ જીવનને માટે જરૂરી ગુણોનો અત્યારથી જ તમારે અભ્યાસ રાખવો જોઈએ; અને અત્યારથી જ તમારામા ગુણદોષની બાબતમાં ગ્રાહ્ય-અગ્રાહ્ય-વૃત્તિ દૃઢ થવી જોઈએ. કોઈ પણ દોષને ક્ષુલ્લક ન સમજતા. ક્ષુલ્લક સમજીને તે તરફ આજે તમે દુર્લક્ષ કરશો તો તમારામાં ગુણોની વૃદ્ધિ ન થતાં દોષોની જ કેવળ વૃદ્ધિ થતી જશે; કારણુ કે ગુણોનો પ્રયત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરવો પડે છે, જ્યારે દોષો કેવળ દુર્લક્ષ કરવાથી વધે છે. અનેક ખોટી ટેવો જે માણસમાં મોટપણામાં તેનો સ્વભાવ બની ગયેલી દેખાય છે તે વ્યવસ્થિત અને સભ્ય વર્તનની દૃષ્ટિથી બીજાઓને વિચિત્ર લાગે છે. પરંતુ મોટપણમાં તે વિષે કોઈ સૂચના કે ઇશારો સગ્ખો કરી શકતુ નથી. માણસને પોતાની બધી ઇન્દ્રિયો પર, પોતાની ક્રિયાઓ પર, હમેશ સાવધપણે નજર રાખવાનો અભ્યાસ હોય તો કોઈ પણ વિચિત્ર ટેવ તેને પડી શકશે નહીં. કેટલાક મોટી ઉંમરના માણસોમાંય અવ્યવસ્થિતપણે હાથપગ વડે કંઈક ને કંઈક નિરર્થક ક્રિયા કરતા રહેવાની ટેવો નજરે પડે છે. તેની શરૂઆત પણ તમારી આ ઉંમરમાં થયેલી હોય છે. કેટલાક છોકરાઓને દાંતે નખ કરડવાની ટેવ પડેલી હોય છે. તે પછી મોટપણામાં પણ તેવી ને તેવી જ ચાલુ રહે છે. તેથી તમારે આ બાબતમાં સાવધ રહેવું જોઈએ. પોતાના હાથપગ, મોં, આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે જે ક્રિયાઓ થાય છે તે બધી વ્યવસ્થિત, યોગ્ય અને જરૂર પ્રમાણે થતી રહે એ વિષે તમે સાવધાન રહેજો. તમારા બોલવામાં, ચાલવામાં, હસવામાં કોઈ પણ રીતે અતિશયતા કે કોઈ દોષ ન દેખાવો જોઈએ. તમારા વિનોદમાં

હૃદયનુ માધુર્ય, પ્રેમ અને જ્ઞાનનો સુંદર મેળ હોવો જોઈએ. જેનો તમે વિનોદ કરો તેને પણ તેથી આનંદ થવો જોઈએ, અને દુઃખ તો કદી ન થવુ જોઈએ. તેને જ નિર્દોષ વિનોદ કહી શકાય. કોઈની મશ્કરી કરીને અથવા તેને ચીડવીને કે દુઃખ દઈને તમે વિનોદ કરતા હો, આનંદ માણતા હો તો તે વિનોદ નહીં પણ દુષ્ટતા કહેવાશે. જેને લીધે તેને દુઃખ થતુ હોય અને શરમ લાગતી હોય એવી કોઈની ખોડ, દુર્બળતા કે ગરીબીને ઉદ્દેશીને વિનોદ કરીને આનંદ મેળવવાનો તમે પ્રયત્ન કરતા હો તો તમારામા કરુણા નથી, પણ દુખિયાના દુઃખમાંથી પણ મનોરંજન કરવા જેટલા તમે નિષ્ઠુર છો એવો તેનો અર્થ થાય. તમારા વિનોદમા કદી પણ કોઈ પણ જાતની અસભ્યતા ન હોવી જોઈએ. આવી રીતે કાયા, વાચા, મન વડે થતી તમારી કોઈ પણ ક્રિયામાં દોષ ન રહે એટલા માટે તમે પોતાની દરેક વૃત્તિને, કૃતિને, ટેવને અને સ્વભાવને તપાસતા રહો અને તેને નિર્દોષ કરતા રહો. તમારા તરફથી બીજાઓને સુખ મળે અને સ્વાર્થ, અન્યાય, દુષ્ટતા, અવિવેક, આળસ, દુર્લક્ષ વગેરેને લીધે તમારા તરફથી કોઈને પણ દુઃખ ન થાય, તે માટે તમારે આ ઉંમરે જ સાવધપણે વર્તવું જોઈએ. તમારા સહેજે બોલવામાય તમારા સદ્ગુણોનું દર્શન થવુ જોઈએ. તમને સંગીત ન આવડે તોય ચાલે; કારણ સંગીત તેટલા વખત પૂરતુ મધુર લાગે છે પરંતુ તમારા હમેશના બોલવામા જ તમે માધુર્ય રેડી શકો તો તેમાંથી જ તમારી વાચાસિદ્ધિ અને મનઃશુદ્ધિ હમેશ પ્રગટ થતી રહેશે. ટૂંકમાં, પોતાની દરેક ઇન્દ્રિયમા સમતા, નિર્મળતા, ઉચિતતા અને વ્યવસ્થિતતા લાવીને તે દ્વારા જગતમાં પ્રેમ અને આનંદ ફેલાવતા રહેવાનો અત્યારથી જ તમારો સંકલ્પ અને પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. પોતાના વિચારો યોગ્ય રીતે બીજા આગળ રજૂ કરવાની અને તેમને ગળે ઉતારવાની કળા તમારે અત્યારથી જ કેળવવી જોઈએ. મુખ-દુર્બલતા કે શરમાળપણુ, બીકણપણુ કે સંકોચશીલતા તમારામાં ન હોવી જોઈએ. તમારામાં સભાક્ષોભ ન હોવો જોઈએ. સ્પષ્ટ બોલવાની

હિંમત હોવી જોઈએ. પણ ઉદ્ધતાઈ કે અવિવેક ન હોવો જોઈએ. તમારા બોલવાનો કોઈને કંટાળો કે તિરસ્કાર ન આવવો જોઈએ. તેથી પરિમિત, વ્યવસ્થિત, સુસંગત અને પ્રસંગોચિત બોલવાની તમારે ટેવ પાડવી જોઈએ. બીજાઓને કંટાળો આવે તે પહેલાંજ તમારે પોતાની વાણીને રોકવી જોઈએ. બકબક કરનારો, ગપ્પા હાંકનારો અથવા કરવા કરતાં બોલવાનું જ વધારે, એમ પણ તમારે વિષે કહેવાનો કોઈને પ્રસંગ ન આવવો જોઈએ. એક સંતનું વચન છે કે,

अतिका भला न बोलना। अतिकी भली न चूप॥
अतिका भला न बरसना। अतिकी भली न धूप॥

તેનું રહસ્ય તમે ધ્યાનમાં રાખશો. તે પ્રમાણે વર્તવા માટે તમારામાં વિવેક, તારતમ્ય, સમયજ્ઞતા વગેરે ગુણો હોવા જોઈએ. પોતાના કાર્યની પોતે જ પ્રશંસા કરવાની ટેવ તમને ન હોવી હોઈએ. ગર્વ તમને કદી ન થવો જોઈએ. તમે પોતે સદ્‌ગુણી થાઓ તોય બીજાને કદી પણ હીન ગણશો નહીં. પ્રેમથી બધાને પોતાના કરવાની વૃત્તિ તમારામાં હોવી જોઈએ.

રસનેંદ્રિયની શુદ્ધિ

બોલવાની બાબતમાં જેમ તમારે પોતાની વાણી પર સંયમ રાખીને તે બાબતનું ઔચિત્ય સાધવું પડશે તે જ પ્રમાણે ખાનપાનની બાબતમાં પણ તમારે પોતાની જીભ પર સંયમ રાખવો જોઈશે. સ્વાદહીન અન્ન કોઈને ગમતુ નથી, અને તે સંતોષપૂર્વક ખાવાનું કોઈનાથીયે કદી બની શકશે નહીં. વળી આરોગ્યની દૃષ્ટિથી તે હિતકર પણ નથી. આરોગ્યની દૃષ્ટિથી અન્નમાં સર્વોત્તમ સ્વાદ લાગવો બહુ જ જરૂરી છે અને તે માટે આપણી રસનેંદ્રિય પણ ઘણી નીરોગી અને તીક્ષ્ણ હોવી જોઈએ. પણ આપણે તેમ ન કરતાં ઊલટું ખાવાના પદાર્થોમાં અનેક તીવ્ર દ્રવ્યો નાખીને તેને સ્વાદિષ્ટ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આ પ્રયત્ન અનેક દૃષ્ટિથી અનિષ્ટકારક હોવા છતાંય આપણે તે જ

ચાલુ રાખીને આપણી રસનેંદ્રિયની શક્તિને ક્ષીણ કરીએ છીએ. આવી ખરાબ ટેવોમાં ન પડતાં યોગ્ય પરિશ્રમ અને વ્યાયામ વડે તમે પોતાની હોજરી સારી રાખજો. તેની પાચનશક્તિ સતેજ રાખજો. તે સતેજ રહે તેના પર તમારી સ્વાદેન્દ્રિયની તીક્ષ્ણતા અને નીરોગિતાનો આધાર છે. સાદા ખાનપાનમાં જ સર્વોત્તમ રુચિ લાગવાનો આરોગ્યપ્રદ અને શક્તિવર્ધક ઉપાય આ જ છે. વ્યાયામ કરવા છતાં તમારી ક્ષુધા સતેજ ન થાય અને સાદા ખોરાકમાં તમને રુચિ ન લાગે તો તે વખતે તમારું પેટ સાફ થાય એવો ઉપાય કરજો અથવા એક બે દિવસ નિરાહારી રહેજો પણ એવે વખતે કંઈ સ્વાદિષ્ટ ખાઈને જીભ દ્વારા સુખ ભોગવવાના ખોટા માર્ગમાં પડીને ખરાબ ટેવથી પોતાનું આરોગ્ય તેમ જ જીવન બગાડતા નહીં.

પહેરવેશની બાબતમાં વિવેક

ખાનપાનની જેમ તમારી રહેણી, તમારો પહેરવેશ સાદો હોવો જોઈએ. કપડાંની બાબતમાં ફેશન કરતાં સગવડ તરફ તમે વધારે લક્ષ આપજો. ભભકા કરતાં સુઘડ-સુતરાપણાને તમારે વધારે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. કપડાંની સુંદરતા કરતાં અને તેના કીમતીપણા કરતાં, સાદાઈ અને સ્વચ્છતાને તમે મહત્ત્વ આપજો. કપડાંનો વિચાર કરતી વખતે પોતાના દરરોજના ધંધાની સગવડની દૃષ્ટિથી તેમ જ આરોગ્ય, સાદાઈ ને આર્થિક સ્થિતિ વગેરેની દૃષ્ટિથી તમે વિચાર કરજો. કપડાંથી પોતાને શોભાવવાનો અને મોટાઈ મેળવવાનો પ્રયત્ન બુદ્ધિહીન અને મૂર્ખ માણસ કરે છે. તે તેને માટે યોગ્ય છે એમ સમજવું પણ તમારા જેવાઓએ તો પોતાના નીરોગી, સુદૃઢ અને સુડોળ શરીરથી, તેમ જ બૌદ્ધિક અને માનસિક સદ્ગુણો વડે સુશોભિત થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખવી જોઈએ. કપડાંની જેમ જ તમારી ઘરમાંની અને બહારની રહેણી પણ સાદી અને વ્યવસ્થિત હોવી જોઈએ. તમારું આખું જીવન જ વ્યવસ્થિત હોવું જોઈએ. પોતાની બધી વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત રાખવાની તેમજ તે સારી રીતે વાપરવાની

તમને ટેવ હોવી જોઈએ. દરેક બાબતમાં શિસ્તથી વર્તવાનો તમારો સ્વભાવ બનવો જોઈએ. કામ કરવામાં નિયમિતપણું સાચવજો. બોલેલું વચન અને કબૂલ કરેલું કામ વખતસર પૂરું કરવાની બાબતમાં તમે હમેશ દક્ષ રહેજો. કાર્યમાં તત્પરતા સાથે તે સફાઈથી કરવાની આવડત તમારામાં હોવી જોઈએ. તમારામાં ઉદ્યોગપ્રિયતા હોવી જોઈએ. તેથી તમારો સમય કદી પણ નકામો નહીં જાય. આ ઉમરે બને તેટલી વિદ્યાઓ અને કળાઓનું જ્ઞાન મેળવવાની હોંશ તમને હોવી જોઈએ. આવી રીતે અનેક વિદ્યાઓ, કળાઓ અને સદ્ગુણોથી તમારું જીવન સમૃદ્ધ થવું જોઈએ. તમારી સાદાઈ, પવિત્રતા, બીજાને ઉપયોગી થવાની તમારી તત્પરતા, સ્વાર્થનો અભાવ, મધુરતા એ ગુણોને લીધે ઘરમાં અને મિત્રોમાં તમે પ્રિય થયા વગર રહેશો નહીં.

અન્યાય-પ્રસંગે કર્તવ્યજાગૃતિ

આટલું કહ્યા પછી પણ જીવનની દૃષ્ટિથી બીજી એક બે મહત્ત્વની બાબતો જણાવવી જરૂરી છે. તમારે કદી કોઈના પર અન્યાય ન કરવો જોઈએ, તેમજ કોઈનો અન્યાય પણ તમે સહન ન કરતા. તે જ પ્રમાણે બીજા પ્રત્યે કોઈ અન્યાય કરતો હોય તો તે પણ તમારાથી સહન ન થવો જોઈએ, અને શક્ય તેટલા પ્રયત્નથી તમારે તે અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવો જોઈએ. તેમ કરવાનું તમારું કર્તવ્ય છે. આપણે નાના છીએ, આપણું કોણ સાંભળવાનું ? આપણું શું ચાલવાનું ? એવા વિચારથી તમારે આવે વખતે શાંત બેસી ન રહેવું જોઈએ. તમે નાના હો તોપણ તમારામાં અપાર ધૈર્ય અને શ્રદ્ધા હોવાં જોઈએ. પોતાની બાજુ ન્યાયની છે એવા વિશ્વાસથી તમારે અન્યાયનો વિરોધ કરવો જોઈએ. આ ઉમરથીજ આ સંસ્કાર જો તમારામાં દૃઢ થાય અને પ્રસંગ પડ્યે તે પ્રમાણે તમે વર્તો તો મોટા થશો ત્યારે તે તમારો સ્વભાવ થઈ જશે. તે જ પ્રમાણે કોઈ સંકટમાં છે એમ તમને જણાઈ આવતાંજ તેને મદદ કરીને સંકટમુક્ત કરવાની વૃત્તિ તમારામાં પેદા થવી જોઈએ અને તેના સંકટનું નિવારણ કરવાનો પ્રયત્ન તમારે

તમારી શક્તિ અનુસાર કરવો જોઈએ જીવનની દૃષ્ટિથી આ સદ્ગુણોની ઘણી જ જરૂર છે

પરિશ્રમનુ महत्त्व

શારીરિક પરિશ્રમનો તમને કદી કંટાળો ન હોવો જોઈએ. તેમાં તમને નાનમ ન લાગવી જોઈએ. પરિશ્રમ ન કરવો એ દુર્બળતાનું અને ખોટા અહંકારનું લક્ષણ છે એમ તમે માનજો. આયતુ ખાનારા અને બીજાના પરિશ્રમ પર સુખ અને સ્વાસ્થ્યની ઇચ્છા કરનારા લોકો દીઠે સશક્ત લાગે, તોપણ તેઓ મનથી દુર્બળ છે એમ તમે ચોક્કસ માનજો કેટલાક રોગો એવા હોય છે કે તેનાથી પીડાતા લોકો બહારથી હૃષ્ટપુષ્ટ દેખાય છે, પણ તેમનામા કામ કરવાની શક્તિ હોતી નથી. એ જ વાત પરિશ્રમનો કંટાળો કરનારાને લાગુ પડે છે. તમે પોતાનું શરીર, બુદ્ધિ, મન અને વાણી પવિત્ર રાખજો. તેમને તમે યોગ્ય ટેવો પાડો અને કોઈ પણ બાજુથી દોષ સાથે સબધ ન આવવા દો તો તમારા જેવા ભાગ્યવાન બીજા કોઈ નથી એમ માનજો. એ ભાગ્ય તમારા હાથમાં છે. આજ તમે વિદ્યાર્થી છો. થોડા વરસ પછી તમે જ અહીંના નાગરિક કહેવાશો. તમે ગૃહસ્થ બનશો. પોતાનું જીવન બધી બાજુથી આદર્શ થવું જોઈએ એવી તમારી ઇચ્છા હોય તો અત્યારથી જ તમારે તે માટે પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ આજની કેવળ પુસ્તકિયા કેળવણીથી તમારામાં સજ્જનતા નહીં આવે. તમારામાં પૌરુષ કે કર્તવ્યનિષ્ઠા નહીં આવે. તે માટે તમારે જાતે જ દીર્ઘ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સાવધપણે, ચીવટથી એક એક ગુણ તમારે વધારવો જોઈએ. દોષ કાઢી નાખવા જોઈએ તમારા સદ્ગુણો અને કર્તૃત્વથી જ આ શહેરને શોભા આવશે. તમે જ આ નગરના રત્નો તરીકે આગળ આવવાના છો. તમે જ તમારા કુટુંબને, સમાજને અને ગામને ભૂષણરૂપ થવાના છો. આ બધું તમારા હાથમા છે. જીવનનો ઉદાત્ત હેતુ તમે આજથી જ અપનાવો તો એ હેતુ જ તમને જીવનમા ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ તરફ લઈ જશે. પોતાનું કર્તૃત્વ અનેક સદ્ગુણોથી અનેક રીતે વધારીને તે દ્વારા કેવળ

પોતાના જ સુખની ઇચ્છા ન કરતાં પોતાની આજુબાજુના, પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનાર જગતને સુખી કરવું એ જ આપણું ખરું કર્તવ્ય છે, એમાં જ માનવતા છે, એવી શ્રદ્ધા રાખીને તમે વર્તવા માંડશો તો જીવનની બધી સિદ્ધિઓ તમને અનુકૂળ થશે અને તમારું જીવન સફળ થશે એમાં શંકા નથી. પરમાત્મા તમારા શુભ હેતુમાં તમને સદૈવ સહાય થાઓ.

(અનેક વ્યાખ્યાનોમાંથી સંકલિત)

૨

સુખ વિષે ધર્મ્ય વિચાર

બાળાઓ,

સ્વતંત્રતાનાં લક્ષણો શાં ?

તમે આ વખતે અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. તે પરથી જીવન વિષેના તમારા વિચારોનો પ્રવાહ કઈ દિશામાં વહે છે તેની કલ્પના કરી શકાય છે. તમે બધી વિદ્યાર્થિનીઓ છો. કૌટુંબિક અને સામાજિક દૃષ્ટિથી તમારું જીવન છોકરાઓ જેટલું સ્વતંત્ર નથી, તોપણ બધી રીતે આપણને સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઈએ એવું તમને લાગતું હોય એમ તમારા પ્રશ્નો પરથી દેખાઈ આવે છે. સ્વતંત્રતા બધાને પ્રિય છે એમાં શંકા નથી. નાનું બાળક કે મૂર્ખ માણસ પણ સ્વતંત્રતા ઇચ્છે છે. તમને પણ પોતા પર નિયંત્રણ હોય તે રુચતું નથી. તમે તો કેળવણી લઈને જ્ઞાનસંપન્ન થઈ રહ્યા છો. તે જ પ્રમાણે કેળવણી પૂરી કર્યા પછી અર્થસંપાદન કરવાનીયે તમે ઉમેદ રાખો છો. એવી સ્થિતિમાં તમને સ્વાતંત્ર્યની ઇચ્છા હોય

તેમાં નવાઈ નથી; અથવા એમાં તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષાનો અતિરેક છે અથવા કશું અનુચિત છે, એમ પણ કહી શકાય નહીં. પરંતુ તમારા બધા વિચારમાં અને તમારી ઇચ્છામાં એક મહત્ત્વનો દોષ છે તે એ કે, તમારા બધા વિચારો અને તમારી બધી આકાંક્ષાઓ તમારા પોતાના જ સુખને લક્ષમાં રાખીને તેની આજુબાજુ જાણે ફરતાં હોય એમ લાગે છે. કોઈ પણ માર્ગે પુષ્કળ પૈસા મેળવીને મનમાન્યાં શરીરસુખ પ્રાપ્ત કરવાં એ જ હેતુ તમારા બધા વિચારોમાં અને કલ્પનાઓમાં મુખ્યત્વે જણાઈ આવે છે. તમારી એવી સમજણ કે લગભગ ખાતરી થયેલી જણાય છે કે, સ્ત્રીઓ પૈસા મેળવી શકતી નથી, તેથી તેમને સ્વતંત્રતા નથી અને સ્વાતંત્ર્ય ન હોવાને કારણે જ તેઓ આજ સુધી બધી રીતે દુઃખ ભોગવતી આવી છે. આ તમારી સમજણ સર્વાંશે ખરી કે સર્વાંશે ખોટી નથી. જીવન વિષેની જે દૃષ્ટિ રાખી તમે તમારા સુખનો વિચાર કર્યો છે અને સુખની જે વ્યાખ્યાઓ અને કલ્પનાઓ તમે કરી છે, તે સંપૂર્ણ જીવન વિષે વધારે યોગ્ય અને વિશાળ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનું તમને સૂઝે અને તમે તેમ કરી શકો તો સદંતર બદલાવાનોય સંભવ છે. આજે તમે જે કેળવણી લઈ રહ્યા છો તેમાં માનવી જીવનને જરૂરી કેટલી વિદ્યાઓ અને કળાઓનો સમાવેશ થાય છે, અને તેમાં માણસને સંસ્કારી અને જ્ઞાની બનાવવાનું સામર્થ્ય કેટલું છે, એ પ્રશ્ન હમણાં બાજુએ રાખીએ તોપણ તમારે વિષે એમ કહેવું પડે કે ચાલુ કેળવણીને કારણે તમારા પહેલાંની અનેક પેઢીઓની સ્ત્રીઓ કરતાં આપણે વધારે બુદ્ધિશાળી, હોશિયાર અને જ્ઞાનસંપન્ન છીએ એમ તમને લાગવાનું અને પહેલાંની પેઢીઓની શિક્ષણ ન પામેલી બધી સ્ત્રીઓનું—તમારી માતાઓનું પણ—જીવન ઘણું દુઃખમાં ગયું હશે એવી કલ્પનાથી તમને તેમને વિષે દયા આવતી હોવાનું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ખરેખર, તેમને વિષે તમારી આવી જ સમજણ હોય, તો તેમાં તમે ભૂલ કરો છો એમ કહેવું જોઈએ. ભણતરમાં તમારી બુદ્ધિમત્તા જોઈને તમારી માતાને આનંદ

થતો હોય તો એટલા પરથી પોતાના અભણપણા માટે તેમને દુ:ખ થાય છે એવો અર્થ તમે ન કરશો. તેમના સમય કરતાં આજનો જમાનો જુદો છે અને આજના વખતમાં ભણતર વિના તમારું લગ્ન થવું કઠણ છે એ વાતનું તેમને સતત ભાન હોવાથી, જેમ જેમ તમે પરીક્ષાઓ પાસ કરો છો તેમ તેમ તેમને તમારા લગ્નની મુશ્કેલી ઓછી લાગવાનોયે તે આનંદ હોવાનો સંભવ છે. તમારી માતાઓ કે ઘરની વડીલ સ્ત્રીઓ તમારા જેટલી ભણેલી નથી તોપણ તે કારણે અમે દુ:ખી છીએ એમ તેઓ કદી તમને કહે છે શું? અને ન કહેતાં હોય તોપણ તેઓ ખરેખર દુ:ખી છે શું? તમે એક વાર તેમને પૂછી તો જુઓ. જે ગૃહક્ષેત્રમાં તેમને કામ કરવું પડે છે, તેમાં તેમના અશિક્ષિતપણાને કારણે તેમને કંઈ મુશ્કેલી નડે છે? તેમાં તેમને જેટલું સમજાય છે તેનાં કરતાં તમને ભણેલાઓને વધારે શું સમજાય છે? પુરુષ મહેનત કરી પૈસા કમાઈ લાવે છે કંઈ સ્વતંત્ર સ્થિતિમાંથી તે કમાણી કરી લાવે છે તે તો એ જ જાણે. પરંતુ જે કમાય છે તે બધું પોતાની પત્નીને સોંપી દે છે. તેમાંથી કરકસરથી તે બધી ગૃહવ્યવસ્થા ચલાવે છે. છોકરાંછૈયાંને અને કોઈને પણ કશાની ઊણપ પડવા દેતી નથી. પુરુષને પૈસા કમાવા સિવાય બીજી બાબતમાં કશી ચિંતા કરવી પડતી નથી કે જોવું પડતું નથી. આવી સ્થિતિ સોમાંથી નવ્વાણુ ઘરોમાં મળશે. એ ઘરોમાં અધિકારની દૃષ્ટિથી ગૃહક્ષેત્રમાં કોની સત્તા આપણને જોવા મળે છે? સ્ત્રીઓ પરતંત્ર છે એમ આપણે કહીએ છીએ, પરંતુ ઘેરઘેર પ્રાબલ્ય તેમનું જ દેખાય છે. તેવું તેમનું પ્રાબલ્ય જો ન હોત તો એકત્ર રહેનારાં કુટુંબો સ્ત્રીઓને કારણે જ વિભક્ત થયેલાં શાથી જોવામાં આવે છે? એ ભાઈઓની જુદા થવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા ભાગ્યે જ કોઈ ઠેકાણે જોવા મળે. પરંતુ સ્ત્રીઓને કારણે ભાઈભાઈ જુદા થયેલા બધે જોવામાં આવે છે. ઘરમાં સ્ત્રીઓનું પ્રાબલ્ય ન હોત અને સ્ત્રીઓ કેવળ પરતંત્ર હોત, તો આમ બનત ખરું? હવે, તમારી માતાએ

કે બીજી સ્ત્રીઓ અશિક્ષિત હતી તેથી તેમને કારણે ઘરના આવા ભાગલા પડ્યા, પણ હવે તમે સુશિક્ષિત થઈ છો એટલે હવે આ બધી વસ્તુઓ ટાળવાની બુદ્ધિ કે શક્તિ તમારામા છે કે? લગ્ન કર્યા પછી પતિ અને પતિના ભાઈ, દેરાણી જેઠાણી, વગેરે બધા સાથે એકત્ર કુટુબ ચલાવવાની તમારી તૈયારી છે કે? સારાશ, સ્ત્રીઓ અશિક્ષિત હોય કે સુશિક્ષિત, ઘરમા પોતાનુ જ પ્રાબલ્ય હોવુ જોઈએ એમ તેમને બધીને લાગે છે ઘરના લગ્નપ્રસંગે કે વિશેષ કાર્યમા ખર્ચની બાબતમા તમારા ઘરમા તમારા મા અને બાપ વચ્ચે જ્યારે મતભેદ થાય છે, ત્યારે છેવટે કોના મત પ્રમાણે ગજા ઉપરાત ખર્ચ થાય છે અને એ કાર્યો પાર પાડવામા આવે છે, તેનો વિચાર કરો અને એકદરે મતપ્રાબલ્યનો અદાજ કાઢો, તો તેમાય સ્ત્રીઓનુ પ્રાબલ્ય તમને જણાયા વગર રહેશે નહીં અને એટલુ હોવા છતા આપણે કહીએ છીએ કે સ્ત્રીઓને સ્વતત્રતા નથી, તેમને કોઈ પૂછતુ નથી!

સતોષપૂર્વક સહન કર્યા વિના પ્રેમ અને સુખ મળતા નથી

તમારામાથી દરેક જણ પોતાની ગૃહસ્થિતિનો વિચાર કરીને કહો કે, તમારા ઘરમા તમારી માનુ ચાલે છે કે પિતાનુ? ઘણે ખરે ઠેકાણે માનુ જ પ્રાબલ્ય અને તેની જ સત્તા દેખાશે એ પ્રાબલ્ય અને સત્તાનો ઉપયોગ તે શો કરે છે એ વાત જુદી આખો જનમારો ઘરસસાર ચલાવીને તમારી પહેલાની પેઢીની સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના પતિનો અને ઘરના બીજા માણસોનો જે વિશ્વાસ, આત્મીય ભાવ, અને પ્રેમ સપાદન કર્યા તેના કરતા અધિક વિશ્વાસ, આત્મીય ભાવ, અને પ્રેમ તમે સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ પોતાના પતિનો અને ઘરના બીજા માણસોનો સપાદન કરી શકશો એવી તમને ખાતરી છે કે? તમારી દૃષ્ટિથી અશિક્ષિત કહેનારી પણ વસ્તુત સસ્કારી અને સારા સ્વભાવની સ્ત્રી પોતાના પતિ, પતિના માતાપિતા તેમ જ ઘરના બીજા માણસો માટે પ્રસગ પડ્યે જેટલા કષ્ટ અને ત્રાસ સહન કરે છે તેટલા સહન કરવાની તમારી

તયારી છે ખરી? તમારા લગ્ન થયેલાં ન હોવાથી આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનુ તમને કદાચ કઠણ લાગશે; પરંતુ આજે જે ઘરમા તમે નાનાંનાં મોટા થયા, જ્યાં તમારા માબાપ પોતાની શક્તિ અનુસાર તમને સુખમા રાખવાના પ્રયત્ન કરે છે, જે ઘરમાં તમે સુખસગવડોથી રહો છો, તે ઘરમાં પ્રસગ પડ્યે પોતાનાં માતાપિતા માટે, પોતાના ભાઈ-ભાડુંઓ માટે તમે સંતોષપૂર્વક કેટલુ સહન કરી શકો છો, તે પરથી તમારા ભાવિ જીવન વિષે તમારે અદાજે કાઢવો કંઈ મુશ્કેલ નથી. આજ જે માણસો તમારા શિક્ષણ માટે પોતે અગવડો વેઠે છે તેમને માટે જરૂર પડ્યે સહન કરવાની તમારી તૈયારી ન હોય, તો લગ્ન થયા પછી પતિના ઘરનાં અપરિચિત માણસો માટે તમે સહન કરવાને ક્યાથી તૈયાર થવાના? તમારા પ્રશ્નોનો એકંદરે વિચાર કરતાં તમને ખૂબ પૈસો મેળવવાની અને તેની મદદથી સુખી થવાની ઇચ્છા છે, એવું જે મેં શરૂઆતમા જ કહ્યુ તેનો આશય એ જ કે તમારા બધા વિચારો ગમે તેમ કરીને કેવળ પોતાની જાતને સુખી કરવાના છે. પણ આ શિક્ષણથી નોકરી મેળવીને તમે કેટલા પૈસા મેળવી શકશો અને તે પૈસાથી કેટલુ સુખ મેળવી શકશો એનો તમે વિચાર કર્યો નથી. લોકો તમને સુખ આપે એમ તમે ઇચ્છો છો, પણ લોકોએ તમને શા માટે સુખ આપવુ તેનો તમે વિચાર કર્યો નથી. તમારી માતાઓ સ્વતંત્રપણે પૈસા કમાતી નથી, પરંતુ પોતાના પતિનો તે પૂરેપૂરો વિશ્વાસ ધરાવે છે. તે સ્થિતિમાં તેમને કયુ સુખ ઓછું છે એમ તમને લાગે છે? પરસ્પર વિશ્વાસ, પરસ્પર લાગણી, સહૃદયતા અને હૃદયની કોમળતાથી જે સુખ મળે છે તે પૈસાથી કદી પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરું? બીજાને સુખ આપવાની તેમજ પ્રેમ ને કર્તવ્યને ખાતર સહન કરવાની વૃત્તિ તમારામાં ન હોય, તો તમારે માટે પ્રેમથી સહન કરવા કોણ તૈયાર થાય? શિક્ષણને લીધે આગલી પેઢી કરતા આપણે સ્વાધીન થઈશુ એમ તમે પોતાને વિષે માનો છો, પણ તમે સ્વાધીન કેવી રીતે થવાનાં? નોકરી અને સ્વાધીનતા એ વસ્તુઓજ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે વળી, સ્વાધીન રહેવાને

માટે જે જાતની માનસિક પાત્રતા અને સુસંસ્કાર માણસમાં હોવાં જોઈએ તે આ શિક્ષણથી આપણામાં આવી ગયાં છે એવી જો તમારી સમજણ હોય તો તેમાં તમે થાપ ખાઓ છો. આજનું પુસ્તકિયું શિક્ષણ અને સંસ્કારિતા સાવ ભિન્ન વસ્તુઓ છે. સત્ય, પ્રામાણિકપણું, ઉદારતા, સંયમ, દયા, સૌજન્ય, વિવેક, વગેરે માનવી સદ્‌ગુણો સંસ્કારિતાના સાચા દર્શક છે અને તે અભણ માણસમાં પણ જોવા મળે છે, જ્યારે એથી ઊલટા દુર્ગુણો ભણેલા માણસમાં જોવા મળે છે. એટલે શિક્ષણ અને સુસંસ્કાર એ બેનો કંઈ નિત્ય સંબંધ નથી. તમારી માતાઓ ભણેલી ન હોય તોય સુસંસ્કારી હોઈ શકે છે; અને તમે શિક્ષણ પામીનેય સુસંસ્કારહીન રહો એમ બને. આવી સ્થિતિમાં તમે સ્વાધીન શી રીતે રહી શકવાનાં? અનેક સુખોની લાલસા જેમના મનમાં ભરેલી હોય તેનામાં સ્વાધીનતા શી રીતે ટકી શકે? તમારે લગ્ન કરવું છે અને તે કરીને તમારે સ્વાધીન રહેવું છે. એટલે તમારા પતિએ તમારા કાયમના ગુલામ થઈને રહેવું જોઈએ, એવી જ ઇચ્છા તમે રાખવાનાં ને? એટલે તેણે તમારા તાબેદાર થઈને રહેવું જોઈએ, ખરું ને? અને તેણે તમારા તાબેદાર શા માટે રહેવું જોઈએ વારુ? તમે શિક્ષિત છો અને નોકરી કરીને પૈસા કમાઓ છો માટે? તમે કહેશો કે, અમે એકબીજા પર

એક જ વ્યક્તિ વિષે સતત મોહ રહેવો શક્ય નથી; કારણ કે તે આકર્ષણની પાછળ ચાલતો હોય છે. તમારામાં પ્રેમ, નિષ્ઠા, ઉદારતા, કર્તવ્યબુદ્ધિ, બીજા માટે સંતોષપૂર્વક સહન કરવાની ભાવના, ઉદાત્તતા વગેરે ગુણો ન હોય તો તમારા ચાર દિવસના બનાવટી સૌંદર્ય પર તમારો પતિ કેટલો વખત આકર્ષિત થઈને રહેશે ? અને તે પણ તમારી પેઠે જ કેવળ મોહલુબ્ધ છે એમ તમને સમજાયા પછી તમે પણ તેના મોહમા કેટલા દિવસ રહેવાના ? આવી રીતે અરસપરસ એકબીજાની ખરી ઓળખ અને ખાતરી થયા પછી સંસારમા પ્રેમ, સુખ અને સંતોષ ક્યાંથી મળવાના ? કેવળ સુખની અભિલાષાથી ભેગી થયેલી બે વ્યક્તિઓ તે અભિલાષા માટે આવશ્યક આકર્ષણ અને તેને વિષેનો ભ્રમ ઊડી જતાં સુખથી સાથે કેવી રીતે રહી શકવાની ? અને વળી એવી જ સ્થિતિમાં તેમને એકત્ર રહેવુ પડે તો તેઓ એકબીજા વિષે હંમેશ સંશયી રહીને તેમ જ એકબીજા પર સતત ચોકી કરીને રાતદિવસ પજવવાનુ જ કામ કરવાના.

मानवी प्रेमनी आगळ केवळ सुखनी अभिलाषानी किंमत ओछी ज

આ બધા અનર્થોનું કારણ તમે પોતાના ચિત્તમા રાખેલી સુખાભિલાષા જ છે. તેને જ તમે તમારા જીવનનુ ધ્યેય બનાવ્યુ છે. આપણી પાસે ધન હોય તો બધા જ આપણને સુખ આપવાનો પ્રયત્ન કરશે એમ તમે સમજો એ ભ્રમણા છે. જેને મજૂરી જોઈતી હશે તે બહુ તો તમારું કામ કરશે. પણ તે તમને સુખ શા માટે આપશે ? તે તમારા પર પ્રેમ અને વિશ્વાસ શા માટે રાખશે ? તમારે માટે તે પ્રેમપૂર્વક ઘસારો શા માટે વેઠશે ? આ રસ્તે તમે કદી સુખી નહીં થાઓ. તમારે સુખી થવુ હોય તો જીવનનું ધ્યેય ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત રાખો, કેવળ અભિલાષાની પાછળ પડો નહીં. પ્રેમ જોઈતો હોય તો પહેલાં પ્રેમ કરતા શીખો. પ્રેમ શીખવો હોય તો પહેલાં પોતાનો ક્ષુદ્ર અહંકાર છોડીને બીજા માટે મહેનત કરતા અને સહન કરતાં શીખો. પ્રેમ કરશો

તો પ્રેમ મળશે. વિશ્વાસ રાખશો તો બીજાનો વિશ્વાસ મેળવશો. તમે સહન કરશો તો તમારે માટે કોઈ સહન કરશે. સુખનો સંબંધ કેવળ શરીર સાથે નથી. મનની ઉચ્ચ સ્થિતિ સિવાય ખરું સુખ પ્રાપ્ત થવું શક્ય નથી. પૈસાની મદદથી એકાદ મુશ્કેલી દૂર થઈ શકે, પણ સુખ મળે નહીં. બીજાઓને સુખી કરીને સુખ મેળવવાની આકાંક્ષા રાખશો તો કોક દિવસેય તમે સુખી થશો. પણ કેવળ પોતાના જ સુખની ઇચ્છા કર્યા કરશો તો તે તમારે ભાગે આવવા જેટલુ સસ્તું નથી. તમારી માતાએ પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધુ, તેથી જ તે આજે તમારા પિતાની બધી કમાણીની માલેક થઈને બેઠી છે. પોતે મૂકેલાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસને લીધે જ આજે તે તમારા પિતાના સંપૂર્ણ વિશ્વાસને પાત્ર થયેલી છે. તેણે બધુ સહન કર્યું તેથી જ તેને માટે તમારા પિતા ગમે તે કરવા તૈયાર છે. તેણે પોતાનું જુદું એવું કશુ જ રાખ્યું નહીં, માન્યું નહીં, તેથી જ આજે ઘરમાં જે કાંઈ છે તે બધુ તેનું જ થઈ ગયું છે. સારા, સંસ્કારી અને ધર્મનિષ્ઠ કુટુંબોમાં બધે આ જ સ્થિતિ જણાશે. તમારા આ શિક્ષણમાં નોકરી કરીને પેટ ભરવા ઉપરાંત વધારે કયું સામર્થ્ય છે? તેના પર આધાર રાખી સદ્‌ગુણો તરફ દુર્લક્ષ કરશો નહીં; ધર્મને ભૂલશો નહીં; માનવતા છોડશો નહીં. પૈસા કરતાં માનવહૃદયની કિંમત ચોક્કસ વધારે છે. માટે પૈસા કમાવાના મોહમાં પડીને માનવી મન અને પ્રેમ ગુમાવશો નહીં.

દુઃખી છે એમ તમને લાગે છે અને તેથી તમને તેમની દયા આવે છે એમ પણ તમે જણાવ્યું. પણ એ તમારી દયા સાચી છે કે કેમ એ તમે જ તમારું મન જરા તપાસીને જુઓ. તમારા દરેકના ઘરની સ્થિતિ હું જાણતો નથી; પણ મને એટલી ખબર છે કે આજે ભણતી કેટલીય છોકરીઓ પોતે ભણે છે એ જાણે માબાપ પર ભારે મોટો ઉપકાર કરતી હોય એમ માને છે. ઘરમાં ગમે તેટલી અડચણો હોય છતાં, પોતાના કામનો બોજો પોતાની માતાને ઘણો સહન કરવો પડે છે એવું જાણતા છતાં, તેના કામમાં તેને મદદ કરવાની તેમને વૃત્તિ થતી નથી. તમને સાચે જ તમારી માની દયા આવતી હોય અને તેને વિષે લાગણી થતી હોય તો તેની સાથે તમે આવી રીતે કદી નહીં વર્તો. ઓછામાં ઓછું તમારે માટે તેને શ્રમ ન પડે એટલું તો કરો. તમારે માટે તમે તેને હેરાન ન કરો. પરંતુ જે છોકરીઓમાં વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ માને મદદ ન કરવા જેટલાં અજ્ઞાન, અહંકાર અને જડતા હોય, તેઓ નોકરી કરીને બે પૈસા કમાતી થયા પછી પોતાની માતા અને ભાઈભાંડુઓ સાથે નોકરના જેવી વર્તણૂક રાખે તો તેમાં શી નવાઈ? અને જે છોકરીઓની જીવન વિષેની કલ્પના, ભાવના અને મનોવૃત્તિ કેવળ સ્વસુખલક્ષી હોય, તેઓ આનાથી જુદી રીતે ઘરમાં કેમ વર્તશે? અને લગ્ન થયા પછી પતિ અને તેના ઘરના પહેલાના અપરિચિત માણસો સાથે તેમનો વ્યવહાર સ્વાર્થ સિવાય બીજી કઈ દૃષ્ટિથી ચાલશે? માટે તમારે કર્તવ્યનિષ્ઠ ને ધર્મનિષ્ઠ થવું હોય અને બધા સાથે સ્નેહ અને ઉદારતાથી વર્તવું હોય તો આજ જે ઘરમાં તમે છો, જે પરિવારમાં તમે રહો છો, ત્યાંથી જ આ વસ્તુઓનો પ્રારંભ કરો. તમે બધી સ્વાર્થી છો અથવા તો તમારાં માતપિતા માટે તમને દયામાયા નથી કે તમારા ભાઈબ્હેનો વિષે તમને મમતા નથી, એમ કહેવાને મારી પાસે કશો આધાર નથી. પરંતુ તમારા કેવળ સ્વસુખલક્ષી વિચારો, પૈસાથી સુખી થવાની તમારી કલ્પનાઓ, થોડું ભણેલા કે સાવ અભણ લોકો વિષેના તમારા ખોટા ખ્યાલો અને શિક્ષણને કારણે પોતા વિષેના તમારા વિલક્ષણ ઉચ્ચ ખ્યાલો જોઈને

મારા મનમાં જે વિચારો આવે છે, તે હું તમારી આગળ કહી રહી છું. સાધારણ લખતાં વાંચતાં આવડે છે એવી સ્ત્રીઓ પણ પતિ પરદેશમાં હોય ત્યારે ઘરનો, ઘરની ખેતીવાડીનો તેમ જ બીજો કોઈ ધંધો હોય તો તે પણ કેટલી દક્ષતાથી અને હોશિયારીથી ચલાવી શકે છે એનાં ઉદાહરણોની તમને ખબર પડે તો ચાલુ કેળવણી વિષેનું તમારું અભિમાન તેમ જ ઓછું કે બિલકુલ ન ભણેલી સ્ત્રીઓ વિષેની તમારી ભૂલભરેલી માન્યતાઓ દૂર થશે એવી મારી ખાતરી છે.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રી-પુરુષનું સરખું મહત્ત્વ

તમે સુખી થવા ઇચ્છો છો તેમાં તમારો કશો દોષ નથી.. પરંતુ સુખનો માર્ગ તમે જાણતાં નથી. બીજાઓને સુખ આપવામાં કૃપણ રહીને અને પોતાને માટે બીજાની પાસે કષ્ટ કરાવીને તમે સ્વાતંત્ર્ય અને સુખની ઇચ્છા કરો છો એ તમારી ભૂલ છે. સુખની ઇચ્છા તો પ્રાણીમાત્રને હોય છે. પરંતુ તે કયે માર્ગે સુખ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે પરથી તેની પરખ થાય છે. એ સુખમાં કેવળ શારીરિક સુખનો ભાગ કેટલો છે અને માનવી શ્રેષ્ઠ ગુણોનો તેમ જ ધર્મનો ભાગ કેટલો છે તે પરથી માણસની પાત્રતા નક્કી થાય છે. પુરુષોના હાથમાં બધી સત્તા હોવાથી સ્ત્રીઓને પરતંત્રતા સહન કરવી પડે છે અને તેથી તેમને મૂંઝવણ થાય છે અને તેમની પ્રગતિ અનેક રીતે કુંઠિત થાય છે એમ તમે કહ્યું તે અમુક અંશે સાચું છે એમાં શંકા નથી. નોકરિયાત વર્ગોમાં પૈસા કમાવાનું કામ પુરુષો જ ઘણા વખતથી કરતા આવેલા હોવાથી અને તે વર્ગમાં સ્ત્રીઓને પૈસા કમાવાનું સાધન ન હોવાથી આપણે સ્ત્રીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છીએ એમ પુરુષોને લાગવા માંડ્યું. ખેડૂતોમાં કે બીજા શ્રમજીવી વર્ગોમાં પુરુષોની સાથે સ્ત્રીઓ પણ શ્રમ કરે છે, તેથી તે વર્ગોમાં કમાણીની બાબતમાં એટલો ભેદ માનવામાં આવતો નથી. પરંતુ નોકરી કરનારા વર્ગોમાં તેવો ભેદ એટલી હદ સુધી વધ્યો કે પુરુષ પોતાને કુટુંબનો સત્તાધીશ સમજવા લાગ્યો. તેના મૂર્ખપણાને લીધે સ્ત્રીઓ પર કેટલીક બાબતોમાં તેના

તરફથી અન્યાયો પણ થતા રહ્યા. પરિણામે સ્ત્રીઓને પોતે પરતંત્ર છે એમ લાગવા માંડયું. તે તેમને અસહ્ય થયું અને શિક્ષણનો માર્ગ છોકરાઓની પેઠે છોકરીઓ માટે પણ ખુલ્લો થયો અને તેમને પણ નોકરીઓ મળવા લાગી એટલે તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ આવવા લાગ્યો અને આપણે પણ પુરુષોની માફક સ્વતંત્ર અને સુખી થઈએ એમ તેમને લાગવા માંડયુ. પરંતુ પુરુષ સ્વતંત્ર છે એટલે કઈ સ્વતંત્રતા તેને છે? નોકરી કરીને પોતાનું અને પોતાનાં બૈરાંછોકરાંનું ગુજરાન ચલાવવાની શક્તિ તેમનામાં હોવાથી તેમને કઈ સ્વતંત્રતા મળી? અને નોકરને તે કેટલી સ્વતંત્રતા હોય? એનો વિચાર સ્ત્રીઓએ કર્યો હોય એમ દેખાતું નથી. પણ તમે આ બાબતમાં વિચાર કરજો. પુરુષોની મૂર્ખતાને કારણે અને તેમના અહંકારને લીધે સ્ત્રીઓમા આ જાતની ભાવના પેદા થયેલી છે. પરંતુ જેમનામાં કુલીનતા છે, જેઓ વિચારી છે તેઓ કદી પોતાની સ્ત્રીઓને જરા સરખી ઊતરતી ગણતા નથી. તેઓ તેમની સાથે માનથી વર્તે છે. ઘરને અંગેની દરેક બાબતમા તેમની સલાહ લે છે અને આખું ઘર તેમનું જ છે એમ સમજે છે. પોતે મહેનત કરે છે અને બધી કમાણી તેમને સોંપી દે છે. સંસારમાં પુરુષોનું અને સ્ત્રીઓનું મહત્ત્વ સરખું જ છે. કોઈ કોઈના કરતા ચડિયાતુ કે ઊતરતુ નથી. બંનેએ મળીને સંસારને સુખી બનાવવાનો છે બન્નેએ એકબીજાની મદદથી પોતાની ઉન્નતિ સાધવાની છે. ગૃહસ્થાશ્રમ માટે બન્નેની સરખી જ જરૂર છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ માનવી ઉન્નતિનું ઘણું મહત્ત્વનું ક્ષેત્ર છે. એ ક્ષેત્રને વધુ ને વધુ પવિત્ર બનાવવું એ બન્નેનું કામ છે. બન્નેએ એકબીજાનું સન્માન સાચવવાનું અને વધારવાનું છે. સંસારનાં સુખદુઃખ, આનંદશોક, લાભહાનિ, માનઅપમાન તેમ જ પ્રતિષ્ઠા, ગૌરવ, ભાગ્ય, યશ, ધર્મ— આ બધામાં બન્નેનો સરખો હિસ્સો છે. ઘરની પ્રજા પર બન્નેનો સરખો અધિકાર છે પોતાની સંતતિને જ્ઞાન, બળ, વિદ્યા અને સર્વ સદ્‌ગુણોથી સંપન્ન કરીને બન્નેએ છેવટે એક જ રસ્તે, એક જ ગતિએ

જવાનું છે. ગૃહસ્થ અને ગૃહિણી—એમા કોણ શ્રેષ્ઠ અને કોણ કનિષ્ઠ ? કોણ સ્વતંત્ર અને કોણ પરતત્ર ? એ વાદ જ ખોટો છે. પરંતુ એક જણ મૂર્ખતાથી વર્તવા લાગે કે તેના જોડીદારને આખો જનમારો દુખ ભોગવવુ પડવાનુ જ, અને દુખમાથી છૂટવા માટે તેને સ્વાતત્ર્યપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થવાની જ. પરંતુ લાંબો વિચાર કરી જોતાં બંને ડહાપણથી વર્તે તેમા જ બંનેનુ, અને માનવજાતિનું કલ્યાણ છે. ગમે તેમ થાય તોએ બને જુદે જુદે રસ્તે જાય તે ન ચાલે. નિસર્ગે ઘડેલી આ જોડીનું—પરમાત્માએ પોતામાથી નિર્માણ કરેલી આ મૂર્તિઓનું—સદ્ભાગ્ય, માગલ્ય અને સાર્થક્ય, બને પોતપોતાનો અહંકાર છોડી દઈને અરસપરસ એકરૂપ બને એમા જ છે. ભાવિ પેઢીઓનુ અને એકંદર સમાજનું પણ કલ્યાણ તેમા જ છે. એમ છતા તમે ઘરની ગૃહિણીઓ, ઘરની સ્વામિનીઓ બનવાનુ છોડી દઈને સ્વાતંત્ર્ય ને સુખને માટે એક ઑફિસથી બીજી ઑફિસ નોકરીઓ ખોળતા ને ફરતા ફરવા માંડો તો તેથી તમારુ, પુરુષવર્ગનુ, તમારી ભાવિ પેઢીનુ અને એકંદર સમાજનું શુ કલ્યાણ સધાવાનું છે ?

જીવનના બે ચિત્રો

તમારા પૈકી કેટલીક બહેનોનો પ્રશ્ન છે કે છોકરીઓએ અને સ્ત્રીઓએ નૃત્ય શીખવું કે નહીં ? સિનેમામા કામ કરવુ કે નહીં ? નૃત્ય શીખવુ અથવા સિનેમામા કામ કરવુ એમાય તેમનો હેતુ પૈસા કમાવાનો જ છે. એટલે પૈસા કમાવાની બાબતમા હમણા જ તમને મે મારો જે અભિપ્રાય કહ્યો તે જ આ પ્રશ્નને અગે પણ સમજજો. તમારા આ પ્રશ્ન પરથી અત્યારની છોકરીઓના અને સ્ત્રીઓના વિચારો પૈસા કમાવાના, સ્વતત્ર થવાના અને સુખ ભોગવવાના હેતુથી ક્યા સુધી ગયા છે તેનું માત્ર સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. બાળાઓ ! તમારા આ પ્રશ્નો પરથી સુખ અને સ્વાતત્ર્યની ઇચ્છાથી તમે ભરમાઈ ગયા છો એ જોઈને આશ્ચર્ય અને દુખ થાય છે. સુખ અને સ્વતંત્રતા માટે પૈસા જોઈએ એટલે સિનેમામા જઈને કે પુરુષો

આગળ નાચીને તેમનું રંજન કરવા તરફ તમારા મનનુ વલણ થતું જોઈને તમારી દયા આવે છે. નૃત્ય કરનારી અને સિનેમામા કામ કરનારી છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓને પૈસો મળે છે એટલી જ તમને ખબર છે. પરંતુ તેમને સુખ મળે છે કે નહીં, અથવા તેમનું જીવન કેવા પ્રકારનું છે અને જીવનના અંત પર્યંત તેમને કેવી કેવી વિપરીત પરિસ્થિતિમાંથી અને વિટંબણામાંથી પસાર થવુ પડે છે તેની તમને કલ્પના છે શુ? તમે તેમના સંપૂર્ણ જીવનની તપાસ કરી છે કે? કેવળ તેમને મળતા પૈસાની વાતો સાંભળીને, તેમનો થોડા દિવસ પૂરતો દેખાતો ભપકો, ઠાઠ, અને સ્વતંત્ર તથા સ્વચ્છંદી જીવન જોઈને, તમને તેમના જેવા જીવનનો લોભ અને મોહ થાય એ બીના મને બહુ શોચનીય અને તમારી દૃષ્ટિએ દુર્ભાગ્યની લાગે છે. નૃત્ય કરનારી અને સિનેમામાં કામ કરનારી છોકરીઓની અને સ્ત્રીઓની કિંમત આજે કેવળ પૈસાથી મપાતી હોય તોપણ તે કેટલો વખત ટકે છે? તેમની જુવાની વીત્યા પછી તેમનો કોઈ ભાવે પૂછે છે ખરો? જેમ જેમ જીવનનો ઉત્તરકાળ આવતો જાય, જેમ જેમ ઘડપણ આવતું જાય તેમ તેમ આપણી કિંમત ઘટતી જાય, અને જીવનને અંતે આપણી સાથે કોઈ પ્રેમ અને સદ્દભાવથી વાત સરખીયે ન કરે તેમ જ આપણે વિષે કોઈને આદર ન થાય, એવા પ્રકારનુ જીવન સારું કે જેમ જેમ આધેડ ઉંમર થતી જાય અને જેમ જેમ ઘડપણ આવતુ જાય તેમ તેમ આપણે વિષે આદર, માન, પ્રેમ અને સદ્દભાવ વધતાં જાય એવું જીવન સારું, એનો તમે જ વિચાર કરો. આમાનું કયુ જીવન તમે પસંદ કરશો? વૃદ્ધ સ્ત્રીનુ નૃત્ય જોવાની ઇચ્છા કોઇ કરતુ નથી. જુવાનીની તેની કળા બદલ ઘડપણમા તેને કોણ આદર અને માન આપે? પરંતુ પોતાના સાંસારિક કર્તવ્યો સારી રીતે પાર પાડીને અને પતિપુત્ર માટે બધી જાતના કષ્ટ સહન કરીને વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોચેલી ગરીબ સ્ત્રી વિષે પણ બધાના મનમાં આદર, માન અને પવિત્રતાની ભાવના હોય છે જે જીવનને અંતે પોતાને તેમ જ બીજાઓને પણ સંતોષ અને ધન્યતા સહેજે લાગે તે જીવન સારું, એ વિષે શંકા નથી.

મોટા મોટા જ્ઞાની, સદાચારી અને પુણ્યવાન પુરુષો અથવા મહાન પ્રતાપી વીર પુરુષો પણ પોતાની વૃદ્ધ માતાને ચરણે મસ્તક મૂકવામા ને તેની ચરણરજ પોતાને માથે મૂકવામાં પોતાની જાતને ધન્ય અને કૃતકૃત્ય માનતા આવ્યા છે. આ પ્રભાવ પવિત્રતાનો, શીલનો, કર્તવ્યનિષ્ઠાનો અને માતૃત્વનો છે. આવી જાતનુ ભાગ્ય કઇ જાતના જીવનને અંતે પ્રાપ્ત થઈ શકે, તેનો વિચાર કરવો તમારે માટે મુશ્કેલ નથી. બાળાઓ! તમારી સામે બે ચિત્રો છે. એમાંનુ કયું જીવન અનુકરણીય અને આદરણીય છે, એનો નિર્ણય તમે પોતે જ કરી શકશો.

सामाजिक सेवानो आदर्श

આટલુ સાભળ્યા પછી પણ આજના બદલાયેલા કાળની સાથે આ આદર્શની કલ્પના બધબેસતી નથી એમ તમને લાગે અને એ તમારે ગળે ન ઊતરે અને તમારામાં પુરુષાર્થ, જ્ઞાન, સેવાપરાયણતા અને પોતાના સુખ વિષે ઉદાસીનતા હોય, તો ઘરની બહાર પણ તમારે માટે જોઈએ તેટલુ વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર છે. જે સમાજમાં તમે હરોફરો છો તે જ સમાજમાં જરા આસપાસ નજર નાખી જુઓ. સ્ત્રીવર્ગમાં કેટલુ અજ્ઞાન છે, બાળકોનાં ઉછેર અને કેળવણી તરફ કેટલી ઉપેક્ષાવૃત્તિ છે, એને અગે કેટલી અગવડો છે; સમાજમાં સ્વચ્છતા, સુઘડતા, વ્યવસ્થિતપણુ વગેરે સારા સંસ્કારોનો કેટલો અભાવ છે; પરસ્પર મેળ, ઐક્ય, પ્રેમ, વિશ્વાસ, લાગણી, પ્રામાણિકતા, પરસ્પર સહાય કરવાની વૃત્તિ ને સેવાભાવ કેટલા ઓછા છે; આરોગ્ય અને બીજા શારીરિક ગુણોનો તેમ જ અનેક માનસિક સદ્દગુણોનો સમાજમાં કેટલો અભાવ છે, તે બધુ લક્ષમાં લો. અને આ સ્થિતિ વિષે તમને જો ખરેખર દુઃખ થાય, એ જોઈને તમારો અંતરાત્મા વ્યાકુળ થાય, તો તમારી શક્તિ પ્રમાણે એમાની કોઈ પણ એક બાબતમા સુધારો કરવાનું તમે આજીવન વ્રત લો અને તે પ્રીત્યર્થે પોતાની બધી શક્તિ વાપરતા રહો, તો કેવળ સ્વસુખની તમારી કલ્પના કરતાં તેમા તમે કેટલીયે વધારે ધન્યતા અનુભવશો અને તે સાથે જ આપણા સમાજની સ્થિતિ પણ સુધરશે.

(પ્રવચન, ૧૯૪૦)

૩

ગૃહસ્થાશ્રમની દીક્ષા

[એક નવ દંપતીને ઉદ્દેશીને કરેલું પ્રવચન]

આજે તમે બંનેએ તમારાં માતપિતાની, ગુરુજનોની અને વડીલોની સંમતિ ને આશીર્વાદથી ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો છે. અત્યાર સુધીનું તમારું જીવન ગૃહસ્થાશ્રમની પાત્રતા પ્રાપ્ત કરવામાં તમે ગાળ્યું હશે તો જીવનની દૃષ્ટિથી આજના દિવસનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે તમે જાણતાં હશો. તમે આજે જે આશ્રમની અને તેના કર્તવ્યની જવાબદારી લીધી છે તે સમજીને લીધી હશે એમ હું માનું છું. ખરી રીતે આજને પ્રસંગે તમને ઉપદેશના બે બોલ કહેવાને મારા જેવો માણસ, જેણે આ જવાબદારી સ્વીકારી નથી તે, લાયક ન ગણાય; પણ જેણે ગૃહસ્થાશ્રમને જીવનના ઘણા મહત્ત્વના અને પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધવા માટેના યોગ્ય કાળ તરીકે પ્રામાણિકપણે ધર્મબુદ્ધિથી વ્યતીત કર્યો હોય, અને એ આશ્રમનાં બધાં કર્તવ્યો જે યથાયોગ્ય રીતે પાર પાડતો આવ્યો હોય, એવો જ માણસ તમને આ બાબતમાં અનુભવનો અને તમારા હવે પછીના જીવનમા તમને માર્ગદર્શક થાય એવો ઉપદેશ આપવાને યોગ્ય ગણાય પરંતુ તમારા અને તમારા વડીલોના મારા પરના સદ્ભાવ, વિશ્વાસ ને પ્રેમને લીધે તેમ જ તમારા બધાંના આગ્રહને લીધે આ કર્તવ્ય મારા પર આવેલું છે અને તમારે વિષેની તેમ જ સમાજ વિષેની લાગણીને લીધે તે સ્વીકારીને તમને બે બોલ કહેવાને તૈયાર થયો છું.

સંસારમાં ઉપયોગી થાય એવું જ્ઞાન મેળવવાની દૃષ્ટિથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ મહત્ત્વનો છે. આ જ કાળમાં અનેક વિદ્યાઓ, કળાઓ અને જાતજાતનું જ્ઞાન મેળવી લેવાનું હોય છે. સારા સંસ્કારો પુષ્પપણે આજ કાળમાં

ગ્રહણ કરવાના હોય છે ત્યાર પછીનો આશ્રમ એટલે ગૃહસ્થાશ્રમ. કૌટુંબિક અને સામાજિક મહત્ત્વના કર્તવ્યોની આ આશ્રમથી શરૂઆત થાય છે. અત્યાર સુધી તમે બંને છૂટાં હતા, હવે તમે પોતાને પતિપત્ની તરીકે બાંધી લીધાં છે. પૂર્વે જેનો એકબીજાની સાથે કશો સબંધ ન હતો એવાં તમારા જીવન તમે હવેથી એક કર્યાં છે. હવે તમારાં સુખદુઃખ, લાભહાનિ, ધર્મઅધર્મ—બધુ એક થયુ છે. તમારે બંનેએ મળીને હવે પછીનો જીવનપંથ કાપવાનો છે.

લગ્ન કેવળ પોતાના સુખ માટે છે, એમ સમજીને પરસ્પરના આકર્ષણથી લોભાઈ જઈ મોહમા પડીને તમે તે કર્યું હોય અથવા તમારા વડીલોના દ્રવ્યલોભને કારણે કે બીજા કોઈ ક્ષુદ્ર લોભને લીધે તે ગોઠવાયુ હોય તો જેના પાયામાં જ કેવળ મોહ છે અથવા કોઈનો પણ દ્રવ્યલોભ છે, તેને ધર્મ્ય લગ્ન અથવા તો ગૃહસ્થાશ્રમની દીક્ષા કહી શકાય નહીં. તમારા લગ્નની પાછળ જો કોઈ પણ ધર્મ્ય કર્તવ્યની કે ઉદાત્ત ધ્યેયની કલ્પના ન હોય અને તે કેવળ એકબીજાના આકર્ષણથી જ થયુ હોય, તો તે આકર્ષણ અને તેનો મોહ એના જ મુખ્ય આધાર પર તમે તમારો સંસાર ચલાવવાની આશા રાખી છે એમ કહેવુ પડશે. આકર્ષણનો આ કાળ પસાર થયા પછી, મોહ ઓસરી ગયા પછી, ત્યાર પછીનું જીવન, ત્યાર પછીનો સસાર, તમે કયા બળને આધારે ચલાવશો એ સવાલ જ છે. અને લગ્નને નિમિત્તે કોઇએ કોઈની પાસેથી પૈસા પડાવ્યા હશે તો તે પૈસા પણ તે લેનારને કેટલા દિવસ ચાલવાના ? આ વધૂવરને નિમિત્તે હુ જે શબ્દો બોલું છું તે કેવળ તેમને જ અનુલક્ષીને છે એમ ન માનતા. દાંપત્યધર્મનો સ્વીકાર કર્યાને જેમને ઘણાં વર્ષ થયાં હોય તેઓ પણ આ શબ્દોના અર્થનો વિચાર કરે, અને પોતાનુ જીવન તપાસી જુએ. તે અને દાંપત્યજીવનનો સ્વીકાર કરવા ઇચ્છતા તરુણો પણ મારા કહેવા તરફ બરાબર ધ્યાન આપે. જે સમાજમાં લગ્નો કેવળ મોહવશ થઈને થાય છે અથવા તેમાં કોઈનો પણ દ્રવ્યલોભ સતોષવામા આવે છે તે સમાજ કદી ઉન્નત થઈ શકતો

નથી. જીવનની દૃષ્ટિથી અત્યંત મહત્ત્વના એવા લગ્નવિધિને નિમિત્તે જે સમાજમાં ધર્મ, કર્તવ્ય, ઉદારતા, પ્રેમ, ઉદાત્તતા, ઐક્ય, વિશ્વાસ, પરસ્પર સહકારભાવના વગેરે સસ્કારો અને સદ્‌ગુણોની જાગૃતિ અને વૃદ્ધિ થતી નથી તે સમાજ આ જીવનસંગ્રામમાં લાખો વખત ટકી રહે એ શક્ય નથી. લગ્નને નિમિત્તે જ્યાં આર્થિક જુલમ, અન્યાય, માનભંગ અને સ્વાર્થસાધન, એ જ પ્રકારો બનતા હોય, ત્યાં સમાજ અંદર ને અંદર એકબીજાને ખાઈને જેમતેમ જીવતો હોવો જોઈએ. જે વરવધૂને આશીર્વાદ આપવા માટે અને જેમના શુભ ચિંતન માટે હું અહીં આવ્યો છું તે અને તેમનાં વડીલો આ સમાજઘાતક અને માણસાઈને એબ લગાડનારા પાતકથી અલિપ્ત હશે એમ હું સમજું છું.

લગ્ન કેવળ વરકન્યા માટે નથી. તેમની કેવળ તાત્કાલિક જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે કે કેવળ સુખ માટે તે નથી. માણસમાં રહેલી દુર્દમ્ય ઇચ્છાઓ અને નૈસર્ગિક પ્રેરણાને કેવળ રસ્તો આપવા માટેય તે નથી. એ બાબતોનો તેમાં સંબંધ હોય તોપણ તેના કરતાંય શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે માણસે લગ્નનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને તે જ તેનો પ્રધાન હેતુ સમજવો જોઈએ. માનવતા પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. લગ્નસંબંધ દ્વારા ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકારીને બંનેએ એકબીજાની ઉન્નતિમાં મદદ કરતાં રહીને, બંનેએ સાથે મળીને સમાજનાં કર્તવ્યો પાર પાડીને પોતાનું શ્રેય સાધવાનું છે. પેઢી દર પેઢી ચાલતા આવેલા અને વધતા વધતા આપણા સુધી આવી પહોંચેલા માનવતાના વારસાને વધારે પવિત્ર, વ્યાપક, ઉદાત્ત અને વૃદ્ધિંગત કરી તેને આપણાં સંતાનમાં ઉતારી આપણી ભાવિ પેઢીને માનવતાના માર્ગમાં જન્મથી જ વધારે લાયક બનાવવા માટે તે છે પેઢી દર પેઢીને રૂપે નિર્માણ થતાં માનવજાતિનાં આ સંસ્કરણો માનવી સદ્‌ગુણોમાં એક કરતાં એક વિશુદ્ધ અને વધારે પ્રગતિ પામતાં રહીને આખી માનવજાતિ પરમ શુદ્ધ અને પરમ મંગળ સ્થિતિએ જઈ પહોંચે, એ પરમાત્માના હેતુની સિદ્ધિ માણસે લગ્ન દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાની છે. લગ્નસંબંધથી વરવધૂનું

જીવન એક થાય છે. તેને લીધે બે જીવમાં જાણે એક જ ચૈતન્ય વહેવા લાગે છે. બે જીવોના આ સંબંધથી બે કુટુંબો એકત્ર થાય છે. તેમનામાં એકબીજા પ્રત્યે મિત્રતા, પ્રેમ, વિશ્વાસ વગેરે સદ્ભાવો વધવા લાગે છે. એકબીજાનાં સુખદુ:ખો એકબીજાને વધતાઓછા પ્રમાણમાં લાગવા માંડે છે તે બે કુટુંબના બીજાં અનેક સંબંધી કુટુંબો, તે અનેક કુટુંબોનાં અનેક સગાવહાલાં, મિત્ર, પરિવાર મળીને બધાંમાં લગ્નને નિમિત્તે જ વિશાળ આત્મીયતા અને એકતા લાગવા માંડે છે. બધાંને એકબીજાનો આધાર લાગવા માંડે છે. બધાં એકબીજાને મદદ કરવા માંડે છે અને એકબીજાનું દુ:ખ અરસપરસ વહેંચી દઈને પરસ્પરનું સુખ વૃદ્ધિગત કરે છે. આવી રીતે બધાનો મળીને એકજીવ સમાજ બને છે. તે સમાજની, તેનાં આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોની સેવા, ગૃહસ્થ અને ગૃહિણી અનેક રીતે કરી શકે છે. પ્રાચીન કાળના આપણા રોજના પંચ મહાયજ્ઞો ગૃહસ્થાશ્રમને આધારે ચાલતા હતા. તેમાં દેવતા, પિતર, જ્ઞાની, માણસ, અને જીવમાત્ર—બધાંની સેવાનો સમાવેશ કરેલો હતો. તે બધાંની સેવા નિત્ય નિયમિતપણે કરનાર દંપતી જેટલી શ્રેષ્ઠતા તે કાળે કોઈનીય માનવામાં આવતી ન હતી. આવો આ દાંપત્યધર્મ, આ ગૃહસ્થાશ્રમ, જીવનનું પવિત્ર ધ્યેય સાધવા માટે છે. તે કેવળ તાત્કાલિક અને ક્ષુદ્ર વૈયક્તિક સુખ માટે છે એમ માનવું એ તેની વિડંબના છે. એની સહાયથી માણસે એક બાજુથી પોતાની ઉન્નતિ અને બીજી બાજુથી જગત વિષેનાં પોતાનાં કર્તવ્યો પાર પાડવાનાં છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેએ અનુક્રમે પતિવ્રત અને પત્નીવ્રત ધારણ કરી તે એકનિષ્ઠપણે પાળી તેમાંથી જ સંયમની ઉપાસના વધારતાં જઈને પોતાની ચંચળતા ને અસંયમનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી ગૃહસ્થાશ્રમની પરમ શુદ્ધિ સાધવાની છે. જીવનમાં જોઈતા અનેક સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ કરીને માનવતા સિદ્ધ કરવાની છે.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં સાંકડું મન રાખ્યે નહીં ચાલે. બધાં વિષેની કર્તવ્યબુદ્ધિ ધારણ કરતાં આવડ્યા વિના, એટલી વિશાળતા પ્રાપ્ત કર્યા વગર, ગૃહસ્થ અને ગૃહિણીની માનવંતી પદવીને માટે તેઓ બંને લાયક નહીં

ગણાય. આજે ગૃહસ્થાશ્રમનું મહત્ત્વ ભલે ક્યાંય ન દેખાતુ હોય, તેનો સાચો અને પવિત્ર હેતુ ભલે કોઈ ન ઓળખતુ હોય, પણ માણસને જીવનમાં માનવતા પ્રાપ્ત કરવી હોય અને એકંદરે સમાજની શુદ્ધિ સધાય અને તેનાં સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થાય એવું તેને લાગતુ હોય, તો ગૃહસ્થાશ્રમનું મહત્ત્વ ઓળખ્યા વિના બીજો ઉપાય નથી. આજે આપણા જીવનનું ખાસ કશું મહત્ત્વ જ રહ્યું નથી. ગુજરાન ચલાવવા માટે કોઈ પણ ધંધો હાથ કરી લેવો, તે દ્વારા પૈસા મેળવી બૈરાંછોકરાંનો જેમતેમ સંસાર ચલાવવો, એમ કરતા કરતાં જ ખરેખોટે માર્ગે મેળવી શકાય તેટલા પૈસા અને કંઈક પ્રતિષ્ઠા મેળવવી, જીવનમા આના કરતાં કશું ઉદાત્ત ધ્યેય આજે રહ્યું નથી આપણી પાસે કોઈ ઉચ્ચ વિચારસરણી નથી નાનપણથી ઉત્તમ સસ્કાર મળવાની સગવડ સમાજમાં ક્યાંય નથી. પોતાની ઇચ્છા, વાસના ને કામના પ્રમાણે આદર્શરહિત જીવન જેમતેમ ચલાવવું, એ જ આપણી સામાન્ય જીવનપદ્ધતિ છે. તેથી માનવતાની દૃષ્ટિથી આપણા જીવનની કશી કિંમત નથી. આવી આપણી સ્થિતિ થયેલી છે. કેટલીયે પેઢીઓથી આપણે લગભગ આજ સ્થિતિમાં છીએ. એક પેઢી પછી બીજી આ જ સ્થિતિમા વહે જાય છે, પણ આપણો કશો વિકાસ થતો નથી. એનું કારણ આપણે સુધરવુ જોઈએ, ઉન્નત થવુ જોઈએ, એવી આપણામાં આકાંક્ષા નથી એ છે. દર વરસે લાખો લગ્ન થાય છે. લાખો નવાં દંપતી પોતાના નવા સંસારની શરૂઆત કરે છે. પોતાનાં વડીલોએ, માતપિતાએ, સંસારમાં, દાંપત્યજીવનમાં, કરેલી ભૂલો તેઓ પણ કરે છે અને તેના કડવા અનુભવો પોતાનાં માતપિતાની માફક તેઓ પણ ભોગવે છે. દરેક પેઢી તેનાં તે જ વિપરીત પરિણામોનો અનુભવ લઈને જાય છે, છતા ભાવી પેઢીને પોતાના અનુભવોનું જ્ઞાન આપીને તેને સાવધ કરતી નથી. અજ્ઞાન, અસંયમ, અને કામ, ક્રોધ, લોભના આવર્તોને લીધે પોતાને હાથે થયેલી ભૂલો અને તેનાં પોતાને ભોગવવાં પડેલાં પરિણામોમાંથી પોતાની ભાવી પેઢી બચી જાય તે માટે તે સંસારમાં પડે તે પહેલાં આપણે તેને સાવચેત

કરતા નથી. પોતાના સંતાનને આપણે અજ્ઞાનમાં રાખીએ છીએ. સંસારનું અને તેમાં થતા ઇષ્ટઅનિષ્ટ પ્રકારો, તેનાં સુખદુઃખ, આનંદ-શોક, લાભહાનિ, ઉન્નતિઅવનતિ, યશઅપયશ, સારુંનરસું વગેરે બધાંનું જ્ઞાન તેમને પહેલેથી જ આપીને કયા ક્ષેત્રમાંથી, કયે માર્ગે, કેવી રીતે તેમને જવાનું છે અને તેમાંનાં અનિષ્ટ, દુઃખ, શોક, અવનતિ, અપયશ વગેરે કેમ ટાળવા તે આપણે તેમને કહેતા નથી. આ આપણી જડતા છે. લાંબા વખત સુધી આપણા સમાજની સ્થિતિ જોતાં મને આમ લાગે છે. તેમ છતાં પણ હું એમ કહેવા તયાર નથી કે આપણે પેઢીઓથી દુષ્ટ કે મૂર્ખ છીએ અને આપણાં સંતાનોનું જાણી જોઈને અકલ્યાણ કરતા આવ્યા છીએ. માતાપિતાના હૃદયમાં પોતાના સંતાન વિષે કેટલો પ્રેમ, વત્સલતા અને કાળજી હોય છે તે હું જાણું છું. મારા પોતાનાં તેમ જ મારા આપ્ત, ઇષ્ટ અને મિત્ર વગેરે અનેકનાં માતાપિતાનાં પ્રેમ અને વાત્સલ્યનો જે લાભ મને સદ્ભાગ્યે મળ્યો છે તે હું કદી ભૂલી શકું તેમ નથી. તેમનાં પ્રેમ અને વાત્સલ્યની મહત્તા હું જાણું છું તે બધાં વિષે મારા મનમાં પૂજ્યભાવ અને કૃતજ્ઞતા વસે છે, એ મારા હૃદયમાંથી કદી જશે નહીં. પણ એ બધા ભાવો કાયમ રહેવા છતાં મને એમ લાગે છે કે, સંસારની કેટલીય આવશ્યક બાબતો વિષે આપણામાં જડતા છે. કદાચ રૂઢિગ્રસ્તતાનું અથવા આપણા સામાજિક-ધાર્મિક પરંપરાગત રીતરિવાજોનું તે પરિણામ હોય. પણ લાંબા વખતથી ચાલતો આવેલો આ દોષ આપણે હવે કાઢી નાખવો જોઈએ. નાનપણથી છોકરાંને યોગ્ય જ્ઞાન આપતાં આપતાં, તેમને આગળ જતાં સંસારની યથાર્થ ઓળખાણ થયા પછી, જવાબદારીની, કર્તવ્યની, ભાવના તેમનામાં દૃઢ થયા પછી, અને આપણે કરેલી ભૂલો તેમને હાથે નહીં થાય એટલી જાગૃતિ, જ્ઞાન અને દૃઢતા તેમને પ્રાપ્ત કરાવ્યા પછી જ તેમને માતાપિતાએ સંસારમાં જોડવાં જોઈએ.

નવ દંપતી! તમે ઘણી મોટી અને પવિત્ર જવાબદારી પોતાને માથે લીધી છે. સંસારમાં અનેક મુશ્કેલીઓ છે, સંકટો છે. તે

બધાંમાંથી તમારું શીલ કાયમ રાખી તમારે પાર જવાનું છે. તમને સુખની ઇચ્છા સ્વાભાવિકપણે જ હોવાની; અને તમે જો ધર્મને માર્ગે ચાલશો, કર્તવ્યબુદ્ધિ જાગ્રત રાખીને તે મુજબ વર્તશો, તો તમે સુખી થયા વગર રહેશો નહીં. સંસાર દુઃખ માટે નિર્માણ થયેલો નથી. પરમાત્માની એવી ઇચ્છા નથી. આપણે બધાં સદ્ભાવનાથી વર્તીએ, વિવેકપૂર્વક વર્તીએ, તો બધાં સુખી થઈશું એમાં શંકા નથી. તમે બીજાઓને સુખી કરવાનો, પોતાના સદ્ગુણથી બીજાઓને આનંદિત કરવાનો પ્રયત્ન કરો. તમને સુખ અને આનંદ મળ્યા વગર રહેશે નહીં. સુખની બાબતમાં તમે સંકુચિત વૃત્તિ રાખશો, કેવળ પોતાના જ સુખ તરફ જોશો તો સુખ તમારા હાથમાં નહીં આવે. હું જોતો આવ્યો છું કે કેવળ સ્વાર્થની પાછળ પડવાથી સંસારમાં કલહ અને ક્લેશ નિર્માણ થાય છે. કુટુંબની દરેક વ્યક્તિ ઉદારતા ધારણ કરે, સેવાવૃત્તિ વધારે, બીજાઓના સુખમાં પોતાનું સુખ માને ને કૃપણતા છોડી દે, તો કુટુંબનાં બધાં માણસોને સુખ અને આનંદ નક્કી મળશે. આવું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તે માટે દરેકે થોડુંઘણું વેઠવું પડવાનું જ. પણ તેનાથી કંટાળી ન જતા; ત્રાસી ન જતા. આપણું જીવન બધા માટે છે એવી ઉદાત્ત ભાવના ધારણ કરશો એટલે તમને કોઈ પણ બાબત કઠણ નહીં લાગે. ઊલટું, કૃપણતા રાખશો તો દરેક બાબત તમને અશક્ય જણાશે.

ગૃહસ્થજીવનમાં કોઈ કોઈ વાર તમારા બેની વચ્ચે પણ મતભેદ અને અસંતોષના પ્રસંગો આવશે; પરંતુ તે વખતે તમે ઉદારતા રાખજો. એકબીજાને નભાવી લેતાં શીખજો. બીજાના દોષો વિષે ક્ષમાવૃત્તિ રાખજો. અહંકાર અને દુરાગ્રહ ન રાખતા. અંતર્મુખ થઈને પોતાના દોષો શોધજો, તપાસજો અને સુધારજો. કોઈનુંય મન પોતાની તરફથી, દુષ્ટતાથી કે સ્વાર્થથી કોચવાય નહીં તેની કાળજી લેજો. દુર્બુદ્ધિને ચિત્તમાં આશરો આપશો નહીં. માંહોમાંહે સંશય રાખશો નહીં. તમારા બંનેમાં પરસ્પર પ્રેમ અને વિશ્વાસ વધવા જોઈએ.તમારા બંનેને લીધે આખા કુટુંબમાં સુખ, આનંદ, પ્રેમ, વિશ્વાસ અને એકતાની વૃદ્ધિ થતી રહેવી જોઈએ.

હવે તમારે તમારાં મન પહેલાં કરતાં વિશાળ બનાવવાં જોઈએ. તમારા સદ્‌ભાવ અને સદ્‌ગુણ હવે વધારે વ્યાપક થવા જોઈએ. વધૂએ પોતાનું નવું ઘર પોતાનાં પ્રેમ, સદ્‌ભાવ, ઉદ્યોગ, સેવાવૃત્તિ, આનંદી સ્વભાવ, પ્રામાણિકતા, અને સત્યપરાયણતા વગેરે ગુણોથી પોતાનું બનાવવું જોઈએ. ઘરનાં વડીલોએ તેની પ્રત્યે પોતાની દીકરી પ્રમાણે પ્રેમથી વર્તવું જોઈએ. વરે પણ પોતાની પત્નીનાં વડીલો સાથે નમ્રતાથી અને પ્રેમથી વર્તી તેમને પુત્રની જેમ આનંદ આપવો જોઈએ. તમારું બંનેનું અત્યાર સુધીનું જીવન સદ્‌ગુણોથી ભરેલું હોય તો હવે પછી પણ જીવનમાં તમને કશું મુશ્કેલ નહીં લાગે અને તમારા સદ્‌ગુણોનો સતત વિકાસ જ થતો રહેશે.

પરમાત્મા તમને તમારા દરેક ધર્મ્ય કર્મમાં સહાય થાઓ અને તેની જ કૃપાથી તમારા બંનેનું જીવન તમારા પરસ્પરના, તમારા બંનેના કુટુંબના, આપણા સમાજના, દેશના અને આખા માનવ સમાજના ઉત્કર્ષ અને ઉન્નતિને પોષક થાઓ. એ જ મારી શુભેચ્છા અને એ જ મારા તમને બંનેને આ મંગળ પ્રસંગે પ્રેમપૂર્વક આશીર્વાદ.

૪

સ્ત્રીપુરુષના સામાન્ય અને વિશિષ્ટ ગુણો

[એક દંપતી સાથે — મોટે ભાગે પત્ની સાથે – થયેલો સંવાદ]

પ્રશ્ન—ગુણોના વિકાસ પર જ માણસની ઉન્નતિનો આધાર છે, એવુ આપ હમેશા આગ્રહપૂર્વક કહો છો, એ મારે ગળે ઊતર્યું છે, પરંતુ ગુણોના વિકાસ માટે કોઈ ખાસ અનુકૂળ પરિસ્થિતિની જરૂર હોય છે એવી પરિસ્થિતિ કોઈની ન હોય તો તેણે પોતાની ઉન્નતિ કેવી રીતે સાધવી ?

ઉત્તર—કેટલાક ગુણોના વિકાસ માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિની જરૂર હોય છે એ ખરુ છે, પણ બીજા કેટલાક ગુણોનો વિકાસ પ્રતિકૂળ અને વિકટ પરિસ્થિતિ વગર થઈ શકતો નથી માણસ જો પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો વિચાર કરે અને તે સ્થિતિમા કયા પ્રકારનુ વર્તન, વિવેકયુક્ત અને સદાચારયુક્ત થાય એ શોધી કાઢીને તે પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરે તો ગમે તે પરિસ્થિતિમા તે પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકે, એ વિષે મને શકા નથી પરિસ્થિતિની અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા સદ્ગુણવૃદ્ધિના પરિણામ પરથી નક્કી કરવાની હોય તો, જે પરિસ્થિતિમા સદ્ગુણોની જરૂર લાગે અને તે જેમા જાગ્રત અને વૃદ્ધિગત થાય, તે જ સ્થિતિને ખરેખર અનુકૂળ સ્થિતિ કહેવી જોઈએ, પછી તે પરિસ્થિતિ આપણને પ્રિય લાગે કે અપ્રિય લાગે, ઇચ્છનીય હોય કે અનિચ્છનીય હોય. પરંતુ તે જ પરિસ્થિતિમા વિવેક અને સદાચારથી વર્તવાનો નિશ્ચય કરીને તે પ્રમાણે વર્તતા રહીએ અને તેમા જો આપણા સદ્ગુણો વિકસે ની પાત્રતા વધતી રહે તો અપ્રિય પરિસ્થિતિ પણ આપણી ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી આપણે માટે અનુકૂળ અને હિતકારક જ થઈ એમ ઠરે તેથી આપણને

અપ્રિય જણાતી અને ઉપર ઉપરથી જોતા દુ ખદ લાગતી પરિસ્થિતિને આપણી ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી અનુકૂળ કરી લેવી એ આપણી વિવેકબુદ્ધિ પર અને સદાચાર વિષેની આપણી નિષ્ઠા પર આધાર રાખે છે આપણા જીવનનો હેતુ પવિત્ર અને શુભ હોય સદ્‌ગુણસપન્ન થઈને માનવી જીવન કૃતાર્થ કરવુ એ જ એક સાધ્ય આપણે અપનાવ્યુ હોય, તો ગમે તે પરિસ્થિતિનો આપણે સદુપયોગ જ કરી શકીશુ એમ મને લાગે છે વિચારપૂર્વક વર્તન કરીએ તો બહારથી ખરાબ જણાતી પરિસ્થિતિમાથી પણ કઈક સારુ સિદ્ધ થઈ શકે છે 'ઈશ્વર જે જે કરે છે તે તે આપણા ભલા માટે જ કરે છે એમ પોતા પર દુ ખ આવી પડતા કોઈ શ્રદ્ધાવાન માણસને બોલતા આપણે ક્યારેક સાભળીએ છીએ તેનો આ જ અર્થ હશે

માનવી જીવનમા અનેક પ્રકારના સદ્‌ગુણોની જરૂર છે તેમાના દરેક સદ્‌ગુણની જરૂર જણાઈ તે જાગ્રત થવા માટે જુદા જુદા પ્રિય અપ્રિય અતર્બાહ્ય પ્રસગોની તેમ જ પરિસ્થિતિની જરૂર હોય છે કારણ કોઈ પણ સદ્‌ગુણની જરૂરિયાતનું ભાન કોઈ ખાસ પ્રસગે જ વિચારશીલ માણસને થાય છે, તે ભાન થયા પછી તે ગુણની જાગૃતિ થાય છે અને જાગૃતિ પછી પ્રસગની ઓછી વધતી તીવ્રતાના પ્રમાણમા તે ગુણ અનુસાર વર્તન થયા પછી તેની વૃદ્ધિ—એવો પ્રત્યેક ગુણના વિકાસનો ક્રમ છે એટલે બધા જ ગુણો એક જ પરિસ્થિતિમા જાગ્રત થાય અને વિકાસ પામે એ શક્ય નથી પ્રેમ મૈત્રી, ઉદારતા, વાત્સલ્ય, દયા વગેરે ગુણો જેમ એક ખાસ પરિસ્થિતિ અને મન સ્થિતિમા જાગ્રત થાય છે, તેવી જ રીતે સત્યનિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા અને ન્યાયપરાયણતા, એ ગુણો જાગ્રત થઈને તેમનો વિકાસ થવા માટે જુદી પરિસ્થિતિની જરૂર હોય છે અને શૌર્ય, ધૈર્ય, નિર્ભયતા, સહનશીલતા વગેરે સદ્‌ગુણો વળી જુદી જ પરિસ્થિતિમાં નિર્માણ થાય છે કેટલાક ગુણો બીજા પર કઠણ પ્રસગ આવેલો જોઈને માણસમા જાગ્રત થાય છે, તો બીજા કેટલાકની ઉત્પત્તિ પોતા પર આવેલા કઠણ પ્રસગોમાથી થાય છે કોમલ ભાવનાઓ

બીજા પર આવેલી આફત જોઈને પેદા થાય છે, તો જે ગુણો માટે મનને દૃઢ અને કઠણ કરવું પડે છે તે ગુણો પોતા પર વિકટ પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે પેદા થાય છે. "मऊ मेणाहूनि आम्ही विष्णुदास। कठिण वज्रास भेदू ऐसे॥" (અમે વિષ્ણુના ભક્તો મીણથીયે નરમ અને વજ્રને પણ ભેદીએ એવા કઠણ છીએ) એવું એક સંતવચન છે. તે પ્રમાણે સજ્જનોનાં મન વજ્ર કરતાંયે કઠણ અને ફૂલ કરતાંયે કોમળ હોય છે એવા અર્થનું એક સુભાષિત પણ પ્રચલિત છે. એ પરથી આ જ વાત સિદ્ધ થાય છે કે પ્રસંગ અનુસાર ઉચિત ગુણોનો આવિર્ભાવ સજ્જનના ચિત્તમાં થાય છે. કોઈ પરિસ્થિતિ મનની કોમલ ભાવનાઓ વિકસિત થવા માટે અનુકૂળ ન હોય તો તે જે ગુણો માટે મનની દૃઢતાની જરૂર હોય છે, તે ગુણોના પોષણ માટે ઉપયોગી થઈ શકે છે. માણસ નિર્ધન બને છે ત્યારે તેની ઉદારતાનો તે કાળે મોટે ભાગે વિકાસ થતો નથી; પરંતુ તે જ કાળ દરમ્યાન સાદાઈ, સહનશીલતા, ધીરજ, નિરલસતા, પરિશ્રમશીલતા, કરકસર વગેરે ગુણો તે વિવેકપૂર્વક પોતાનામાં કેળવી શકે છે; અને નિર્ધનતામાં માણસ કેવો અસહાય અને લાચાર બને છે એનો સ્વાનુભવપૂર્વક બોધ તે તેમાંથી કાઢી શકે છે આ પરથી વિચારી માણસ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાંથી સદ્ગુણોની અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરીને પોતાનું હિત સાધે છે, એમ દેખાય છે. સદ્ગુણના અને જ્ઞાનના વિકાસ માટે કોઈ પણ સમય પ્રતિકૂળ હોતો નથી. પરંતુ તેમાં મુખ્ય વાત એટલી જ કે, પોતાની ઉન્નતિની તેને તીવ્ર ઇચ્છા હોવી જોઈએ અને પ્રાપ્ત પ્રસંગમાં કયા સદ્ગુણની જરૂર છે એ ઓળખવા જેટલો વિવેક તેનામાં હોવો જોઈએ. તેવી તીવ્ર ઇચ્છા અને વિવેક જો તેનામાં ન હોય તો આખું જીવન ચાલ્યું જાય, પોતા પર અને બીજા પર સારાનરસા પ્રસંગો આવતા દરરોજ અનુભવાતા અને દેખાતા હોય, છતાં ઉન્નતિને યોગ્ય અને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ તે ઓળખી શકશે નહીં અને તેને તે જડશેયે નહીં

પ્રશ્ન — આ બધા પરથી આપનું કહેવુ હુ સારી રીતે સમજ્યો. વિવેકી માણસને પોતાના ગુણવિકાસ માટે કોઈ પણ પરિસ્થિતિ અનુકૂળ જ જણાશે એમા મને હવે શ કા રહી નથી. પણ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને પોતપોતાની ઉન્નતિ માટે એક જાતના ગુણોની જરૂર છે કે તેમા કાઈ ભિન્નતા છે, તે મને સમજાવો

ઉત્તર — બ નેને બધા માનવી સદ્ગુણોની જરૂર છે બ ને માણસ છે અને બ ંનેનેય પોતપોતાની દૃષ્ટિથી પૂરેપૂરો વિકાસ થાય એ જરૂરી છે છતા બ નેના કાર્યક્ષેત્ર જુદા હોવાથી તેમના કાર્યો અનુસાર ગુણોમા ઓછેવત્તે અ શે ફરક જણાય પણ ખરો પરતુ કોઈ સદ્ગુણની પુરુષને પોતાની ઉન્નતિ માટે અસ ત જરૂર હોય છતાં સ્ત્રીને તે ગુણની જરાયે જરૂર ન હોય, અથવા તેથી ઊનટુ, સ્ત્રીને જરૂર હોય છતા પુરુષને તે ગુણની જરાયે ન હોય એમ હોવુ શક્ય નથી માનવી જીવન અનેક ગુણો પર ચાલી રહ્યુ છે જે વખતે જે ગુણની જરૂર હોય તે ગુણ, સ્ત્રી કે પુરુષ ગમે તે હોય, તેનામા પ્રગટ થવો જોઈએ તો જ જીવનના કટોકટીના પ્રસ ગો અને મુશ્કેલીઓનુ નિવારણ થશે અને માણસની ઉન્નતિ થઈ શકશે સત્ય, પ્રામાણિકતા વગેરે નૈતિક ગુણો, તેમ જ કરુણા, ઉદારતા વગેરે ભાવપોષક ગુણો, સ્ત્રીપુરુષ બ નેમાય સરખા જ હોવા જોઈએ, એટલુ જ નહીં, પણ શૌર્ય, ધૈર્ય, સાહસ વગેરે સામાન્ય રીતે પુરુષોમાં જોવા મળતા ગુણો પણ સ્ત્રીઓમા હોય એ જરૂરનું છે, અને વાત્સલ્ય, બાલસ ગોપનની રુચિ, શુશ્રૂષાવૃત્તિ એ ઘણે ભાગે સ્ત્રીઓમા દેખાતા ગુણો પણ પુરુષમા હોવા જોઈએ સ્ત્રીઓ પર ઘરની વ્યવસ્થાની જવાબદારી હોવાથી બાળસ ગોપન અને સ વર્ધન, ગૃહવ્યવસ્થા, ખાનપાન, આરોગ્ય વગેરેની સ ભાળ તેમને લેવી પડે છે, તેથી તે માટે જરૂરી ગુણો તેમનામા વિશેષ પ્રમાણમા હોવા જોઈએ. અને અર્થસ પાદન અને બધાના રક્ષણની જવાબદારી પુરુષોને માથે હોવાથી તે ગુણોની વૃદ્ધિ તેમનામાં થયેલી હોવી જોઈએ કોઈ ખાસ પ્રસ ગે બ ને પૈકી એકમા જ બ ંનેના

ગુણો હોવાની જરૂર હોય છે. બાળકો નાનાં હોય ત્યારે જ તેમની માતા ગુજરી જાય તો બાપને બહાર કમાણી કરીને તેમનું સંગોપન કરવું પડે છે. અથવા બાપ મરણ પામે તો માને જ કંઈક કમાણી કરીને તેમનુ ભરણપોષણ અને સંગોપન કરવું પડે છે. એવે વખતે દરેકમાં બંનેના વિશેષ ગુણો કંઈક અંશે પણ પ્રગટ થયા સિવાય બાળકોનું ભરણપોષણ, સંગોપન, શિક્ષણ વગેરે થઈ શકતું નથી. આ તો કોઈ વિશેષ પ્રસંગની વાત થઈ. પણ હંમેશ માટે આ જ નિયમ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ કે, નૈતિક અને ભાવવર્ધક ગુણોની બંનેને સરખી જ જરૂર છે. કાર્યપરત્વે જોઈતા ગુણોની બાબતમાં એ બેમાં થોડેઘણે અંશે ભિન્નતા હોય તોય તેથી તેમની ઉન્નતિમાં કોઈ બાધ આવી શકતો નથી. એકનું ક્ષેત્ર સંકુચિત હોવાથી તેના કેટલાક ગુણોનો સંબંધ તેટલા પ્રમાણમાં ઓછો આવે, અને બીજાનું ક્ષેત્ર વ્યાપક હોવાથી તેનો તેટલા પ્રમાણમાં વધારે આવે. પરંતુ તેથી બંનેની ઉન્નતિમાં ફેર પડવાનું કશું કારણ નથી.

પ્રશ્ન—આમ હોય છતાં તેમાંય વિશેષપણે કયા ગુણો અને ભાવનાઓનું પોષણ કરતા રહેવાથી સ્ત્રીઓની અને કયાનું પોષણ કરવાથી પુરુષોની ઉન્નતિ થઈ શકશે તેનું કંઈક સ્પષ્ટીકરણ કરી શકાય? ગુણોમાંય સ્ત્રીસુલભ અને પુરુષસુલભ એવો કોઈ ભેદ હશે જ ને?

ઉત્તર—કુદરતે પોતે એ બેમાં કંઈક ભિન્નતા રાખી હોવાથી તેમનાં કાર્યોમાં અને તેથી તેમના ગુણોમાં અને ભાવનાઓમાં કંઈક ભિન્નતા અને વિશિષ્ટતા સ્વાભાવિકપણે જ છે. માતા બાળકને જન્મ આપે છે, ગર્ભથી માંડીને જ તેનું પોષણ તે કરે છે. જન્મ પછી પણ તેના પર જ તેનો બધો આધાર હોય છે. તેનું સંગોપનસંવર્ધન બધું તેને જ કરવું પડે છે. તેની શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક, બધી ક્રિયાઓ અને વ્યાપાર તે જાણે છે. બાળક પણ શરીર, બુદ્ધિ, મન, ત્રણે માટે જોઈતું પોષણ તેની પાસેથી જ મેળવે છે. આ રીતે તે બંને એકબીજાની સાથે હંમેશાં સમરસ થયેલાં હોય છે. બાળક એટલે એક જ

ચૈતન્યમાથી પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ સાથે અવતરેલુ બીજું આકારવાળું ચૈતન્ય છે. તે એકમાંથી બે થયેલાં છે કે બંને સમરસ બનીને એક થાય છે એ શોધી કાઢવું કઠણ છે. એક બાજુથી માતૃપ્રેમના અને બીજી બાજુથી વાત્સલ્યના સબંધથી તે એકબીજા સાથે તાદાત્મ્ય પામેલાં હોય છે. સ્ત્રીના જીવનમાં તેના ભાવવર્ધક ગુણોને આ વાત્સલ્યથી જ વિશેષ ગતિ મળે છે. વાત્સલ્યમાંથી જ તેની પ્રતિપાલક શક્તિ વિશેષ જાગ્રત અને પ્રગટ થાય છે. બીજા જીવ માટે બધુ સહન કરવાનો ગુણ અને શક્તિ વાત્સલ્યમાંથી જ પેદા થાય છે સ્ત્રી પતિ માટે સહન કરે છે અને દીકરા માટેય સહન કરે છે. પણ તે બંને સંબંધને અંગે સહન કરવાની ભાવનામાં ઘણું અંતર છે. માતૃત્વમાં જે કોમળતા, જે માધુર્ય, જે પવિત્રતા અને જે સરળતા છે, તે કેવળ પત્નીત્વમાં કદી પણ મળે એ શક્ય લાગતું નથી. પત્નીધર્મ અને માતૃધર્મમાં ઘણો જ ફરક છે. એકમાં સતી થવા જેટલા વિલક્ષણ ત્યાગમાંય ભયાનકતા, વિવશતા, અસહાયતા અને દાસત્વ વગેરે ભાવનાઓ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે; જ્યારે બીજામાં કોમળતા, સરળતા અને સહજતા ભરેલી દેખાય છે. ગાંભીર્ય અને સ્થિરતા વાત્સલ્ય દ્વારા સ્ત્રીઓમાં આપોઆપ આવે છે. વાત્સલ્યની પૂર્તિ માટે તેમને બીજા ગુણો પોતાનામા લાવવા પડે છે. આવી રીતે બીજા અનેક ગુણોની જાગૃતિ અને વિકાસ આ એક ભાવનાને લીધે તેમનામાં થઈ શકે છે. વાત્સલ્યને લીધે તે પોતે પ્રેમથી સહન કરતાં શીખે છે, સંયમ પાળી શકે છે. જાતે કષ્ટ વેઠીને બીજાને સુખ આપવાની વૃત્તિ તેનામાં આમાંથી જ નિર્માણ થાય છે. પોતે ખરાબ અન્ન ખાઈને, વખતે ભૂખ્યા રહીને પણ, બાળકનું પોષણ કરવાનો આ ભાવ અને ગુણ તે આ વાત્સલ્યમાંથી જ શીખે છે. અને આ બધું વેઠીને તે એનો કદી ગર્વ કરતી નથી. નિરહંકારી સેવા માતા જ કરી જાણે છે અને કરી શકે છે. જેના હૃદયમાં આખી જિંદગી આ પ્રકારનું વાત્સલ્ય રહી શકે છે તેને જ માતા કહેવી યોગ્ય ગણાય. બાકીની કેવળ જન્મ આપનારી એટલે જનની ભલે કહેવાય. જે પોતાનાં જ

છોકરાઓમાં કે છોકરાછોકરીઓમાં વાત્સલ્યની બાબતમાં ભેદ કરે છે અથવા માને છે તેમનામાં માતૃત્વનો વિકાસ થયેલો નથી એમ કહેવું જોઈએ. આવી રીતે ભેદ માનનારી સ્ત્રીઓ છોકરાછોકરીઓને જન્મ આપીનેય સેવા અને નિષ્કામતાનો પાઠ શીખી નથી, એવો જ એનો અર્થ થાય. જેમના પ્રેમમાં આર્થિક કે બીજી કોઈ દૃષ્ટિ હોય તેમનામાં વાત્સલ્યનો વિકાસ થવો શક્ય નથી. પોતાને પેટે જન્મ પામેલાં સંતાનોમાં જેઓ ભેદ કરે છે, તેમનામાં બીજાનાં બાળકો વિષે વાત્સલ્ય ક્યાંથી પેદા થાય? પોતાને પેટે જન્મેલ દીકરો હોય કે દીકરી, જેને પોતાના વાત્સલ્યની વધારે જરૂર હોય તેના તરફ જ, ખરું જોતાં માતાને વધારે આકર્ષણ હોવું જોઈએ. ભરવાડ પણ પાંગળા ઘેટાની વધારે સંભાળ રાખે છે. જેને ઘેર ઢોરઢાંખર હોય છે તે ખેડૂત પણ નબળા વાછરડાની સૌથી વધારે સંભાળ રાખે છે. પોતાને આશરે રહેતા પશુને વિષે પણ સારા માણસના મનમા કોમળ ભાવના હોય છે; તો પછી પોતાને શ્રેષ્ઠ કહેવડાવનાર માનવીમા આટલી પણ સદ્‌ભાવના, આટલુ પણ વાત્સલ્ય પોતાનાં બાળકોની બાબતમાં જો ન દેખાય તો તેને શું કહેવું? પોતાના બાળકો વિષેના વાત્સલ્યમાંથી જ બીજાનાં બાળકો વિષે વાત્સલ્ય નિર્માણ થાય છે. તે વાત્સલ્ય દ્વારા અને તેને માટે કરવા પડતા બીજા અનેક ગુણોનાં અવલંબન અને અનુશીલનથી જ સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિકપણે ઉન્નતિ થાય છે.

પુરુષો વિષે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે, ઘર ચલાવવા માટે જોઇતી કમાણી કરવાની અને તે કમાણીનું અને પોતા પર આધાર રાખનારા બધાનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી તેમના પર હોવાથી, તે માટે જે ગુણોની જરૂર પડે છે તે ગુણો દ્વારા તેમની ઉન્નતિ થાય છે. તે ગુણો તેમનામાં જે પ્રમાણમાં વિકાસ પામ્યા હોય તે પ્રમાણમાં તેમની કૌટુંબિક સ્થિતિ સારી હશે. બધા નૈતિક ગુણો અને ભાવનાઓ હોય તોપણ પોતાનુ વિશિષ્ટ કર્તવ્ય પાર પાડવા માટે જોઈતા ગુણો અને શક્તિ પુરુષોમાં ન હોય તો ન ચાલે. એ ગુણો ને શક્તિમાં જ તેમની

વિકાસ તે કરી શકે છે. પરંતુ આમ થવા માટે તે માર્ગે પોતાની ઉન્નતિ કરવાની તેની ઉત્કટ ઇચ્છા હોવાની અત્યંત જરૂર છે. તેવી ઇચ્છા ન હોય અને પોતાને સંતાન ન હોવા બદલ તે પોતાને દુર્દૈવી માનતી હોય તો તે બાજુથી તેની ઉન્નતિને અવકાશ કે આશા નથી.

પ્રશ્ન—પણ અનેક સ્ત્રીઓનો આ બાબતમાં એવો અનુભવ છે કે, બીજાનાં બાળકો પર કરેલા પ્રેમનો છેવટે તેમને પોતાને કશો લાભ થતો નથી. બાળકો છેવટે પોતાનાં માબાપ તરફ જ ખેંચાય છે અને તેમનાં જ થાય છે. એટલે તેમને માટે પોતે લીધેલો બધો પરિશ્રમ ફોકટ જાય છે.

ઉત્તર—પોતાના સ્વાર્થ માટે જેમણે બીજાનાં બાળકોનુ પાલન-પોષણ કર્યું હશે તેમને એમ લાગવાનુ જ. પણ જેમણે પોતાના વાત્સલ્ય માટે અને બાળકોના કલ્યાણ ખાતર પરિશ્રમ લીધો હશે તેમને એ બાળકો પોતે આપેલાં શિક્ષણ અને સંસ્કારોને કારણે પોતાનાં માબાપને સુખી કરે છે એ જોઈને આનંદ થયા સિવાય નહીં રહે. આપણે કેટલોક સમય બાળકોનું પાલનપોષણ કર્યું, તેમને શિક્ષણ આપ્યું, સુસંસ્કાર આપ્યા એટલા માટે તેઓ પોતાના માબાપને કાયમનાં છોડીને તેમની મરજી વિરુદ્ધ આપણી પાસે જ હમેશાં રહે એવી ઇચ્છા કોઈ પણ સુશીલ સ્ત્રી કદી નહીં કરે; કારણ તે ઇચ્છા ન્યાય્ય નથી. આપણી પાસે રહીને આપણી પાસેથી મળેલા સંસ્કારો વડે બાળકો માતૃપિતૃ-ભક્ત થાય, સ્વધર્મનિષ્ઠ થાય, એવી જ ઇચ્છા બાળકોનુ કલ્યાણ ઇચ્છનારી કોઈ પણ સ્ત્રીએ રાખવી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે બાળકોના કલ્યાણની દૃષ્ટિથી જોતાં જેમણે તેમનું થોડો વખત પણ મમતાથી કે વાત્સલ્યથી પ્રતિપાલન કરીને તેમને સારી કેળવણી આપી તેમની પ્રત્યે તેમણે (બાળકોએ) પોતાના મનમા જીવનભર માતૃભાવ અને કૃતજ્ઞ-ભાવ રાખવો જોઈએ. તેમને માટે પ્રસંગ આવ્યે જરૂરી પરિશ્રમ કરીને પોતા પર કરેલા વાત્સલ્યના તેમજ પોતા માટે ઉઠાવેલા શ્રમના ઋણમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવો એને એ બાળકોએ પોતાના

જીવનનું એક અત્યંત આવશ્યક અને પવિત્ર કર્તવ્ય સમજવું જોઈએ. પોતાનું પાલનપોષણ કરનારાઓ વિષે પણ પોતાનાં માબાપ જેટલો જ કર્તવ્યભાવ તેમના મનમા જાગ્રત રહેવો જોઈએ. એક બાજુથી વાત્સલ્ય અને બીજી બાજુથી માતૃભાવ એવી જાતના પવિત્ર ભાવો એકબીજામાં હમેશ કાયમ રહે તો તેથી પરસ્પર સદ્‌ભાવનાનો ઉત્કર્ષ થશે અને બંનેનીય ઉન્નતિ થશે. એટલા માટે બંનેમાંય સદ્‌ભાવ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ઉન્નતિની દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. તો જ આ વાત બની શકે અને બંને પક્ષે આખી જિંદગી સુધી સંતોષ રહી શકે.

જીવનની દૃષ્ટિથી વાત્સલ્યનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે સ્ત્રીઓએ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ અને તે દ્વારા પોતાનું જીવન વધારે ને વધારે ઉન્નત થાય છે કે નહીં તે તેમણે હમેશાં તપાસવું જોઈએ મનુષ્યજાતિ દુનિયામાં ચિરકાળ ટકી રહે એવો પરમાત્માનો હેતુ હોય અથવા કુદરતના કોઈ અજ્ઞાત અથવા અતર્ક્ય ધર્મમાંથી નિર્માણ થયેલા મનુષ્યપ્રાણીની પરંપરા કાયમ રહે એવી આપણા બધાંની ઇચ્છા હોય તો પરમાત્માનો એ હેતુ અથવા આપણા બધાંની એ ઇચ્છા સિદ્ધ થવા માટે માનવજાતિમા રહેલા જનનધર્મ કરતાં પણ તેના પ્રતિપાલન ધર્મની આપણને વિશેષ જરૂર છે. અને આ પ્રતિપાલન ધર્મની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ વાત્સલ્યમાંથી જ છે એ વાત આપણે બધાએ, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓએ, ચોક્કસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. એકલી માનવજાતિનું જ નહીં પણ પશુપક્ષી વગેરે પ્રાણીઓનુંય અસ્તિત્વ મુખ્યત્વે કરીને આ વાત્સલ્યને લીધે ટકી રહેલું છે. આ બધા પરથી જોતા, માનવજાતિની શાશ્વતતા માટે અત્યંત જરૂરી એવા આ મહાન સદ્‌ભાવ અને ગુણની તેમણે કદી પણ ઓછી કિંમત ન આંકતાં તેનો શક્ય તેટલો વિકાસ કરવો જોઈએ. કેવળ પોતાને પેટે જન્મેલા બાળકનું પ્રતિપાલન કરવાથી આ ધર્મની સમાપ્તિ થતી નથી એ તો તેનો પ્રારંભ છે એટલો ધર્મ તો પશુપક્ષીઓમાંય અમુક વખત સુધી જણાઈ આવે છે. માણસ એટલામાં જ જો પોતાને ધન્ય માને તો એમાં તેની શ્રેષ્ઠતા શી ?

પોતાના ભાઈભાડુઓ અને બાળકોને નિમિત્તે પેદા થયેલા આ ધર્મને જીવનપર્યંત વધારે ને વધારે વ્યાપક, ઉદાત્ત અને પવિત્ર કરતા રહેવામાં જ માનવજાતિની વિશેષતા છે. સ્ત્રીઓએ અને પુરુષોએ આવી દરેક વિશેષતા સિદ્ધ કરતા રહીને પોતાનું જીવન સદ્‌ગુણસમૃદ્ધ કરવાનું છે. જેમના વાત્સલ્યની મર્યાદા પોતાનાં બાળકોથી આગળ જઈ શકતી નથી તેમનામાં, જીવનવિકાસની દૃષ્ટિથી જોતાં, વાત્સલ્યના કરતાં મોહનો જ અંશ વધારે હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. પરંતુ જે સ્ત્રી બીજાને પેટે જન્મેલાં સંતાનોનું મમતાથી પાલનપોષણ કરીને, તેમને સારી કેળવણી અને સંસ્કાર આપીને, પોતાનો કશો સ્વાર્થ ન જોતા એ બાળકોને જેનાં હોય તેમને પાછા સોંપે છે, અથવા જેમની સંભાળ રાખનાર કોઈ નથી અથવા જેમનાં માતપિતાનો પત્તો નથી એવાં નિરાશ્રિત બાળકોનું પેટના બાળકની માફક પાલન કરીને જે સ્ત્રી તેમને નિરપેક્ષપણે ઉછેરીને મોટાં કરે છે, તેમને માટે ગમે તે કષ્ટ, પ્રસંગે નિંદા, અપમાન વગેરે સહન કરે છે, તે સ્ત્રી, કેવળ પોતાના બાળકોને માટે કષ્ટ સહન કરનાર બીજી કોઈ પણ સ્ત્રી કરતાં, આ બાબતમાં વધારે ઉદાર અને શ્રેષ્ઠ છે એમાં શંકા નથી. જેના વાત્સલ્યમાં વ્યાપકતા છે પણ મોહ નથી, જેનામાં કર્તૃત્વ છે પણ લોભ નથી, સદ્‌ગુણ હોવા છતાંય જેનામા તે વિષે અહંકાર નથી, તે સ્ત્રી બીજી સામાન્ય સ્ત્રીઓ કરતાં જરૂર અધિક ધન્ય છે. તેનાં આ વાત્સલ્યનો, કર્તૃત્વનો અને સદ્‌ગુણોનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો રહે તો, જોકે તે કોઈને જન્મ આપીને કોઈની જનની ન થઈ હોય, તોપણ તે જગન્માતા થવાને લાયક થશે. આટલા ભાગ્ય ને યોગ્યતાને તે પહોંચશે. કારણ, માનવ-ધર્મના એક મહાન ગુણની તે ઉપાસક છે.

આ મહાન સદ્‌ગુણનું મહત્ત્વ આપણે જાણતા હોત અને તેની ઉપાસના આપણા સમાજમાં ચાલતી હોત તો પુરુષોના અને તેમાંય ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના જીવનમાં તેથી કેટલી શોભા આવી હોત? કેવાં મોટાં મોટા કુટુંબો આજે આનંદ અને સુખમાં રહેતાં હોત? પછી

પોતાનાં અને પોતાનાં ભાઈબહેનનાં કે દેરાણીજેઠાણીનાં બાળકોમાં ભેદ કોઈએ માન્યો હોત ? વાત્સલ્ય અને પ્રેમની બાબતમાં સ્ત્રીઓમાં આજે લગભગ બધે દેખાતી દીનતા, કૃપણતા અને અનુદારતા, પછી ક્યાંથી નજરે પડત ? ભાઈભાઈમાં કલહ, કુટુંબોમાં ભંગાણ અને આપસમાં અણબનાવ ક્યાંથી થાત ? અને આપણી માનવતાને પછી કલંક ક્યાંથી લાગત ? આપણું કુટુંબ એટલે આપણે અને આપણે પેટે જન્મેલી પ્રજા — એટલી સંકુચિત કલ્પનામાં આપણે સમાધાન માનીને કેવી રીતે રહ્યા હોત ? આપણામાં વાત્સલ્ય વ્યાપકપણે વાસ કરતું હોત તો ઠેકઠેકાણે માબાપ વગરનાં અનાથ બાળકો આપણી નજરે કેવી રીતે પડત ? આ બધી દુઃસ્થિતિ આપણા વાત્સલ્યનો અભાવ બતાવે છે. પુરુષોના કરતાં સ્ત્રીઓને આ સ્થિતિ માટે વધારે દુઃખ થવું જોઈએ. કારણ, આ સદ્‌ગુણ તેમની ઉન્નતિનો મુખ્ય આધાર છે. સ્ત્રીઓમાંથી માતૃત્વ કાઢી નાખીએ તો બાકી શું રહે ? અને વાત્સલ્ય વિના માતૃત્વમાં કશો અર્થ છે શું ? એ વાત્સલ્ય આપણામાં છે કે નહીં, આપણાં અને બીજાનાં બાળકોનું પ્રતિપાલન કરવાથી તેમનો અને આપણો વિકાસ થાય છે કે નહીં, એ તરફ તેમણે લક્ષ આપવું જોઈએ. પોતાના સહવાસથી, સારા સંસ્કારથી બાળકો ધર્મનિષ્ઠ થાય છે કે નહીં તે તેમણે જોવું જોઈએ.

પ્રશ્ન — પ્રત્યક્ષ પોતાનાં બાળકો માટે પુષ્કળ કષ્ટ સહન કરનારાં માબાપોનુંય બાળકો મોટાં થયા પછી માનતાં નથી તેનું કારણ શું હશે ?

ઉત્તર — છોકરો હોય કે છોકરી તેને સાચા ધર્મનું શિક્ષણ આપીને ધર્મનિષ્ઠ બનાવવાનો પ્રયત્ન આપણે કરતાં નથી એ જ આનું કારણ હોવું જોઈએ. માબાપ બાળકો પર પ્રેમ કરે છે, વાત્સલ્યને લીધે તેમને માટે ઘણું સહન કરે છે, અને તેમને સુખી કરવા પ્રયત્ન કરે છે. સુખ અને સહવાસને લીધે જન્મથી જ બાળકોના મનમાં માબાપ વિષે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વખતે કોઈ કોઈનો વિયોગ સહન કરી શકતું નથી. પરંતુ બાળકો જેમ જેમ સ્વાધીન

થાય છે, તેમના મનમાં જુદી જુદી સુખેચ્છાઓ જાગ્રત થાય છે અને તે માબાપ તરફથી પૂરી થવી શક્ય નથી એમ તેમને લાગે છે, ત્યારે એ બધી જ્યાંથી પૂરી થાય એમ તેમને લાગે છે તે તરફ તેમની મનોવૃત્તિ વળે છે અને માબાપ પ્રત્યેનો પહેલો ભાવ ઓછો થવા માંડે છે. માબાપે પણ બાળકોને કેવળ સુખ આપવાનો પ્રયત્ન કરેલો હોય છે તેથી તે કેવળ સુખભોગી બની ગયેલાં હોય છે. માબાપને વિષે તેમને જે પ્રેમ હોય છે તે પણ કેવળ પોતાના સુખને લીધે જ હોય છે. સુખ મળે ત્યાં મમતા બંધાવાની સહજ પ્રવૃત્તિ બાળકોમાં વધેલી હોય છે. તેમાં કર્તવ્યનો કે ધર્મનો અંશ ઘણે ભાગે નથી હોતો. કર્તવ્યને માટે કષ્ટ પણ સહન કરવાં જોઈએ. દુઃખ થાય તોપણ કર્તવ્ય છોડવું ન જોઈએ. ધર્મની આગળ સુખની પરવા કરવી ન જોઈએ. અધર્મ કે અન્યાય સહન ન કરતાં એના પ્રતિકાર માટે બધું સહેવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. સારાંશ, આપણે ધર્મ માટે જ જીવવું જોઈએ અને ધર્મ માટે જ પ્રસંગે મરણ પણ આનંદથી સ્વીકારવું જોઈએ. આવી જાતની કેળવણી માબાપે બાળકોને કદી આપેલી નથી હોતી. બાળકોને સતત સુખ આપ્યા કરીને તેમણે તેમને કેવળ સુખ ભોગી બનાવેલાં હોય છે. આવી રીતે સુખભોગી બનેલી પ્રજાને જોઈતાં સુખો માબાપ તરફથી મળવાનું અટકી જતાં, જ્યાંથી તે મળશે એમ તેને લાગે છે એ તરફ તે વળે અને માબાપને છોડી જાય, તો તેમાં નવાઈ શી? નાનપણમાં માબાપને પૂરેપૂરા અધીન રહેલા છોકરાઓ જુવાનીમાં પત્નીને આધીન બનીને માબાપનો ભાવ પણ પૂછતા નથી તેનું કારણ તેમની સુખલોલુપતા અને ધર્મશિક્ષણનો અભાવ જ છે એમ લાગે છે. સુખના કરતાં ધર્મ પર અને કર્તવ્ય પર પ્રેમ કરવાનું બાળકોને શીખવવામાં આવે તો આવાં દુઃખદાયી પરિણામ આવવાનો સંભવ નહીં રહે એમ મને લાગે છે.-તેથી પોતાના વાત્સલ્યને નિમિત્તે જેમણે પોતાના અને બાળકોના મોહમાં વધારો ન કરતાં તેમને ધર્મની જાગૃતી ખિલવી હોય તેમનાં બાળકો મોટાં થયા પછી પણ મોહમાં

ન પડતાં ધર્મમાર્ગે જ આખું જીવન ચાલતાં રહેશે. કારણ, તે નાનપણમાં જ શીખેલાં હોય છે કે, જીવન ધર્મ માટે છે; પોતે દુઃખ, કષ્ટ, મુશ્કેલીઓ વેઠીને બીજાનાં દુઃખ, કષ્ટ અને મુશ્કેલીઓ ઓછાં કરવા માટે છે; એમાં જ જીવનનું સાર્થક છે. વાત્સલ્ય દ્વારા માતપિતા બાળકોને જો આવી જાતના સંસ્કારો આપતાં રહે તો તેમના વાત્સલ્યનું પરિણામ ધર્મને રૂપે બાળકોમાં પ્રગટ થયેલું તેમને જણાયા વગર રહેશે નહીં.

૫

પ્રજાવૃદ્ધિની મર્યાદા

માનવજાતિનું દુઃખ અને અવનતિ ટાળવા માટે એક મહત્ત્વની બાબત તરફ આપણે બધાએ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

प्रजावृद्धि पर अंकुश દુનિયામાં સુખનાં સાધનો વધતાં દેખાતાં હોય છતાં તેની સાથે જ દુઃખની પણ વૃદ્ધિ માનવજાતિમાં થતી દેખાય છે. તેના કારણો અનેક હોય તોપણ અવિચારીપણાથી થઈ રહેલી પ્રજાવૃદ્ધિ એ પણ તેમાંનું એક મહત્ત્વનું કારણ છે, એમાં શંકા નથી. દિવસે દિવસે પ્રજા વધી રહી છે, પણ તે સાથે જ માણસની પરિપાલનશક્તિ વધતી દેખાતી નથી તેને લીધે જીવનકલહ અને તે સાથે જ બીજા અનેક દુર્ગુણો વધતા જાય છે આ અનર્થમાંથી માનવજાતિએ બચવું હોય તો તેણે પ્રજાવૃદ્ધિને મર્યાદિત કરીને પોતાની પરિપાલનશક્તિ વધારવી જોઈએ. પ્રજાનિર્માણ કરવા માટે સદ્‌ગુણોની જરૂર નથી પડતી; પણ તેનું પાલનપોષણ, શિક્ષણ અને સંવર્ધન કરવા માટે, તેમજ તેને સંસ્કારી, કર્તવ્યનિષ્ઠ અને જ્ઞાની બનાવવા માટે સદ્‌ગુણોની જરૂર હોય છે. નિસર્ગધર્મ અનુસાર પશુપક્ષીઓને પ્રજા

થાય છે, તેમ માણસને પણ થાય છે. તેમાં તેની કશી વિશેષતા નથી. માણસ કેવળ કુદરત પર આધાર રાખીને રહેનારો નથી અને તેમ રહે તો તેનું ચાલે પણ નહીં આજે જે થોડીઘણી માનવતા આપણામાં દેખાય છે તે માનવી પુરુષાર્થ, પરિશ્રમ, વિવેક, સંયમ, ત્યાગ, સેવા, સહકારવૃત્તિ, જ્ઞાન, સંગઠન, પ્રેમ વગેરે અનેક સદ્ગુણોને કારણે છે. આ સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ પર માનવતાની વૃદ્ધિનો આધાર છે. માટે માણસે પ્રજાવૃદ્ધિ કરતાં સદ્ગુણોને અને માનવતાને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ.

પશુપક્ષીઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કેવળ નિસર્ગ અનુસાર ચાલે છે. તેમનામાં પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે, થોડો સમય તે જન્મદાતા પર અવલંબીને રહે છે અને પછી જલદી તે સ્વાવલંબી બનીને કુદરત પર જીવવા માંડે છે. ગર્ભપોષણ, અપત્યપોષણ, અને અપત્યસંગોપનના કાળ દરમ્યાન તેમનામાં સ્વાભાવિકપણે સંયમ રહે છે. અપત્યનું પરાવલંબન, તેમને વિષેનું વાત્સલ્ય અને સંયમ – એ બાબતો તેમનામાં કુદરતી ધર્મ અનુસાર ચાલતી દેખાય છે. આવો અન્યોન્ય સંબંધ તેમનામાં હોય છે. આ પરથી માણસે જે મહા બોધ લેવો જોઈએ તે તેણે લીધેલો જણાતો નથી. અપત્યનું પરાવલંબન અને જન્મદાતાનાં વાત્સલ્ય અને સંયમ, એમાંથી એકલા પરાવલંબનની જ માનવી અપત્યમાં વૃદ્ધિ થયેલી દેખાય છે. કેટલેક અંશે વાત્સલ્યનો વિકાસ પણ જોવા મળે છે. પણ પરાવલંબનના પ્રમાણમાં તેની વૃદ્ધિ થયેલી નથી. પશુ-પક્ષીઓમાં અપત્યના પરાવલંબનનો કાળ ટૂંકો હોય છે. તેથી તેમનું વાત્સલ્ય તેના પ્રમાણમાં પૂરતું છે. માનવી અપત્યનાં પોષણ, સંગોપન, સંવર્ધન, શિક્ષણ વગેરેની બધી જાતની જવાબદારી માણસને લાંબો કાળ ઉપાડવી પડે છે, તેથી તે બધાને પૂરતું થાય એટલું વાત્સલ્ય અને પરિપાલનશક્તિ તેનામાં હોવાની જરૂર છે. અને એ પ્રમાણમાં તેણે પ્રજાવૃદ્ધિને મર્યાદિત કરવાની પણ જરૂર છે. પશુપક્ષીઓમાં કુદરતી જવાબદારીની માફક જેમ સંયમ સહજ હોય છે તેમ માનવી પ્રાણીમાં ન હોવાથી માનવજાતિની તે બાજુથી ઉન્નતિ ન થતાં તે દિવસે દિવસે અવનત

સ્થિતિએ જઈ રહી છે. જે પ્રમાણમાં માનવજાતિમાં પ્રજાવૃદ્ધિ થાય છે તે પ્રમાણમાં જીવનને જરૂરી એવાં ખાનપાન વગેરેનાં સાધનો પેદા થતાં નથી. ઉત્પાદન વધતુ નથી. આજે યંત્રની મદદથી, માણસ તે દિશામાં પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. પણ જેમ જેમ તે આ માર્ગે પ્રયત્ન કરતો જાય છે તેમ તેમ અપત્યના પરાવલંબનનો કાળ પણ વધતો જાય છે. કેટલાક વર્ગમાં છોકરો પચીસ વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી તેના પોષણ વગેરેની જવાબદારી તેનાં માબાપ પર જ હોય છે. ક્યાંક ક્યાંક તો આ મર્યાદા ત્રીસ વર્ષ સુધી જઈ પહોંચી છે. આવી રીતે પરાવલંબનનો કાળ જે વર્ગમાં વધતો જાય છે તે વર્ગે તો સંયમ સાધીને પોતાની પ્રજાવૃદ્ધિ મર્યાદિત કરવી જોઈએ.

અમર્યાદ પ્રજાવૃદ્ધિનાં પરિણામ

આજે અસંખ્ય ઘરોમાં એવી સ્થિતિ દેખાય છે કે, પ્રજાનું પાલન, પોષણ, સંવર્ધન કે શિક્ષણ યોગ્ય રીતે થતું નથી છતાં પ્રજા માત્ર સતત વધતી જાય છે. એક બાળક માંડ બોલવા ચાલવા લાગે ન લાગે એટલામાં બીજા બાળકનો જન્મ થાય છે. એવી સ્થિતિમાં માબાપ કેટલાં બાળકોનું યોગ્ય રીતે પાલનપોષણ કરી શકે? દરેક બાળકને પૂરતુ દૂધ અને પોષક અન્ન તેઓ ક્યાંથી પૂરાં પાડી શકે? બધાંનું સંગોપન અને શિક્ષણ કેવી રીતે કરી શકે? પ્રજાની વૃદ્ધિના પ્રમાણમાં માબાપની પરિપાલનશક્તિ, પુરુષાર્થ અને કમાણી વધતાં નથી તેથી તે બધાં બાળકો જેમતેમ કરીને ઉછરે છે. બાળકમાંથી જ સંસ્કારી માનવ બને છે, પણ તે કેવળ કુદરતી રીતે બનતો નથી તેને યોગ્ય પરિસ્થિતિની અને સાધનોની જરૂર હોય છે. પરંતુ સાવ કનિષ્ઠ સ્થિતિના જ નહીં પણ સાધારણ સ્થિતિના કુટુંબમાંય આ બધાંની અછત છે. ત્યાં માબાપોમાં પોતાના સંતાન વિષે મમત્વ કે વાત્સલ્ય હોતુ નથી એમ નથી. તેઓ તેમને માટે મહેનત કરતા નથી અથવા તેમના સુખની અવગણના કરીને કેવળ પોતાનું જ સુખ જુએ છે એમ પણ નથી. પણ તેમના યોગ્ય સંગોપન અને શિક્ષણ માટે જોઈતો

પુરુષાર્થ તેમનામાં નથી. તે પ્રમાણમાં તેમનું વાત્સલ્ય ઓછું પડે છે. પોષક ખાનપાન, સંભાળ, સ્વચ્છતા, યોગ્ય સંસ્કાર, બાળકોના રોજના વ્યવહાર અને રમતગમત માટે પૂરતી જગા અને યોગ્ય સાધનો, વ્યવસ્થિતપણું અને શિસ્ત કેળવાય એવું શિક્ષણ, સદ્ગુણોની જાગૃતિ, માતૃપિતૃભાવની તેમજ બંધુભગિનીભાવની વૃદ્ધિ થતી રહે એવું પ્રેમમય વાતાવરણ વગેરે નાનપણમાં જરૂરી એવી સગવડો આજે ઘણે ભાગે ક્યાંય દેખાતી નથી. જ્યાં સંપત્તિ છે ત્યાં લાડ અને સ્વચ્છંદને લીધે બાળકો બગડે છે. બાકી તો અસંખ્ય ઘરોમાં બાળકોની બાબતમાં ઉપેક્ષા જ થઈ રહી છે. ગમે તેવા ખોરાકથી રોજ તેમનાં પેટ ભરવાની અને ગમે તેવાં કપડાં વડે તેમના શરીર ઢાંકવાની ચિંતામાં માબાપ બધે જ ત્રાસી ગયેલાં નજરે પડે છે. આવી સ્થિતિમાં બાળકોની સ્વચ્છતા, આરોગ્ય અને યોગ્ય કેળવણી તરફ કોણ ધ્યાન આપે ? તેમનો શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક વિકાસ શી રીતે થાય ? દરેક માબાપને બાળકોના પ્રશ્નો ચિંતામાં નાખે છે. તેમાંય તેમની માંદગી આવે. તેમને કંઈક દુખવા માંડે, એટલે ઘરની મુસ્કેલીઓનો અને સંકટોનો પાર રહેતો નથી. આવી સ્થિતિ સેંકડે નવ્વાણું ઘરોમાં છે અને એવી જ સ્થિતિમાં સંતાનવૃદ્ધિ થાય છે. આના કરતાંય ખરાબ સ્થિતિ — જે જોતાં જ માણસનું મન દુઃખ અને કરુણાથી ભરાઈ આવે છે — એ છે કે ગરીબાઈ, રોગ, અને પંગુતાથી પીડાતા લોકોમાંય પ્રજાની બેસુમાર વૃદ્ધિ થઈ રહી છે અને તેમની મૂળની વિપત્તિમાં ઉમેરો થઈ રહ્યો છે. આવી રીતે દેશની અને સમાજની દુઃખી સ્થિતિ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે.

ચાલુ સ્થિતિમાં આપણું કર્તવ્ય

આ બધી સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં એમ લાગે છે કે, આ બાબતમાં ઉપેક્ષા કર્યે ચાલશે નહીં. સંયમશક્તિ અને પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ થયા વગર આપણી ભાવી પેઢીના કલ્યાણની આશા કરી શકાય નહીં. પ્રજાવૃદ્ધિના ચાલુ ક્રમથી આપણું કે પ્રજાનું કોઈનુંય કલ્યાણ થવાનું નથી. આપણાં પોતાનાં સંતાનોનું અને દેશની અસંખ્ય નિરાધાર

અને દુઃખ ભોગવતી પ્રજાનું પરિપાલન કરી શકવા જેટલી વિશાળ વત્સલતા અને શક્તિ આપણામાં હોય તો જ આજની સ્થિતિમાં આપણે માટે તરણોપાય છે. હિંદુ પૌરાણિક દેવતાઓમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને મહેશ એ ત્રણ મોટા દેવતાઓ માનવામાં આવ્યા છે. તે પૈકી બ્રહ્મા સૃષ્ટિ અને પ્રજાનિર્માણ કરનારો, વિષ્ણુ પરિપાલન કરનારો, મહેશ સંહાર કરનારો છે — એમ સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કાર્યની તેમની વચ્ચે વહેંચણી કલ્પેલી છે એ ત્રણમાં વિષ્ણુને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવ્યો છે, તેનું કારણ તેનામાં અગાધ પરિપાલનશક્તિ છે એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે એ છે. માણસ પણ પોતાની પરિપાલનશક્તિનો વિકાસ કરે તો જ તેની માનવતાની વૃદ્ધિ થઈ શકે. અને એ શક્તિનો વિકાસ કરવો હોય તો પ્રજાવૃદ્ધિની વૃત્તિને મર્યાદિત કરીને તેનુ વાત્સલ્યમા રૂપાતર કરવુ જોઈએ. આપણા પોતાનાં બાળકોના કલ્યાણ પૂરતુ વાત્સલ્ય આપણે ધારણ કરીએ તોય તેથી આપણી પ્રજાનિર્મિતિની વૃત્તિ થોડેઘણે અંશે મંદ પડશે. આજની સ્થિતિમાં માનવ જ માનવનો વેરી બનેલો છે ભાઈ જ ભાઈનો દુશ્મન થાય છે. આપણે આ બાબતમાં સાવધ ન થઈએ, વિવેકી અને સંયમી ન થઈએ તો "આ બધુ જગત ઈશ્વર વડે વ્યાપેલુ છે," અથવા "આપણે બધાં એક જ ઈશ્વરનાં બાળકો છીએ," એ જાતના ઉપદેશ આખો જન્મારો સાભળતા રહીએ તોય તેનો આપણી કે પછીની પેઢીના કલ્યાણની દૃષ્ટિથી કશો ઉપયોગ નહીં થાય. બાળકોના પરાવલંબનના પ્રમાણમા આપણી સંયમશક્તિનો અને વાત્સલ્યનો વિકાસ ન થાય તો માનવજાતિ પર આવી પડતી આફતો ટળશે નહીં.

બ્રહ્મચર્યસિદ્ધિ અને તે માટે ક્ષુધાય-શોધનની જરૂર

જેમનુ આપણે સારી રીતે પોષણ કરી શકતા નથી, અથવા જેમને રાખવા માટે આપણા ઘરમાં જગ્યા નથી એવા ગાય, બળદ, ઘોડા વગેરે પ્રાણીઓ પણ આપણે ખરીદતા નથી. પણ જેમનુ આપણે સારી રીતે પોષણ કરી શકતા નથી, જેમને ઘરમાં રાખવા માટે આપણી પાસે પૂરતી જગ્યા નથી એવાં સતાનોને

એક પછી એક જન્મ આપીએ છીએ! જેમના પર આપણો વિશેષ પ્રેમ નથી હોતો એવાં પ્રાણીઓની બાબતમાં આપણે જેટલો વિચાર કરીએ છીએ તેટલો આપણે પેટે અવતરનારાં બાળકો માટે કરતા નથી. આ સ્થિતિ આજે લગભગ બધે જ પ્રવર્તે છે તેમ છતાં બધા લોકો પોતાના સતાન વિષે નિષ્ઠુર છે એમ કહેવામાં અન્યાય થશે આપણામાં પ્રેમ છે, વાત્સલ્ય છે, સ્વાર્થત્યાગ પણ છે; પરંતુ આપણે જીવન વિષે આ દૃષ્ટિથી હજી વિચાર જ કર્યો નથી એમ કહેવું પડે છે માનવજાતિના વિકાસ અને કલ્યાણની દૃષ્ટિથી આપણે આ બાબતનો વિચાર કરવો જોઈએ, એ હવે અત્યંત જરૂરી થયું છે કેવળ પ્રજાવૃદ્ધિનું માનવતાની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ નથી. પરંતુ પ્રજાવૃદ્ધિની વૃત્તિનુ વાત્સલ્યમાં રૂપાંતર કરવુ, એ વાત્સલ્યમાં વિશાળતા અને શુદ્ધતા લાવવી, એમાં આપણો વિકાસ છે. અસંયમ કરતા સંયમ શ્રેષ્ઠ છે. સંયમ કરતાં વાત્સલ્ય શ્રેષ્ઠ છે. વાત્સલ્યમાય પરિપાલનશક્તિનું મહત્ત્વ છે. આ શક્તિની વિશાળતામાં જ તેની શુદ્ધિ છે. આ શુદ્ધિમા બ્રહ્મચર્યની સિદ્ધિ છે, અને બ્રહ્મચર્ય પર માનવતાની સંપૂર્ણ સિદ્ધિનો આધાર છે. માનવજાતિએ આ રીતે આ વિષયનો વિચાર કર્યો હોય એમ દેખાતુ નથી. વિચાર, આચાર, ખાનપાન, યોગ, ચિંતન, મનન, સંકલ્પબળ, ઔષધિ વગેરેની મદદથી માણસે આ બાબતમાં પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે. તેવો પ્રયત્ન થતો રહે તો તેમાથી પોતાના હેતુને અનુકૂળ જ્ઞાન માણસ પ્રાપ્ત કરી શકશે એમાં શંકા નથી. માણસમાં રહેલી જે ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓને ક્ષીણ કરતાં જઈને છેવટે તેમના પર વિજય મેળવવાનું માણસનું કર્તવ્ય છે, તે વૃત્તિઓને ઉત્તેજિત કરવા માટે જુદા જુદા ઔષધિપ્રયોગો સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્ન તરફ મોટા મોટા રસાયણશાસ્ત્રીઓ અને વૈદ્યો પોતાની બુદ્ધિ આજ સુધી વાપરતા આવ્યા છે; કામ્ય ભોગવિલાસ અને ભોગવશ રાજામહારાજાઓ અને ધનિક લોકો તેમના પ્રયત્નોને અનેક રીતે મદદ કરતા આવ્યા છે. પરંતુ બ્રહ્મચર્ય, સંયમ, વગેરેની ઉપાસના કરનાર વૈરાગ્યશીલ પણ ગરીબ લોક હોવાથી તે લોકોને પ્રાપ્તિની કશી આશા ન હોવાથી મનુષ્યની

તે વૃત્તિઓને સૌમ્ય અને મંદ કરીને તેમને કાબૂમા રાખવા માટે કઈ ઔષધિનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની શોધ તેમણે કદી કરી નથી. સૃષ્ટિમા પરસ્પરવિરોધી અનેક ગુણો છે સૃષ્ટિમાં અગ્નિ છે અને પાણી પણ છે. અત્યંત મૃદુ પદાર્થો છે, તેમ જ અત્યત કઠણ પદાર્થો પણ છે. તે જ પ્રમણે ઉત્તેજક અને શામક ગુણધર્મોવાળી વનસ્પતિઓ અને પદાર્થો પણ છે જે શોધકો વનસ્પતિઓમાંથી કે બીજા કુદરતી પદાર્થોમાથી ઉત્તેજક ગુણધર્મો પ્રાપ્ત કરી શક્યા તેઓ તેમની ઇચ્છા હોત તો શામક ગુણધર્મવાળી વનસ્પતિઓની કે અન્ય પદાર્થોની શોધ ન કરી શકત એમ નથી. પરંતુ એવી સિદ્ધિ શોધકોને ,માનવજીવનની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વની લાગી નહીં અને હજુયે લાગતી નથી.

સારાશ, આ વિષયમાં સહાયક થાય એવા સાધનો આપણી પાસે ન હોય અથવા માનવજીવનની સિદ્ધિ સાધવા જેટલી મહત્ત્વાકાંક્ષા દરેકમાં ન હોય તોય આજે અવિચારીપણે થતી પ્રજાવૃદ્ધિ અને તેને કારણે થતુ આપણુ અને આપણી ભાવી પેઢીનુ અકલ્યાણ ટાળવા માટે દરેકે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ પ્રયત્ન માનસિક ઉન્નતિને સહાયક હોય એમાં જ માનવનાનો યોગ્ય વિકાસ છે. બનતા સુધી માણસે એ દિશામાં જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઓછામાં ઓછુ માનસિક અવનતિ ન થાય એટલી સાવધાનતા તો માણસે આ બાબતમાં રાખવી જોઈએ. આ પ્રકારના પ્રયત્નથી માનવજાતિ જગતમાંથી નાશ પામશે એવો ડર કોઈએ રાખવાનુ કશુ કારણ નથી તેમ છતાં જેમને તેવો ભય લાગતો હોય તેમણે કંઈ નહીં તો બે કરતાં વધારે બાળકોને જન્મ ન આપવા જેટલી સાવચેતી રાખવી જોઈએ. તેથી અમર્યાદ સંખ્યાને લીધે પોતાની તેમ જ પ્રજાની થતી અધોગતિ કંઈક અંશે તો ટળશે અને માનવ-જાતિ જગતમાંથી નષ્ટ થવાનો ભય રાખવાનું પણ કારણ રહેશે નહીં.

૬

પ્રાકૃતિક પ્રેરણા અને સંયમ

જે જાતનું બીજ હોય તે જ જાતિનું વૃક્ષ તેમાંથી થાય છે. ઉદ્‌ભિજ્જમાંથી તે જ જાતની સૃષ્ટિ પેદા થાય છે. જીવસૃષ્ટિમાં પણ એમ જ બને છે. જીવમાં જેમ જીવતા રહેવાની સ્વાભાવિક પ્રબળ ઇચ્છા છે તેમ જ તેમાંથી પોતાના જેવી જ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરવાનો ધર્મ પણ તેનામાં છે. માણસમાંય એ ધર્મ છે અને તે ધર્મ અનુસાર જ માણસમાંથી મનુષ્યસૃષ્ટિ વધતી આવી છે. નિસર્ગે જ આ ધર્મ તેનામાં મૂકેલો છે. આ ધર્મ જીવમાં અને માણસમાં નાનપણમાં સુપ્તદશામાં હોય છે. કોઈ એક વિશિષ્ટ અવસ્થા સુધી શરીરનો વિકાસ થયા બાદ, શરીરના રસમાં પોતાના જેવા બીજા પ્રાણી નિર્માણ કરવાની શક્તિ પૂર્ણતાને પામે છે અને ત્યાર પછી તેવી સૃષ્ટિ નિર્માણ કરવાની વૃત્તિ જીવમાં અને માણસમાં સ્વાભાવિકપણે જોવામાં આવે છે. શરીરના રસનું જ બીજ બનીને તે દ્વારા જીવની વૃદ્ધિ થતી રહેવાનો ધર્મ દરેકને મળેલો હોવાથી તે જાતનું જ્ઞાન સ્વયંભૂપણે દરેક જણમાં હોય છે. માણસના બૌદ્ધિક વિકાસની સાથે જ આવી જાતની સ્વયંભૂ પ્રેરણાઓની વૃદ્ધિ થઈ છે અને તેમને જુદી જુદી વાસનાઓનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયેલું છે. બૌદ્ધિક વિકાસને કારણે માણસ કેવળ કુદરતી પ્રેરણા પર આધાર રાખીને રહ્યો નથી. બીજાં પ્રાણીઓમાં જે વસ્તુઓ કુદરતી અને મર્યાદિત છે તે જ વસ્તુઓ માણસમાં કેવળ કુદરતી ન રહેતાં તેમાંથી જ પોતાના વિકાસ પામેલા બુદ્ધિસામર્થ્યથી તે જુદા જુદા રસાનુભવો લેવા લાગ્યો છે. તેથી અનેક રસરુચિઓ પેદા થયેલી છે. ખાનપાન, આશ્રયસ્થાન વગેરે આજનો પ્રથમ કેવળ કુદરતી હતી. તેમાંથી જેમ જુદા જુદા રસવિષયો માનવ બુદ્ધિને કારણે નિર્માણ થયા

તેમ પોતાના જેવી પ્રજા નિર્માણ કરવાની કુદરતી પ્રેરણામાંથી પણ અનેક વાસનાઓ અને રસના વિષયો નિર્માણ થયા. આ બધાનું કારણ માણસની વધતી જતી બુદ્ધિમત્તા હશે એમ લાગે છે. આ બુદ્ધિમત્તા અને વધતા જતા મનોભાવોને લીધે આત્મીયભાવ અને મમતાની પણ વૃદ્ધિ માણસમાં થવા લાગી અને સમુદાય વધવા લાગ્યો. તે સાથે જ પોતાના તેમ જ સમુદાયના રક્ષણની જવાબદારી અને ચિંતા પણ વધવા લાગી. જેમ જેમ, માણસને સમુદાયમા રહેવાની ફરજ પડવા લાગી, જેમ જેમ તેમાથી સમાજ પેદા થવા લાગ્યો, જેમ જેમ ઐક્યના તેના સંબંધો વધવા લાગ્યા, તેમ તેમ વૃદ્ધિ પામેલા દરેક વિષયમાં તેને નિયમો કરવા પડ્યા. તે માટે તેને નિયમન અને સંયમનો આશરો લેવો પડ્યો. કારણ કે સયમ વિના નિયમન આવતુ નથી, અને નિયમન સિવાય સમાજ નહી અને સમાજ સિવાય વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ પણ ટકવુ શકે નથી. આ બધાં કારણોને લીધે માણસને સંયમ કેળવવો પડ્યો. આવી રીતે માનવજાતિમાં રસવૃત્તિ અને સંયમ બનેની વૃદ્ધિ એકી સાથે થતી આવી છે મૂળભૂત અને નૈસર્ગિક પ્રેરણાને વધારીને તેમાંથી અનેક વાસનાઓ અને ઇચ્છાઓ નિર્માણ કરીને જેઓ આનંદની પાછળ પડ્યા તેઓ વિલાસી અને ભોગી કહેવાયા, અને એ જ મૂળભૂત પ્રેરણાને ક્ષીણ કરીને તેને નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરનારા સંયમી અને વિરક્ત કહેવાયા. ખરું જોતા, એક જ પ્રેરણામાથી પેદા થયેલા આ પરસ્પરવિરોધી બે પરિણામ છે. ભોગના કરતા સયમી સ્થિતિ કોઈ પણ સંજોગોમાં વધારે ઉન્નત છે એમાં શંકા નથી દુ:ખમાંથી છૂટીને માણસે જો સ્વાધીનતા અને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો સંયમ સિવાય તેને માટે બીજો ઉપાય નથી, એમ માનવજાતિના આજ સુધીના અનુભવ પરથી નક્કી સમજાયુ છે

ઉપર કહેલી મૂળભૂત વૃત્તિ પર કાબૂ મેળવવો અથવા તેનો નાશ કરવો એ સંયમી મનુષ્યનો હેતુ હોય છે આ વૃત્તિ માણસ સદંતર નાબૂદ કરી શકશે કે નહી એ વિષે મને શંકા છે. આ વૃત્તિ પર કાબૂ મેળવવો

આવેલી છે. એક બાજુએ એ મૂળ પ્રાકૃતિક પ્રેરણા અને બીજી બાજુએ આપણું સંકલ્પબળ, આપણી સંયમશક્તિ, પવિત્રતા માટેની આપણી તાલાવેલી, સિદ્ધિ વિષેની આપણી ઉત્કંઠા, આપણા યોજના-પૂર્વકના પ્રયત્નો અને આપણી સાવધાનતા — એવી સ્થિતિ છે. આમાંથી જ સિદ્ધિ વિષે વિશ્વાસ રાખવાનો છે. એ વિશ્વાસ આપણામાં વધતો રહેવો જોઈએ. પરમાત્મા આપણને આ પ્રયત્નમાં યશ આપશે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા આપણે રાખવી જોઈએ.

આ બાબતમાં વિચાર કરવાનું તમને સુગમ થાય એટલા માટે મેં આ લખ્યું છે. આ પરથી તમે આ બાબતમાં વિચાર કરી શકશો.

(પત્ર, ૩૧-૩-'૪૨)

૭

બ્રહ્મચર્યવિચાર

બ્રહ્મચર્ય સંબંધી તમે લખ્યું છે. ગઈ મુલાકાત વખતે પણ આ બાબતમાં તમે વાત કરી હતી. તમે આ વિષે ઘણા પ્રયત્નશીલ છો. ધ્યાનના અભ્યાસથી આ વસ્તુ માણસ પોતાના કાબૂમાં લાવી શકે છે એવો મને વિશ્વાસ છે. ધ્યાન માટે ચિત્તની બધી શક્તિ એક જગાએ ભેગી કરીને ત્યાં જ તેને સ્થિર કરવા માટે દૃઢતાની જરૂર છે. ચિત્તના બધા તરંગોને શાંત કરીને વૃત્તિને એક જ પવિત્ર સંકલ્પ પર દૃઢપણે રાખતાં આવડે તો આપણા સંકલ્પમાં બળ આવે છે. તે બળને લીધે બીજી અશુદ્ધ વૃત્તિઓ ક્ષીણ થાય છે. સર્જન વિષેની પ્રેરણા અને તે પ્રકારનો રજ દરેક જીવની માફક માણસમાં પણ છે. વિવેકી માણસ તે રજને કાબૂમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જન્મથી

મળેના આના રજનો વારસો માણસ સમૂળગો નષ્ટ કરી શકશે કે નહી એ વિષે મને શંકા છે. પરતુ તે તેને પ્રયત્નથી કાબૂમા રાખી શકે છે એ વિષે મારી ખાતરી છે. વળી, વિવેકી અને પ્રયત્નશીલ માણસની સૃજનવિષયક વૃત્તિ મંદ અને ક્ષીણ થાય છે ઉદાત્ત ધ્યેયને ધારણ કરીને હમેશ પવિત્ર ભાવના ચિત્તમા રાખવાથી, તેમજ આદર્શ જીવન વ્યતીત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા, પારમાર્થિક મહત્ત્વાકાક્ષા, સતત વિવેકયુક્ત સયમશીલ રહેણી, કર્મપરાયણતા વગેરે સાધન કે ઉપાયોથી માણસની તે વૃત્તિનો સમૂળગો નાશ ન થાય તોય તે કાબૂમા રહેવા જેટલી ક્ષીણ થાય છે. જુવાનીમા કુદરતી અવસ્થા અનુસાર તે વૃત્તિ વધારે પ્રમાણમા દેખાય તોપણ ઉચ્ચ આદર્શની પાછળ પડેલા જુવાન માણસમા જ વૈરાગ્ય અને સયમશક્તિ પણ ભરપૂર હોય છે અને તેને જોરે જ તે વિકારો સામે ઝઝડી શકે છે અને તેમા વિજયી થવાનો તેનામા વિશ્વાસ પણ હોય છે. પરતુ તે કાળ વીતી ગયા પછી પાછલી ઉમરમા એટલે ઘડપણમા કોઈ કોઈની દૃઢતા ઓછી થાય છે. વ્રત વિષે કે આદર્શ વિષે થોડીક શિથિલતા ચિત્તમા આવવા લાગે છે વૈરાગ્ય અને સંયમશક્તિ ઓછી થાય છે. આવે વખતે ચિત્તમા ચચળતા દેખાવા માડે છે, અને મનને જીતવુ, તેને કાબૂમા રાખવુ મુશ્કેલ લાગે છે પરતુ વિવેકી અને નિશ્ચયી માણસ આ બધી વસ્તુઓ ઓળખીને તેમાથી પાર જવાનો સાવધપણે પ્રયત્ન કરે છે અને યોગ્ય ઉપાય વડે તેમા સફળ થાય છે

માણસના ચિત્તમા સારાનરસા બધા સસ્કારો પ્રગટ કે સૂક્ષ્મપણે હોય છે જ તેમાના જે સસ્કાર, જે વૃત્તિઓ, તેને ન જોઈતી હોય તેને ક્ષીણ કરવાનો પ્રયત્ન માણસે સતત ચાલુ રાખવો જોઈએ સત્સગ ભજન, મનન, ચિંતન, ધ્યાન, એ તેના ઉપાયો છે કઈક સધાય તો આનાથીજ સધાય એમા શકા નથી શુભ તરફ તમારુ સ્વભાવિક વલણ છે જીવનની દૃષ્ટિથી વ્રતનુ મહત્ત્વ તમે જાણો છો દૃઢતા અને નિષ્ઠા સિવાય તે પાર પડવુ શક્ય નથી.

ધર્મનો વિચાર બાજુએ મૂકીને પણ બીજી એક મહત્ત્વની દૃષ્ટિથી મારા મનમાં આ વિષયનો વિચાર આવ્યા કરે છે. માનવજાતિની સુધારણાનો કશો વિચાર કરવામાં આવતો નથી અને તેની પેઢીઓની પેઢીઓ જગતમાં નિર્માણ થતી જાય છે. પોતાના દોષો, દુર્ગુણો અને રોગોનો વારસો પછીની પેઢીને આપીને દરેક પેઢી લુપ્ત થાય છે. આવા ક્રમથી, આવી પરંપરાથી, માણસ પોતાનું કે પોતાની ભાવી પેઢીનું શું કલ્યાણ સાધે છે ? કયા સદુદ્દેશથી માણસ એક પછી એક સંતાન જગતમાં લાવે છે ? સંખ્યાબંધ રોગો માનવજાતિની વિકૃતિમાંથી જ પેદા થાય છે અને થઈ રહ્યા છે. આપણા રોગોનો, વિકૃતિઓનો અને દુર્બળતાનો વારસો આપણી પછીની પેઢીને મળશે અને તે આખી જિંદગી દુઃખ, યાતના અને કલેશથી પીડિત અવસ્થામાં પોતાનું જીવન જેમતેમ કરીને ગાળશે એ જાણતાં છતાં, એની ખાતરી હોવા છતાં, માનવપ્રકૃતિમાંથી પીડાની પરંપરા નિર્માણ થાય છે અને કષ્ટ ભોગવે છે. કોઈની ઇચ્છા, કોઈની અસાવધાનતા, કોઈનો અવિવેક તો કોઇનો અસંયમ અને જડતા આ બધાં દુઃખોનું, યાતનાઓનું કારણ છે. માણસનું દુઃખ જોઈ જોઈને હું કંટાળી ગયો છું. દુઃખી અને યાતનાગ્રસ્ત માણસોની શુશ્રૂષામાં હોઉં છું ત્યારે આ જ જાતના વિચારો મનમાં ચાલતા હોય છે, મનને પીડે છે. જગત સુખી રહે, કોઈ દુઃખી ન રહે એવી ઇચ્છા ! પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે, આ માર્ગે, આવી જાતની જીવનપરંપરાથી કોઈ પણ માણસ કદી પણ સુખી થશે કે ? થઈ શકશે કે ? સંખ્યાબંધ માણસો આ જ રસ્તે ચાલે છે. તેઓ સાચે જ ચાલે છે કે વિશ્વપ્રકૃતિના મહાન પ્રવાહમાં તણાઈ જતાં હોઈને ચાલે છે એવો કેવળ ભાસ થાય છે ? દુઃખ, પીડા અને રોગનો વારસો તેઓ પોતાની પછીની પ્રજાને આપે છે કે તે આપવામાં વચગાળામાં તેઓ કેવળ નિમિત્તમાત્ર થાય છે ? તેઓ જે કંઈ કરી રહ્યા છે તેના પરિણામનું ભાન પણ તેમને કદાચ નહીં હોય, કલ્પનાય નહીં હોય ! પરંતુ તેમને ભાન ન હોય, કે કલ્પના ન હોય તોય તેમનાં કર્મોનાં અનિષ્ટ પરિણામ જેમને ભોગવવાં પડે છે તેમની યાતનાઓમાં તેથી સૌમ્યતા થોડી જ આવવાની છે ?

આપણે બધા આ પ્રવાહમા સપડાયેલા હોઈને આપણી ઇચ્છાઓ અને વાસનાઓ દ્વારા એ પ્રવાહને વેગ પણ આપીએ છીએ

તમારે નિમિત્તે મનમા ચાલતા વિચારો હુ લખી રહ્યો છુ તેમા માનવી જીવનની દૃષ્ટિથી એકાગીપણુ અને રુક્ષતા પણ કદાચ લાગશે પણ આમા રુક્ષતા નથી માનવજાતિ વિષે પ્રેમ ચિંતા અને કરુણા ન હોત તો આ વિચારો મનમા પણ આવ્યા ન હોત આ લખતી વખતે મન કરુણાથી વિહ્વળ થયેલુ છે. વિચારોના એકાગીપણાનુ અને અતિરેકનુ પણ મને અત્યારે ભાન છે. અને આ બધાની પાછળ વિવેક પણ જાગ્રત છે

ફરી વ્રતના વિચાર પર આવીને લખુ છુ સમગ્ર જીવન વિવેકયુક્ત કરવાનો તમારો દૃઢ પ્રયત્ન છે મનમા ઊઠતા અનિષ્ટ તરગોથી ગભરાઈ ન જતા, નિરાશ ન થતા માણસના મનમા આવી જાતના તરગો કોઈક નિયમાનુસાર ઊઠે છે નિસર્ગ, પોતાના સસ્કાર, ટેવો, સકલ્પો અને સત્ત્વ રજ તમાત્મક અવસ્થા, એ બધા પરથી સાધારણપણે આ બાબતમા દરેક જણનો નિયમ નક્કી થયેલો હોય છે. આ રીતે નિયમથી ઊઠનારા તરગોને કે વેગોને હુ આવર્ત સમજુ છુ તરસ, ભૂખ, નિદ્રા એ પણ એક રીતે જોતા આવર્ત જ છે સૃજનેચ્છા પણ માનવપ્રકૃતિનો આવર્ત જ હશે કેટલાક આવર્તો એવા હોય છે કે, તે ઊઠે છે તે વખતે તેમને જે જોઈતુ હોય તે આપીને શમાવવા પડે છે. તો કેટલાક તે વખતે સાવધપણે દીર્ઘ વિચાર અને સયમથી વર્તીને શાત કરવા પડે છે આવી જાતના આવેગોને શાત કરવા માટે ધ્યાનનો અભ્યાસ વણો ઉપયોગી થઈ શકે છે તેને લીધે આ વેગો સૌમ્ય અને મદ થતા જાય છે અને વિવેક અને સયમના કાબૂમા આવે છે અભ્યાસ અને આ જાતના જ દરરોજના પ્રયત્ન વડે મૂળ પ્રાકૃતિક પ્રેરણામા જ ક્ષીણતા આવવા માંડે છે તે જાણે સુપ્ત દશાએ જઈ પહોચે છે તે વખતે વ્રતનુ વ્રતપણુ મટી જઈ શ્રેયાર્થીની તે સહજ અને સાવધ અવસ્થા બની જાય છે

(પત્ર, ૧૯૪૦)

૮

પરિશ્રમ અને ધર્મ્ય વેતન

कर्तव्य तरीक परिश्रममा हिस्सो

મનુષ્યપ્રાણી સમૂહમા રહેનારુ હોવાથી તેણે વ્યક્તિગત સુખસગવડની અભિલાષા ન રાખતા સુખદુ ખ, લાભહાનિ, ઉન્નતિ-અવનતિ વગેરે દરેક બાબતનો સામુદાયિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા શીખવુ જોઈએ જે સુખસગવડોનો આપણે આજે ઉપભોગ કરીએ છીએ તે આપણે કે બીજા કોઈએ એકલાએ પેદા કરેલી નથી. તે સમગ્ર માનવજાતિના પરિશ્રમથી, જ્ઞાનથી, સદ્ગુણથી નિર્માણ થઈને આપણા સુધી આવી પહોચી છે પરમાત્માએ કુદરતમા મૂકેલા ધર્મો નિસર્ગની શક્તિ, તેમ જ માનવી સમાજની શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક શક્તિઓ — એ બધાના સમુચ્ચયથી અને સહાયથી આપણા ધારણપોષણના, રક્ષણના અને સુખસગવડોના બધા સાધનો પેદા થતા આવ્યા છે. માણસની મોઝનમા રહેનારા ગાય, ઘોડા, બળદ જેવા પ્રાણીઓના પરિશ્રમનોય તેમા મોટો હિસ્સો છે, એ વાત પણ ધ્યાનમા લઈ આપણે પરમાત્મા વિષે, માનવજાતિ વિષે અને પોતાની સાથે રહેનારા પ્રાણીઓ વિષે હમેશ કૃતજ્ઞ રહેવુ જોઈએ માનવી પરિશ્રમથી પેદા થયેલા સાધનો પર આપણે જીવીએ છીએ, તેથી એ પરિશ્રમમા આપણે આપણી ફરજ સમજીને પરિશ્રમને રૂપે પોતાનો હિસ્સો હમેશ સતોષપૂર્વક આપતા રહેવુ જોઈએ. તેમ કર્યા સિવાય આપણુ જીવવુ, જગતના પરિશ્રમમાથી પેદા થયેલી સાધનસપત્તિ વાપરવી, તેનો ફોકટ લાભ લેવો, એ માનવદ્રોહ છે, એ અધર્મ છે. તેમા કૃપણતા, ચોરી, જડતા, કૃતઘ્નતા, સ્વાર્થ, અત્યાચાર વગેરે અનેક દુર્ગુણોનો અને પાપનો સમાવેશ થાય છે.

श्रमविभागनो सिद्धान्त

જીવન ચલાવવા માટે દરેક માણુસ બધી જાતના પરિશ્રમ જાતે કરી શકતો નથી પણ બધાના પરિશ્રમનો બધા ન્યાયપૂર્વક ઉપયોગ કરે તો બધાનુ જીવન સુવ્યવસ્થિતપણે ચાલી શકે છે અને આવી જાતના ન્યાય્ય અને સુવ્યવસ્થિત નિયમનથી સમાજ અનેક રીતે સપન્ન અને સમર્થ બને છે જીવનને માટે જરૂરી બધી જાતના પરિશ્રમ દરેક માણુસ એકલો અલગ અલગ કરવા બેસે તો માનવી વિકાસ થઈ શકે નહીં તેને લીધે માણુસનુ સામાજિકપણુ નાશ પામે અને તે સાથે આખી માનવજાતિ જ કદાચ નાશ પામે તેથી સમાજની સુખસગવડ અને ઉન્નતિ માટે શ્રમની જેમ જ શ્રમવિભાગની પણ જરૂર છે સમાજના ધારણુપોષણુ રક્ષણુ અને ઉન્નતિ માટે જરૂરી સાધનસપત્તિ પેદા કરવાની પોતાની જવાબદારી દરેક જણે પોતાના ધર્મ તરીકે સતોષથી સ્વીકારવી જોઈએ આ ધર્મ માનવી જીવનનો પ્રાણુ છે તે ન આચરતા શારીરિક, બૌદ્ધિક કે માનસિક કોઈ પણ પ્રકારના માનવી પરિશ્રમથી નિર્માણુ થયેલી કોઈ પણ સાધનસપત્તિનો કે સુખસગવડનો પોતાના જીવનમા ઉપભોગ કરવાનો કોઈને પણ હક નથી એવો સિદ્ધાત માનવી ધર્મના ન્યાય્ય શ્રમવિભાગની દૃષ્ટિથી નીકળે છે

धर्म्य जीवननी महत्त्वाकाक्षा

આ ધર્મને માટે જે વિદ્યાઓ ને કળાઓ જરૂરી છે તેમા પ્રવીણુતા મેળવીને તેમનો બધાના હિતની દૃષ્ટિથી હમેશા ઉપયોગ કરતા રહેવુ એને જ આપણે આપણુ જીવનકાર્ય સમજવુ જોઈએ પરમાત્મા તરફથી કુદરતી રીતે જ પ્રાપ્ત થયેલી આપણા અગપ્રત્યગની બધી શક્તિઓનો વિકાસ કરીને તથા તેમને શુદ્ધ કરીને તેમનો સતત ઉપયોગ કરવાથી આપણી શક્તિઓ સતેજ અને શુદ્ધ રહે છે કોઈ પણ શસ્ત્ર કે હથિયાર વાપરતા રહીએ તો જ તીક્ષ્ણુ અને તેજસ્વી રહે છે, નહીં તો કાટ ચડી જઈ ખરાબ થાય છે તે જ પ્રમાણે આપણી શક્તિઓને ઉચિત ગતિ આપવાથી અને તેમનો

સત્કાર્યમાં ઉપયોગ કરવાથી આપણાં અંગપ્રત્યંગો, તેમની શક્તિઓ, આપણી બુદ્ધિ અને આપણું મન શુદ્ધ રહે છે. નહીં તો તે બધાં નકામાં થાય છે અને જડતા અને આળસ વગેરે દુર્ગુણોથી આપણો નાશ થાય છે. કેવળ પોતાની સુખસગવડ માટે કે પોતાના અર્થોત્પાદન માટે જ તેમનો ઉપયોગ કરવો એ જીવનની ઉદાત્તતા અને વ્યાપકતાની દૃષ્ટિથી અત્યંત હીન વસ્તુ છે. બધાંના હિતની દૃષ્ટિ રાખીને પોતાના વ્યવસાયમાંથી પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે જોઈતી મજૂરી કે મહેનતાણું લેતાં કરતાં તેમાં વિશેષ અર્થલાભ કે લોભનો ઉદ્દેશ આપણે કદી ન રાખવો જોઈએ. આપણે બધાં આવી જાતના પવિત્ર અને ધર્મ્ય જીવનની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખીએ તો જ આપણા બધાંના જીવનનું સાર્થક થશે અને તેનાથી જ કોઈ કાળે પણ માનવજાતિ સંપૂર્ણ સુખી થવાની આશા છે.

ન્યાય્ય અને અન્યાય્ય વહેંચણીનાં પરિણામ

આ મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરી થાય તે માટે આપણામાં એકંદરે શ્રમ-વિભાગની વહેંચણી અને વ્યવસ્થા એવી હોવી જોઈએ કે તે દ્વારા સમાજની કોઈ પણ વ્યક્તિ પર કે વર્ગ પર બીજાના કરતાં વધારે શ્રમનો ભાર ન પડે અને કોઈ પણ વ્યક્તિને કે વર્ગને બીજી વ્યક્તિના કે સમાજના પરિશ્રમનું ફળ બીજાઓ કરતાં વધારે ન મળે. આ પ્રમાણે સમતાના તત્ત્વાનુસાર પરિશ્રમ અને ફળની વહેંચણી જે સમાજમાં થાય છે તે સમાજ અનેક બાજુથી સમર્થ, સંપન્ન અને સ્થાયી બને છે. તે સમાજમાં બધાનો પરસ્પર પોષ્યપોષક સંબંધ હોય છે. પરંતુ જે સમાજમાં આ પ્રમાણે શ્રમવિભાગની વ્યવસ્થા ન્યાયથી થતી નથી તે સમાજમાં એક બાજુથી ગુલામી ને ખુશામત અને બીજી બાજુથી વિલાસ અને સુખસગવડને નામે સ્વાર્થ, અત્યાચાર, જુલમ, દુષ્ટતા, ચેનબાજી, વિકારવશતા, આયતું ખાવાની ટેવ, જડતા અને આળસ વગેરે દુર્ગુણો વધતા જાય છે. તેને લીધે સમાજમાં શોષિત અને શોષક એવા વર્ગો

નિર્માણ થાય છે. વ્યક્તિવ્યક્તિમાં અને વર્ગવર્ગમાં પરસ્પર ભક્ષ્યભક્ષક સંબંધ વધતો જાય છે. આખો સમાજ દિવસે દિવસે અવનત થતો જાય છે અને પછી થોડા જ વખતમાં કોઈ પણ બળવાન સમાજનો તે ગુલામ બને છે. જે સમાજમા પરિશ્રમ કરનારાઓ કરતાં પરિશ્રમમાંથી પેદા થનારી સાધનસંપત્તિનો ફોકટ લાભ લેનારા વર્ગની સંખ્યા વધારે હોય છે અથવા તેમને સમાજમાં વધારે મહત્ત્વ અને પ્રતિષ્ઠા મળે છે, તે સમાજ છિન્નભિન્ન થયા વગર રહેતો નથી. ધર્મ અને અધ્યાત્મની ભ્રામક કલ્પનાઓ, કળાને નામે વિલાસને મળેલું મહત્ત્વ, ધનને અપાયેલી ખોટી પ્રતિષ્ઠા વગેરેને લીધે શ્રમવિભાગનો અને તેના ફળોની ન્યાય્ય વહેંચણીની પદ્ધતિનો સમાજમાંથી લોપ થાય છે. તેને લીધે પુરુષાર્થહીનતા, દંભ, સ્વચ્છંદ વગેરે વધતાં જાય છે; અને એકંદરે આખો સમાજ પતન તરફ જાય છે.

ધર્મનિષ્ઠ સમાજ

આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં સમાજની સુસ્થિતિ માટે પરિશ્રમ, શ્રમનો યોગ્ય વિભાગ અને સમતાના તત્ત્વાનુસાર તેના ફળની યોગ્ય વહેંચણી – આ તત્ત્વો દરેક વ્યક્તિને ગળે ઊતરે અને તે પ્રમાણે તે આચરણ કરે એ જરૂરનું છે. હંમેશ કર્મરત રહીને તેમાંથી નિર્માણ થતી સાધનસંપત્તિમાંથી પોતાના નિર્વાહ કરતાં જરાય વધારેની અપેક્ષા ન કરવાનું તત્ત્વ દરેકને માન્ય હોવું જોઈએ. આવી જાતના તત્ત્વનિષ્ઠ સમાજને જ ધર્મનિષ્ઠ સમાજ કહી શકાય. સમાજમાં આવી જાતની તત્ત્વનિષ્ઠા અને સદ્‌ગુણોની વૃદ્ધિ થવા માટે આપણે પોતે તત્ત્વનિષ્ઠ અને સદ્‌ગુણી બનવુ જોઈએ. આ નિષ્ઠા પર માનવજાતિના ઉત્કર્ષનો અને ઉન્નતિનો આધાર છે.

આ જાતની તત્ત્વનિષ્ઠા એક જમાનામાં ભારતવર્ષની પ્રજામાં હતી. તે વખતે જીવન કેવળ ધર્મ માટે છે એમ માનવામાં આવતું. પરમેશ્વરી શક્તિના, પૂર્વજોના, જ્ઞાની પુરુષોના, માણસમાત્રના તેમજ માણસની સોબતમાં રહેનારાં બધાં પ્રાણીઓના આપણે ઋણી છીએ એવી ભાવના તે

કાળે પ્રજામાં હતી. અન્નાહુતિને નિમિત્તે તે બધાં વિષે કૃતજ્ઞબુદ્ધિ પ્રગટ કર્યા વગર આપણને ખોરાક લેવાનો હક નથી એવું તીવ્ર ભાન જેથી હંમેશ રહી શકે એવી તે જમાનાની પ્રજાની દિનચર્યા હતી. જીવનમાં જે જે કંઈ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે તે આપણા એકલાના પરિશ્રમનું અથવા જ્ઞાનનું ફળ નથી, પણ તે બધાના પરિશ્રમનું અને જ્ઞાનનું ફળ છે; તે વિષે આપણે કૃતજ્ઞ રહીને તેમાંથી કેવળ પોતાની યોગ્ય જરૂરિયાતો જેટલું જ લેવાનો આપણને અધિકાર છે એવી જાતની સામુદાયિક ધર્મનિષ્ઠા તે પ્રજામાં હતી તે કાળે આજના જેટલી ભૌતિક શોધો થયેલી ન હતી. સુખના સાધનો પણ આજના જેટલાં ન હતા, અથવા તો વૈભવસપન્નતાય ન હતી. પણ તે કાળે પ્રજામાં માનવતા હતી. પ્રજામા માનવધર્મ જાગ્રત હતો. તેમના જીવન પરથી આપણે ઘણુ શીખવા જેવુ છે. આપણે આજનો ધર્મ નક્કી કરવા માટે અને તે પ્રમાણે ચાલવા માટે તેમના જીવન પરથી આપણે કંઈક ગ્રહણ કરી શકીએ તો તેથી આપણુ કલ્યાણ થશે એમાં શંકા નથી.

ખંડ ૨ : ગુણદર્શન

૧

વિવેક અને સંયમ

વિવેકની જરૂર

માનવી જીવન ઉન્નતિ કરવા માટે છે, તેથી તેને હમેશાં બધી બાજુથી ઉન્નત કરવાનો આપણો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. તે માટે આપણામા પ્રથમ વિવેકની જરૂર છે. જીવન સરળતાથી ચાલતુ હોય, તેમાં વિશેષ કશી મુશ્કેલીઓ ન આવતી હોય, ત્યારે આપણને વિવેકની જરૂર જણાતી નથી પણ કઠણ પ્રસંગ આવતાં કઈ રીતે વર્તવુ યોગ્ય અને કલ્યાણ-કારક થાય તે આપણે એકદમ નક્કી કરી શક્તા નથી. એવે વખતે પોતાના પૂર્વ અનુભવ પરથી તેમ જ બીજાનાયે એવા પ્રસગોના અનુભવ પરથી ભવિષ્યના પરિણામનો દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરીને પોતાના વર્તનનુ ધોરણ આપણે નક્કી કરવુ પડે છે. ત્યારે આપણને વિવેકશક્તિની જરૂર પડે છે. યોગ્ય નિર્ણયશક્તિ એટલે જ શુદ્ધ વિવેક. જેને આવા વિવેકના પ્રસંગો વારંવાર આવે છે, જે પૂર્વ અનુભવોનુ સૂક્ષ્મપણે નિરીક્ષણ કરી શકે છે અને તે બધા પરથી યોગ્ય નિર્ણય કરી શકે છે તેની નિર્ણયશક્તિ બીજાઓ કરતાં પ્રખર અને વિકાસ પામેલી હોય છે. આટલી વિવેકશક્તિ જેનામાં ન આવી હોય તેણે કઠણ પ્રસગ આવી પડે ત્યારે પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ, વિવેકશીલ અને અનુભવી માણસ પર શ્રદ્ધા રાખી સંકટમાંથી માર્ગ કાઢવો જોઈએ. પરંતુ તેણે પણ આવી જાતની શ્રદ્ધા પર હમેશાં પરાધીનપણે જીવન ગાળવાની ઇચ્છા ન રાખવી જોઈએ. વિવેકશીલ માણસ પાસેથી આપણે પોતે વિવેકી થવાનું શીખવું જોઈએ, આપણે યોગ્ય વિવેક કરતા થઈએ તો જીવનની અનેક

અડચણો સહેજે દૂર કરી શકીએ અને તેથી આપણી ઉન્નતિના માર્ગમાં નડતી કેટલીય મુશ્કેલીઓ મટી જાય.

સયમ અને સાત્ત્વિક સુખ

ઉન્નત થવા માટે આપણને જેમ વિવેકની જરૂર છે તેમ જ સંયમની પણ છે. જીવનને મળેલા હંમેશના વલણ પ્રમાણે આપણી ઇચ્છાઓ અને વૃત્તિઓ ઇન્દ્રિઓ દ્વારા સુખાનુભવ લેવા તરફ જ એક સરખી દોડ્યા કરે છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખી આપણે એ બાબતમાં સતત સાવધ રહેવું જોઈએ. અયોગ્ય દિશા તરફ જતી આપણી મનોવૃત્તિઓને કાબૂમાં લાવવાનો આપણે સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સુખ વિના માણસ રહી શકતો નથી, તેથી આપણે સાત્ત્વિક સુખની ટેવ પાડવી જોઈએ. સુખમાં પણ અનેક ભેદો છે. જે સુખ આપણને વધારે ને વધારે લાલચુ અને લંપટ બનાવતું હોય, આપણી સ્વાધીનતા અને આરોગ્યનો નાશ કરતું હોય, તેમ જ આપણી મનોવૃત્તિઓને વધારે ને વધારે ચંચળ બનાવીને ઈન્દ્રિયો અને મન પરના આપણા કાબૂનો નાશ કરતું હોય તે સુખને આપણે ત્યાજ્ય સમજી તેની બાબતમાં સંયમશીલ થવું જોઈએ. પરંતુ જે સુખથી આપણું આરોગ્ય વધતું હોય, આપણામાં શાંતિ અને પ્રસન્નતા આવતી હોય અને જેમાં તેને વધુ સમય ટકાવવાનું સામર્થ્ય હોય, જે સુખથી શરીરનો ઉત્સાહ, મનની પવિત્રતા અને બુદ્ધિની તેજસ્વિતા વધતી રહે, જે સુખને લીધે આપણામાં જડતા, ગ્લાનિ કે શિથિલતા આવવાની ધાસ્તી નથી, જે સુખમાં પશ્ચાત્તાપનો ડર નથી, જે સુખમાં પરિશ્રમનો કંટાળો નથી અને જે સુખથી આપણા અને બીજાના સુખની ને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે તે સુખ સાત્ત્વિક છે. આવા સુખથી કોઈનુંય અકલ્યાણ થાય એ શક્ય નથી; એટલું જ નહીં પણ આવી જાતના સુખની માનવી ઉન્નતિ માટે જરૂર છે. એટલા માટે માણસે સાત્ત્વિક સુખની ઇચ્છા અને પ્રયત્ન રાખવાં, અને સુખ વિષેના બીજા ખ્યાલો છોડી દેવા. તે માટે માણસે સંયમી બનવું જોઈએ અયોગ્ય અને હાનિકારક સુખની પાછળ લાગવાથી આપણી શક્તિ નકામી ખર્ચાય છે.

એ શક્તિ નકામી ખર્ચાવા ન દેતા તેને ઉન્નતિકારક કાર્યમા લગાડવી એ આપણુ કર્તવ્ય છે સયમથી સાચવી રાખેલી અને સગૃહીત કરેલી શક્તિઓનો ઉપયોગ આપણે સદ્‌ગુણોની વૃદ્ધિમા કરવો જોઈએ તેમ ન કરીએ તો આપણા વિવેકમા ઊણપ આવશે ઉન્નત થવા માટે આપણે સદ્‌ગુણી થવુ જોઈએ સદ્‌ગુણ વધારવા માટે આપણે સયમી બનવુ જોઈએ. સયમ વિના શક્તિસચય નહીં થાય સચય વિના શક્તિ નહીં વધે શક્તિ વધ્યા વિના સદ્‌ગુણમા પૂર્ણતા નહીં આવે જ્યા સુધી આપણી શક્તિ કોઈ પણ અયોગ્ય કાર્યમા, ક્ષુદ્ર સુખમા ખર્ચાતી હોય ત્યા સુધી આપણે આપણી બધી શક્તિથી ઉન્નતિના માર્ગ પર નથી એમ સમજવુ જોઈએ આપણા જીવનને તે લાછન છે આપણી તે ખામી છે આવી ખામી આપણામા ન રહે તે માટે આપણે વિવેકી, સયમી અને પુરુષાર્થી બનવુ જોઈએ

સયમી માણસ જ ચારિત્ર્યવાળો અને શીલવાન રહી શકે છે દુનિયામા તે જ બધાના આદર અને વિશ્વાસને પાત્ર બને છે માણસ વ્યસની ભાઈ પર કે મિત્ર પર વિશ્વાસ રાખતો નથી, પણ સયમી, નિર્દોષ અને નિર્વ્યસની નોકર પર નિ શકપણે રાખે છે. આમ દુનિયામા સદ્‌ગુણો માટે આદર અને દુર્ગુણો માટે અનાદર હોય છે દુરાચારી કે દભી માણસ પણ બીજા દુરાચારી કે દભી માણસ પર વિશ્વાસ ન રાખતા સદાચારી અને સયમી માણસ પર જ વિશ્વાસ રાખે છે દારૂ પીનારો પણ દારૂ પીનારને નોકર તરીકે રાખવા તૈયાર નથી હોતો. પોતાની દુર્બળતાને લીધે જે સદાચારી કે નિર્વ્યસની રહી શકતો નથી તેના મનમા પણ સદાચાર અને નિર્વ્યસનિતા માટે આદર તથા દુરાચાર અને વ્યસન માટે અનાદર અને અવિશ્વાસ હોય છે

सत्सगति

સામાન્યપણે આપણી એવી માન્યતા હોય છે કે, સયમશીલ થવુ ઘણુ કઠણ છે પણ આપણે થોડો વિચાર કરવો જોઈએ કે દુનિયામા કઈ સારી વસ્તુ કઠણ નથી? કોઈ પણ સારી વિદ્યા કે કળા પરિશ્રમ કર્યા વગર

સિદ્ધ થાય છે ? તેથી કઠણાઈ કે પરિશ્રમથી ડર્યે આપણું નહીં ચાલે. ખરું જોતાં, સંયમ, સદાચાર ઇત્યાદિ જેટલા કઠણ લાગે છે તેટલા તે ખરેખર કઠણ નથી. શરૂઆતમા એમાં જેટલી કઠણાઈ લાગે છે તેટલી પાછળથી નથી લાગતી. પરંતુ આમાં મુખ્ય વાત એ છે કે માણસને સંયમ અને સદાચારની રુચિ નથી, રસ નથી. એ માર્ગે પોતાની ઉન્નતિ સાધવાની તેને ઇચ્છા નથી એવી ઇચ્છા હોય તો આ માર્ગમાં લાગે છે તેટલી કઠણાઈ આગળ જતાં નથી હોતી. આજે આપણું જીવન જે વાતાવરણમાં પસાર થાય છે, નાનપણથી આપણને જે શિક્ષણ અને સંસ્કાર મળે છે, તે આનાથી વિરુદ્ધ છે. આવી સ્થિતિમાં આપણે વિવેકી, સંયમી ને સદાચારી થઈએ, સદ્‌ગુણસંપન્ન થઈ જીવન કૃતાર્થ કરીએ, એવી ઇચ્છા થાય એ જ લગભગ અશક્ય છે. એવી મુશ્કેલ સ્થિતિમા કંઈક વાચનથી અથવા ક્યાંકથી મળેલા કેટલાક સંસ્કારોને લીધે જેમને થોડીઘણી સદિચ્છા થાય તેમણે સારી સોબત રાખી પોતાની સદિચ્છા દૃઢ કરવી, વધારવી. સારી સોબત વગર સુસંસ્કાર મળતા નથી, તેમને પોષણ મળતુ નથી, અને તેમાં બળ આવતુ નથી. પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં સુસંસ્કાર ટકી રહેવા મુશ્કેલ હોય છે. તેમાં તે જોતજોતામાં લુપ્ત થઈ જાય છે. એટલા માટે બહારના ખરાબ વાતાવરણને લીધે ચિત્ત પર થતા અનિષ્ટ સંસ્કારોમાંથી બચવુ હોય અને પોતાના સુસંસ્કારોને સાચવીને તેમને વધારવા હોય તો માણસે હંમેશ સારી સોબત રાખવી જોઈએ. રોજ સ્નાન કરવુ એ જેમ સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિથી જરૂરનું છે તેવી જ રીતે આપણા ચિત્ત પર નિત્ય પડતા કુસંસ્કારોને કાઢી નાખી તેમને શુદ્ધ કરવા માટે સારી સોબતની જરૂર છે. એવી સોબત પ્રાપ્ત કરીને આપણે આપણા સુસંસ્કારોનુ પોષણ કરતા રહીએ તો આપણામાં ઉન્નતિની ઇચ્છા જાગ્રત થશે, તે પ્રબળ થશે અને તેને પરિણામે સંયમશીલ, સદાચારી અને વિવેકી થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા આપણામાં વધતી જશે.

૨

વિવેક અને સાવધતા

પોતાનું શ્રેય સાધવાની ઇચ્છા રાખનારે અતિશય જાગ્રત રહેવું જોઈએ. તેને પોતાની મનોવૃત્તિઓનું પરીક્ષણ કરતાં આવડવું જોઈએ. ઉન્નતિનો મુખ્ય આધાર આપણું ચિત્ત છે. તેની વૃત્તિઓ શુદ્ધ કરવાનો આપણો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. તે માટે જેમ વિવેક અને સંયમની જરૂર છે તેમ સાવધતાની પણ જરૂર છે. સંસ્કારાનુરૂપ આપણી ઇચ્છાઓ દોડે છે અને તે ઇચ્છાઓ પ્રમાણે ચિત્તના તરંગો ચાલે છે. શ્રેયાર્થીએ જૂના અનિષ્ટ સંસ્કારોનો નાશ કરીને નવા ઇષ્ટ સંસ્કારો ગ્રહણ કરવા જોઈએ. આ પ્રયત્નમાં તેણે કદી કંટાળવું ન જોઈએ, તે માટે તેનામાં ઘણી ધીરજ, દૃઢતા અને ચીવટ હોવાં જોઈએ. કામ, ક્રોધ, લોભ અને અહંકારનાં શુદ્ધઅશુદ્ધ સ્વરૂપો તેને ઓળખતાં આવડવું જોઈએ. ભાવના ને વિકાર, પોતાની સ્વાભાવિક જરૂરિયાતો, આશાતૃષ્ણા, તેમ જ લોભ એ બધાં વચ્ચેનો ફરક તેણે સમજવો જોઈએ. અહંકાર, સદહંકાર ને નિરહંકાર વચ્ચેનો ભેદ પણ તેણે સમજવો જોઈએ. મદ એટલે શું, ગર્વ એટલે શું, આત્મસંમાન એટલે શું, તેમજ આત્મવિશ્વાસ એટલે શું, એ તેને ઓળખતાં આવડવું જોઈએ. ક્રોધ અને તેજસ્વિતા, દીનતા અને નમ્રતા, દુર્બલતા અને ક્ષમા, અવિચારીપણું અને સાહસ વચ્ચેનો ભેદ તેના ધ્યાનમાં આવવો જોઈએ કલ્પના, ભાવના અને યોજના, અનુમાન અને અનુભવ, તર્ક અને સિદ્ધાંત, વિલાસ અને વિકાસ, ત્યાગ અને વૈરાગ્ય, જડતા અને શાંતિ, ભોળપણુ અને શ્રદ્ધા સદાગ્રહ અને દુરાગ્રહ–આ બધાં વચ્ચેના ભેદો તેને ઓળખતાં આવડવું જોઈએ. વિચાર, તરંગ અને સંકલ્પ, તેમ જ આભાસ અને

જ્ઞાન વચ્ચેનો ફરક પણ તેને સમજાવો જોઈએ. આરાધના, ઉપાસના, ભક્તિ, નિષ્ઠા, — એ બધાની ઓળખ તેને હોવી જોઈએ. સુખ, આનંદ, સમાધાન, સંતોષ, શાંતિ, પ્રસન્નતા — એ બધાં વચ્ચેના ભેદનું તેને જ્ઞાન હોવું જોઈએ માનવી ચિત્તની સુપ્તપ્રગટ, સારીનરસી વૃત્તિઓ તેને ઓળખતા આવડવી જોઈએ અને તે પૈકી હિતકર વૃત્તિઓ તેણે અપનાવવી જોઈએ.

योग्य जरुरियातो अने निर्दोष परिग्रह

યોગ્યઅયોગ્યની, હિતકરઅહિતકરની પરખ સાધકને કરતાં ન આવડે તો તેનો પરિશ્રમ ફોકટ જવાનો સંભવ હોય છે. પોતાની યોગ્ય જરૂરિયાતો અને લોભ, તેમ જ સદોષ અને નિર્દોષ પરિગ્રહ વચ્ચેનો ભેદ સાધકને ઓળખતાં આવડવો જોઈએ. પોતાના નિર્વાહ માટે જરૂરી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં લોભ નથી. તેમાં દોષ નથી. તેમ જ એવી વસ્તુઓનો મર્યાદિત સંગ્રહ કરવામાયે કશો દોષ નથી. મનુષ્ય તરીકે સદાચારથી જીવવા માટે, કુટુંબના નિર્વાહ માટે અને મુશ્કેલીના સમય માટે આપણને અગાઉથી જે જોગવાઈ કરવી પડે છે, જે સંગ્રહ કરવો પડે છે, તેને લોભ કે સદોષ પરિગ્રહ ન કહી શકાય. જરૂર કરતાં વધારે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવામાં લોભ છે અને તે વાપરવામાં ઉડાઉપણું છે. જે વસ્તુઓની બીજાઓને અત્યંત જરૂર હોય તે વખતે આપણે પણ તેનો યોગ્ય ઉપયોગ ન કરતાં કેવળ લોભથી તેનો સંગ્રહ કરી રાખીએ તો તેમાં કૃપણતા છે અને દુષ્ટતા છે. પરિગ્રહની બાબતમાં સાધકે હમેશ વિવેક અને તારતમ્યથી વર્તવું જોઈએ.

इंद्रियविषयक संयम अने सावधानता

ખાનપાન, વસ્ત્ર, રહેઠાણ વગેરે બાબતમાં પણ સાધકે ખૂબ વિવેકથી વર્તવું જોઈએ. એ બાબતમાં તેણે આરોગ્ય, મિતવ્યય, નિરવ્યસનતા અને આવશ્યક સગવડોનું મહત્ત્વ ઓળખીને વર્તવું જોઈએ. પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી કરતી વખતે બીજા પર અન્યાય ન થાય એ તરફ તેણે લક્ષ આપવું જોઈએ. ખાવાપીવાને વખતે તેણે જીભનો

સંયમ સાધવામા સાવધ રહેવુ જોઈએ. આરોગ્ય, બળ, ચપળતા, બુદ્ધિની તેજસ્વિતા અને મનની પવિત્રતા અને પ્રસન્નતા જેનાથી રાખી શકાય અને વધતી રહે એવી જાતનાં ખાનપાનને તેણે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. તેમ કરતી વખતે તેણે પોતાની આર્થિક સ્થિતિનો વિચાર કરવો જોઈએ. કપડા ઠંડી, ગરમી અને લજ્જાના નિવારણ માટે છે એ વાત લક્ષમાં લઈને તેણે વર્તવુ જોઈએ. કેવળ શોખ માટે અને ગમે છે એટલા માટે કપડાંની જુદી જુદી ભાતો અને પદ્ધતિઓનો મોહ રાખવામાં તેનો દુરુપયોગ છે એ તેણે સમજવુ જોઈએ. તેની વાણીમાં અવ્યવસ્થિતપણુ, વિસંગતિ, અસત્ય, કર્કશપણુ, અસભ્યતા વગેરે દોષો ન હોવા જોઈએ; કોઈની નિંદા ન હોવી જોઈએ. તેમ જ આત્મસ્તુતિ કે પોતાના કાર્યની પ્રશંસા પણ ન હોવી જોઈએ. કોઈ ને પણ કંટાળો આવે એવુ તેનુ બોલવું કે ભાષણ ન હોવુ જોઈએ. ઊલટુ, તેના બોલવામાં મધુરતા, સત્ય, પ્રેમળતા, સુસંગતિ અને સુઘારસપણુ હોવુ જોઈએ. તે મિતભાષી હોવો જોઈએ. બોલતી વખતે નકામા હાથપગ હલાવવાની કે સાંભળનારને વચ્ચે વચ્ચે હાથે ઘોચવાની ખોટી ટેવ ન હોવી જોઈએ. બીજાનું બોલવાનું પૂરું થાય ત્યાં સુધી મૌન રાખવા જેટલી ધીરજ તેનામા હોવી જોઈએ. આવી રીતે વાણીની બાબતમાંયે તેણે સંયમી અને સાવધ રહેવું જોઈએ.

અંતઃશુદ્ધિનું પરિણામ

આપણી દ્વારા થતી બધી ક્રિયાઓ મળીને આપણુ જીવન બને છે. તે સર્વાંગસુંદર થાય એમ આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણે પોતાની દરેક વૃત્તિ ને ક્રિયાની બાબતમાં વિવેકી, સંયમી અને સાવધ રહેવું જોઈએ. માટીની કે પથ્થરની પણ જો સુંદર મૂર્તિ બનાવી શકાય છે, જડ પદાર્થમાંથી પણ જો ચિત્તાકર્ષક, ભાવદર્શક અને બોધપ્રદ ચિત્ર તૈયાર કરી શકાય છે, તો જેના અણુઅણુમાં ચૈતન્ય ભરેલુ છે અને જે પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, તેમ જ અનેક કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી યુક્ત છે એવા શરીરને આપણે બધી રીતે નિર્દોષ અને ગુણસંપન્ન શું ન બનાવી શકીએ!

અનેક વિદ્યા, કળા, સદ્‌ભાવ વગેરેથી તેને બધી બાજુથી સુશોભિત અને સુયોગ્ય આપણે ન બનાવી શકીએ? મહાન સંત જ્ઞાનેશ્વરે સત્ત્વગુણોથી યુક્ત એવા માણસનું એક જગાએ વર્ણન કર્યું છે તે અત્યંત બોધપ્રદ છે. તેઓ કહે છે: "વસંત ઋતુમાં કમળો વિકસિત થયા પછી તેમની સુગંધ જેમ સહેજે ચારે બાજુએ પ્રસરે છે તેવી રીતે જેના હૃદયમાં પ્રજ્ઞા ઓતપ્રોત ભરાઈ ગયા પછી તે અંદર રહી શકતી નથી અને પછી સહેજે ઇન્દ્રિયો દ્વારા બહાર પસરવા માંડે છે, તેની ઇન્દ્રિયોને આંગણે જ વિવેક કામ કરે છે; અને જાણે તેના હાથપગને પણ જ્ઞાનદૃષ્ટિ ફૂટી હોય એમ લાગે છે. સત્કર્મ અને દુષ્કર્મનો ભેદ તેની ઇન્દ્રિયો જ સમજી શકે છે. વિચાર કરીને નક્કી કરવાનો જરૂર તેને પડતી નથી. તેની ઇન્દ્રિયોજ સારાનરસાની પારખ કરી શકે છે. ન જોવા જેવી વસ્તુ તરફ તેની આંખ જતી જ નથી. ન સાંભળવા જેવા શબ્દો તેના કાનમાં જતા જ નથી. ન બોલવા જેવા શબ્દો તેની જીભ ઉચ્ચારી જ શકતી નથી. દીવા સામે જેમ અંધારું રહી શકતું નથી, તેમ નિષિદ્ધ વસ્તુઓ તેની ઇન્દ્રિયો આગળ આવી શકતી નથી."

આ બધાનો સાર એટલો જ કે, અખંડ વિવેકથી અને સાવધપણે વર્તવાથી માણસની ઇન્દ્રિયોના ધર્મો જ પરમ શુદ્ધ બને છે. નિરંતર સાવધતાથી અને આંતરિક શુદ્ધ બુદ્ધિથી, સદૈવ પ્રયત્નશીલ રહેવાથી માણસ આવી સ્થિતિએ જઈ પહોંચે છે. અને પહોંચ્યા પછી પણ વિવેકી માણસ સાવધપણું છોડીને કદી ગાફેલ રહેતો નથી.

સંસ્કારો પૂરેપૂરા નાશ પામ્યા છે એમ માનીને આપણે કદી પણ ગાફેલ કે અસાવધ ન રહેવું જોઈએ. કારણકે જીવમાં રહેલા મૂળ સ્વભાવધર્મો બીજ રૂપે આપણામાં રહેલા હોય છે. તે ક્યારે, કયે પ્રસંગે અને કેવી રીતે ફરીથી જાગ્રત થશે એનો ભરોસો નથી. માટે સતત સાવધતા આપણો સ્વભાવ બનવો જોઈએ.

સંત કબીરે કહ્યું છે :

"सूर संग्राम है पलक दो चारका, सती घमसान पल अेक लागे।
साध संग्राम है रैन दिन झझना, देह परजतका काम भाओ!" ॥

(શૂરોનો સંગ્રામ બેચાર પળનો હોય છે. સતીનું યુદ્ધ એકાદ પળમાં ખલાસ થાય છે. જ્યારે સાધુનો સંગ્રામ એવો છે કે દેહ છે ત્યાં સુધી રાત ને દિવસ ઝૂઝવાનું હોય છે.)

(રોજના પ્રવચનમાંથી)

૩

નિશ્ચયનું બળ

નિશ્ચયનુ મહત્ત્વ

પોતાની ઉન્નતિ સાધવાની ઇચ્છા રાખનારને નિગ્રહશક્તિની એટલે કે માનસિક દૃઢતાની ઘણી જરૂર છે. આપણા મનને ઇન્દ્રિયોના વેગ પ્રમાણે વહેવાની ટેવ પડેલી હોય છે. તે વેગ પ્રમાણે મનને વહેવા દેવામાં આપણું કલ્યાણ નથી એ સમજવા જેટલો વિવેક આપણામાં હોય, અને મન વેગમાં સપડાયું છે એ વાત તે જ ક્ષણે ધ્યાનમાં આવવા જેટલી સાવધાનતા આપણામાં હોય, તોપણ તેને રોકવાની શક્તિ જો આપણામાં ન હોય તો તે વિવેક અને સાવધાનતાનો જીવનની ઉન્નતિની

દૃષ્ટિથી આપણને કશો ઉપયોગ નથી. મનને રોકવાની આ શક્તિ એ જ સંયમશક્તિ. તે શક્તિ વધારવા માટે આપણે નિશ્ચયી બનવું જોઈએ. પૂર્વ સંસ્કાર પ્રમાણે દોડતા મનને યોગ્ય વિષયમાં અને યોગ્ય દિશા તરફ વાળવાનું કામ નિશ્ચય વગર ન થઈ શકે. પોતાની નિશ્ચયવૃત્તિને સ્થિર કરી તે દ્વારા ચિત્તની અયોગ્ય વૃત્તિઓને આપણે રોકવી જોઈએ. પ્રતિબંધ કરનારી વૃત્તિને આપણે પોતાની સંકલ્પશક્તિ દ્વારા દૃઢ અને બળવાન બનાવવી જોઈએ. તે વૃત્તિ અને તે સંકલ્પ નિશ્ચય સિવાય દૃઢ થઈ શકે નહીં. તેથી આ માર્ગમાં નિશ્ચયનું મહત્ત્વ ઘણું છે.

संयम अने पुरुषार्थनी आवश्यकता

નિગ્રહશક્તિ વધારવા માટે નિશ્ચયની જરૂર છે; પણ નિશ્ચય જાગ્રત અને કાયમ રહે તે માટે શું કરવું જોઈએ એ પણ એક પ્રશ્ન છે. નિશ્ચય અને તે સાથે આપણી સંયમશક્તિને જાગ્રત રાખવા માટે આપણે કેટલાક નિયમો સ્વીકારવા જોઈએ. આવી જાતના નિયમોને જ વ્રત કહે છે. તે વ્રતો દ્વારા આપણી સંયમશક્તિ જાગ્રત થાય છે. આ વ્રતોનું કે નિયમોનું આચરણ આપણે સમજપૂર્વક અને તેના ધ્યેયનું સતત સ્મરણ રાખીને કરવું જોઈએ. તો જ આપણો હેતુ સિદ્ધ કરવા તે સમર્થ બનશે. હેતુરહિત અને જ્ઞાનરહિત આચરેલાં વ્રતો અને નિયમોની ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી કશી કિંમત નથી. તેથી જ તેમને કેવળ નિરર્થક કર્મકાંડ કહે છે. નિયમોમાં બે પ્રકાર હોય છે: એકમાં નિષેધ હોય છે અને બીજામાં કોઈ ચોક્કસ કર્મનો આગ્રહ હોય છે. એટલે એકમાં ત્યાગનું મહત્ત્વ હોય છે અને બીજામાં કર્તૃત્વ અને પુરુષાર્થ પર ભાર હોય છે. માણસે બંને જાતના નિયમોથી પોતાનું માનસિક બળ વધારવું જોઈએ. અયોગ્ય મનોવૃત્તિઓને રોકીને યોગ્ય મનોવૃત્તિઓનો વિકાસ આપણને સાધતાં આવડવું જોઈએ. આ વસ્તુઓ સિદ્ધ થઈ શકે એવા નિયમોની યોજના આપણે પોતાને માટે કરવી જોઈએ. સંયમ સાધવા માટે ઉપવાસ, અર્ધ

ઉપવાસ જેવાં વ્રતો દરેક પ્રચલિત ધાર્મિક સંપ્રદાયમાં કહેલાં છે. પરંતુ તેની પાછળનો હેતુ આપણે ભૂલી ગયા હોવાથી ઘણાં વરસોથી એ જાતનાં વ્રતો આપણે આચરતા આવ્યા છીએ છતાં પોતાની જીભ પર કાયમનો સંયમ આપણે સાધી શક્યા નથી. એનો અર્થ એ કે, ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી તે વ્રતો નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે એમ કહેવાને હરકત નથી. સાત, પંદર કે ત્રીસ દિવસમાં એક દિવસ મૌન પાળીને બાકી બધા દિવસ જીભને છૂટી દોર મૂકવામાં આવે તો તે મૌનનો કશો અર્થ નથી. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને નિયમનમાં રાખીને આપણે આપણી મનોવૃત્તિઓને કાબૂમાં લાવવાની છે. તેમની અગાઉની અયોગ્ય ટેવો અને અયોગ્ય સંસ્કારો આપણે બદલવાનાં છે. તે માટે બાહ્ય ઇન્દ્રિયો પર કયા પ્રકારનું, કેટલું અને કેમ નિયમન રાખવું એ દરેકે વિચારપૂર્વક નક્કી કરવું જોઈએ.

નિયમન ઠરાવતી વખતે તેમ જ નિશ્ચય કરતી વખતે ઉતાવળથી
કેવળ ભાવનાવશ થયે નહીં ચાલે. તે વખતે આપણા
વિવેકયુક્ત નિયમન પૂર્વ સંસ્કાર, આપણી પરિસ્થિતિ, નિયમ અને
નિશ્ચયની બાબતનો આપણો પૂર્વ ઇતિહાસ, એ પરથી
આપણી દૃઢતા કે શિથિલતા વગેરે બધી બાબતોનો વિચાર કરીને તે વિષેની આપણી પાત્રતા આપણે ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. નિયમ ઠરાવતી વખતે ભૂતકાળમાં પોતાને થયેલો અનુભવ લક્ષમાં લઈને, વર્તમાન કાળની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરીને, ભવિષ્યમાં તેનાં શાં પરિણામ આવશે તેનો દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો જોઈએ. અને એક વાર કોઈ પણ નિયમ નક્કી કર્યા પછી અને નિશ્ચય કર્યા પછી તેનું પાલન કરવામાં જરા પણ બેદરકારી કે ઢીલાશ ન કરવી જોઈએ. પ્રસંગ પડયે પોતાની બધી શક્તિઓનો દૃઢતાપૂર્વક ઉપયોગ કરીને પણ આપણે પોતાનો નિશ્ચય કાયમ રાખવાની પરાકાષ્ઠા કરવી જોઈએ. નિયમ અને નિશ્ચયની બાબતમાં આપણા વર્તનનું ધોરણ આ જાતનું હશે તો અપૂર્ણ દૃષ્ટિથી, અવિવેકથી કે કેવળ ભાવનાના આવેગમાં ઉતાવળથી ઝટ લઈને આપણે કોઈ પણ નિશ્ચય કરીશું નહીં; અને તેથી નિયમ અને નિશ્ચય વારેવારે

તોડવાના, બદલવાના કે તે જેવા ને તેવા ચાલુ છે એમ દાંભિકપણે બતાવવા રહેવાના પ્રસંગો આવશે નહીં. સારા નિશ્ચયો પાળવામાં આપણી જેટલી ઉન્નતિ છે તે કરતાંય તે નિશ્ચયો દુર્બળતાથી તોડવામાં અને તે વિષે કશો પશ્ચાત્તાપ ન થવામાં આપણી વધારે અવનતિ છે. અને તે નિશ્ચયો જેવા ને તેવા ચાલુ છે એવો દાંભિકપણે આભાસ કરાવવામાં તો આપણી ભારે અધોગતિ છે. આવી સ્થિતિએ જઈ પહોંચેલા મનની ઉન્નતિ થવી ભારે મુશ્કેલ છે.

વ્રતપાલનથી સહજ સંતોષ

માટે પોતાની શક્તિ અને પરિસ્થિતિ જોઈને શ્રેયાર્થી સાધકે નિશ્ચય કરવો. કોઈ પણ વ્રત કે નિયમનું પાલન ચાલુ હોય ત્યારે તેમાં જણાતી કઠિનતા ટેવને લીધે અને એ નિયમથી થનારા સાત્ત્વિક લાભને લીધે આપોઆપ નાશ પામવી જોઈએ. વ્રતને લીધે આપણામાં સંતોષ અને શક્તિ બંને સતત વધવાં જોઈએ. વ્રતને લીધે આપણા નિશ્ચયમાં બળ આવવું જોઈએ. બળથી નિગ્રહશક્તિ વધવી જોઈએ. નિગ્રહથી સંયમમાં સહજતા આવવી જોઈએ અને સંયમમાંથી સંતોષ પેદા થવો જોઈએ. અને તે વધતાં વધતાં સંયમ પોતે જ સંતોષરૂપ બનીને તે આપણો સ્વભાવ બનવો જોઈએ. તે આપણી સહજ સ્થિતિ થવી જોઈએ. એવી સહજ સ્થિતિ થયા પછી વ્રતનું વ્રતપણું રહેશે નહીં અને તે સહજ સ્થિતિ અને સંતોષમાં વધારે કઠણ વ્રત લેવાની અને તેને પણ અગાઉના વ્રતની જેમ પોતાનો સ્વભાવ અને સ્વાભાવિક જીવન બનાવવાની હિંમત સહેજે નિર્માણ થશે. આવી રીતે એક વ્રતમાથી બીજા વ્રતની નિર્મિતિ ચાલુ રહે તો જ તે વ્રત આપણને સદ્યું એમ સમજવું. કોઈ પણ વ્રતમાં આપણને ઉત્તરોત્તર સ્વસ્થતા, પ્રસન્નતા અને નિરુપાધિકતાનો અનુભવ થવો જોઈએ. તેવો અનુભવ ન થાય તો તે વ્રતથી આપણી ઉન્નતિ નહીં થાય. આવી સ્થિતિમાં વ્રત આપણને દંડ કે શિક્ષા લાગ્યા કરશે. ત્યાગ સાથે આપણામાં શાંતિ અને પ્રસન્નતા દેખાવી જોઈએ. તેને

લીધે આપણામા સતોષ વધતો રહેવો જોઈએ મનમા પુણ્યપાપની કલ્પના ન હોવી જોઈએ, પણ તેને લીધે આપણી કર્મેન્દ્રિયોની ને જ્ઞાનેન્દ્રિયોની, એટલે કે એકદરે આપણા ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે કે નહીં, ઇન્દ્રિયોની રસલુબ્ધતા ઓછી થાય છે કે નહીં, મનને લીધે આપણે સ્વાધીન, નિરુપાધિક, નીરોગી, આવશ્યક જરૂરિયાતોની બાબતમા પણ પરિમિત અને મિતભોગી થઈએ છીએ કે નહીં તે આપણે જોવુ જોઈએ લાલસાતૃપ્તિથી જે ક્ષણિક આનદ થાય છે તેના કરતા સયમથી વધારે સતોષ અને સહેજે કાયમની પ્રસન્નતા આપણને થાય છે કે નહીં તે આપણે તપાસવુ જોઈએ વ્રત અને નિયમોની સાધનાને લીધે સયમ શક્તિ વધવાથી જાતજાતની આપણી અયોગ્ય ટેવો, લાલસા, ગમાઅણ ગમા અને હોશોને લીધે આપણામા આવેલી પરવશતા અને ચિત્તની દુર્બળતામાથી જો આપણો છુટકારો થતો હોય તો આપણુ જીવન સહેજે પહેલા કરતા ઉત્તરોત્તર વધારે સુખમય, સતોષમય, પ્રસન્ન અને મોકળુ થશે સયમ, નિગ્રહ અને પવિત્રતા વગેરેને લીધે આપણામા જે શક્તિઓ અને સદ્ગુણો પેદા થશે તેનુ પરિણામ આપણા આખા જીવનવ્યવસાય પર સહેજે થશે અને તેમા પણ આપણે બીજા કરતા સહેજે વધારે યશસ્વી થઈશુ. આવી રીતે કેવળ સયમના ઉદ્દેશથી કરેલા નિશ્ચયનું તેમજ તે માટે લીધેલા વ્રત કે નિયમનુ સુપરિણામ આપણા ચિત્ત પર થતુ રહી તે પવિત્ર, દૃઢ અને બળવાન થવુ જોઈએ

सुनति माटे सयम अने सत्कर्मनी जरुर

વ્રત અને નિયમનો એક પ્રકાર સયમ છે અને બીજો ક્રિયાત્મક છે એમ અગાઉ કહ્યુ જ છે નિષિદ્ધ અથવા અયોગ્ય વસ્તુ ન કરવી, તે બાબતમા મનને રોકવુ એ સયમ છે, અને કોઈ સારી વસ્તુ કરવાનો નિશ્ચય કરીને તે મુજબ યોગ્ય પ્રસગે વર્તવુ એમાં કર્તૃત્વ છે. ખાનપાન, નિદ્રા, બોલવુ વગેરે બાબતમા અનિયમિતપણુ, અતિશયતા વગેરે દોષોનો, તે જ પ્રમાણે પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા સેવાતા અયોગ્ય રસોનો અને રસવૃત્તિનો ત્યાગ કરવા માટે સયમની જરૂર છે

અને ઠરાવેલે વખતે પરિશ્રમ કરવો, અભ્યાસ કરવો, સેવા કરવી, નિયમિતપણે પોતાનાં કામો જાતે કરવાં, દાન કરવું, સામાજિક ઋણ અદા કરવું વગેરેને અંગે કરેલા નિયમો નિશ્ચયપૂર્વક પાળવા માટે કર્તૃત્વની જરૂર છે. હંમેશાં સવારે જલદી ઊઠવામાં સંયમ છે, પણ કેવળ તે સંયમ સિદ્ધ થાય તો તેથી આપણી ઉન્નતિ જ થશે એવી ખાતરી નથી; કારણ કે સવારે જલદી ઊઠીને માણસ કુકર્મો પણ કરે. તેથી સંયમની સાથે સત્કર્મનો નિયમ પણ માણસે પોતાની ઉન્નતિ માટે સ્વીકારવો જોઈએ. જીવનની સર્વાંગી ઉન્નતિ માટે બને પ્રકારના નિયમોની સરખી જ જરૂર છે.

सत्कर्म माटे निश्चयनी जरुर

આપણું જીવન આ બને પ્રકારના નિયમોથી યુક્ત હોય તો તેમાં દીનતા, દુર્બળતા, લુબ્ધતા, ભીરુતા, કૃપણતા, આળસ, સ્વચ્છંદ, દુરાચાર, અનિયમિતતા, ઉડાઉ-પણું, જડતા વગેરે દોષો ક્યાય દેખાશે નહીં. ઊલટું, સામર્થ્ય અને નમ્રતા, ઉદ્યમીપણું અને કરકસર, પવિત્રતા અને પુરુષાર્થ, ઉદારતા અને જનસેવા, સદાચાર અને ભૂતદયા વગેરે સદ્ગુણોથી આપણું જીવન ભરાઈ ગયેલું દેખાશે. સંયમની સાથે જ જો આપણામાં પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ ન થાય તો જીવનમાં જડતા કે પ્રસંગ પડયે દીનતા આવવાનો સંભવ છે; અને એવુ જીવન વખત જતાં દયાપાત્ર પણ થાય જ્યારે સંયમહીન, કેવળ પુરુષાર્થયુક્ત જીવન સન્માર્ગવર્તી ન રહેતાં ઉન્માર્ગી થઈ આપણા પોતાના તેમ જ બીજાના અધઃપાતનું અચૂક કારણ બને. માટે સંયમ અને પુરુષાર્થ બંનેનો આપણા જીવનમા યોગ્ય મેળ હોવો જોઈએ. તો જ આપણું જીવન બધી બાજુએથી ઉત્તરોત્તર ઉન્નત થતુ રહેશે ગમે તેમ કરીને જીવન ચલાવવાથી તે ઉન્નત થતું નથી. તે માટે આપણે વિચારપૂર્વક ઉન્નતિનો માર્ગ આંકવો પડે છે અને આંકેલે માર્ગે જીવન ચલાવવા માટે જરૂરી સદ્ગુણો પ્રયત્નપૂર્વક કેળવવા પડે છે. તે પ્રયત્નમાં નિશ્ચયની જરૂર પડે છે નિશ્ચય વગર કોઈ પણ ગુણ પર માણસ દૃઢ રહી શકતો

નથી. આપણા ચિત્તમાં કેવળ ભાવ જાગ્રત થવાથી સદ્‌ગુણોનો ઉદ્‌ભવ કે વિકાસ થતો નથી. તે માટે સદાચારની જરૂર હોય છે. ચિત્તમાં ભાવ જાગ્રત થયા પછી પણ સદાચાર કે સત્કર્માચરણને પ્રસંગે જ્યારે જ્યારે આપણું મન પાછું પડે કે હિંમત હારી જાય ત્યારે ત્યારે તેને ઉત્તેજિત કરીને યોગ્ય આચરણ પર લાવવાને અને તેને આગળ ધકો આપવાને નિશ્ચય સિવાય બીજો ઉપાય નથી; અને અયોગ્ય માર્ગે દોડતી વૃત્તિઓને રોકીને કાબૂમાં લાવવા માટે નિશ્ચય સિવાય બીજું સાધન નથી. તેથી પુરુષાર્થ અને સંયમ બંનેમાં માણસે નિશ્ચયનું મહત્ત્વ ઓળખીને તેની જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં તેનો ઉપયોગ કરીને પોતાની નિગ્રહશક્તિ તેણે વધારવી જોઈએ. પ્રયત્નથી માણસ તેને વધારી શકે છે. આપણી ઉન્નતિ માટે આવશ્યક સંકલ્પબળનો આધાર આપણી નિગ્રહશક્તિ પર છે એ જાણીને માણસે તેને માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

૪

સદ્‌ગુણોપાસના

આપણે આપણું જીવન અત્યંત વિચારપૂર્વક ચલાવવું જોઈએ. આપણી શક્તિઓનો પ્રયત્નપૂર્વક વિકાસ કરીને

શક્તિ સાથે જ
સદ્‌ગુણોની વૃદ્ધિ

તેમનો સતત સદુપયોગ કરવો જોઈએ. તે શક્તિઓનો આપણે કેવળ વિકાસ કરીએ પણ તેમનો સદુપયોગ કરવાનું આપણને ન આવડે તો તે શક્તિઓ આપણને તેમ જ બીજાઓને પણ અનર્થકારી બને. તેથી શક્તિઓની વૃદ્ધિની સાથે જ તેમની શુદ્ધિનો વિચાર, આગ્રહ

અને પ્રયત્ન ચાલુ રાખવાની અસંત જરૂર છે. આવી રીતે વર્તતાં આપણા સદ્ગુણોને લીધે બીજાઓને થોડોક ઐહિક લાભ થતો હોય, કે તેમનું કંઈક કલ્યાણ થતું હોય તોયે આપણે તેમના પર મોટો ઉપકાર કરીએ છીએ એવો ભાવ કે અહંકાર આપણામાં ઉત્પન્ન ન થવો જોઈએ; કારણ કે, સદ્ગુણી થવામાં ખરેખર આપણે પોતાનું જ સૌથી વધારે કલ્યાણ સાધીએ છીએ. સદ્ગુણોના ઉપાસકને સદ્ગુણોમાં જ તૃપ્તિ રહે છે. તે માટે બીજાઓ તરફથી માન કે પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની તે કદી ઇચ્છા રાખતો નથી. સદ્ગુણ આપણો સ્વભાવ બન્યો છે કે નહીં તે ઓળખવાની આ મહત્ત્વની નિશાની છે. સદ્ગુણો વિષે વિશેષતા લાગવી, તેથી અહંકાર થવો અને તેને લીધે બીજાઓને તુચ્છ માનવા, આ બધી ક્ષુદ્ર મનોવૃત્તિઓ હોઈ તે ક્યારેક પણ આપણા પતનનું કારણ બને છે. આપણી - ઉન્નતિને તે બાધક છે. આ મનોવૃત્તિઓ આપણામાં છે ત્યાં સુધી આપણે સદ્ગુણોના સાચા ઉપાસક બન્યા નથી એમ આપણે સમજવું. સદ્ગુણી થવાના કરતાં આપણે સદ્ગુણી છીએ એમ બતાવવામાં આપણને સંતોષ જણાતો હોય તો આપણામાં દંભ છે એમ સમજવું; અને સદ્ગુણ વિષે આપણને અહંકાર થતો હોય તો કેવળ સદ્ગુણમાં આપણને તૃપ્તિ થતી નથી, પણ તે માટે હજી અહંકારની જરૂર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જે પ્રમાણમાં અહંકાર હોય તે પ્રમાણમાં સદ્ગુણમાં ખામી છે એમ આપણે સમજવું જોઈએ. સદ્ગુણનું વાસ્તવિક પરિણામ આત્મસંતોષ છે. તે આત્મસંતોષના કરતાં અહંકારથી મળતું સુખ કે આનંદ જેને શ્રેષ્ઠ કોટિનો લાગતો હોય તેનામાં સદ્ગુણો ઊતર્યાં છે, તે તેનો સ્વભાવ બન્યા છે, એમ શી રીતે કહી શકાય? અને એ અહંકાર તેનામાં બીજા કયા દુર્ગુણો પેદા કરશે તેનો શો ભરોસો? આપણા જ્ઞાનમાં, સદ્ગુણોમાં અને નીતિમત્તામાં સહજતા અને પૂર્ણતા આવી નથી ત્યાં સુધી તેમાંથી આપણું પતન થવાની ધાસ્તી હોય છે. માન, પ્રતિષ્ઠા, દંભ, અહંકાર — એ બધા

પતનના રસ્તા છે. શ્રેયની ઇચ્છા કરનારે તે માર્ગે કદાપિ ન જવું જોઈએ. સદ્ગુણ આપણો સ્વભાવ બની જાય તો નિરહંકારપણું આપોઆપ આવશે. સદાચારી અને સદ્ગુણી થવામાં જ આપણું ખરું કલ્યાણ છે અને તેથી જ આપણને સાચી શાંતિ મળશે, એ આપણે કદી ન ભૂલવું જોઈએ. ક્ષુદ્ર મોહમાં આપણે ન સપડાવું જોઈએ. સદ્ગુણોને કારણે જો આપણામાં મદ પેદા થાય, અહંકાર નિર્માણ થાય, તો તે સદ્ગુણો આપણને પચ્યા નથી એમ આપણે સમજવું જોઈએ.

ચીજાઓને પારખવાની ખરી પાત્રતા

જેમ જેમ આપણી વિવેકશક્તિ વધશે, આપણું ચિત્ત શુદ્ધ થશે, તેમ તેમ આ બધી બાબતો આપણા લક્ષમાં સહેજે આવવા માંડશે. અને તેથી આપણે પોતાના ચિત્તને, તેની વૃત્તિઓને, સદ્ગુણદુર્ગુણોને સહેજે ઓળખી શકીશું. આપણે પોતાની જાતને ઓળખી શકીશું તો જ જગતને ઓળખી શકીશું. આપણી પોતાની જ પરીક્ષા આપણને કરતાં ન આવડે તો દુનિયાની પરીક્ષા આપણે કેવી રીતે કરી શકવાના? એક ઘડિયાળની કે યંત્રની રચના આપણને બરાબર સમજાયા પછી તેવાં બીજાં ઘડિયાળો કે યંત્રોની રચના લક્ષમાં આવતાં વાર લાગતી નથી. એવી જ રીતે આપણું ચિત્ત, તેની વૃત્તિઓ, તેની સુપ્તપ્રગટ અવસ્થાઓ, તેમની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ ને ક્ષય, તેની સંબંધનિબંધનિ, તેમનું પરીક્ષણ, પૃથક્કરણ અને વર્ગીકરણ, તે વૃત્તિઓનાં અંતર્ગત સ્થૂળસૂક્ષ્મ પરિણામો વગેરે બધું આપણે જાણી શકીએ, અને તેની શુભ વૃત્તિઓનો અને સદ્ગુણોનો આપણામાં નિરહંકારિતા આવે ત્યાં સુધી વિકાસ કરીએ અને એ બધામાંથી પસાર થઈને ઉત્કટની અવિચળ અવસ્થા આપણે સાધી શકીએ તો જગતને ઓળખવા માટે આપણે લાયક થઈએ. આપણી પોતાની શુદ્ધ અવસ્થા વિના આપણે જગતની પરીક્ષા કરીએ તો તે ખોટી નીવડવાનો જ સંભવ છે. પોતાની દૃષ્ટિ શુદ્ધ અને નિર્દોષ ન હોય ત્યારે જગતના ગુણદોષો નહીં કરવા જોઈએ

તો તેમા ભૂલ થવાનો સભવ વધારે રહેવાનો જે રગના ચશ્મા આપણે પહેરીએ તેવા રગની દુનિયા આપણને દેખાવા માડે છે તેવુ જ આ બાબતમા થવાનુ આપણે વિકારવશ હોઈએ તો જગત તરફ આપણે તે જ દૃષ્ટિથી જોવાના અને તે જ દૃષ્ટિથી તેની પરીક્ષા કરવાના આપણે ભાવનાવશ હોઈએ તો આપણી દૃષ્ટિ અને પરીક્ષા એવી જ હોવાની લોભી લાવ્યુ, અને દભી હોઈએ તો તેવી થવાની એટલે આપણી માનસિક અવસ્થા પ્રમાણે જગત આપણને દેખાવાનુ અને આપણી વૃત્તિઓ અને ભાવનાઓના શમન માટે આપણે તેનો ઉપયોગ કરવાના એમા આપણી અને જગતની સાચી પરીક્ષા નથી અને કોઈની સલામતી પણ નથી આપણી પોતાની ઉન્નતિમા જ આપણી અને જગતની પરીક્ષા અને બધાની સલામતી છે એ વાત આપણે નિશ્ચિત સમજીએ તો બીજા વિષેના તેમ જ જગત વિષેના ખોટા તર્કમા પડીને છેતરાવાની કે બીજાઓને છેતરવાનું કારણ બનવાની આપણને ધાસ્તી નહીં રહે

चित्तशुद्धि अने सद्गुणोनो सबध

આ પરથી તમારી એવી સમજણ ન થવા દેતા કે જ્યા સુધી આપણે પૂર્ણ શુદ્ધ નિર્વિકાર અને પ્રતાવત થયા નથી ત્યા સુધી બીજાઓની આપણે કશી જ સેવા કરી શકીશ નહીં હુ તમને આગ્રહપૂર્વક કહુ છુ કે તમે પોતાનુ ચિત્ત શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હો તે વખતે જ સદ્ગુણી થવાનો પણ પ્રયત્ન કરજો તમારામા સેવાપરાયણતા ન હોય અને એ દિશામા તમે પુરુષાર્થ ન કરો તો તમારામા સદ્ગુણો આવશે નહી સદ્ગુણ કે દુર્ગુણ એ બીજાઓ સાથેના આપણા સારા કે નરસા વર્તન પરથી જ નક્કી થાય છે આપણુ જે વર્તન ન્યાયમાર્ગે પરદુઃખનિવારણ કરનારુ આપણી તેમ જ બીજાઓની ઉન્નતિ કરનારુ, અને નૈતિક દૃષ્ટિથી બનેને લાભકારક હોય તે સદ્વર્તન અને એથી ઊલટુ હોય તે દુર્વર્તન સદ્અસદ્વર્તનની આ સદી અને સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા છે એ પરથી સદ્ગુણદુર્ગુણનો નિર્ણય કરી શકાશે સદ્ગુણો સિવાય તમારામા સેવાપરાયણતા ટકી શકશે નહીં બીજાઓ સાથેના આપણા

સંબંધો જે પ્રમાણમાં ઉન્નતિપ્રદ થતા રહેશે તે પર સદ્ગુણોનો વિકાસ અવલંબે છે. કોઈ પણ સદ્ગુણનો ચિત્તની શુદ્ધિ વગર કદી પણ સંપૂર્ણ વિકાસ થઈ શકતો નથી. શુદ્ધિ અને સદ્ગુણસંપન્નતાનો અન્યોન્ય પોષક અને સહાયક સંબંધ ઓળખીને તમારે આ બાબતમાં પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ, એ જ મારા ઉપરના કહેવાનો અર્થ છે. સદ્વર્તનના પ્રયત્નથી તેમાંના દોષ કે પૂર્ણતા આપણા ધ્યાનમાં આવે છે, તેથી હંમેશ સદાચારી રહેવાનો પ્રયત્ન રાખશો. વૃત્તિઓ અને કર્મોનું સતત પરીક્ષણ કરીને તેના દોષ શોધી કાઢવા જોઈએ અને તે સુધારવાનો આપણો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. તેથી આપણા ચિત્તની અને સાથે સાથે કર્મોની પણ શુદ્ધિ થતી રહેશે. કર્મોમાં કુશળતા, વ્યવસ્થિતપણું અને ઔચિત્ય આવતાં જશે અને તે અવશ્ય યશસ્વી થતાં જશે. એમ કરતાં કરતાં આપણે શુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ બંને દૃષ્ટિથી પૂર્ણતા તરફ પ્રગતિ કરીશું. બંને મળીને માનવપ્રકૃતિની પૂર્ણતા છે અને સાર્થકતાની સીમા છે.

સદ્ગુણો દ્વારા માનવતાની સિદ્ધિ

શુદ્ધિની સાથે સદ્ગુણો પર હું એટલા માટે ભાર મૂકું છું કે પુરુષાર્થ વગર સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને પુરુષાર્થ અને સદ્ગુણો વગર કેવળ શુદ્ધિને જીવનવિકાસની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ નથી. સદ્ગુણો અને પુરુષાર્થ સિવાયની ચિત્તશુદ્ધિ એક પ્રકારની જડતા નીવડવાનો પણ સંભવ છે. કેવળ શુદ્ધિની સ્થિતિમાં ભાવનાઓ, ક્રિયાઓ અને તે જાતની વૃત્તિઓનો અભાવ માનેલો છે. પરંતુ માણસમાં ચેતન છે, ચિત્ત છે, બુદ્ધિ છે, પ્રાણ છે, કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે અને એ બધામાં અગાધ શક્તિ ભરેલી છે. અનાદિ કાળથી માનવજાતિમાં સતત વિકાસ પામતા જ્ઞાનનો અને સુસંસ્કારોનો, સદ્ભાવનાઓનો અને સદ્ગુણોનો, તેમ જ શીલનો અને પુરુષાર્થનો વારસો માણસને મળેલો છે. માનવી બુદ્ધિ, ચિત્ત અને મનમાં કેટલી શક્તિ સુપ્તપણે રહેલી છે એની હજુ પૂરી ભાળ લાગી નથી. તેની અગાધ શક્તિઓમાંથી શાસ્ત્રો, વિદ્યાઓ અને કળાઓ નિર્માણ થયેલાં

છે અને થઈ રહ્યાં છે. આ બધી શક્તિઓનો, બધી જાતની વિદ્યા, કળા, સંપત્તિનો અર્થાત્ એકંદરે મળેલા વારસાનો ઉપયોગ કેવળ નિષ્ક્રિય કે નિવૃત્ત થવામાં કરવો અને બધી ભાવનાઓ અને પુરુષાર્થનો સક્ષેપ કરતા કરતાં છેવટે તેમનો સપૂર્ણ અભાવ કરવો, એટલે કે કેવળ જડતા સિદ્ધ કરવી એ માનવતાનુ સાધ્ય નથી. ચૈતન્યની પૂર્ણતા એમાં નથી. પરંતુ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા પ્રગટ થતી અનેકવિધ શક્તિઓની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ સાધીને ચૈતન્ય વધારે ને વધારે શુદ્ધ અને વ્યાપકપણે પ્રગટ થતુ રહે, એમાં માનવતાની સીમા અને ચૈતન્યની પૂર્ણતા છે. આ મહાન ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા મટે શુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ તેમજ પાવિત્ર્ય અને કર્તૃત્વની જરૂર છે જીવનસિદ્ધિ એમાંજ છે.

(રોજના પ્રવચનમાંથી)

૫

ગુણવિકાસ અને નિરહંકારિતા

સદ્‌ગુણોની શ્રેષ્ઠતા–કનિષ્ઠતા

દરેક માણસને જન્મથી જ ગુણોનો થોડોઘણો વારસો મળેલો હોય છે. ત્યાર પછી સંસ્કાર, શિક્ષણ, પરિસ્થિતિ, સોબત, અનુકૂળપ્રતિકૂળ સંજોગો, અનુભવ, જ્ઞાન, વિવેક, ઇચ્છા ને સંકલ્પનુ ઓછુવત્તું પ્રમાણ, ઇત્યાદિ અનેક કારણોને લીધે તેના ગુણોની ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થાય છે. કોઈ એક વિશિષ્ટ ગુણની સ્વતંત્રપણે વૃદ્ધિ માણસમાં કદી થતી નથી, પરંતુ ગુણોના પરસ્પર આધારે થાય છે. આ વૃદ્ધિ કઈ રીતે થાય છે તેની સામાન્ય લોકોના જીવન

પરથી આપણને ખબર પડતી નથી, પણ શ્રેયાર્થી અને પ્રયત્નશીલ માણસના જીવનનું નિરીક્ષણ કરવાથી સદ્‌ગુણોની વૃદ્ધિનો ક્રમ આપણા ધ્યાનમાં આવી શકે છે. સદ્‌ગુણોની પરીક્ષા એ સદ્‌ગુણો માટે વ્યક્તિને જ્ઞાનપૂર્વક અને સદ્‌હેતુપૂર્વક કેટલું સહન કરવું પડે છે તે પરથી થાય છે; તેમ છતાં તે પરીક્ષા પણ સર્વાંશે બરાબર નથી. તે માટે વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેના પૂર્વ સંબંધનોય વિચાર કરવો પડે છે. કારણ પ્રિય સંબંધવાળી વ્યક્તિ માટે ગમે તેટલો ત્યાગ કરવા માટે જોઈતી મનોવૃત્તિ અને તદ્દન અપરિચિત વ્યક્તિ માટે તેથી ઓછો ત્યાગ કરવા માટે જોઈતી મનોવૃત્તિ એ બેમાં માનસિક દૃષ્ટિથી ઘણો જ ફેર હોવાનો સંભવ છે. દાખલા તરીકે, પોતાના માતાપિતા માટે અથવા પોતાની સાથે નિકટનો પ્રેમનો સંબંધ ધરાવનાર વ્યક્તિ માટે કોઈ માણસ ઘણું કષ્ટ સહન કરી શકે, તો તેટલા પરથી તદ્દન અપરિચિત વ્યક્તિ માટે સહાનુભૂતિપૂર્વક સહન કરવા તે તૈયાર થશે જ એમ ખાતરીપૂર્વક

હોય અને છેવટે તેથી કોને શો લાભ થયો વગેરે પરથી ઠરાવવી યોગ્ય થશે. આ પ્રમાણે સદ્દગુણોના વિકાસનો સાધારણ ક્રમ છે. કનિષ્ઠ ગુણોની અમુક હદ સુધી વૃદ્ધિ થયા પછી તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગુણોની ચિત્તમાં જાગૃતિ થાય છે અને તે પછી બને પ્રકારના સદ્દગુણોનો વધારે ને વધારે ઉત્કર્ષ એકી વખતે થઈ શકે છે; એટલું જ નહીં, પણ તે બધા એકબીજાને પોષક થાય એ રીતે વિકાસ પામે છે.

સદ્દગુણોની પરીક્ષા

સદ્દગુણોની પરીક્ષા તેમના કેવળ બાહ્ય પરિણામ પરથી કરવામાંય ભૂલ થવાનો સંભવ છે. બાહ્ય પરિણામો ઘણી વાર કેવળ પરિસ્થિતિ અને સંજોગો પર જ આધાર રાખે છે, અને તે પરિસ્થિતિ અને સંજોગો વ્યક્તિને આધીન હોતાં નથી તેથી સદ્દગુણોની પરીક્ષા, તે વ્યક્તિની તે ગુણો વિષેની નિષ્ઠા, તે માટે તેને કરવો પડેલો ત્યાગ, વિવેક અને પુરુષાર્થ, તેને સહન કરવા પડેલા અંતર્બાહ્ય પરિશ્રમ વગેરે પરથી કરવી યોગ્ય ગણાય. આ બાબતો વિવેકી અને આત્મપરીક્ષક વ્યક્તિ પોતે જ બીજાના કરતાં યથાર્થ રીતે જાણી શકે છે. સદ્દભાવનાઓનો ચિત્તમાં ઊઠેલો વેગ, તેને લીધે ચિત્તની થયેલી અવસ્થા, તે વખતે વેઠવાં પડેલાં શારીરિક કષ્ટો અને તે પછીનું ભાવનાઓનુ શમન વગેરે બાબતોનો ક્રમ અથવા ઇતિહાસ બાહ્ય જગત ન જાણે તોયે વ્યક્તિ પોતે એ બધી વસ્તુઓ સ્વાનુભવથી જાણે છે. સદ્દગુણોની સાથે જ દુર્ગુણોની વૃદ્ધિ પણ માણસમાં એક જ કાળે થતી જણાય તો તે સદ્દગુણો વિષે ખાતરી રાખી શકાય નહીં; એટલું જ નહીં, પણ તે સદ્દગુણો ખરેખર જ સદ્દગુણો છે કે કેમ તે વિષે ભારે શંકા પેદા થાય છે પરસ્પરવિરોધી ગુણ-અવગુણોની વૃદ્ધિ એક જ સમયે થઈ શકતી નથી. દાખલા તરીકે, દયા, પરોપકાર, ઉદારતા, સરળતા એ ગુણો પરસ્પરપોષક હોવાથી તે બધાની વૃદ્ધિ એકી વખતે થઈ શકે છે; તે જ પ્રમાણે દુષ્ટતા, કપટ, અન્યાય, વિશ્વાસઘાત વગેરે દોષો પણ એકબીજાને પોષક છે; પણ કપટ અને પરોપકાર એ બે એકી વખતે વધી ન શકે. તેમ થતું દેખાય તો તે પરોપકારવૃત્તિ સાચી

નહીં પણ કાર્ય સાધવાની યુક્તિ હોવાનો જ સભવ છે સાધારણ રીતે ગુણો ગુણોના અને અવગુણો અવગુણોના પોષક બને છે. માણસના ચિત્તમા ગુણ-અવગુણોનો વિચાર અવારનવાર ઊઠ્યા જ કરે છે એવી જાતના કર્મો પણ તેને હાથે થયા જ કરે છે માણસ જોકે ગુણદોષના મિશ્રણથી બનેલો છે, છતા એક સમયના ગુણદોષ કે એક સમયની ચિત્તસ્થિતિ તદ્દન તેવી ને તેવી બીજે સમયે જોવા મળે એ શક્ય નથી. તેમા સતત ફેરફાર થયા જ કરે છે. આ વાત ઝટ જણાઈ આવતી નથી, પરતુ લાબે વખતે અવલોકન પરથી ધ્યાનમા આવે છે, કારણ કે પરિવર્તનની ક્રિયા ઘણી જ સૂક્ષ્મ ગતિથી ચાલતી હોય છે. સ્થૂળ અને સ્પષ્ટ રીતે તેનુ પરિણામ દેખાવા માટે કેટલોક વખત જાય છે. પણ સદ્ગુણોનુ પ્રયત્નપૂર્વક અનુશીલન કરનારા સાધકને આ બાબતમા લાબો વખત રાહ જોવી પડતી નથી. અભ્યાસની મદદથી અવગુણોનો નાશ કરી સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કરવા તરફ તે પોતાની માનસિક શક્તિનો ઉપયોગ કરતો રહેતો હોવાથી તેના ચિત્તની સ્થિતિમા ઝપાટાબેગ ફરક પડતો જાય છે, અને પરીક્ષણ દ્વારા આ વાત તે જાણતો પણ હોય છે. આવી રીતે પ્રયત્ન ચાલુ હોય છે ત્યારે તેનો જે ગુણ પૂર્ણતાને પામે છે, તેને વિષેનો તેનો અહકાર નાશ પામે છે. તેની પ્રકૃતિની, ચિત્તની, આગળ વધવાની ગતિ મદ થતા થતા પછી તે જાણે બધ પડે છે ગુણો વિષે નિરહકારિતાનો અર્થ પોતાના ગુણો વિષે અભિમાન, ગર્વ, ઘમડ ન હોવો તે, પોતાના ગુણને કારણે – વિશેષતાને કારણે – બીજાને હીન કે તિરસ્કારપાત્ર ન સમજવા તે. અને આ સ્થિતિ કોઈ પણ ગુણની બાબતમા એ ગુણ સાથે માણસમા નમ્રતાનો વિકાસ થયો હોય તો સાધી શકાય છે.

૬

અન્યાયપ્રતિકાર

માનવતાની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં આપણામા જણાઈ આવતી એક ખામી વિષે તમારી આગળ કઈક કહેવુ જોઈએ એમ લાગે છે. દુર્જન, લોભી કે ઉન્મત્ત માણસ તરફથી કોઈ વ્યક્તિની કે સમાજની કનડગત થતી હોય તો તેનો પ્રતિકાર કરી પીડિત વ્યક્તિને કે સમાજને દુઃખમુક્ત કરવાની વૃત્તિ આપણામા લગભગ નથી જ એમ કહીએ તો ચાલે આનું કારણ આપણી અનેક દૃષ્ટિથી દુર્બળતા તો છે જ, પરતુ એ સિવાય પણ બીજાના દુખ વિષે જેટલી સહાનુભૂતિ થવી જોઈએ તેટલી આપણને થતી નથી એ પણ છે આપણી 'પોતાપણા'ની વ્યાખ્યા અને મર્યાદા ઘણી સકુચિત છે. તેથી બીજા તરફથી કોઈને દુઃખ થતુ હોય તો તે જોઈને આપણા ચિત્તમા કશી લાગણી પેદા થતી નથી. કદાચને થાય તોય દુખનિવારણ કરવા માટે જોઈતા ધૈર્ય, પુરુષાર્થ, અને સામર્થ્ય પણ આપણામા નથી. બીજી વાત એ કે આપણામા સામુદાયિક ભાવ નથી. તેમ છતા કોઈ પ્રસગે ન્યાયનો પક્ષ લઈને બીજા પર થતા અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા કોઈ ઊભો થાય તો તેને મદદ કરવા જેટલી ન્યાયસવેદના સમાજમા નથી. અને તેથી આવા ઝઘડામાં આપણે એકલા પડી જવાના, અન્યાય કરનારને તેના સાથીદારોની મદદ હોવાથી તે બધાની સામે આપણુ એકલાનુ કશુ ચાલવાનુ નહીં, એમ બધી બાજુથી તેને અસહાયતા લાગવાથી તેની ન્યાય અને પ્રતિકાર વૃત્તિ પણ દબાઈ જાય છે, અને એવા પ્રસગો વારવાર બનવાથી અને તેના અનુભવોથી તેની તે વૃત્તિ આગળ જતાં જડ થાય છે અને લગભગ નાશ પામે છે. પણ આ આપણી તેમ જ આપણા સમાજની અધોગતિની નિશાની છે એમા શંકા નથી

ન્યાયસવેદનાનો અભાવ

રસ્તામાં, પ્રવાસમાં કે ગામમાં પણ ક્યાંક અન્યાય થાય છે એવું આપણે સાંભળીએ છીએ, કોઈ કોઈ વાર પ્રસક્ષ જોઈએ પણ છીએ. તોય એ બાબતમાં આપણને કદી કશું કરવા જેવું લાગતું નથી. અન્યાયી અન્યાય કરે છે, જુલમગાર જુલમ અને દુષ્ટતા કરે છે, પણ સમાજ તરફથી તેને શાસન કે તેનો પ્રતિકાર થતો નથી. આપણા ગામમાં, આપણી પાડોશમાં, બલ્કે આપણા ઘરમાં પણ અન્યાય થતો હોય– ક્યાંક સાસુ કે નણંદ વહુની કે ભાભીની પજવણી કરતાં હોય, ક્યાંક ધણી સ્ત્રીને મારતો હોય, શાહુકાર દેવાદાર પર અન્યાય કરતો હોય, વિધવા પર બધી બાજુએથી જુલમ થતો હોય અને તેની દુર્દશા થતી હોય તેમ જ માબાપ વગરના બાળક પર ઘરમાં અન્યાય થતો હોય– આવા બધા બનાવો આપણે પ્રસક્ષ જોતા હોઈએ, તોપણ એ બધું આપણે લાંબા વખતથી મૂંગે મોઢે સહન કરતા આવ્યા છીએ. એમાં એક જાતની સામાજિક ઉપેક્ષાવૃત્તિ અને બીજાના દુઃખ વિશે બેપરવાઈ છે.

અવનતિનું કારણ– સામુદાયિક ભાવનો અભાવ

માનવતાની દૃષ્ટિથી આ આપણી ઘણી મોટી ખામી છે. બીજા પર થતા અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાની વૃત્તિનો અભાવ જ સિદ્ધ કરે છે કે આપણામાં સામુદાયિક ભાવ નથી, અને એ બાબતની અસાર સુધીની આપણી જડતાને લીધે તે ભાવ પેદા કરવો પણ કઠણ પડે છે. સમાજમાં જ તે ભાવ ઓછો હોવાથી આપણા પોતા પર અન્યાયનો પ્રસંગ આવી પડતાં આપણને પણ બીજાની મદદ મળતી નથી. મદદ મળવાની આપણને આશા ન હોવાથી એવે પ્રસંગે અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાની અથવા તેની સામે ઝઘડવાની હિંમત આપણને થતી નથી. કોઈને કોઈનું પીડ્યું નહીં, એવી સ્થિતિ આપણા બધાની હોવાથી પોતા પર થતો અન્યાય મૂંગે મોઢે સહન કરવો, એવી નિષ્પ્રાણ વૃત્તિ જ આપણા લોહીમાં વ્યાપી ગઈ છે. તેથી આપણામાં પંગુતા અને ભીરુતા, પારકાના દુઃખ વિશે

બેપરવાઈ અને જડતા, કોઈ પણ સ્થિતિમાં બીજાઓ માટે પોતે સંકટમાં ન આવી પડવાની સાવધાનતા અને ધૂર્તતા વગેરે જે દોષો આવેલા છે અને જે આજે આપણો સ્વભાવ બની ગયા છે તે અત્યંત નિંદ્ય અને માનવતાને કલંકરૂપ હોઈ અનેક રીતે આપણી અવનતિનું કારણ બન્યા છે. આ દોષોની સાથે સાથે બીજા અનેક દોષો આપણામાં પેદા થઈને સતત વધતા રહ્યા છે. મૂળે જ આપણામાં સામુદાયિક ભાવ ઓછો છે અને એ જ સ્થિતિ યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ કરવાના ઊંધા પ્રયત્નમા આપણે હોઈએ છીએ. પારકાના દુ:ખ વિષેની બેપરવાઈ, ઉદાસીનતા અને તેથી આપણામાં આવેલી પંગુતા અને ભીરુતાને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન "આ જગતમાં કોઈ કોઈનું નથી, દરેકને પોતાનું કર્મ ભોગવવું પડે છે, તેમાં બીજાનો કશો ઉપાય ચાલતો નથી" વગેરે જેવા કર્મસિદ્ધાંતના નિષ્પ્રાણ સૂત્રોથી આપણે કરીએ છીએ.

અન્યાયપ્રતિકારના તત્ત્વની ઓળખ

આપણામાં જૂની કલ્પના પ્રમાણે ધર્મશાળા, મંદિરો, અન્નસત્રો, સદાવ્રતો, તળાવ વગેરે, તેમ જ નવી કલ્પના પ્રમાણે ઇસ્પિતાલો. દવાખાનાં, કૉલેજો, સૅનેટોરિયમ વગેરે સ્થાપવાની કે કાઢવાની પ્રવૃત્તિ છે. પરંતુ તેની પાછળ પણ ઘણે અંશે પુણ્ય અને કીર્તિ મેળવવાની આકાંક્ષા હોય છે. માણસ માટે પ્રેમ, મિત્રતા, સહાનુભૂતિ કે નિઃસ્વાર્થતા, ઉદારતા વગેરે ભાવનાઓથી આવાં કામો થતાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. પરસ્પરના પ્રેમને લીધે એકબીજા માટે સહન કરવાની વૃત્તિ આપણામા છે. પણ જેની સાથે આપણી ઓળખાણ કે કશો પૂર્વ સંબંધ ન હોય એવી વ્યક્તિ પર અન્યાય થતો હોય ત્યારે તે અન્યાયનો વિરોધ કે પ્રતિકાર કરવા માટે જાતે સાહસ કરવાની, સંકટમા ઝંપલાવીને પોતાનું સુખી અને સલામત જીવન મુશ્કેલીમા નાખવા તૈયાર થવાની વૃત્તિ આજે આપણામાં નથી જ એમ કહીએ તો ચાલે. આ વૃત્તિની કલ્પના આપણામાં કદી પણ નહોતી એમ નથી; પણ આપણી દુર્બળતા, ધર્મ અને સ્વામીનિષ્ઠા ઇત્યાદિ વિષેની ખોટી કલ્પનાઓ વગેરે અનેક કારણોને લીધે તે વૃત્તિનું પોષણ થયું નથી. અને તેથી

તે જાણે નાશ પામ્યા જેવી જ થઈ છે. તે વૃત્તિ ઇષ્ટ છે, તે માણસની ઉન્નતિની દર્શક છે, સમાજને તેની જરૂર છે, એવું જ્ઞાન વિચારી લોકોને હતું. ક્યાંક ક્યાંક પુરાણકારોએ તે વૃત્તિ બતાવેલી છે. દધીચિ, શિબિ વગેરેની કથાઓ આ જ વસ્તુ સિદ્ધ કરે છે. બૌદ્ધ ગ્રંથોની પારમિતાની વાતો પણ આ જ સદ્વૃત્તિનું મહત્ત્વ બતાવે છે; પણ તેમાં અન્યાય-પ્રતિકાર કરતાં સહાનુભૂતિ, દયા અને અહિંસા – એ જ વૃત્તિઓ વિશેષે કરીને બતાવેલી છે. આવી જ રીતે શરણે આવેલાના રક્ષણ માટે સહન કર્યાના દાખલા ક્યાંક ક્યાંક મળે છે. મહાભારતના ભીમબકાસુરના યુદ્ધની પાછળ કૃતજ્ઞતા અને અન્યાયપ્રતિકારનું તત્ત્વ છે. પોતાને આશ્રય આપનાર બ્રાહ્મણ કુટુંબ પર આવી પડેલી આપત્તિ ભીમે પોતે થઈને પોતા પર વહોરી લીધી, અને કુંતીએ તેને આનંદથી સંમતિ આપી. દયા, સામર્થ્ય અને આત્મવિશ્વાસ જ્યાં ભરપૂર હોય છે ત્યાં જ બીજા પર થતા અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાની વૃત્તિ જન્મે છે, ત્યાં જ તે વૃદ્ધિ પામે છે અને પ્રસંગ આવતાં વિજયી થાય છે. મહાભારતની એ કથા અને તે વખતની ભીમની સ્થિતિ અને મનોવૃત્તિ ધ્યાનમાં લેતાં આ વાત આપણને સ્પષ્ટપણે સમજાય છે. પોતાના શરીરનું બલિદાન આપીને બકાસુરની ક્ષુધા શાંત કરવાનો આવતી કાલે આપણો વારો છે એમ એકચક્રા નગરીમાં પાંડવોને આશ્રય આપનાર બ્રાહ્મણ કુટુંબને ખબર પડી કે તરત ઘરમાં રડારોળ શરૂ થઈ. તે સાંભળીને ભીમે પોતાની માતા કુંતીને જે કહ્યું તેનું વર્ણન કવિ મોરોપંતે એક આર્યામાં કર્યું છે :

> भीम म्हणे कुंतीला ब्राह्मणसमुदाय रडति कां पुस ।
> त्याचे दुःख हराया आनीला मार काय कापुस ॥

ભીમ કુંતીને કહે છે : બ્રાહ્મણ કુટુંબ કેમ રડે છે તે તેમને પૂછ. તેમનું દુઃખ દૂર કરવાનુ મારે માટે શું કઠણ છે? અગ્નિને કપાસ કદી ભારે પડે? દૌર્બલ્ય પણ દુઃખ દૂર કરવાની પ્રચંડ શક્તિ જેનામાં હોય છે

તેના પર બીજાના દુખમા આપણે ભાગ લેવો જોઈએ એમ કોઈએ ઠસાવવાની જરૂર નથી હોતી

કેટલાક વરસ પર મુબઈમાં હૅંગિંગ ગાર્ડન પર એક શ્રીમત માણસનુ ખૂન કરીને સશસ્ત્ર ખૂની માણસો મોટરમા નાસી જતા હતા ત્યારે લશ્કરના બે ત્રણ અગ્રેજ અમલદારોએ પોતે નિ શસ્ત્ર હોવા છતા તેમના પર હલ્લો કરીને તેમને પકડ્યાની સાહસપૂર્ણ હકીકત આ પ્રસંગે યાદ આવે છે તે વખતે બીજા સેકડો લોકો એ જગાએ ફરવા ગયા હતા, પણ પેલા અમલદારો સિવાય બીજા કોઈની તે ખૂની લોકો પર તૂટી પડવાની હિંમત ચાલી નહી.

આજે આપણામા આવી જાતની શક્તિ નથી અને વૃત્તિ પણ નથી પણ તમે આટલી વાત ધ્યાનમા રાખો કે, માનવતાની વ્યાખ્યા તમારે મનુષ્ય તરીકે જીવવુ હોય તો તમારા પોતા પર થતો અન્યાય તો તમારાથી કદી સહન ન થવો જોઈએ, પણ તમારી હાજરીમા બીજા પર થતો અન્યાય પણ તમારાથી સહન ન થવો જોઈએ જે બીજાનો અન્યાય સહન કરે છે પણ બીજા પર અન્યાય કરતો નથી, જે બીજાએ આપેલુ દુખ સહન કરે છે પણ કોઈને દુખ દેતો નથી, જે બીજાના કપટનો, ઠગાઈનો, કે ધૂર્તતાનો ભોગ બને છે પણ પોતે કોઈની સાથે કપટ કરતો નથી, કોઈને ઠગતો નથી તેમ જ ધૂર્તપણુ કરતો નથી તે સજ્જન, એવી આપણી માન્યતા છે. પણ હુ કહુ છુ કે, જે કોઈનાયે પર અન્યાય કરતો નથી તેમ જ પોતા પર કે બીજા પર કોઈ અન્યાય કરે તો તે સહન કરતો નથી, જે કોઈને દુખ દેતો નથી અને કોઈ નિષ્કારણ પોતાને કે બીજાને દુખ આપતો હોય તો તે સહન કરતો નથી, જે પોતે કપટ કરતો નથી તેમ જ કોઈનુ કપટ ચાલવા દેતો નથી, જે કોઈને છેતરતો નથી તેમ જ જે કોઈથી છેતરાતો નથી તથા જે કોઈની સાથે ધૂર્તપણુ કરતો નથી તેમ જ કોઈનુ ધૂર્તપણુ ચાલવા દેતો નથી તે સજ્જન, અને તે જ માણસ તેનામા જ સાચી માનવતા વિકસિત થયેલી છે એમ હુ માનુ છુ.

આ બધા પરથી આ વાત તમારા ધ્યાનમા આવી હશે કે, માણુસ પોતે કેવળ સહનશીન રહે તેટનાથી તેનુ માનવી કર્તવ્ય પૂરુ થતુ નથી માનવી ધર્મની તેમા સમાપ્તિ થતી નથી જડતા, પંગુતા, દુર્બળતા, ભીરુતા, અકર્તૃત્વ વગેરે દોષો પોતાનામા કાયમ રાખીને આપણે માનવતા સિદ્ધ ન કરી શકીએ પોતાનામા રહેલી અધાર્મિક વૃત્તિઓનો નાશ કરીને આપણુ જીવન સાત્ત્વિક અને ધાર્મિક બનાવવાની જેટલી જરૂર છે, તેટલી જ બીજાની સ્વૈરતા અને દુષ્ટતાને કાયવાચામનથી રોકવાનો પ્રયત્ન કરવાની વ્યક્તિ અને સમાજ બનેની ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી આવશ્યકતા છે. આ બાબતમા નિરાગ્રહી અને નિરાકાક્ષી રહ્યે ચાનશે નહીં પુરુષાર્થ વગર આ વાત ન બની શકે અધાર્મિક કે અન્યાયી પ્રવૃત્તિને આપણે રોકતા રહીએ તો જ દુષ્ટ માણુસમા રહેલ સુપ્ત સજ્જન જાગ્રત થવાનો અને તે ધર્મમાર્ગે વળવાનો સભવ છે આ માર્ગમા આપણુને વખતોવખત સતાપ થવાના તેમ જ ક્ષુબ્ધ થવાના પ્રસગો આવશે અને આપણુને અનેક રીતે સહન પણ કરવુ પડશે પરતુ આવે વખતે આપણી ન્યાયવૃત્તિને જાગ્રત કરીને બીજાઓની અધાર્મિકતાને આપણે અટકાવવી જોઈશે પ્રસગે પોતાની બધી અતર્બાહ્ય શક્તિઓને એકત્રિત અને ઉત્તેજિત કરીને આપણે પ્રયત્નની પરાકાષ્ઠા કરવી જોઈશે પરતુ આ બાબતમા કદી પણ ઉદાસીન થયે અથવા ક્રોધે ભરાયે કે કટાળી ગયે ચાલશે નહીં આપણે નિશ્ચયી અને સતત પ્રયત્નશીન રહેવુ જોઈએ તો જ આપણુ માનવી કર્તવ્ય પાર પાડવાનો સતોષ આપણે મેળવી શકીશુ

(રોજના પ્રવચનમાથી)

૭

નિંદાત્યાગ

निंदानुं चित्त पर थतुं दुष्परिणाम

ચિત્તશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી એક મહત્ત્વની બાબત હું તમારા ધ્યાન પર લાવવા ઇચ્છું છું. શ્રેયાર્થી માણસે એ બાબત પર લક્ષ આપવાની ઘણી જરૂર છે. ચિત્તને શુદ્ધ રાખવાની ઇચ્છા કરનારે હરકોઇ અશુદ્ધ વિષયથી અલિપ્ત રહેવું જોઈએ. ચિત્તનો એવો એક ધર્મ છે કે, શુદ્ધ કે અશુદ્ધ કોઈ પણ વિષયનું ચિંતન, ગ્રાહ્ય કે ત્યાજ્ય કોઈ પણ નિમિત્તે ચાલુ રહે તો તેનો સંસ્કાર તેમાં થોડેઘણે અંશે પણ કાયમનો રહે જ છે. શુદ્ધ વિષયનો સંસ્કાર આપણા ચિત્તમાં જેટલો દૃઢ થાય તેટલો આપણને કલ્યાણપ્રદ જ હોવાથી તે તેમ રહે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. પરંતુ અશુદ્ધ વિષયનુ ત્યાગની ભાવનાથી થતું ચિંતન પણ આપણા ચિત્તમાં તેનો કોઈ પણ જાતનો સંસ્કાર નાખ્યા વગર રહેતું નથી. એ વાત ધ્યાનમાં લઈને આપણે તે બાબતમાં સાવધ રહેવું જોઈએ. તે માટે સૌથી પ્રથમ આપણે પરનિંદા વિષે સાચવવું જોઈએ. નિંદાનો આપણો હેતુ ગમે તેટલો શુદ્ધ હોય તોપણ નિંદા કોઈ પણ ખરાબ બાબત વિષે જ હોય છે. એવે વખતે તેનું આપણાથી અજાણતાં જે ચિંતન થાય છે તે ચિંતન કોઈ ને કોઈ અનિષ્ટ સંસ્કાર આપણા ચિત્તમાં પાછળ મૂકી જાય છે. એ સંસ્કાર આગળ જતાં ક્યારે, કયે કારણે અને કેવી સ્થિતિમાં જાગ્રત થઈને આપણને સતાવશે તેનું કહ્યું કહેવાય નહીં. તેથી સાધકે આ બાબતમાં જાગ્રત રહીને નિંદાનો પ્રસંગ હમેશ ટાળવો જોઈએ. મેં એવા સાધકો અને શ્રેયાર્થીઓ જોયા છે કે તેઓ પહેલાં શુદ્ધમતિ હતા ત્યારે તેમને દુરાચારી માણસો સાથે દુરાચરણ

વિરુદ્ધ વખનોવખત વાદવિવાદ કરવો પડ્યો તેને પરિણામે છેવટે તેમની પોતાની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ હતી અને તેઓ કુમાર્ગે ચડ્યા હતા. એનું કારણ એ જ કે, ત્યાજ્ય વિષયનું ખંડન કરવાને નિમિત્તે તેમને તેનું જે વખનોવખત ચિંતન કરવું પડ્યું તેના સંસ્કારો તેમના ચિત્તમાં વધારે ને વધારે ભેગા થતા ગયા અને તેમની મતિ પ્રથમ શુદ્ધ હતી છતાં તેમની મૂળ ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેનું અનિષ્ટ પરિણામ છેવટે તેમના જીવન પર થયું ત્યાગને નિમિત્તે, નિષેધના હેતુથી, કરેલી નિંદા છેવટે આપણું અકલ્યાણ જ કરે છે. તેથી આપણે નિંદાથી દૂર રહેવું જોઈએ. કોઈનાય દુરાચરણની ચર્ચામાં કે ચિંતનમાં ન પડવું, એમાં જ આપણી સુરક્ષા છે.

निंदामा अजाणता पडतो रस

સમાજમાં કોઈ નૈતિક દુર્ઘટના બને એટલે તેની ચર્ચા ધીરે ધીરે શરૂ થાય છે. લોકોમાં જિજ્ઞાસાનો, ચર્ચાનો અને એક રીતે પોતાની નીતિવિષયક નિષ્ઠા ને શ્રેષ્ઠતા પ્રદર્શિત કરવાનો બધાને માટે તે એક સુપ્રસંગ જ બની જાય છે. ફરી ફરી તે ને તે જ વિષય આપસમાં ચર્ચાય છે અને પાછળથી તેથી બધાનું મનોરંજન પણ થવા લાગે છે. પરનિંદામાં પોતાની પવિત્રતાના આભાસનો આનંદ હોય છે, અને બીજા વિષેની પોતાના મનમાં રહેલી ઈર્ષા કંઈક અંશે શમન થવાનું સમાધાન તેમને મળે છે વળી જે વિષયનો માણસ નિષેધ કરે છે તે વિષયનો પોતાને ગમે તેટલો તિરસ્કાર લાગતો હોવાનું તે બતાવતો હોય કે ભાસ કરાવતો હોય તોય તે વિષયની ચર્ચામાં જ તેને થોડોઘણો રસ પણ પડવા માંડે છે. વિષયોનો રસ માણસ અનેક રીતે લઈ શકે છે. ત્યાગની બુદ્ધિથી કરેલા વર્ણન-ચિંતનમાં ઉપર ઉપરથી જોતાં રસાનુભવ નથી એમ લાગે તોયે સૂક્ષ્મપણે તપાસતાં એ નિમિત્તે પણ માણસ રસાનુભવ લે છે એમ જણાશે અને તદ્દન પહેલે પ્રસંગે નહીં તોયે જેમ જેમ તે વિષયની ચર્ચા વધતી જાય છે તેમ તેમ તેમાં રસ નિર્માણ થયા વગર રહેતો

નથી. ચિત્તનો આ ધર્મ છે. એમા વિદ્વાનઅવિદ્વાન, સજ્જનદુર્જન, સાધક અને સામાન્ય માણસ એવો ભેદ નથી

નિષેધ અને પ્રીતિનુ મિશ્રણ

દરેક વ્યક્તિમા સારા અને નરસા બને જાતના સંસ્કાર, કોઈ સુપ્ત અને કોઈ પ્રગટપણે વાસ કરે છે. તે આપણામા બીજ રૂપે છે જ. કોઈ દુર્ઘટના વિષે જ્યારે આપણે સાંભળીએ છીએ અને ચર્ચા કરીએ છીએ ત્યારે આપણામા કઈ વૃત્તિઓ જાગ્રત થાય છે તે આપણે તપાસવુ જોઈએ. ઘટનાના વિષય વિષે આપણે તિરસ્કાર બતાવતા હોઈએ તોય આપણા ચિત્તમાં સાચે જ એ ઘટના વિષે તિરસ્કાર હોય છે કે તેના વિષય વિષે? ઘટનાના વિષય વિષે આપણા ચિત્તમા અપ્રીતિ છે કે રસ છે, એ આપણે તપાસવુ જોઈએ. પોતાના મનને બરાબર તપાસ્યા વગર આ ભેદ માણસને સમજાતા નથી; કારણ કે તેના મનમા અનેક વિષયો વિષે પ્રીતિ ભરેલી છે. એક બાજુથી તે, તે વિષે વૈરાગ્ય અને કંટાળો જણાવીને તેનો નિષેધ બતાવતો હોય છે તો બીજી બાજુથી તે જ વિષયની ચર્ચામાં તેની તે વિષયની મૂળ પ્રીતિ જાગ્રત થાય છે અને તેને તે ચર્ચા તરફ વધારે ને વધારે ખેંચી જાય છે. પણ આ વાત સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણને અભાવે તેના ધ્યાનમાં આવતી નથી. આ રીતે નિષેધ અને રસ—બંનેના મિશ્રણમાં ચર્ચા ચાલુ રહે છે, અને આપણે બધા નીતિશુદ્ધ અને નીતિનિષ્ઠ છીએ એમ ચર્ચા કરનાર દરેકને લાગ્યા કરે છે. પણ આવી બાબતોના પરિણામનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે, આ વસ્તુઓ શ્રેયાર્થીની ઉન્નતિમા ઉપયોગી થવાને બદલે અવનતિનું જ કારણ બને છે. અયોગ્ય ઘટના વિષેની ચર્ચામાં વિષયનો રસ, બીજાઓ વિષે ઈર્ષા, મત્સર, પોતાની નીતિમત્તા વિષે ભૂલ ભરેલી શ્રેષ્ઠભાવના અને દંભ એ જ બાબતો મુખ્યત્વે હોય છે એમ વિવેકની દૃષ્ટિથી જોતા લાગે છે.

दुर्घटनाने प्रसंगे आपणु कर्तव्य

આવી કોઈ દુર્ઘટનાને પ્રસંગે ખરેખર બીજાઓનું કર્તવ્ય ક્યારે ઊભું થાય છે એનોય વિચાર કરવાની જરૂર છે. દુર્ઘટનાનો વિષય બનેલી વ્યક્તિનો અને આપણો નજીકનો સંબંધ હોય, તેની વિશિષ્ટ નૈતિક કે બીજી કોઈ પણ જવાબદારી આપણા પર હોય, તેના આચરણથી આપણું અથવા આપણા નજીકના બીજા લોકોનું પ્રત્યક્ષ નુકસાન થવાનો સંભવ હોય, સમાજની નીતિમત્તાને તેને લીધે જોખમ હોય તો એવે પ્રસંગે આપણુ કર્તવ્ય ઊભું થાય છે. કેવળ જિજ્ઞાસા, નિંદા કે ચર્ચા ખાતર તેમા ભાગ લેવાની જરૂર નથી.

निंदा अे पतितना उद्धारनो उपाय नथी

દુર્ઘટનામા સપડાયેલી વ્યક્તિની અવનતિ વિષે આપણને ખરેખર જ દુઃખ થતુ હોય તો આપણે તે વિષે બહાર ચર્ચા કે નિંદા કરીશું? આવે પ્રસંગે ચર્ચા કે નિંદા કરનારાઓએ વિચાર કરવો જોઈએ કે, આપણી છોકરી કે છોકરો, મા, બાપ, બહેન, ભાઈ કે બીજી કોઈ આપણા ઘરની નિકટની વ્યક્તિ આવી અવનતિમા પડી હોત તો આપણે તે વખતે શું કર્યું હોત? આખા ગામમાં તેમની નિંદા અને ચર્ચા કરતા ફર્યા હોત કે એ વાતની કોઈનેય ખબર પડવા ન દેતા તે વ્યક્તિને અવનતિ કે સંકટમાથી બચાવવાનો અને સુધારવાનો અત્યંત લાગણીપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો હોત? જ્યા ઊંડી લાગણી હોય છે, જ્યાં સાચું દુઃખ થાય છે ત્યા માણસ પોતાની કરુણાથી, પ્રેમથી બીજાને અવનતિમાથી કે સંકટમાથી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેઓ પોતાને નીતિમાન ગણે છે અને બીજાઓની અવનતિ બદલ તેમની નિંદા કરે છે તેમણે નિંદાથી પોતે આજ સુધી કેટલાને સુધારી શક્યા એનો કદી વિચાર કર્યો છે? જેમની અવનતિ થાય છે એમ તેમને લાગે છે તે પૈકી એકને પણ પોતે હૃદયપૂર્વક, લાગણીપૂર્વક કદી પ્રેમના બે બોલ કહ્યાનું તેમને યાદ આવે છે? તેમનું હૃદય કરુણા, અનુતાપ

અને પવિત્રતાથી ભરવાનો તેમણે કદી પ્રયત્ન કર્યો છે ? માનવપ્રકૃતિ; વ્યક્તિનાં વિકાર, ભાવના, ને સંસ્કાર; તેની પરિસ્થિતિ; તેના અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંયોગો; તેના પતનનાં અને અભ્યુદયનાં કારણો; કોઈ કોઈ વાર થતી તેની અગતિક કે અસહાય અવસ્થા; ઉમર પ્રમાણે માણસમાં ઊઠનારી ઇચ્છાઓ, વાસનાઓ વગેરે વૃત્તિઓ; તેમને બહાર પડવા માટે અને તેની પોતાની યોગ્ય જરૂરિયાતો પૂરી કરી લેવા માટે જોઈતાં સરળ અને પ્રામાણિક સાધનોનો અને માર્ગનો અભાવ; તેની સામાજિક, કૌટુંબિક, વૈયક્તિક અવસ્થા; જીવનમાં અનેક પ્રકારે થતી તેની મૂંઝવણ—આ બધાંનો વિચાર કોઈ પણ દુર્ઘટનાને પ્રસંગે નિંદા કરતાં પહેલાં કોઈ કરે છે?

પતિતને વિષે અનુકંપા અને પોતાને વિષે નિરહંકારપણું

દુનિયામાં નીતિમાન ગણાતા માણસોને હંમેશ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાથી પસાર થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોત, તો તેઓ નીતિમાન રહી શકયા હોત કે કેમ એ વિષે શંકા જ છે. માણસની સ્થિતિનો ઘણે અંશે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંજોગો પર, પરિસ્થિતિ પર આધાર હોય છે. તેથી જ જેને પોતાનું શ્રેય સાધવું હોય તેણે હંમેશ સદ્વ્યવસાય, સદ્વાચન, સત્સંગ અને સારું વાતાવરણ રાખવાં. પોતે થઈને પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં કદી પડવું નહીં. કોઈ કારણે એવો પ્રસંગ આવી જ પડે તો તેમાથી બને એટલા જલદી બહાર નીકળવું. બહાર નીકળી શકાતું ન હોય તો તેટલો વખત અત્યંત જાગ્રત અને બની શકે તેટલી મર્યાદા જાળવીને રહેવું. એમાં ભૂલ કરવામાં આવે અથવા અજાણતાં થઈ જાય તો તેનાં અનિષ્ટ પરિણામ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં માણસ પર થયા વગર રહેતાં નથી. કેવી પરિસ્થિતિમાં ક્યારે અને કઈ રીતે માણસની દુર્વૃત્તિઓ જાગ્રત થઈને તેને વિપરીત પરિણામ સુધી ઘસડી જશે તેનું ઠેકાણું નથી. તેથી પોતાની નીતિમત્તા વિષે કોઈએ અહંકાર ન રાખવો જોઈએ. એ બાબતમાં બીજા વિષે હંમેશાં અનુકંપા રાખવી. શક્તિ હોય તો કોઈને પતનમાથી સહૃદયપણે ઉગારવાનો પ્રયત્ન કરવો. પણ તેને નીચ સમજીને તેના પર ક્રોધ ન કરવો; અને

ઊંડે ઊંડે પણ આપણને કદી પણ એમ ન લાગવું જોઈએ કે પતનથી તે સુખી થયો છે. સુખી થયો એમ લાગે તો જ ઈર્ષા અને મત્સર પેદા થવાનો સંભવ. ખરેખર પતન થયું છે એમ લાગે તો આપણા ચિત્તમાં તેને વિષે દયા જ ઉત્પન્ન થશે

નિંદાને લીધે રસવૃત્તિની જાગૃતિ — જે વિષય તરફ પોતાની પ્રગટ કે સુપ્ત વૃત્તિ હોય છે તે વિષયની પ્રાપ્તિ આપણને ન થતાં જેને થાય છે તેને વિષે ક્રોધ, અને ક્રોધનું શમન કોઈ પણ માર્ગે ન થાય તો ઈર્ષા અને મત્સર આપણા મનમા પેદા થાય છે. આ બધાંની ઉત્પત્તિ અભિલાષામાંથી છે. જ્યાં અભિલાષા જ નથી હોતી ત્યાં દુઃખ નથી હોતુ, ક્રોધ નથી હોતો, તેમ જ મત્સરે નથી હોતો. માનવપ્રકૃતિના આ મનોધર્મ પરથી બીજાઓના પતન બદલ આપણે નિંદા કેમ કરીએ છીએ અને પતનમાંથી પોતાને બચાવવા માટે આપણે શું કરવું જોઈએ તે તમે જાણી શકશો. આપણી અને સમાજની નીતિના રક્ષણની જવાબદારી આપણા બધા પર છે. પરંતુ તે અદા કરવાનો માર્ગ નિંદા કે વ્યર્થ ચર્ચા કરવી એ નથી. તેમ કરીને આપણે પોતાની રસવૃત્તિનું પોષણ કરીએ છીએ. શબ્દમાં કાંઈ ઓછું સામર્થ્ય નથી. રસવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરવી અને તેનું કંઈક અંશે શમન કરવું એટલું સામર્થ્ય શબ્દમાં છે આપણા હંમેશના એવી જાતના આચરણથી પ્રત્યક્ષ પતનની પરિસ્થિતિ દૈવયોગે આપણી ન થાય તોય બીજી ઇન્દ્રિયોને આપણે તે વડે અપવિત્ર કરીએ જ છીએ.

નિંદાથી આપણામા અને સમાજમાં અનેક દોષો પેદા થાય છે. તેથી જેમને તે વિષય સમજાતો નથી એવાં નાના બાળકોના મનમા તે વિષે જિજ્ઞાસા પેદા થાય છે. તેમાંથી નાનપણથી જ તેમના મન પર ખરાબ સંસ્કારો થતા રહે છે. જે વિષયની બાબતમાં વૈયક્તિક, કૌટુંબિક અથવા સામાજિક નીતિમત્તાની દૃષ્ટિથી મૌન રાખવુ જ શ્રેયસ્કર છે એવા વિષયની ચર્ચાથી સ્ત્રીપુરુષ સૌ કોઈના મનમાં એક પ્રકારની અસભ્યતા

પેદા થાય છે અને એ અસભ્યતા જ માણસની ઉન્નતિને બાધક અને અવનતિને સહાયક થાય છે તેથી તમે આ બધી બાબતોથી અલિપ્ત રહેજો

આની સાથે બીજી એક મહત્ત્વની વાત તમને સૂચવું પોતાના પતનના પ્રસંગો અને તેના કારણો, તમારા તરફથી તે પર કોઈ ઇલાજ મળશે એ આશાથી કોઈ મોળપણથી તમને કહેવા માંડે તો તમારી

શ્રવણેંદ્રિયની શુદ્ધિ

પોતાની વૃત્તિ શુદ્ધ રાખીને બીજાને તારવાની શક્તિ આપણામા નથી એ જાણીને તે વાતો તમે સાભળશો નહીં આપણામાં તેવી શક્તિ નથી એ ધ્યાનમા રાખજો આપણામા એટલી દયા નથી, આપણુ ચિત્ત શુદ્ધ રાખી શકીશ એવી આપણી ખાતરી નથી એવી સ્થિતિમા તેવી વાતો સાભળવાનુ ન ટાળવુ એમા અવિવેક અને અધૈર્ય છે અને સાભળવાની ઇચ્છા હોવામા મોહ અને રસવૃત્તિ છે આ મોહમા તમે કોઈ સપડાયા તો તેમાથી નીકળવુ તમારે માટે મુશ્કેલ થશે પછી તમારી ઉન્નતિની ઇચ્છા અને તે બાબતનો પ્રયત્ન બને સાજ પૂરા થયા જાણજો એવી વાત તમે એક વાર સાભળો તોય તેથી તમારો મોહ જાગ્રત થશે તે મોહ તમને એ જ માર્ગે આગળ ને આગળ ઘસડી જશે બીજાને તારવાની શક્તિ તો તમારામા કદી નહીં આવે પણ તે મોહ જ તમને દભમા નાખશે અને તમારામા એવી તારકશક્તિ છે એવો બીજાઓને ભાસ કરાવશે તેમાય સ્ત્રીઓ પાસેથી આવી વાતો સાભળવાનો મોહ અને રસ તમને પડવા માંડે તો તે પણ એક વિલાસનો પ્રકાર છે એ તમારા ધ્યાનમા આવશે નહીં અને આવે તોય તમે તેનો ત્યાગ કરી શકશો નહીં આગળ જતા તમારી રસવૃત્તિનુ પોષણ અને શમન આવી રીતે ચાલુ રહેશે. તેને બહારથી તમે ગમે તેવુ ઉદાત્ત નામ આપો તોય તમારા પોતાના હૃદયને બધી વસ્તુસ્થિતિ સમજાવાની જ પણ હમેશની આ ટેવને લીધે તેમાથી છૂટવાની તમારી શક્તિ પણ ધીરે ધીરે નાશ પામશે એટલુ જ નહીં પણ આ ટેવને લીધે તમારી એવી સ્થિતિ

થશે કે રોજ કંઈ ને કંઈ આવી જાતનું સાંભળ્યા સિવાય, આ વિષય વાગોળ્યા સિવાય, તમને ચેન પડશે નહીં. આ વિષયને અંગે તમારી આગળ કોઈ વાત ન કરે તો જાણીજોઈ ને આવો જ કોઈ વિષય કાઢીને તેમાં બીજાને બોલીને ભાગ લેતા કરવાનો પ્રયત્ન તમે કરશો. વ્યસની માણસના જેવી તમારી સ્થિતિ થશે અને મોટી મોટી માનસિક શોધો કરવાના પ્રયત્નમાં તમે છો એમ પોતાને અને બીજાઓને તમે ખોટો જ ભાસ કરાવતા રહેશો. પરંતુ આ બધી ભ્રાંતિ છે. આ શુદ્ધ જીવન નથી અથવા શુદ્ધ જીવન બનાવવાનો માર્ગ નથી. જેને પોતાની ઉન્નતિની ઉત્કંઠા છે તે આવા માર્ગે કદી નહીં જાય. જગતનાં પાપકૃત્યો અને તેમનો ઇતિહાસ સાંભળવાની આપણને શી જરૂર છે? દુર્ગંધના કૂવામાં પડીને શું શોધી કાઢવાનું છે? આપણા પર તેની શી જવાબદારી છે? સારાંશ, આપણે કોઈની નિંદા કરવાની જરૂર નથી; કોઈનાં દુષ્કૃત્યોની ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી; અથવા જગતના ઉદ્ધાર માટે આપણને કોઈના દુર્વર્તનની હકીકતો સાંભળવાની જરૂર નથી. કારણ કે તેથી કોઈની પણ સુધારણા કે ઉદ્ધાર ન થતાં આપણી પોતાની દુર્ગતિ માત્ર ચોક્કસ થાય છે. એટલા માટે શ્રેયાર્થી સાધકે આ બાબતમાં હંમેશ સાવધ રહેવું જોઈએ અને નિંદા ને દુષ્કૃત્યોની ચર્ચામાં કદી પણ ન પડવું જોઈએ.

(રોજના પ્રવચનમાંથી)

૮

સમયનો સદુપયોગ

નવરાશ એ દુર્ભાગ્યનું લક્ષણ

ઉન્નતિની ઇચ્છા કરનારે પોતાનો જરા પણ વખત નકામો ન જવા દેતા તેનો શક્ય તેટલો સદુપયોગ કરવા માટે સતત સાવધ રહેવું જોઈએ. પૈસાની બાબતમાં વ્યવસ્થિતપણે અને કરકસરથી રહેનારા કેટલાય માણસો વખતની બાબતમાં બેદરકાર જોવામાં આવે છે; એટલું જ નહીં, પણ આધ્યાત્મિક કલ્યાણની પાછળ પડેલા માણસો પણ સમયનો સદુપયોગ કરવાની બાબતમાં જાગ્રત અને વિવેકશીલ નથી હોતા એ જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે. વ્યાવહારિક કે પારમાર્થિક ગમે તે હોય, સમય વિષે વિવેકથી અને સાવધપણાથી ન વર્તનારને તેના દોષોનાં અનિષ્ટ પરિણામ કોઈ કોઈ વખત આખો જન્મારો ભોગવવાં પડે છે. સમર્થ રામદાસનું વખતના સદુપયોગ બાબત એક ઘણું જ મહત્ત્વનું બોધ વચન છે: ‘अैक सदेवपणाचे लक्षण। रिकामा जाऊं नेदी अेक क्षण ॥’ (दासबोध, ११-३-२४). એક ક્ષણ પણ નકામી જવા ન દેવી — તેનો સદુપયોગ કરવો, એને તેમણે સદ્‌ભાગ્યનું લક્ષણ કહ્યું છે. એ પરથી વિચાર કરતાં લાગે છે કે જેમને પોતાના નિર્વાહ માટે રોજ કંઈક ને કંઈક કામ કરવું પડે છે તેઓ આ દૃષ્ટિથી ધન્ય છે; કારણ કે તેમને નકામો ગાળવા માટે વખત જ સહેજે મળતો નથી. કુસંગને લીધે કે કુબુદ્ધિને લીધે અવળે માર્ગે ચડવાનો તેમને ઓછો ડર હોય છે. જેમને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા માટે મહેનત કરવી પડતી નથી, અથવા તે માટે કોઈ ઉદ્યોગ કરવામાં વખત આપવો પડતો નથી, તેમને બીજા કોઈ સત્કાર્યની કે કોઈ સદ્‌વિદ્યાની રુચિ ન હોય તો વખત પસાર કરવા માટે મનોરંજનના ઉપાયો શોધવા પડે છે.

અને તેમા જ કુસ ગતિ, કુમિત્ર, ખરાબ ટેવો, વ્યસનો વગેરેને લીધે તેમની અધોગતિ થવાનો સભન હોય છે.

સત્કર્મની અભિરુચિ

માણસનુ મન સારાનરસા કોઈ પણ વિષય વગર લાબો વખત સાવ ખાલી રહી શકતુ નથી તેને પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ, સાચો કે કાલ્પનિક, સારો કે નરસો કોઈ ને કોઈ વિષય સતત જોઈએ તેને યોગ્ય વિષય ન આપવામા આવે તો તે અયોગ્ય વિષય ગ્રહણ કરે છે યોગ્ય કે અયોગ્ય કોઈ પ્રણ વિષય તેને ન મળે તો ચિત્ત સહેજે સુષુપ્તિ તરફ વળે છે. આવી રીતે સવિષય કે નિર્વિષય (એટલે સુપ્તાવસ્થા), એવી એ જ અવસ્થા ચિત્તને હોય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો સહિત ચિત્તને હમેશા સત્કર્મમા જોડાયેલુ રાખવાનુ જ્યાં સુધી આપણને આવડતુ નથી, એવી જાતનુ વલણ તેને જ્યા સુધી પડતુ નથી અને એ જાતનો આપણો સ્વભાવ બન્યો નથી, ત્યા સુધી નવરાશના વખતમા તે કયો વિષય પકડશે અને કઈ દિશામા જશે તેનું ઠેકાણુ નહીં એટલા માટે શ્રેયાર્થી સાધકે હમેશા સાવધ રહી પોતાના ચિત્તને સભાળવુ જોઈએ આ બાબત નજીવી ગણીને દુર્લક્ષ કરવા જેવી છે એમ કદી પણ ન માનવુ જોઈએ દોષને કદી પણ નાનો સમજીને તે વિષે નિશ્ચિત ન રહેવું જોઈએ "રોગ, સર્પ, અગ્નિ, અને શત્રુને નાના કે નજીવા સમજીને તેમની કદી પણ ઉપેક્ષા કરવી નહી," એવા અર્થનુ એક ઘણ જૂનુ સુભાષિત છે ઉપેક્ષા કરવાથી તે વધે છે અને પછી તેમનુ નિવારણ કરવાનુ કામ ઘણુ કઠણ અને કોઈ કોઈ વાર તો અશકચ પણ થઈ જાય છે, એટલા માટે માણસે વખતસર સાવધ થઈને તેમનો નાશ કરવો જોઈએ તે જ પ્રમાણે દોષને પણ નાનો સમજીને માણસે તે તરફ કદી દુર્લક્ષ કરવુ નહીં, કારણ કે શત્રુની પેઠે તે આપણો નાશ કરનારો છે મોટા મોટા વ્યસનીએ મૂળના જ કઈ અઠ ગ વ્યસની નથી હોતા તેમના વ્યસનની શરૂઆત છેક અલ્પ પ્રમાણથી થયેલી હોય છે, અને જ્યારે થાય છે ત્યારે નવરાશના વખતમા કુસ ગને લીધે તદ્દન સહજ રીતે

પ્રિય એવા સત્કર્મમાં તે ગાળે છે. તેથી કંટાળો આવવાનો તેમને કદી પ્રસંગ જ આવતો નથી. પણ અસંસ્કારી માણસો આવા નવરાશના વખતમાં જ વધારે બગડે છે અથવા તેમના બગડવાની શરૂઆત થાય છે. સારાં કામોની અભિરુચિ કેળવેલી ન હોવાથી ઉદ્યમી માણસો પણ નવરાશનો વખત પત્તાં રમવામાં નકામો ગાળે છે. કોઈ ઊંઘ્યા કરે છે, તો કોઈ ભૂખતરસ ન લાગી હોય તોય વ્યર્થ ખાવાપીવામાં વખત અને પૈસા વેડફે છે. કોઈ બીજાને ત્યાં જઈ નિરર્થક ગપ્પાં મારવામાં કે નિંદા કરવામાં પોતાનો તેમ જ બીજાનો વખત બગાડે છે. વખત જતો નથી એટલા માટે જ કોઈ વારંવાર ચા પીએ છે તો કોઈ પાનતંબાકુ ખાવામાં ને બીડી સિગારેટ પીવામાં વખત ગાળે છે. વ્યસનો માણસને વખત ગાળવામાં મદદ કરે છે, પણ તે સાથે તે જ વખત દરમ્યાન માણસ વધારે ને વધારે વ્યસનાધીન બનતો જાય છે. નવરાશના વખતમાં જ કુસંગ અને કુસંસ્કારોની ધાસ્તી વધારે હોય છે. વ્યસનો ઘણે ભાગે સોબતથી જ વળગે છે. તેથી દરેક માણસે એવી જાતની સોબતથી સાવધ રહેવું જોઈએ. આપણા મિત્રને કેવળ ચીંકણીનું, ચાનું, હોટેલમાં જવાનું કે સિનેમાનું વ્યસન હોય તોપણ આપણે તેવા મિત્રથી સાવધ રહેવું જોઈએ. મિત્રના સારાનરસા સંસ્કારો માણસ પર પડ્યા વગર રહેતા નથી. આ અનુભવ પરથી જ માણસની પરીક્ષા તેના મિત્ર પરથી કરવાની પ્રથા પડી હશે. તે પ્રમાણે તે નવરાશનો વખત કેમ ગાળે છે તે પરથી પણ તેની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. પોતાને ગમતી વસ્તુઓ જ માણસ નવરાશના વખતમાં મોટે ભાગે કરે છે.

પોતાના મનુષ્યપણાનું અજ્ઞાન — આ રીતે વિચાર કરતાં બેચેની, કંટાળો અને નવરાશ માણસના અહિતનું જ કારણ બને છે એમ જણાય છે; પણ વ્યસનોના કે પરાયા ટેવોના મોહને લીધે એ આપણા ધ્યાનમાં આવતું નથી. ઊલટું, આપણે તેને ભૂષણ માનીએ છીએ અને જેને

નવરાશ મળતી નથી તેને દુર્દૈવી ગણીએ છીએ. શાસ્ત્રોમાં અનેક વ્યસનોનો ઉલ્લેખ છે અને તેમનો નિષેધ પણ કરેલો છે. તેમાં મુખ્ય ચાર મહાવ્યસનો કહેલાં છે; સ્ત્રી, મૃગયા, દ્યૂત અને મદ્યપાન. આજના સમયમાં પહેલાંનાં કેટલાંક વ્યસનો પાછળ પડી ગયાં છે, તો કેટલાંક નવાં વ્યસનોની શોધ થઈ છે. પણ વ્યસનો જૂના કાળનાં હોય કે નવા કાળનાં હોય, આપણા પર તેમની અસર અહિતકારક જ થવાની, એ વાત હજી આપણે ગળે ઊતરી હોય એમ લાગતું નથી; કારણ કે, જીવનનું ખરું મહત્ત્વ હજી આપણે સમજ્યા નથી. આપણામાં વિવેક નથી, સાવધાનતા નથી, દીર્ઘદૃષ્ટિ નથી. આપણી દરેક ક્રિયાની, સંસ્કારની, શી શી ઇષ્ટઅનિષ્ટ અસર આપણા પોતાના પર, આપણાં સંતાનો પર, પરિવાર પર તેમ જ આખા સમાજ પર, વર્તમાન કાળમાં અને ભવિષ્યમાં પડશે તેનો વિચાર આપણે કરતા નથી. પણ ઊલટું, આપણામાં ઊઠેલી તાત્કાલિક વૃત્તિનું શમન કરવાથી આપણે શાંત કે સુખી થઈશું એમ આપણે ભ્રાંતિથી સમજીએ છીએ. વિવેક, સાવધાનતા અને દીર્ઘ દૃષ્ટિનો અભાવ, પોતા સિવાય બીજાનાં સુખ-દુઃખો વિષે તેમ જ તેમની ભાવનાઓ વિષે બેપરવાઈ, નવરાશ, કાંઈક સાંપત્તિક અનુકૂળતા અથવા સત્તા વગેરે બાબતો કોઈ પણ વ્યસન કે દોષનું મૂળ કારણ હોય છે. માણસમાં જરા સરખી માણસાઈ અને વિવેક જાગ્રત થાય તો પોતાનાં વ્યસનો, પોતાના શોખો, તેમ જ પોતાના મનોરંજન ખાતર કેટલી નિરપરાધ વ્યક્તિઓનાં યોગ્ય સાંસારિક સુખોનો, તેમની સદ્ભાવનાઓનો, ને તેમના આયુષ્યનો નાશ થાય છે—કેટલાં બિચારાં નિરપરાધ પ્રાણીઓ, તેઓ કેવળ દુર્બલ છે તેથી જ આપણા શોખ ખાતર જીવ ગુમાવે છે—એ વિષે કાંઈક પણ વિચાર તેના મનમાં આવ્યા વગર રહે નહીં. પોતાની તાત્કાલિક વૃત્તિને માણસ મહત્ત્વની ગણે છે, પણ બીજાઓના જીવનની તેને કશી કિંમત લાગતી નથી. આટલા અવિવેકનું કારણ તે પોતે જ માણસ તરીકે પોતાની ખરી કિંમત ઓળખતો નથી એ છે.

સાધુસંપ્રદાયોમાં સુદ્ધાં નવરાશને લીધે અનર્થ થતા આવ્યા છે, અને હજુ પણ ચાલુ છે. કર્મમાર્ગ છોડવાને કારણે વખત કેમ ગાળવો એ નિવૃત્તિપરાયણ લોકો માટે મોટો જ પ્રશ્ન હોય છે. ચોવીસે કલાક ઈશ્વરના ચિંતનમાં ગાળવાનું શક્ય હોતું નથી. નિત્યના ક્રિયાકાંડમાં કેટલોક વખત ગયા પછી બાકી રહેલા સમયનો પ્રશ્ન એમને મૂંઝવે છે. નામસ્મરણ, તેના તે ધાર્મિક સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોનું ફરી ફરી વાચન, તીર્થાટન, ગંગાનર્મદાની પ્રદક્ષિણા, ભજન, કીર્તન વગેરે કર્યા પછી પણ વખત બાકી રહે જ છે. એટલે તે માટે ભાંગ, ગાંજો, સુલ્ફો, અફીણ વગેરે જેવાં વ્યસનોની મદદથી ચિત્તના લયનો અને વખત પસાર કરવાનો ઉપાય તેમણે શોધી કાઢ્યો, અને તેથી જ અનેક સાધુસંપ્રદાયોમાં આ વ્યસનોનો સુકાળ દેખાય છે. કેફી વસ્તુઓની ખપત આ લોકોમાં જેટલી થાય છે તેટલી બીજા કોઈ લોકોમાં નહીં થતી હોય. ચિત્તનો લય કરવા માટે તે જરૂરી સાધનો છે એમ માનવા જેટલું મહત્ત્વ તે માર્ગમાં આ વ્યસનોને મળેલું છે ચિત્તને પ્રત્યક્ષ કે કાલ્પનિક કોઈ પણ વિષય જોઈએ તેને તેવો વિષય ન મળે તો તે સુષુપ્તિ તરફ વળે છે એ ઉપર કહ્યું છે. કુદરતી સુષુપ્તિને મર્યાદા હોય છે. એવી સ્થિતિમાં નવરાશનો વખત ગાળવો મુશ્કેલ હોવાથી બાહ્ય ઉપાયો વડે તે લોકોને પોતાના ચિત્તને બેહોશ બનાવવું પડે છે. એ બેહોશીને ચિત્તની લયાવસ્થા માનવામાં આવે છે. ચિત્તને લીધે જ આસક્તિ, બંધન, કર્મ અને જન્મમરણ વગેરે માણસને વળગેલાં છે એવી શ્રદ્ધા આપણામાં છે જ. કોઈ પણ ઉપાયે ચિત્તનો લય સાધવો એ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી શ્રેષ્ઠ અને આવશ્યક ભૂમિકા માનવામાં આવી છે. તેથી આ ભ્રમને લીધે બેહોશી લાવનારાં વ્યસનોની પરંપરા કેટલાક સાધુ-વૈરાગીઓના સંપ્રદાયોમાં ચાલતી આવેલી છે. આપણે જે કેફી વસ્તુઓને નિષિદ્ધ અને ત્યાજ્ય માનીએ છીએ તે જ તેમને અત્યંત

નવરાશને લીધે સાધુસંપ્રદાયોમાં દાખલ થયેલા દોષો

જરૂરી અને મહત્ત્વની લાગે છે. આરોગ્ય, જ્ઞાન, સદ્ભાવના, સદ્ગુણ, સેવા વગેરે અનેક દૃષ્ટિથી સમાજમાં ઉપયોગી થવાનું તેમને ન સૂઝ્યાનાં આ બધાં અનિષ્ટ પરિણામો ચાલતાં આવેલાં છે. માણસ વ્યવહારમાં હોય કે પરમાર્થમાં હોય, નવરાશને લીધે આવી જાતના અનર્થો જ ઘણુ કરીને તેના જીવનમાં દેખાઈ આવે છે. તેથી શ્રેયાર્થી સાધકે ક્ષણે ક્ષણનો દક્ષતાપૂર્વક સદુપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હંમેશ જાગ્રતપણે સદ્વિચારી અને સત્કર્મપરાયણ રહેવામાં જ તેણે પોતાનું કલ્યાણ માનવું જોઈએ.

જીવનમા મૈત્રીનો ઉપયોગ

માણસ સામાજિક પ્રાણી હોવાથી સોબત સિવાય તે એકલો રહી શકતો નથી. નવરાશને વખતે તેને સોબતની જરૂર વધારે લાગે છે. જેને પ્રથમથી જ સત્સંગ ગમે છે તે પોતાની નવરાશનો વખત સત્સંગમાં ગાળે છે. તેથી દરેક માણુસે કોઈ સંતસજ્જનનો, કે સદાચારી પુરુષનો સંબંધ રાખવો જોઈએ. એ જેને શક્ય ન હોય તેણે કોઈ સન્મિત્રનો સંબંધ તો જરૂર બાંધવો. કુમિત્ર આપણને અધોગતિએ લઈ જાય છે અને સન્મિત્ર ઉન્નતિ તરફ લઈ જાય છે. સન્મિત્રની કિંમત ભારે મોટી છે. સત્સંગ માટે કોઈ સાધુપુરુષની જ સોબતની જરૂર નથી. જેની સોબતમાં આપણા કુસંસ્કાર નાશ પામે અને આપણા આચારવિચાર શુદ્ધ રહે તેની સોબતને આપણે સત્સંગ જ માનવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી જોતાં સન્મિત્રના જેવો કલ્યાણકર્તા દુનિયામાં આપણને ભાગ્યેજ કોઈ મળશે. તેની સોબતમાં આપણું જીવન અજાણતાં સહેજે ઉન્નત થાય છે. પણ સન્મિત્ર કોને કહેવો તે આપણને સમજાવું જોઈએ. જેની સોબત આપણને પ્રિય લાગે, જેની સોબતમાં આપણને આનંદ આવે તેને આપણે સન્મિત્ર સમજતા હોઈએ તો તેમાં આપણી ભૂલ થવાનો સંભવ છે. વ્યસની માણસને અને દુષ્ટ માણસને પણ મિત્રો હોય છે, અને તેમની સોબત તેને પ્રિય હોય છે અને તેમાં તેને આનંદ પણ આવે છે. તેટલા પરથી તેમને

સન્મિત્ર ગણવા યોગ્ય નથી. તેથી કોઈ પણ સોબત કલ્યાણપ્રદ છે કે નહીં તે જોવું જોઈએ. કલ્યાણપ્રદ માર્ગની રુચિ લગાડનારો મિત્ર જેને મળ્યો હોય તેને પોતાના જીવનનો કોઈ પણ વખત વ્યર્થ કે અનર્થકારી પ્રવૃત્તિમાં જવાની ધાસ્તી નથી. જીવનમાં માતપિતા, ભાઈબહેન, પત્ની, ગુરુજન, સંતસજ્જન, એ બધાંનું મહત્ત્વ ઘણું મોટું છે એમાં શંકા નથી. પણ જીવનની વિશાળતા, તેમાંની અનેક પ્રકારની નાનીમોટી પ્રવૃત્તિઓ, તે ચલાવવા માટે જોઈતા વિવિધ ગુણો અને તેમનો વિકાસ—એ બધાનો વિચાર કરતાં સન્મિત્રના જેટલો સહાયક જીવનમાં બીજો કોઈ મળવો શક્ય નથી. માતપિતા, ભાઈબહેન અને ગુરુજન કરતાંય સન્મિત્ર આપણને વધારે યથાર્થ રીતે ઓળખે છે. આપણા બધા ગુણદોષોનો તે સાક્ષી અને જ્ઞાતા હોય છે. તે આપણને માનપ્રતિષ્ઠા આપતો નથી અને આપણી પાસેથી ઇચ્છતોય નથી પણ દરેક જાતના પાપથી તે આપણને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આપણા દોષો જાણતો હોવા છતાં તે આપણને ક્ષમા કરે છે. તે હમેશ આપણું શુભ ચિંતવે છે, દોષોમાંથી આપણને બચાવે છે. મુશ્કેલીમાં તે દુઃખમાં સંભાળે છે. અત્યંત પ્રિય માનેલી વ્યક્તિ પાસેથી માણસ જે છુપાવે છે તે સન્મિત્ર આગળ નિખાલસપણે કહી શકે છે. તેની સાથે તે બહુ જ ખુલ્લા દિલથી વર્તે છે. તે આપણા પ્રેમનો ભૂખ્યો હોય છે, છતાં આપણી ખુશામત કે ખોટી પ્રશંસા કરતો નથી. ઊલટું, આપણા ક્રોધની કે નારાજીની પરવા કર્યા વિના આપણા દોષોની બાબતમાં આપણને સાવધ કરતાં, આપણને ઠપકો આપતાં અને વખતે આપણને ધિક્કારતાં પણ તે અચકાતો નથી. તે કદી પણ આપણી પાસેથી સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છા રાખતો નથી તેનાં વખાણ કે પ્રશંસા તેની રૂબરૂમાં આપણે કદી કરતા નથી, અને કરીએ તો તે તેને ગમતુ નથી. હૃદયની નિકટતા, સરળતા અને નિખાલસતા આપણે સન્મિત્ર જેટલી કોઈનીયે સાથે રાખી કે સાધી શકતા નથી સમભાવ પ્રાપ્ત કરવો એ જ જો જીવનની સર્વશ્રેષ્ઠ અવસ્થા હોય તો તે સન્મિત્રની બાબતમાં જેટલી

જલદી આપણે સાવી શકીએ તેટલી જલદી બીજા કોઈની પણ સધે આપણે સાધી શકીશુ નહીં દરેક નિકટના પ્રિયજન વિષે આપણા હૃદયમા પ્રેમપ્રવાહ વહેતો હોય છે, છતા તે બધામા સન્મિત્ર વિષે આપણા હૃદયમા વહેતા પ્રવાહમા જે સરળતા, શુદ્ધતા અને અખંડિતતા હોય છે તે બીજા કોઈ પણ પ્રવાહમા મળશે નહીં આવી જાતના સન્મિત્રના સહવાસમા જેનુ જીવન પસાર થતુ હોય અને જે તેના જીવન સાથે સમરસ થયો હોય તેનુ આખુ જીવન સફળ થયુ જાણવુ એવો એક પણ મિત્ર જીવનમા આપણને પ્રાપ્ત થયો હોય તો આપણા જીવનનુ સાર્થક થશે એ વિષે શકા નથી એટલા માટે માણસે જીવનમા ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી તેમજ સમયની સાર્થકતાની દૃષ્ટિથી સન્મિત્રની કેટલી ભારે કિમત છે તે ઓળખીને ઓછામા ઓછો એક સન્મિત્ર તો કરવો જ અને તેની સાથે આખી જિદગી સુધી સમરસ થઈને રહેવુ પરલોકના કલ્યાણને અર્થે ગુરુ પ્રાપ્ત કરનારાઓને તેથી પરલોકમા શો લાભ થાય છે તે સમજવાને કોઈ રસ્તો નથી પરતુ સન્મિત્રથી ઇહલોકમા જ શા લાભ થયા અને થઈ શકે છે તે બધાથી સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય તેવા છે મિત્રમિત્રમા એકબીજાની વચ્ચે ગૂઢતા નથી હોતી, ગુપ્તતા નથી હોતી કપટ, દભ કે ધૂર્તતા નથી હોતા, ત્યા નાનપણ કે મોટપણની કલ્પનાય નથી હોતી, તેથી ભય, કપટ, પ્રશસા, ખુશામત કે કેવળ બાહ્યાચારનુ ત્યા નામ પણ નથી હોતુ ભ્રમ, અજ્ઞાન અને ભોળપણને ત્યા સ્થાન નથી હોતુ. આવા સરળ અને સાદાઇના જીવન-વ્યવહાર દ્વારા સન્મિત્રની સોબતથી માણસ અજાણતા ઉન્નત થાય છે. તેથી જીવનમા કોઈ પણ વખત નકામો જવાની કે ક્યારે પણ વ્યસનાધીન થવાની તેને ધાસ્તી નથી હોતી

૯

દૃઢ શરીર અને પવિત્ર મન

आपणी शारीरिक अने मानसिक स्थितिनुं निरीक्षण

ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી આપણા સમાજનો વિચાર કરતાં આજે આપણે ઘણી જ અવનત સ્થિતિમાં છીએ એમ આપણને જણાશે. આપણા લોકોની કેવળ શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ તરફ લક્ષ આપીએ તોપણ આ વાતની ખાતરી થયા વિના રહેતી નથી. લાંબા વખતની પરતંત્રતાને લીધે કદાચ આપણે આજે આવા બન્યા હોઈશું, તેમાં જ કુસંગ, વ્યસનો, હોટેલમાં જવાની પ્રથા, અયોગ્ય ખાનપાન, શરીરની બાબતમાં આપણી બેપરવાઈ, અજ્ઞાન, દારિદ્રય વગેરે બધાની ખરાબ અસર આપણા પર ઝપાટાથી થાય છે. પોતાનું શરીર અને મન સારાં રાખવાની આકાંક્ષા અને ઉત્સાહ ભાગ્યે જ કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. આ બધાં અનિષ્ટોમાંથી નીકળ્યા વગર આપણો છૂટકો નથી. અનેક કારણોને લીધે કેટલાંય વર્ષોથી ચાલતો આવેલો આપણો શારીરિક હ્રાસ અને આપણી માનસિક અવનતિ રોકીને આપણે આપણામાં સામર્થ્ય પેદા કરવું જોઈએ. આપણી અવનતિની બાબતમાં આપણને શંકા હોય અથવા અસારની સ્થિતિની ભયંકરતા હજુ આપણા લક્ષમાં આવતી ન હોય તો ગરીબ તેમ જ તવંગર, અવિદ્વાન તેમ જ વિદ્વાન, આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષ — બધાંની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિનું થોડું અવલોકન કે નિરીક્ષણ આપણે કરીએ. અને તે પરથી આપણે વિચાર કરીએ કે, આજે આપણે જે સ્થિતિમાં છીએ તે જ મનુષ્યજન્મ લઈને પ્રાપ્ત કરવાની આદર્શ સ્થિતિ છે કે? જે મહાન, જ્ઞાની અને બળવાન પૂર્વજોનું આપણે અભિમાન લઈએ છીએ અને જેમના ગુણોનું આપણે ગૌરવ કરી

છીએ તેમનાથી પરંપરાથી ચાલતી આવેલી ને નિર્માણ થયેલી પ્રજાની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ આવી જ હોય કે ? દુનિયામાં આપણી સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે, આપણા ગ્રંથો જ્ઞાનથી ઓતપ્રોત ભરેલા છે, આપણો દેશ બધી બાજુથી બધી રીતે સમૃદ્ધ છે, આ બધી અંતર્બાહ્ય પરિસ્થિતિનો લાભ લેતો આપણો આ માનવસમૂહ આજે છે એ જ સ્થિતિમાં હોવાનો કે ? બુદ્ધિ અને જ્ઞાનનો ગર્વ કરનારાઓ, તેમ જ શ્રીમંતાઈનો દેખાવ કરનારાઓ, પોતાના કુટુંબની, બાળકોની અને સમાજની શારીરિક સ્થિતિ તરફ થોડું લક્ષ આપે અને પોતામાં કેટલું કૌવત છે, તાકાત છે તે બરાબર જોઈ લે. પોતાનું શરીર કેટલું કાર્યક્ષમ છે; આજે જન્મ પામતાં બાળકો કેવી શારીરિક અવસ્થામાં જન્મ પામે છે; તેમનું પોષણ અને સંગોપન કેવી રીતે થાય છે; આજના તરુણોની ભરજુવાનીમાં કેવી સ્થિતિ છે; અને દુર્બળતા તરફ આપણે કેટલી ઝડપથી જઈ રહ્યા છીએ—આ બધાનો દરેક જણે વિચાર કરવો જરૂરી છે. દુનિયામાં જીવનકલહ દિવસે દિવસે વધારે તીવ્ર થતો જાય છે. એ જીવનકલહમાં આજની આપણી શારીરિક નિકૃષ્ટ દશામાં આપણે કેવી રીતે ટકી રહીશું; ચાલુ ક્રમે જોતાં આપણા કરતાં પણ વધારે અવનત દશા તરફ ઘસડાઈ રહેલી આપણી ભાવી પેઢી આજના કરતાં તીવ્રતર થતા હવે પછીના જીવનકલહમાં કેવી રીતે ટકશે—એનો પણ વિચાર આપણે કરવો જોઈએ.

આપણી આજની દુરવસ્થા સ્ત્રી, પુરુષ, બધાંના લક્ષમાં આવવી જોઈએ. દરેકે પોતાની સ્થિતિ તપાસી જોવી

નિરુદ્દેશ જીવનપ્રવાહ જોઈએ. પ્રામાણિકતાથી કમાણી કરીને કુટુંબખર્ચ અને તેનું પરિણામ ચલાવવાની આપણી શક્તિ દિવસે દિવસે ઘટે છે કે વધે છે તેનો પુરુષોએ વિચાર કરવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે માતૃત્વ, ગૃહવ્યવસ્થા, બાલસંગોપન અને સંવર્ધન, ઘરનાં બધાંની સંભાળ લેવી વગેરે નૈસર્ગિક અને કૌટુંબિક કર્તવ્યો યોગ્ય રીતે પાર પાડવા માટે જરૂરી શક્તિ આપણામાં જોઈતા પ્રમાણમાં છે કે તે ઉત્તરો-

ત્તર ઓછી થાય છે, યોગ્ય જવાબદારીઓ પાર પાડવાની આપણી વૃત્તિ છે કે તે ટાળવાની વૃત્તિ છે, એનો સ્ત્રીઓએ પોતાના મન સાથે વિચાર કરવો જોઈએ. પોતાનાં અને પોતાના બાળકોનાં શરીર જેમતેમ ટકાવી રાખવા માટે દર મહિને દવાઓનુ ખર્ચ કેટલુ આવે છે તેનો પણ દરેક કુટુંબવત્સલ માણસે હિસાબ કાઢવો જોઈએ; અને એ બધા પરથી સ્ત્રીપુરુષોએ પોતાની પાત્રતા ઠરાવવી જોઈએ તેમનામાંના મુખ્ય ગુણો અને શક્તિનો જ દિવસે દિવસે હ્રાસ થતો હોય તો ભાવી પેઢીના કલ્યાણની આશા રાખવી ફોગટ છે. આપણા માનવકુળની સ્થિતિ આવી ને આવી જ રહી તો વખત જતા આપણુ કુળ, આપણો સમૂહ, જગતમા રહેશે કે નહીં એ વિષે શંકા અને ભય લાગે છે જીવન વિષેના કોઈ પણ ઉદાત્ત ધ્યેય વગર આપણું આયુષ્ય પસાર થઈ રહ્યુ છે. એ જ હાલતમાં કુદરતના નિયમ અનુસાર પ્રજા નિર્માણ થઈ રહી છે. પોતાનો કે પોતાને પેટે આવનારા સંતાનનો કયો ઉચ્ચ કે પવિત્ર હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે કે સિદ્ધ કરી આપવા માટે આપણે પ્રજા નિર્માણ કરીએ છીએ એનો કશો વિચાર કર્યા વિના માનવજાતિની પેઢીઓ એક પછી એક જગતમા આવે છે. પોતાના મમત્વનો અને અહંકારનો, વિકાર-વશતાનો અને અજ્ઞાનનો વારસો જગતમાં મૂકીને દરેક પેઢી અલોપ થાય છે. આવો આ પ્રવાહ અખંડ ચાલુ છે. આપણામાનો દરેક જણ આ પ્રવાહના બિંદુ જેવો છે. આપણે બધા મળીને આ પ્રવાહ બનેલો છે. આપણે બધા કોઈ પણ ઉદ્દેશ વિના, જાણે મૂર્છાવસ્થામાં, કયાં જઈ રહ્યા છીએ તેની આપણને ખબર નથી. આપણે કેમ જન્મ્યા તેની આપણને ખબર નથી. કયા જવાના તેની પણ ખબર નથી. પેઢીઓ ને પેઢીઓ આ જ સ્થિતિમા અજ્ઞાતપણે ગમે ત્યા મૂઢવત જઈ રહી છે પોતાના ચાલુ જીવન સાથે અને જગતના પ્રવાહ સાથે આપણે એટલા એકરૂપ થઈ ગયા છીએ કે આપણી અવનતિ, આપણી ખામી, આપણા ધ્યાનમા આવતી નથી એટલુ જ નહીં પણ વૈગુણ્ય (ખામી હોવી) એ જ માણસની વાસ્તવિક સ્થિતિ છે અને સદા રહેવાની એમ કહેવાને

शरीर अने मननी उपेक्षा अने धन विषे भ्राति

આપણી ઉન્નતિની આડે આવનારી અનેક ભ્રાંતિઓ પૈકી એક મહાન ભ્રાંતિ એ છે કે કેવળ બાહ્ય વિષયો વડે આપણે સુખી થઈશું એમ માણસને લાગે છે. પણ તેને સમજાતુ નથી કે, પોતાની સાથે જેનો ચોવીસે કલાક અખંડ સબંધ છે તે શરીર અને મન સાજાં ન હોય તો બાહ્ય વસ્તુઓના સયોગથી તે સુખી થઈ શકશે નહીં. નીરોગી, મજબૂત, ખડતલ ને બધી રીતે કાર્યક્ષમ શરીર અને પવિત્ર, સ્થિર, સ્વાધીન અને અનેક સદ્‌ગુણો ને સદ્‌ભાવનાઓથી યુક્ત મનના જેવાં સુખ ને સદ્‌ભાગ્યનાં સાધનો બીજા કોઈજ નથી. આ બંને સાધનો જેમની પાસે સારાં હોય તે વિદ્વાન અને ધનવાન હોય તો પોતાની વિદ્યાનો ને ધનનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીને પોતાની અને બીજાઓની ઉન્નતિ તેઓ કરી શકશે. પણ એ બેને અભાવે માણસ પોતાનું જ કલ્યાણ કરી શકતો નથી, પછી બીજાઓના કલ્યાણની તો વાત જ શી? સારુ શરીર અને સારું મન, બન્નેની વ્યક્તિના અને સમાજના હિતની દૃષ્ટિથી અત્યંત આવશ્યકતા હોવા છતાં આપણે અને આપણો સમાજ એ બાબતમા કેટલા ઉદાસીન છીએ તે દરેકે પોતા પરથી અને પોતાની આજુબાજુના સમાજ પરથી ધ્યાનમાં લેવું ઘટે. આપણે આપણા સમાજનાં ઘરોની તપાસ કરીએ તો તેમાં ગજાપ્રમાણે કીમતી વસ્ત્રો અને વાસણકૂસણ, સંસારોપયોગી જાતજાતની વસ્તુઓ, સુદર સુદર કોચો અને કબાટો, ખુરશીઓ, પલગ, ગાદીતકિયા, બાળકોનાં રમકડાં; એટલુ જ નહીં, પણ કીમતી દાગીના, હીરામોતી, ઝવેરાત તેમ જ ગાયનવાદનનાં અને મનોરંજનનાં સાધનો પણ મળી આવશે. સંપન્નતા હશે તે પ્રમાણમાં મોટર, ગાડીઘોડા વગેરે વૈભવના સાધનો પણ મળશે. પણ આ બધામાં શરીર નીરોગી અને સુદૃઢ બનાવવાનાં વ્યાયામના સાધનો સેંકડે કેટલાં ઘરમાં મળશે? તે જ પ્રમાણે જેના વાચનથી મન સારું, પવિત્ર, સ્થિર અને સ્વાધીન રહી શકે એવાં

પુસ્તકો કેટલા ઘરમા મળશે ? એ જાતના સંસ્કારો બાળકોને આપવાની અને એવા અભ્યાસની સગવડ કેટલા ઘરોમા હશે ? એની આપણે તપાસ કરીએ તો આ બાબતમા ઘણી શોચનીય સ્થિતિ આપણી નજરે પડશે. આથી ઊલટુ, સમાજમા હજારે નવસો નવ્વાણુ લોકોની શ્રદ્ધા આપણે ધનથી સુખી થઈશુ એવી હોય છે એમ તપાસને અંતે સમજાશે. પણ એ તેમની ભ્રાંતિ છે. કેવળ દરિદ્રતાને લીધે ભોગવવા પડતા દુઃખો ધનપ્રાપ્તિથી ઓછા થાય છે; પણ ધન હોવા છતા તે સાથે આરોગ્ય, બળ, વિવેક, સંયમ, ઉદારતા, સાવધતા અને યોગ્ય જગ્યાએ કરકસર, એ ગુણો ન હોય તો માણસ દુખી થાય છે એની જેમની પાસે ધન નથી હોતુ તેમને ખબર હોતી નથી. ધનની મદદથી ધનવાન લોકો આરામ ને સુખના ખોટા દેખાવો કરી શકે છે અને તેમના બહારના દેખાવ અને આડંબરથી બધા લોકો છેતરાય છે. પણ તેઓ સાચે જ સુખી એટલે તૃપ્ત હોત તો રોજ જુદા જુદાં સુખોની પાછળ નું કામ પડત ? તેમનામા બળ છે એમ કહીએ તો શક્તિ અને પરિશ્રમના નાનાં નાના કામો કરવા માટે નોકર-ચાકર ન હોય તો તેમનુ કેમ અટકી પડે છે ? તેઓ નીરોગી છે એમ કહીએ તો દર મહિને દાક્તર, વૈદ્ય અને દવાને નિમિત્તે મંકડો રૂપિયાનુ ખર્ચ તેમને કેમ કરવુ પડે છે ? તેમનામા સહનશક્તિ છે એમ માનીએ તો જુદી જુદી ઋતુઓમા તેમને સિમલા, દાર્જિલિંગ, ઊટી, મહાબળેશ્વર વગેરે જેવી દૂર દૂરની જગ્યાએ જઈને તેમને રહેવાની કેમ જરૂર પડે છે ? ધનને લીધે પડેલી ખરાબ ટેવો અને વ્યસનો રોજ ને રોજ સંતોષ્યા વિના તેમને ચેન પડતુ નથી. એ ગમથી આપણે તેમને સુખી સમજીએ છીએ. પણ તેમની વાસ્તવિક સ્થિતિ આપણે જાણતા નથી આખી જિંદગી સુખની પાછળ પડવા છતાયે તે તેમને મળેલુ હોતુ નથી તેથી તેમને તે રોજ ગોતવુ પડે છે. આવી જાતના જીવનમા જ્યા ઇન્દ્રિયજન્ય સુખથી સુખી થવાનો પ્રયત્ન ચાલુ હોય છે, ત્યા માનસિક સ્થિતિ કેવી હોઈ શકે તેનો થોડો

ત્યાં તમારી શક્તિની મર્યાદા આવી એમ સમજજો; પણ કર્તવ્યની મર્યાદા પૂરી થઇ એમ ન સમજતા. આપણું કર્તવ્ય વિશાળ છે, આપણું ક્ષેત્ર અપાર છે, પણ આપણી શક્તિ અને બુદ્ધિ મર્યાદિત છે એમ તમે સમજજો.

જીવનરૂપી મહાવ્રત સાંગોપાંગ પૂરું કરવા માટે તમારે સમદૃષ્ટિ રાખવી પડશે. આપણા કર્તવ્યનું ક્ષેત્ર નાનું છે કે મોટું, તેમા કઈ બાબતઃ લાભ છે કે હાનિ, તેમા પ્રતિષ્ઠા કે અપ્રતિષ્ઠા છે—એ વિચાર કે ચિંતા તમને ન હોવી જોઈએ. પણ તે કાર્ય એક વ્યક્તિ તરીકે તમારા પોતાના અને સમાજના કલ્યાણ માટે જરૂરી છે કે નહીં એટલું જ તમારે જોવું જોઈએ. તે માટે તમારે ક્યારેક રાષ્ટ્રીય અથવા ધાર્મિક કાર્યના જેવા વ્યાપક ક્ષેત્રમાથી વૈયક્તિક ક્ષેત્રમાં ઊતરવું પડશે, તો ક્યારેક વૈયક્તિક ક્ષેત્રમાંથી નીકળીને મહાન રાષ્ટ્રીય કાર્ય સાથે જોડાવું પડશે. પણ તે બંને કાર્યોમાં તમારી દૃષ્ટિ અને હેતુ શુદ્ધ અને કર્તવ્ય પર જ હોવા જોઈએ. કોઈ પણ કાર્યમા તમારી ઉદાત્તતા, નિઃસ્વાર્થતા, કર્મ-કુશળતા, નિરહંકારપણું, તેમ જ દરેક કાર્યમાથી થતી ઇષ્ટસિદ્ધિ તેના કરતા વ્યાપક ક્ષેત્રમાં સમર્પણ કરવાની તમારી દીર્ઘ દૃષ્ટિ—એ ગુણો સરખાં જ હોવાં જોઈએ. તમારી પોતાની શુદ્ધિનો કસ કોઈ પણ કાર્યમા એક-સરખો અને શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો ઊતરવો જોઈએ. દરેક નાના મોટા કર્તવ્યના પ્રસંગ દ્વારા પોતાની માનવતા જ વધારવાનો તમારો પ્રયત્ન હશે તો કોઇ પણ પ્રસંગ કે સંબંધમાથી પોતાની માનપ્રતિષ્ઠા અથવા બીજી ક્ષુદ્ર અભિલાષા સિદ્ધ કરવાની કલ્પના જ તમારા મનમાં કદી આવશે નહીં. આ વ્રતની સાધનામાં તમારે કોઈ કોઈ વાર ઘણું સહન કરવું પડશે. કેવળ કર્તવ્યાચરણ પર ભાર આપીને, પોતાની માનવતા સાધવા માટે જેમના હિત માટે પોતાનાં દેહસુખ, સ્વાસ્થ્ય, માન અને પ્રતિષ્ઠાનો તમે ત્યાગ કરતા હશો અને પ્રસંગવશાત્ અનેક બાજુએથી અસહ્ય શારીરિક અને માનસિક ત્રાસ મૂગે મોઢે સહન કરતા હશો, તે વખતે પણ કદાચ તેમના જ તરફથી તમારે કઠોર વાક્યો અને ધિક્કાર સહન

કરવાં પડશે તેમણે જ તમારે વિષે લીધેલી ક્ષુદ્ર શંકાઓ અને તમારા પર મૂકેલા આરોપો તમારે સહન કરવા પડશે. એવે વખતે કયારેક જવાબ આપીને તો કયારેક મૂગા રહીને અને કયારેક ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખીને, કેવળ કર્તવ્ય અને માનવતા પરની નિષ્ઠાથી પોતાના માર્ગ પર તમારે સ્થિર રહેવું પડશે. એ નિષ્ઠાને લીધે બીજાએ બતાવેલી કઠોરતાથી કે કૃતઘ્નતાથી તમારામાંની દયા અને ક્ષમા ઓછી થશે નહીં; તમારા પરના અન્યાયને લીધે તમારી ઉદારતા મંદ થશે નહીં; કઠણ પ્રસંગે તમે ધીર અને ગંભીર બનશો; તમારા હૃદયની વિશાળતાની અને શુદ્ધતાની, ઉદારતાની અને ઉદાત્તતાની કોઈને કલ્પના ન આવે તોપણ તેથી તમે નિરાશ નહીં થાઓ; તમારી કર્તવ્યનિષ્ઠાનું કોઈને ભાન ન હોય તોય પોતાના માર્ગ પરનો તમારો વિશ્વાસ કદી ડગશે નહીં. જે ઉચ્ચ માનસિક સ્થિતિની બીજાઓને કલ્પનાય નહીં થઈ શકે તેના પરીક્ષક તમે તેમને કદી પણ નહીં માનો. જીવનને એક મહાવ્રત તરીકે જેણે ધારણ કર્યું છે એવું તમારું હૃદય જ તમારા આખા જીવનનું સાક્ષી હશે. તે વ્રતને ખાતર બધું જ સહન કરવાની શક્તિ તમારા હૃદયમાંથીજ તમને હમેશાં મળી રહેશે; અને એ શક્તિને આધારે તમને તમારા વ્રતની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા વગર રહેશે નહીં

સફળતા મેળવવાનો તમારો અનુભવ જેમ જેમ વધતો જશે તેમ તેમ એ જ માર્ગે આગળ ચાલવાનો તમારો નિશ્ચય પ્રબળ થશે, તમારો ઉત્સાહ વધતો રહેશે. તેની આગળ બધાં સંકટો, બધી અડચણો તમને નજીવી લાગશે. જેમ જેમ તમે આ માર્ગમાં આગળ વધશો તેમ તેમ તમારી સાત્ત્વિકતામાં શુદ્ધતા અને તેજસ્વિતા આવતી જશે તમારી બુદ્ધિ પ્રખર થશે. સદ્વિચાર અને સદ્વર્તન તમારો સ્વભાવ બની જશે. પરમાત્મા વિષેની તમારી નિષ્ઠા વધતી જશે. આત્મવિશ્વાસ વધતો જશે. પછી આ મહાવ્રત તમને મહાવ્રત જેવું નહીં લાગે. તેની કઠણતા ઓગળી જશે. એ વ્રત જ તમારું સહજ જીવન બની ગયા પછી, તેમાં જ તમને ધન્યતા, કૃતાર્થતા અને પ્રસન્નતા લાગ્યા પછી, તેમાં કઠણતા ક્યાંથી જણાશે ? આવી સ્થિતિમાં જગતની દરેક વ્યક્તિ સાથે આવેલો તમારો સંબંધ વિવેકશુદ્ધ, ધર્મશુદ્ધ અને ન્યાયશુદ્ધ છે એમ જ તમને જણાશે.

શુદ્ધિપત્રક

પાન	લાઈન	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩	નીચેથી ૨	આજ	આ જ
૧૪	૧૬	સ્થાન	સ્થાન
૨૩	૧	ધામિક	ધાર્મિક
૨૯	૧	પ્રાયના	પ્રાર્થના
૪૬	૧	પરમાર્થિક	પારમાર્થિક
૭૨	પેરાનું મથાળું	પાછલ્યી	પાછલથી
૭૫	૨૨	સાપ્રદાયિકા	સાંપ્રદાયિક
૮૫	૧૮	પ્રગટીગરણ	પ્રગટીકરણ
૮૭	૧૧	પૂર્ણતનો	પૂર્ણતાનો
૯૭	૭	કર્તુત્વ	કર્તૃત્વ
૯૦	૨૧	શાક્તને	શક્તિને